

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

85. kötet 2. szám

Budapest, 1983

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116–269, 316–173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

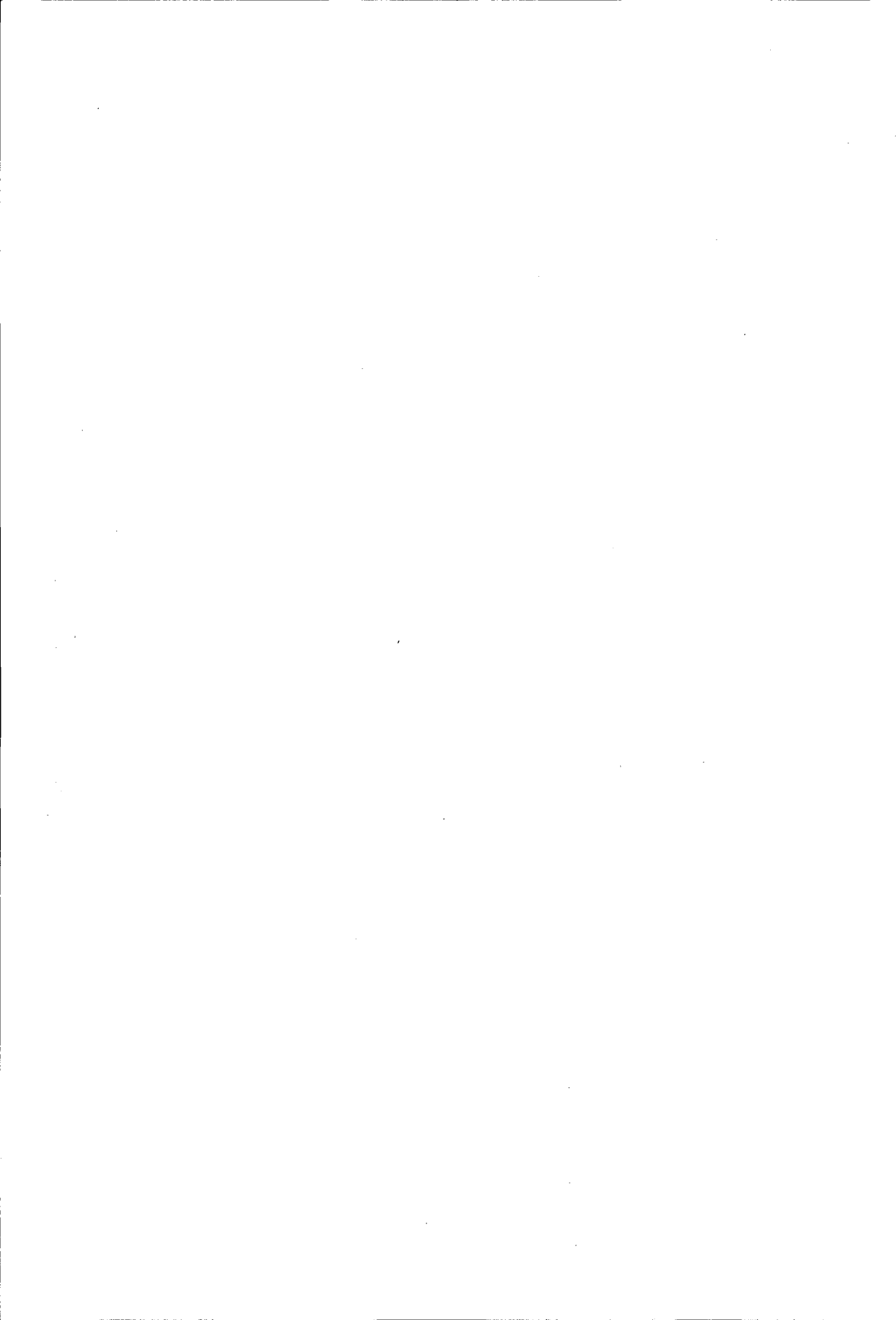
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185–881.

EMLEKFÜZET
BEKE ÖDÖN
SZÜLETÉSENEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Beke Ödön nyelvmesterei

Szerkesztői tájékoztató

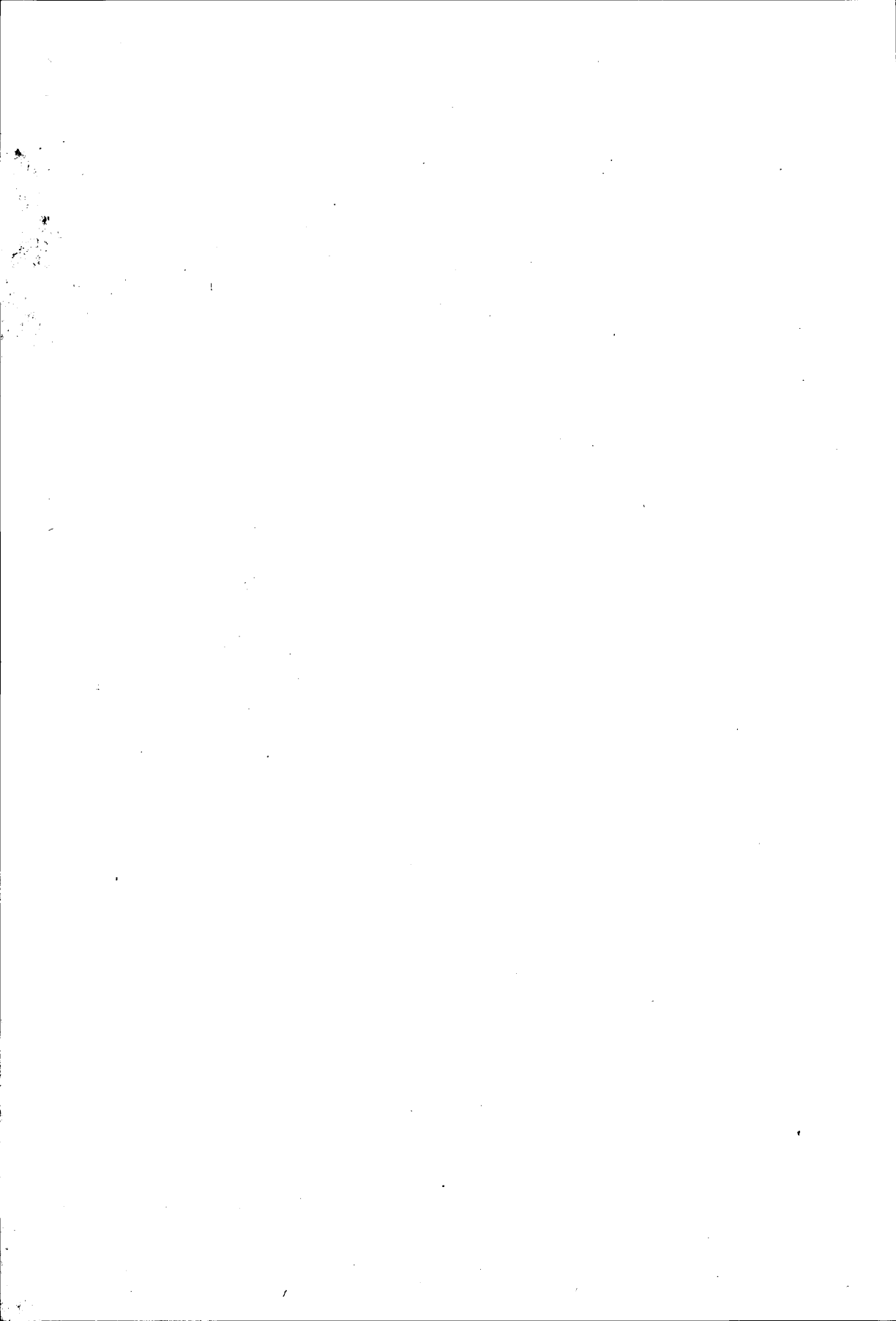
A véletlen úgy hozta, hogy folyóiratunknak három egymást követő füzeté emlékszáma. Ez évi 1. számunkban Kálmán Bélát 70. születésnapja alkalmából köszöntöttük, most pedig az 1983. évi 2. számot Beke Ödön születésének centenáriuma számára szerkesztettük egybe. E kötet tanulmányai tehát jobbára fölkerésre készültek, s ezzel kapcsolatban külön köszönetet mondunk azon szerzőinknek, akik a szerkesztőség intencióinak megfelelően betartották a kért 12 gépelt lapnyi terjedelmet. Egyes szerzők nem tudtak maradéktalanul eleget tenni terjedelmi kérésünknek, mások az előírt határidőn túl küldték be kontribúciójukat, s ezért ez a füzet nem volt képes közölni valamennyi fölkerített kollégánk tanulmányát. Az ebből a számból kimaradt írásokat 1984. évi 1. számunkban fogjuk közölni, amely ugyancsak ünnepi kiadvány lesz Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján.

A jelen emlékszáma három egységből tevődik össze. Elsőül közöljük azt a három előadást (Bereczki Gábor, Lőrincze Lajos és Voigt Vilmos tollából), amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Finnugor Tanszék együttes emlékülésén (1983. május 24.) hangzott el Beke Ödön centenáriuma. Ehhez a tömbhöz csatlakozik Velenyák Zsófiának Beke Ödön ifjúkorára vonatkozó, ismeretlen és érdekes adalékokat közlő írása is. — A második egységben a közreműködésre fölkerített szerzőknek a határidőre beérkezett cikkeiket közöljük betűrendben. — E szám harmadik részegysége az aránylag rövid Szemle rovat, amelynek a folymatosságát az ünnepi számban is szükségesnek láttuk biztosítani.

Az e sorokat jegyző felelős szerkesztő részéről ildomos lett volna cikk formájában tisztelni a finnugor nyelvészetnek oly jeles és tiszteletre méltó képviselője előtt mint Beke Ödön, ám a reá jutó helyet inkább más kolléga rendelkezésére bocsátotta; itt átengedett kötelességét viszont — megemlékezés formájában — a Magyar Nyelvőrben róttá le (l. Nyr. 1983: 260—262).

A szokástól eltérően ezúttal nem közöljük Beke Ödön arcképét, sem bibliográfiáját: előbbi a 75. születésnapját köszöntő számunkban (NyK 60 [1958] 1), utóbbit pedig a folyóirat 65. kötetében (1963. 464—473) találja meg az olvasó. Ezek helyett viszont emlékezés gyanánt közléseink egy eddig publikálatlan fényképet, amely Beke Ödön cseremiszi adatközlőinek egy csoportját ábrázolja.

H. P.

Beke Ödön

(1883. V. 20—1964. IV. 10.)

Néhány nappal ezelőtt volt Beke Ödön születésének 100. évfordulója. Számunkra, középkorúak számára kissé hihetetlennek teszik a százéves évforduló, hiszen még elevenen él emlékezetünkben Beke Ödön alakja, nap mint nap felemlegetjük mondásait.

Beke Ödön a 20. századi hazai finnugor nyelvtudomány kimagasló alakja, aki már életében klasszikusává vált szakterületének. Munkássága több síkú, olyannyira az, hogy külön méltatást érdemel a finnugor nyelvtudomány művelőjeként, mint magyar nyelvész és mint folklorista.

Munkássága a finnugor nyelvtudományon belül is több irányba ágazik, de nem okoz nehézséget annak a megállapítása, mi foglal el központi helyet benne. Erkki Itkonen egy méltatásában (FUFÁ 31: 36—42) a cseremiszi népi költészet nagy gyűjtőjének nevezi Bekét. Igen, Beke Ödön mindenekelőtt nagy gyűjtő. Nyolc kötetnyi cseremiszi anyagot közölt életében, többet, mint az összes többi gyűjtő együttvéve, s még egy kötete kiadásra vár, valamint élete főműve, a cseremiszi nyelvjárási szótár.

Beke Ödön több alkalommal adott számszerű felvilágosítást gyűjtése terjedelméről. Ez a szótári és a nyelvtani anyagon kívül tartalmaz 281 mesét és elbeszélést, 580 dalt, 1177 közmondást, 658 találóskérdést, 1268 babonát és előjelet, 270 néphitre vonatkozó adalékot, 76 kisebb imát, 12 varázsigét, 4 áldozati leírást, 4 ünnepi szokást, 4 temetési leírást, 7 lakodalmi leírást, 1 önéletrajzot, 2 leírást a mindennapi életből, 2 leírást a méhtartásról és 2 leírást a kátránykészítésről (l. Mari Szövegek I. VI; SUSA 49: 5).

A Joskar-Ola-i egyetem cseremiszi nyelv és irodalom szakos hallgatói ma is Beke Ödön szövegközlései alapján ismerkednek meg anyanyelvük nyelvjárásaival.

A finnugor nyelvtudomány területén az a jellemző, hogy egy-egy nagy gyűjtő, mint például a finn Artturi Kannisto, Heikki Paasonen vagy a magyar Pápay József hatalmas rokon nyelvi anyagot jegyzett le, de életében ennek csak töredékét tudta megjelentetni, a sajtó alá rendezés munkáját haláluk után mások végezték el. Beke Ödön Munkácsi Bernát teljesítményét is meghaladva, egész anyagát sajtó alá rendezte, s nem rajta múltott, hogy a Mari Szövegek II. kötete és cseremiszi nyelvjárási szótára máig se jelent meg.

Beke Ödön sajátos körülmények között gyűjtött. Anyagát nem a cseremiszi lakóhelyén, hanem Magyarországon gyűjtötte olyan cseremiszi hadifoglyoktól, akiket az első világháború sodort Magyarországra.

Beke Ödön 1916-ban megsebesült a fronton, s utána Budapestre helyezték. Simonyi Zsigmond járt el érdekében a hadügyminisztériumban, hogy csak fél napot kelljen katonai szolgálatban töltenie, s a nap másik felét a cseremiszi hadifoglyoktól való gyűjtéssel tölthesse. Hosszas utánajárással sok

cseremiszi hadifogoly hollétét sikerült felkutatnia, s ezek közül 29-et választott ki. Elérte, hogy ezeket egy helyre helyezték, s két és fél éven át egészen a háború utolsó napjáig foglalkozott velük.

Beke gyűjtési módszeréről a következőket mondja szótára előszavának szánt kiadatlan írásában:

— Gyűjtésem alapjául a Szilasi-féle Cseremiszi szótár és Ramstedt hegyi cseremiszi szótára szolgált. Minthogy azonban embereim nagyon kevés tudással rendelkeztek, az egyes szavak jelentésének megállapítása végett példamondatokat mondtam velük. Ezekben a példamondatokban természetesen olyan szók is előfordultak, amelyek az említett szótárakban nem voltak meg, s akkor ezek jelentését igyekeztem megállapítani példamondatokban. Ezekben aztán ismét fordultak elő eddig ismeretlen szavak s ilyenkor azt is igyekeztem megállapítani, hogy melyik nyelvjárásban ismeretesek ezek a szavak. A szövegekben szintén fordultak elő eddig föl nem jegyzett szavak, s ezeket ismét kikérdeztem minden emberemtől.

Beke Ödön rendszerint gyűjtési körülményeinek hátrányait említi első helyen. Hihetetlenül meggyorsította azonban a munkáját, hogy helyben ellenőrizhette egy-egy szó vagy nyelvi jelenség meglétét más nyelvjárásokban. Ezt ő maga is elismeri, valamint azt is, hogy jobbak voltak a munkakörülményei, mint a helyszínen gyűjtőknek. Érdeemes idézni néhány sort, hogyan ír erről Beke maga a fentebb említett helyen:

— Elsősorban azt emelem ki, hogy kényelmesen, íróasztal mellett végezhettem munkámat, s arra kellett gondolnom, hogy mennyivel rosszabb körülmények között dolgozott Munkácsi Bernát, Pápay József, a finn Kannisto éa Karjalainen a manysik és hantik között sátorban, télen hidegben, nyáron szűnyogok nyüzsgése mellett, s ezenfelül még étkezésükről is maguknak kellett gondoskodniuk . . .

Szerencsés véletlen folytán Beke Ödönnek sikerült a legkeletebbi ún. permi cseremiszeiktől a legnyugatibb Vetluga menti cseremiszekig anyagot gyűjteni. Gyűjtőpontjai alapján akár egy egyszerűbb cseremiszi nyelvátlasz is összeállítható.

Abban is szerencsésnek bizonyult, hogy adatközlői között sok értelmes, a cseremiszi népköltészetet jól ismerő ember akadt. Külön említést érdemel a sajátos ursumi nyelvjárásváltozatot beszélő, a gyűjtés idején 35 éves Danyil Lebegyev, aki egymaga 78 mesét, 196 közmondást, 119 találókérdést, 181 babonát, 8 kisebb imát, és 33 dalt mondott tollba. Az anyag a SUST 76. köteteként jelent meg 1938-ban Tscheremissische Märchen, Sagen, und Erzählungen címen, német fordítással együtt 647 oldalon.

Nyelvmesterei nyelvjárásai megoszlását a következőképpen ismerteti: permi 1; birszki 3; malmizsi 3, ursumi 4; carevokoksajszki 3; csebokszári 2; jaranszki 5; kozmogymjanszki 7; kosztromai 1. Ez utóbbi nyelvjárást szövegközléseiben és szótárában vetlugainak nevezi.

A felsorolt nyelvjárások közül korábban teljesen ismeretlen volt a kosztromai, ill. vetlugai, a csebokszári, az egyik carevokoksajszki (Beke később szövegkiadványaiban a város új neve nyomán ezt a nyelvjárást Joskar-Ola-i nyelvjárásként tartja számon). A Beke által lejegyzett előbb említett nyelvjárásváltozat eltér a Porkka és Wichmann közölte carevokoksajszki anyagtól, ahhoz a nyelvjáráshoz áll közelebb, melyet Reguly tanulmányozott.

Beke a cseremiszi nyelvjárások felosztásában Wichmannt követte, aki mindig a kerületet vette alapul, ahol az illető nyelvjárást beszélték. Később

ez nem bizonyult szerencsés eljárásnak, mivel a szovjet korszakban a közgazgatási határok számos esetben megváltoztak, s nem egy alkalommal már eredetileg sem estek egybe a nyelvjárási határokkal. Bekének azonban nehéz lett volna függetlenítenie magát a helyszínen járt nagy előd eljárásától.

Szövegközléseit tekintve Beke elődei nyomdokainjár. Az anyag elrendezése lényegében megegyezik nála, mondjuk, a Munkácsi votják vagy a Wichmann cseremiszi szövegkiadványaiban alkalmazott felosztással: találós mesék, közmondások, előjelek és babonák, hit és szokások, mesék és dalok a sorrend.

Beke abban is követte elődeit, hogy csaknem kizárólagosan folklór és néprajzi anyagot gyűjtött. Ez következett a kialakult gyűjtési hagyományból, saját érdeklődéséből, amely valóban elevenen irányult a folklór, a hitvilág stb. felé, de ezt diktálta a kényszerűség is. A magnetofon megjelenéig a gyűjtők akarva akaratlan kénytelenek voltak ilyen szövegeket gyűjteni, mivel ez volt az a terület, amelyről a kérdezettek terjedelmes, összefüggő szövegeket tudtak előadni.

Beke lejegyzései pontosak. Nem egyszer hallottam, amint cseremiszi nyelvészek csodálkoztak azon, hogy hogyan tudott ilyen hű lejegyzéseket készíteni egy nem cseremiszi anyanyelvű ember. A fonetikai finomságok jelölésében Beke szövegei egyszerűbbek a Wichmannéinál, s Bekének kell igazat adnunk. Wichmann sok irreleváns apróságot jelöl, amelyek automatikusan következnek a hangkörnyezetből. Beke megismerkedett a fonológiával, de szövegei kiadásánál nem törekedett arra, hogy fonológiai átírásban közölje őket. Utólag ebben is igazat kell adnunk neki. Jobb egy praktikus, jól használható fonetikus lejegyzés, mint egy esetleg tévesen értelmezett fonológiai átírás.

Beke úgy járt el, mint kortársai és elődei, akik első hallásra voltak kénytelenek lejegyezni a hallott szöveget. Ha egyszer megállapított egy fonetikai törvényszerűséget, azt rendszerint következetesen végigvitte a lejegyzésekben, tehát tipizált.

Cseremiszi nyelvjárási szótárán negyven éven át dolgozott. Ha belegyőnk Beke Ödön munkásságjegyzékébe, könnyen megállapíthatjuk, hogy a 20-as évektől jelennek meg ugyan nagyobb lélegzetű cikkei, de nem készíti többé munkássága első évtizedére jellemző nagy monografikus feldolgozásokat. Szinte minden erejét gyűjtése sajtó alá rendezésére, feldolgozására fordítja. Ebből az időből való finnugor tárgyú cikkei láthatóan mind gyűjtése feldolgozásának melléktermékei.

Annak ellenére, hogy erejét gyűjtésére összpontosította, kortársaihoz hasonlóan mindent elolvasott, ami szaktudománya területén megjelent, legyen az Nielsen lapp olvasókönyve vagy Paasonen osztják szótára, s szorgalmasan ismertette is őket. Feltűnő, hogy milyen érdeklődéssel követte például az észtorozsági nyelvészeti kutatásokat. Az ismertetések arra nézve is bőséges anyagot szolgáltatnak, hogy milyen elevenen érdeklődött Beke Ödön a néprajz iránt.

A szakirodalommal való lépéstartás igénye élete végéig megmaradt. Még 80 évesen is, mikor látása annyira megromlott, hogy maga már nem tudott olvasni, rendszeresen felolvastatott magának különböző magyar nyelvészeti folyóiratokból.

Szótára, melynek megjelenését évtizedek óta várja nagy érdeklődéssel, s kéri türelmetlenül számon a magyar tudományon a nemzetközi finnugor közvélemény, a cseremiszi nyelv legnagyobb szótára. Anyaga, mint hallottuk, nem szövegei kicédulázásából származik, hanem külön szótári gyűjtés ered-

ménye, melyet csak alkalmanként egészít ki egy-egy az időközben már megjelent szövegekből vett mondat. A szövegek nyelve elsősorban a népköltészet szókincsét tükrözi, a szótár viszont az egész első világháború előtti cseremisiz élet, a cseremisiz mindennapok, az anyagi és szellemi kultúra nagy enciklopédiája. Egy-egy fogalom megvilágítását sokszor a cseremisiz nyelvterület vagy két tucatnyi pontjáról kapjuk meg azonos példamondatokban, melyekből a nyelvjárásoknak nemcsak a hangtani, de az alaktani és mondattani sajátosságai is nyomban kirajzolódnak előttünk. Beke Ödönnek voltak olyan adatközlői, akik nem voltak képesek összefüggő szövegeket mondani, de példamondatokat igen. A vetlugaí nyelvjárásból a szövegközlésekben kevesebb mint 20 sornyi anyag jelent meg, a szótár viszont számtalan példamondatot tartalmaz innen.

Érdemes megemlíteni, hogy Beke mind szótárában, mind tanulmányai-ban a keleti cseremisiz nyelvjárásokkal kezdte adatai felsorolását, mivel ezek hangalakját tartotta eredetibbnek. Ebben Beke eltér a nemzetközi gyakorlat-tól, a SKES, a MSzFE és ennek nyomán a TESz. is első helyen mindig a nyugati cseremisiz adatot közli. A cseremisiz nyugati nyelvjárások előtérbe állításának nyilván történeti okai is vannak.

Beke Ödön élete főművének, cseremisiz nyelvjárási szótárának megjelenése a cseremisiz szókincs kutatásának lehetőségeit egyből a szótárakkal bőven rendelkező rokon nyelvek — mint például a zürjén — színvonalára emelné, egyúttal szinte kimeríthetetlen forrásanyagot szolgáltatna a cseremisiz leíró és történeti grammatikai kutatásokhoz is.

Szólottam Beke Ödönről, a nagy gyűjtőről, szólnom kell Beke Ödönről a kutatóról.

Kutatói pályája rendkívül fiatalon indul s rendkívüli intenzitással. 1905—1908-ig három monográfiája és egy szójegyzéke jelenik meg önálló kiadványként. A finnugor nyelvészet területén első jelentős műve A vogul határozók (NyK 35; NyF 25. sz. Bp. 1905). Megjelenésekor 23 éves. A határozók felosztásában szeretett mesterének, Simonyi Zsigmondnak A magyar határozók c. művében alkalmazott felosztását követi. Nem kezdő, hanem érett kutató benyomását kelti, aki tökéletesen birtokában van a korában elérhető tárgyi és módszertani ismereteknek. Permi, volgai, finnugri párhuzamokat idéz, történeti következtetéseket von le, de történeti utalásai nem teszik kétséssé a mű leíró jellegét. Van valami természettudományos egzaktásra való törekvés az egész műben. Minden bevezetés nélkül a tárgyra tér, s az anyag bizonyító ereje dominál minden fölösleges magyarázat nélkül. Önkéntelenül a család nagy matematikusi hagyományaira kell gondolnunk. A matematikus gondolkodásmódnak kellett érvényesülnie ösztönösen Beke Ödönben is. Ebben a természettudományos egzaktásra való törekvésben látom annak magyarázatát, hogy Beke Ödön nagyobb lélegzetű munkái meglepően időtállóak bizonyultak. Nem vesztette el aktualitását A vogul határozók, ma is kezünkbe vesszük a Finnugor határozós szerkezetek (NyK 43; FF 18.) című munkáját, 1911-ben megjelent Cseremisiz nyelvtana ma is nélkülözhetetlen kézikönyve a kutatóknak. Beke Ödön Cseremisiz nyelvtanában az az idő tájt hozzáférhető összes cseremisiz anyagot feldolgozta és bevette művébe. Szerencsére ez az anyag éppen egy közepes méretű nyelvtanra futotta, így a teljességre törekvés nem vezetett terjengősséghez. A nyelvtan rendkívül áttekinthető, könnyen kezelhető. Az itt-ott elejtett történeti utalások itt sem teszik kétségesvé a mű leíró jellegét. A leíró és a történeti szempontok hasonló méretű elegyítése Simonyi munkáira is jellemző.

Beke Ödönnek egy viszonylag kevesebbet emlegetett írását szeretném ezek után megemlíteni, a *Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen* (KSz. 15.) című, 1915-ben megjelent cikkét. Beke számos olyan mondattani jelenségre hívja itt fel a figyelmet, amelyek sok finnugor nyelvben közösek, de nem a rokonság, hanem különböző török nyelvek hatása következtében. A felsorolt jelenségek túlnyomó többségét ma is helytállónak kell tartanunk. Beke Ödön úttörő munkája nem talált folytatásra (Fokos-Fuchs Dávid kutatásai más jellegűek), pedig a kérdés tisztázása nélkül nem lehet teljes értékű finnugor összehasonlító mondattant írni.

Zur Geschichte der finnisch-ugrischen *s*-Laute (FUF 22.) című dolgozatában Beke Ödön saját gyűjtésű cseremiszi anyaga alapján jelentősen kiegészíti Paasonennak a cseremiszi-re vonatkozó megállapításait, s pontosítja a cser. *s* > *š* hangváltozás kronológiáját.

Egy évvel később látott napvilágot Zur Lautgeschichte der tschuwassischen Lehnwörter im Tschermissschen című nagyobb terjedelmű írása (FUF 23.). Ez többek közt azért érdemel említést, mivel Beke Ödön a cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavai alapján bebizonyítja, hogy a csuvas hatást követően a nyugati cseremiszi és a velük határos mezei nyelvjárásokból kimutatható egy *u* > *o*, *ü* > *ö* nyíltabbá válási tendencia, amely nem egyenlő mértékben hat az egyes nyelvjárásokban. Az egyikben végbemegy egy bizonyos szóban, a másokban viszont nem, s ahol nem megy végbe, ott gyakran redukált *u*, *ü* felel meg neki. Tehát a két tendencia, a nyíltabbá válás és a redukció keresztezte egymást. Beke arra is rámutat, hogy ritkán orosz jövevényszavakban is előfordul ez a jelenség. Ha Steinitz egy évtizeddel később figyelembe vette volna e cikk hangtani tanulságait, nem alkotta volna meg ismert vokalizmuselméletét, hiszen Beke eredményei alapján nyilvánvaló, hogy a cseremiszi első szótagi redukált magánhangzók nem ősiek, mint ahogy Steinitz feltételezi, hanem csak az orosz hatás kezdete táján jelentek meg. Kár, hogy Beke később csak egy rövidke nyelvörbeli cikkben (Nyr. 72: 40–42) utasítja el Steinitz elméletét, a cseremiszi első szótagbeli redukált magánhangzók másodlagos voltára hivatkozva. Hatalmas anyaga birtokában nem okozott volna különösebb fáradságot számára, hogy terjedelmesen cáfolja Steinitznek a cseremiszi-re vonatkozó állításait, de időelöttinek tartotta Steinitz könyvét, s különben sem vonzódt az elméletekhez.

Beke Ödön becsülte az olyan monografikus feldolgozásokat, mint A vogul határozók vagy a Cseremiszi nyelvtan, de a nyelvész próbakövének nem az ilyen műveket tartotta, hanem azt, hogy képes-e megfejteni nyelvi rejtvényeket. Abban találta legtöbb örömét, ha rájött egy-egy képző vagy rag eredetére. Egyetemi óráin is szívesen mesélte el hallgatóinak nyelvi felfedezései gondolatmenetét. Az e tárgykörbe tartozó cikkei nem hosszúak, példaképpen megemlítek egyet-kettőt közülük: 1910-ben jelent meg a Nyelvörben A vogul *-tal* rag eredete; 1939-ben közölte a Finnisch-Ugrische Forschungen Geschichte eines tschermissschen Nominalbildungssuffixes c. cikkét és 1952-ben látott napvilágot az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeiben Néhány permi névszóképző című írása. A dátumok jól mutatják, hogy Beke Ödön ilyen irányú érdeklődése fiatal korától élete végéig megmaradt. Az az érdekes, hogy míg kortársai közül sokan, például Wichmann vagy Toivonen tömegével írták a finnugor szófejtéseket, Bekének elenyészőek a finnugor szavak eredetével foglalkozó cikkei, ugyanakkor magyar nyelvészeti munkássága jelentős részét éppen a szómagyarázatok teszik ki. Nem

feladatomban, hogy Beke Ödön magyar nyelvészeti munkásságáról szóljak, csupán egyetlen megjegyzést szeretnék tenni. Beke nyelvőrbeli szómagyarázatai gyakran nem hasonlíthatók nagyobb lélegzetű, a kutatásban mindmáig nélkülözhetetlen cikkeihez. Ezek, úgy érzem, inkább egy nagy nyelvész szakmáján belüli kikapcsolódásának termékei.

Említettem egy-két jelentős hangtani dolgozatát, de a hangtani kutatások nem foglalnak el számottevő helyet Beke Ödön munkásságában. Fő kutatási területe az alaktan, de még inkább a mondattan. A mondattan iránti érdeklődést bizonyára még Simonyi Zsigmond ébresztette fel benne.

Beke Ödön etnolingvisztikai munkásságáról szeretnék még szólni. Magyar nyelvészeti munkásságának jelentős része tulajdonképpen az etnolingvisztika körébe sorolható. A finnugrisztika területén nincs olyan önálló munkája, amely etnolingvisztikai jellegű lenne, cikkei között viszont számos ilyen található. Ezek elsősorban a különböző finnugor népek pénzszámhlálási rendszerével foglalkoznak, a permi népek és a cseremiszek ősi temetkezéséről írott cikkei is idetartoznak, ezenkívül szövegkiadványainak számos lapalji jegyzete, de cseremiszi szótárának szócikkei is megannyi etnolingvisztikai vonatkozást tartalmaznak.

Úgy érzem nem lenne teljes Beke Ödön méltatása, ha nem emlékeznek meg röviden Beke Ödönről az emberről. A tudós kutatót megőrzik művei, de az ember alakja úgy halványul, ahogyan fogy azok száma, akik életében ismerték.

Beke Ödön Kormáromban született, de a család pápai eredetű, ahova később vissza is költözött. Ő maga szülővárosaként mindig Pápát emlegette, amelynek híres református kollégiumában a középiskola felső osztályait végezte. Még öreg korában is, ha otthoni dolgokra emlékezett, vagy valami miatt elzékenyedett, tiszta pápai nyelvjárásban szólalt meg.

Nyelvész elődei és kortársai számára nagyon szűkmarkúan mérte az elismerést. Simonyi Zsigmondról azonban holtáig a legnagyobb elismerés és tisztelet hangján szólt. Baráti viszonyban is — tudomásom és emlékeztem szerint — elsősorban volt Simonyi tanítványokkal állt. A külföldi finnugor nyelvészek közül mindenekelőtt Kettunenről és Uotiláról beszélt nagy szeretettel, sőt ez utóbbi korai halálán néha könnyekig meghatódott, ha fel-emlegette.

70 éves volt, mikor tanszékvezető lett. Fogó erejét elsősorban szöveggyűjtésének kiadása és szótára sajtó alá rendezése kötötte le. Élete utolsó évtizedében még nagyon sokat dolgozott, de kedves tanítványai sorsát nagyon szívén viselte, s nem sajnálta a fáradságot, hogy érdekükben személyesen eljárjon.

Szaktudománya jövődő sorsa nagyon erősen foglalkoztatta. Mindenekelőtt két dolgot tartott fontosnak: finnugor szak létesítését az egyetemen és azt, hogy a szovjetunióbeli kisebb finnugor népek fiatal nyelvészei jöjjenek Magyarországra tanulni.

A cseremiszeknek nemcsak a nyelve érdekelte, hanem maga a nép is. Élete egyik utolsó kívánsága volt, hogy eljusson annak a népnek a földjére, amely nyelvének a kutatására a legtöbb időt áldozta élete során. Elmúlt 79 éves, mikor 1961 őszén Joskar-Olába látogatott, ahol méltó fogadtatásban részesítették.

Beke Ödön rendkívül szilárd egyéniség volt. Véleményét bárkinnek bármikor megmondta, nem ismert megalkuvást, s nem volt tekintettel arra sem,

hogy igaza kimondásából esetleg hátránya származik. Szilárdságából következik, hogy a kritikát meghallgatta ugyan, de nagyon ritkán fogadta el.

Azt tartotta, hogy a nyelvészek elsősorban becsületet embernek kell lennie, mert a tudomány az igazság keresése, s hogyan keresheti az igazságot az, aki maga nem igaz ember.

BERECZKI GÁBOR

Beke Ödön és a magyar nyelvtudomány

Beke Ödön magyar nyelvtudományi munkásságáról emlékezve először is nyelvjárás kutató tevékenységéről kell néhány szót szólnunk. Mint sokan mások az ő indulásakor — de tulajdonképpen később is — Beke Ödön is nyelvjárási anyag gyűjtésével, feldolgozásával kezdte tudományos munkásságát.

Húsz—huszonegy éves korában — a Tanárképző Intézet ösztöndíjával — végzett a karácsonyi és a nyári szünetekben nyelvjárási anyaggyűjtést szűkebb hazájában, Pápa környékén. A következő év, 1905 nyarán folytatta ezt a munkát, de kutatási körét kiterjesztette nyugat felé, a Rába és a Marcal közére, Kemenesaljára. A kutatás eredménye, két mű a Nyelvészeti Füzetekben, Simonyi Zsigmond sorozatában látott napvilágot. (A pápavidéki nyelvjárás, Budapest 1905. NyF 17. sz. Kemenesalja nyelve, Budapest 1936. NyF 33. sz.)

A fiatal tanárjelöltnek a munkája az akkor érvényben levő tájnyelv-leírások módszere szerint készült. Leírja a tárgyalt vidék nyelvének hangállományát, bemutatja alakтанát, a szóképzésnek és szóragozásnak a köznyelvitől eltérő formáit, s ugyancsak röviden a sajátos mondat szerkesztési jelenségeket. A leggazdagabb fejezete az ő dolgozatainak is a nyelvjárás szókinéséről szól. Az összegyűjtött anyagot témakörök szerint rendezve mutatja be: család, ruházat, étkezés, a ház részei, a földművelés szókinése (a fontosabb eszközök pontos leírása, rajzokkal együtt) stb. Helyet kapnak a nevek is: a személynevek (főként a gúnynevek, csúfnévek), és a meglátogatott községek földrajzi nevei. Tekintélyes mennyiségű népnyelvi szöveget is közöl: szólásokat, közmondásokat, valamint népdalokat és meséket.

Beke Ödön megfigyeléseit, megállapításait, gazdag népnyelvi anyagát az utána következő nyelvjáráskutató nemzedék is igen jól hasznosította.

Ha a többi, a maga korában megjelent nyelvjárási tanulmányokkal hasonlítjuk össze, egyedül talán Horváth Endréé múlja felül. A Bakonyalji nyelvjárás (NyF 34. sz.) valóban sokkal gazdagabb, nagyobb terjedelmű nyelvjárási szövegeivel, és szókincesgyűjteményével. De Horváth Endre benne élt abban a nyelvjárásban, amelyet feldolgozott; maga is adatközlő, családja, rokonsága, ismerősei mind ezt a nyelvet beszélték.

Persze bizonyos fokú kívülállásnak is megvannak a maga előnyei. Legalábbis ebből az összehasonlításból az derül ki. Horváth Endre például ritkán ír fel hangtani variánsokat s nincsenek különösebb gondjai a nyelvjárási hangzók mibenlétével kapcsolatban sem. Bekénél örömmel olvassa az ember, megfigyeléseinek, leírásának hitelessége bizonyításul, hogy pl. bizonyos diftongusokat alig-alig tudott pontosan leírni.

Mint írja, Kemenesalján a kettőshangzók második tagja jóval nyíltabb, mint Pápa vidékén. „Az *uo* majdnem *ua*, de legalább *uq*, az *üö* közel áll az *üæ*-hez, s az *ie*, különösen a nőknél, oly benyomást tesz az ember fülére, mintha *ie* lenne. Nagyon nehéz pontosan leírni a hangokat” (NyF 33: 5).

Majd később: „Az *é, ó, ő* helyén ejtett kettőshangzók majdnem teljes fokkal nyíltabbak, mint a szomszéd megyében. Általában *ie, uq, üq*-nek lehet jelölni, de az asszonyok beszédében majdnem *ie, ua, üæ* hangzik, sőt érdekes, hogy az *ó*-t még (szintén nőktől) valami *ue* féle hangnak is hallottam. Éppen ezért csak *é, ó, ő* betűvel jelöltem mind” (uo. 7).

Negyven évvel később, amikor a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseit végeztük, nekem is hasonló gondjaim voltak az *é, ó, ő* hangnak megfelelő diftongus leírásában, s meg kellett jegyezmem, hogy amit leírtam, nem egyezik meg pontosan a nyelvi valósággal.

A „kívülről való látás” persze nem egészen igazságos megállapítás Beke Ödönre vonatkozólag: Pápa a pátriája volt, a gimnázium felső osztályait a pápai református kollégiumban végezte, s beszédében is mindvégig megmaradtak a dunántúli, a Pápa vidéki nyelvjárás ízei. Pápa és Veszprém megye is magáénak vallotta őt; a Pápa vidéki nyelvjárás Veszprém megye és a Pápai Jókai Kör támogatásával jelent meg. (Ez a Jókai Kör igényes, azt is mondhatnám, haladó szellemű kulturális egyesület volt; országos hírű előadókát — írókat, költőket, művészeket — hívott meg, s nemcsak a hivatalosan elismerteket. A fiatal Németh Lászlót, a Tanú íróját is ebben a körben láttam először, s itt találkozhattam az erdélyi irodalom legnevesebb képviselőivel is.)

E két értékes nyelvjárású monográfia megjelentetése után — tudtommal — nem végzett Beke Ödön számottevőbb nyelvjárású gyűjtőmunkát. De a nyelvjárású adatokat szinte minden cikkében, munkájában számontartotta, értékesítette, a nyelvjárások vallomásait nyelvünk történetére, a magyar nyelv fejlődésére nézve elsőrendű fontosságúnak tartotta.

Ezt a nézetét több alkalommal ki is fejtette.

„A magyar nyelvtörténet szempontjából helyrehozhatatlan mulasztást követünk el, ha nem jövünk annak tudatára, hogy különösen egyes elszigetelt nyelvjárások még mindig mennyi régiséget őriztek meg, s nem követünk el mindent a nyelvjárások szókincsének összegyűjtésére, valósággal megmentésére” — írja például a Vasi Szemében (1939/4: 241), A magyar növény- és állatnevek történetéhez c. tanulmányában, ahol egyebek között a *bábofonál, májusfa, erdei disznó, ravasz* stb. szavak mai nyelvjárású, esetenként irodalmi s főként nyelvtörténeti adatait közli.

Másutt azt fejtegeti, hogy a mai élő népnyelv ismerete nélkül egyik-másik nyelvemlékünket, nyelvtörténeti adataunkat még elolvasni sem tudnánk (Dunántúli Szemle 8: 315).

De felismeri a nyelvjárású szókincs egyéb szempontból való jelentőségét is.

„A szókincs . . . nemcsak a tárgyakkal áll összefüggésben, hanem a néphagyománnyal is, azért a szókutatásban ennek az ismerete nem hanyagolható el. Ebben a vonatkozásban aztán a folklór is hasznát veheti a nyelvtudománynak, mert nem ritka az olyan eset, amikor a néphagyomány egyetlen emléke csak a szó. Előfordulhat, hogy a néphagyomány egykori meglétét bizonyító elnevezés még megvan olyan területen, ahol maga a néphagyomány már nem él. Sőt a néphagyomány régiségéről éppen a szó régi följegyzése tanúskodik, oly

időből, amikor az illető néphagyományra nézve semmiféle följegyzésünk sincs.” (Felolvasás az MTA I. osztályának ülésén, 1945. dec. 3. Szóikincs és néphagyomány. Megjelent az Osztályközlemények 26. kötete 8. számaként.)

Beke Ödön tanulságosan mutatja be a néphagyomány és a népi elnevezések egymáshoz való viszonyát például a csillagnevek vizsgálata során. De ugyancsak tanulságos ilyen szempontból a népi növénynevek, állatnevek vizsgálata is.

Az igazsághoz tartozik, hogy a most idézett elméleti összefoglalást sejtető tanulmány inkább csak adalékokat, bőséges adalékanyagot nyújt az olvasónak abból a hatalmas gyűjteményből, amely a szerző birtokában van, s amelyből más-más címen már igen sokat publikált. A csillagnevekről például a Dunántúli Szemlében (*Cigányok útja, Szalmás út, Szent Péter szekere, Péterszeg, Pila* stb.), ezek a „Régi és ritka szavak Dunántúl” című gyűjteményben is helyet kaptak. (Dunántúli Szemle könyvei, 186.)

A dunántúli szavaknál érdemes egy pillanatra megállnunk. Egyrészt, mert ez a szép gyűjtemény is bizonyítja Beke változatlan dunántúli „kötődését”, de főként azért, mert ezek a kis szócikkek jól mutatják Beke Ödönnek már jól kialakult módszerét: hogyan használja nyelvjárási ismereteit, irodalmi olvasmányait, a nyelvtörténeti adatokat a magyar szavak történetének megvilágításában. Közleményeinek anyagát az fogja össze, hogy a tárgyalt szavak, kifejezések főként a Dunántúlon használatosak, s a kört az szűkíti, hogy a kérdéses szót (vagy annak egy különleges jelentését) még nem jegyezték fel szótáraink, nem ismeri a nyelvészeti irodalom. Jellemzők az ilyen indítások: „*Pila*. A baranyamegyei Bánfán a Sirius csillagot *Pilának* hívják. Ezt a nevéig eddig nem ismertük, Berze Nagy János fedezte föl most megjelent Baranyai (magyar) néphagyományok c. munkájában.” „*Éposz*. Sámodon így hívják a nyelven támadt pattanást (Berze. 3: 261). Ezt az adatot még sehonnan sem közölték, de a szó eredetét megvilágítják másutt használt nevei.” „*A disznó tokja*. Gönczi Ferenc szerint Hetésben *tok* ’szétnyitott sonka’ (Göcsey 514). A szót máshonnan nem közölték...” Adatainak igen tekintélyes részét a régebbi és az újabb néprajzi irodalomból, főként a népmesekiadványokból szedi, de felhasználja forrásként a szépirodalmat is. (Későbbi cikkeiben, közleményeiben különösen: Móricz Zsigmond, Tamási Áron és mások szavaihoz igen gyakran fűz nyelvészeti megjegyzéseket, magyarázatokat.) A dunántúli nyelvjárási adatokat azután összeveti más vidékek nyelvjárási anyagával, szembesíti a nyelvtörténeti adatokkal sőt esetenként az idegen nyelvi előzményekkel s így vonja le a kérdéses szó történetére vonatkozó tanulságot, főként azt, hogy mit ad hozzá eddigi ismereteinkhez az újonnan feljegyzett nyelvjárási adat. (Tanulságos például — egyebek között — a *ballang* szó magyarázata. A dunántúli adatok — Ormánsági Szótár, Berze Nagy meséi, Banó, Baranyai népmesék — szerint a *ballang* olyan hely az erdőben, amelyet felver a gaz. Sűrűség, állatok tanyája, tartózkodási helye. Ezek világítják meg *barlang* szavunknak azt a jelentését, amelyet a *bűnbarlang, rablóbarlang* stb. összetételek őriznek.)

A nyelvjárások iránti ilyenfajta érdeklődés Beke Ödön egész további életpályájára jellemző. Ő maga „terepen” nem gyűjtött — legalábbis tudtommal — számottevő nyelvjárási anyagot a Pápa vidéki és a kemenesalji gyűjtés megjelenése után, de egyrészt másokat, fiatal kutatókat mindig buzdított arra, hogy vidéken jártukban figyeljenek egyik-másik tájnyelvi jelenségre, a Nyelvőr munkatársaként és szerkesztőjeként is gyakran felhívta

a figyelmet például a népi csillagnevek, növény- és állatnevek stb. gyűjtésére; mint szerkesztő állandó kapcsolatban volt sok vidéki értelmiségivel, akiktől — a Nyelvőr régi hagyományaként — megkapta és megszerkesztette, sajtó alá rendezte falujuk vagy vidékük tájszóanyagának érdekességeit, a falu helyneveit, személyneveit stb. És rendszeresen közölte tájszómagyarázatait, kisebb nagyobb terjedelmű cikkek százait, felhasználva hozzájuk nemcsak a már szótározott vagy folyóiratokban megjelent tájszóanyagot, a néprajzi irodalom termékeit, hanem igen sok kiadatlan, kéziratban levő gyűjtés anyagát is. (Például az Államtudományi Intézet, ill. a Táj- és Népkutató Intézet által gyűjtetett néprajzi, népnyelvi anyagot.)

Beke Ödön magyar nyelvészeti munkásságának tekintélyes részét szómagyarázatai, szótörténeti adalékai teszik. E sok százra rúgó közleményben természetszerűen helyet kapnak a nyelvjárási és igen sok esetben a rokon nyelvi adatok is.

Magyarázatainak jelentősége természetesen nem egyforma; szívesen közölt apró, jelentéktelennek látszó adatokat, megjegyzéseket is, mintegy olvasmányai melléktermékeként. De ezek az adatok a legtöbb esetben mégis tovább segítettek, segítik, helyes irányba viszik a tudományos kutatást. A Történeti-etimológiai Szótár munkatársai bizonyíthatják, milyen haszonnal forgathatták Beke Ödön szövegeit a szótár készítése során. A szócikkek bibliográfiai részében igen sok esetben találunk utalás Beke Ödönnek valamelyik folyóiratunkban megjelent szövegeire, mégpedig * jellel kiemelve, ami a szótár előszava szerint azt jelenti, hogy a cikk „a szerkesztőségtől helyesnek tartott magyarázatot először közli, az etimológiát részletesen kifejti vagy az addigi eredményeket összefoglalva tüzetesen foglalkozik a szó eredetével és történetével”. Hadd említsek néhány ilyen szócikket, majdnem csak találomra: *bodza, éhomra, enyhely, fentő, fonnyad, hajadon, halánték, héj, hetevény, javas, jós, lább, orgona, sarkantyú, silány, szak, vörheny* stb., stb. Előfordul persze, hogy magyarázatát a szótár tévesnek tartja (mint pl. a *fogház* szó előtagjának a *fok* főnévvel való azonosítását), de a legtöbb esetben ezek a szövegei is szellemesek, meggondolkoztatóak.

A szóláskutatás nem tartozott elsődrendűen érdeklődési körébe, de ezt a stúdiumot is több értékes cikkel, adattal gazdagította. Hadd említsem néhány közleményét: Néhány szólásunk történetéhez (Nyr. 61: 40); Néhány magyar szólás történetéhez (Nyr. 68: 77); Újabb adatok szólásainak történetéhez (Nyr. 69: 3). O. Nagy Gábor is többször hivatkozik Beke cikkeire *Mi fán terem?* című jeles munkájában.

Mint már említettem, Beke Ödön szótörténeti tanulmányai széles körű anyaggyűjtésre épültek. Elsőrendű forrásként használta a tárgyi és szellemi néprajznak azokat a kiadványait, amelyek számottevő nyelvi (népnyelvi) anyagot is tartalmaztak, vagy hozzájárultak egy-egy szó történetének megvilágításához. Ezeket a kiadványokat Beke sorra-rendre ismertette is a nyelvészeti folyóiratokban — elsősorban a Nyelvőrben. Népmesekiadványainkról, a paraszti munkák menetének leírásáról, egy-egy népi mesterségről szóló tanulmányról és egyéb néprajzi monográfiákról mindig tárgyilagos, tanulságos ismertetést, értékelést kap az olvasó Beke Ödön recenziójában.

A mostani megemlékezésben okvetlenül helyet kell kapnia Beke Ödön és a Magyar Nyelvőr kapcsolatának.

Ez a kapcsolat állandó, töretlen és meghatározó jellegű volt Beke életében. Első közleménye ebben a folyóiratban jelent meg (1905-ben, Kertész

Manó A Zalavidéki nyelvjárás c. munkájának ismertetése), s ettől kezdve — növekvő arányban — minden évben jelentkezett a folyóiratban kisebb-nagyobb közelménnyel: adatközléssel, szövejtéssel, tanulmánnyal. Hűséges munkatársa (dolgozótársa!) volt a folyóiratnak a nehéz időkben is, Simonyinak, Balassa Józsefnek mindig kész segítője, a Nyelvőr szellemének hűséges ápolója, s a felszabadulás után, a lap több éves szünetelése után ő volt az, aki feltámasztotta folyóiratunkat.

A történet ismerős, de nem fölösleges, hogy a mostani alkalommal is emlékezzünk, emlékeztetünk rá.

Balassa József szerkesztőségének idején a Nyelvőrre egyre nehezebb idők jártak. Altai Rezső mondta az Országos Néptanulmányi Egyesületnek a felszabadulás után tartott első közgyűlésén:

„Tetszetős és talán könnyű dolog is szerkesztőnek lenni, mikor a legjobban fizetett munkatársak lesik a kívánságait és vetélkednek, hogy cikküket elfogadják. Könnyű, ha olyan kiadvállalat áll mögötte, mely gondoskodik a nyomdai és papírköltségről. Könnyű, ha a hatóságok és a társadalom nagy része rokonszenvűkkel mellette vannak és elősegítik törekvéseit. Balassa József szerkesztőnek mindebből semmi sem jutott. Nem állott mögötte altruisztikus kiadvállalat, mely esetleg ráfizethetett volna a vállalkozásra, a hatóságok, valamint a társadalmi körök gyanakodva, áskálódva nézték munkáját, melynek tisztán tudományos iránya ellen ugyan nem tehettek kifogást, de tudták a szerkesztőről, hogy személye, világnézete, érzelmei az emberi haladásnak, az igazi demokráciának jegyében állnak” (Nyr. 70: 4).

A Nyelvőr ezekben az években „már csak halvány másolata lehetett régi képeinek” (70: 2), 1940-ben pedig meg is szűnt a lap. A 69. évfolyamból csak az első két füzet jelent meg; a csonkán maradt évfolyam befejezésének szánta Balassa József A Magyar Nyelvőr története 1872—1940. című tanulmányát (1941).

Beke Ödön érdeme, hogy tudományos folyóirataink között az első egyike volt a Magyar Nyelvőr, amely a felszabadulás után hamarosan megjelent. Beke — a lap szerkesztőjeként — újból összeverbuválta a lap régi munkatársait, megtalálta a kapcsolatot azokkal is, akik távolabb álltak a Nyelvőr körétől, buzdította a fiatalokat a folyóirat munkájába való bekapcsolódásra. Rendszeresen jelentkezett a lapban több néprajzos szakember is.

A Nyelvőrnek a felszabadulás utáni néhány évfolyamát lapozgatva az olvasónak okvetlenül feltűnik, hogy egyik-másik szám tekintélyes részét a szerkesztőnek — különböző címek alatt közzétett — etimológiai, szótörténeti adalékai, megjegyzései teszik ki. De a publikációs lehetőségektől megfosztott hosszú évek után ez a bőségáradat érthető is. Fontosabb annak a megjegyzése, hogy az íróasztalban maradt, eddig publikálatlan kéziratok közzététele után is igen lassan, nehezen alakult ki a Nyelvőr sajátos arculata, nehezen találta meg azt a feladatot, amelyet leginkább betölthetett volna. A szerkesztő és a régi munkatársak — érthető módon — a Nyelvőr egykori virágkorát szeretnék volna felújítani, s helyet akartak adni minden olyan közleménynek, amely nyelvtudományunkat gazdagítja. Ahogy Fokos Dávid is megfogalmazta a Nyelvőr egykori széles körű funkcióját az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyvébe (1944) írt megemlékezésében:

„Tudjuk, hogy a Nyelvőrnek a hibás szóalakok és idegenszerúségek ellen folytatott harca és az újabb irodalom nyelvének tisztaságán örökös szerepe volt a legnagyobb, legáltalánosabb és legáldásosabb hatású: e küzdelmének

pozitív eredménye a magyaros, világos, nemes magyar prózai stílus; de soha el nem múló érdemei vannak e folyóiratnak a magyar nyelvtudomány minden ágában; célkitűzései között szerepel: a régi nyelv szókincsének feltárása, a magyar szó- és szóláskincs eredetének vizsgálata, valamint jelentésének, használatának pontos megállapítása, a népnyelv és néphagyományok feltárása: gyűjtése és tanulmányozása, az összehasonlító, nyelvtörténeti és népnyelvi kutatások eredményeinek összefoglalása és népszerűsítése, az eredmények felhasználásával a magyar nyelvtan egész rendszerének kidolgozása, végül a magyar helyesírás elveinek tisztázása és következetes magyar helyesírás megállapítása.

A Nyelvőr munkaterve az egész magyar nyelvtudomány munkaterületét ölelte fel... (Kiemelés tőlem: L. L.)

Az új körülmények között ezt a régi feladatot már nem láthatta el a Nyelvőr. Nem is kellett ellátnia, mert a nyelvtudománynak több műhelye is alakult, folyóiratok, kiadványsorozatok az egyes szakterületek feladatainak ellátására. S a tervezés, a tervekészítések korszakában, a tudományszervezés újabb szakaszában a Nyelvőrnek is meg kellett találnia, ki kellett alakítania azt a sajátos feladatkört, amit múltjából következőleg is vállalhat, s ami a kor társadalmi igényeinek, szükségleteinek is megfelel.

A „profil” keresésének, kialakulásának irányát, egyes fázisait jól mutatja a szerkesztő bizottság időnkénti bővülése, változása, valamint az, hogy milyen intézmény tartja magáénak a folyóiratot.

A felszabadulás utáni években (1946—48.) az Országos Néptanulmányi Egyesület hivatalos lapja a Magyar Nyelvőr. Beke Ödön szerkesztő az első évfolyamot (70.) Fokos Dáviddal, Gombos Lászlóval, Rubinyi Mózessel együtt szerkeszti. A 71. és 72. évfolyamban már a Beke—Prohászka—Rubinyi triász áll a lap élén. A következő évben (1949) kibővül a szerkesztőség Fónagy Ivánnal és Telegdi Zsigmonddal, s a lap kiadója a Tudományos Folyóiratkiadó N. V. A 74. évfolyamban ismét változik a gazda: a Nyelvőr a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata lesz. A szerkesztőségben helyet kap Rácz Endre is. Ez az év nagyobb változás kezdetét is jelenti: megváltozik a lap külseje: visszatér a régi nagyobb formátumra.

A Magyar Nyelvőr új formában, új tartalommal, új célkitűzéssel lép az olvasóközönség elé, — jelenti be a szerkesztőbizottság (74: 55). Valóban, a lap nagyobb formátumban, évi 6 számmal, új belső alakítással és megváltozott tartalommal jelenik meg. Feladata a nyelvtudomány népszerűsítése, a nyelvműveléssel és nyelvoktatással kapcsolatos problémák megoldása. Mint írják:

„Az Akadémia a Nyelvőrt bízta meg a nyelvtudomány széles körű és magas színvonalú népszerűsítésével, országunk demokratikus átalakulásával kapcsolatban felmerülő gyakorlati nyelvi problémák megmunkálásával, a nyelvoktatás módszertani kérdéseinek felvetésével és megtárgyalásával.” (Uo.)

Ettől kezdve egyértelműbb és gazdagabb lett a Nyelvőr tartalma, amit a világosan elkülönülő rovatok is mutatnak: Nyelv és iskola; A magyar nyelv múltja; Íróink nyelve; Nyelvjárásaink; Mi történik a nyelvtudományban; Magyarázatok; Könyvekről; Ki hallotta, ki olvasta?; Nyelvművelés; A Nyelvőr hírei; Levélszekrény.

Az új rovatok többségét időszerű és közérthető stílusban megírt, de a tudományos igényből semmit sem engedő cikkek, tanulmányok töltik ki,

bevonva most már a munkatársak közé azokat a fiatal (akkor fiatal) nyelvészeket is, akik eddig nem nagyon szólaltak meg a Nyelvőrben. A Nyelv és iskola rovatban Honti Rezső és Trócsányi Zoltán neve mellett például Balázs János, Benkő Loránd, Deme László, Takács Etel és mások nevét látjuk. Beszámol a lap a nyelvtudomány fontos munkálatairól például a készülő magyar és szlovák nyelvátlasz anyaggyűjtésének állásáról, módszeréről. Mintaszerű cikksorozatot közöl a lap a régi magyar személynévadásról, Benkő Lorán tollából. Gazdag anyagot talál az olvasó a „Nyelvjárásaink” rovatban is. A nyelvművelés is nagyobb teret kap az eddigieknél, bár még az elvi cikkek, tanulmányok váratnak magukra.

Továbbra is nagy helyet kapnak a lapban a szó- és szólástörténeti adalékok, nemcsak a „Magyarázatok” rovat, hanem a Levélszekrény is főként ilyen anyagot tartalmaz, de már megjelennek az adalékok mellett az összefoglaló, igényesebb cikkek is. Változás az is a megelőző évfolyamokhoz képest, hogy a könyvismertetések régi dömpingje véget ér, s megjelenik az újabb kiadványok valóban nyelvi szempontú szemléje.

1953-ban a lap gazdája az MTA Nyelvművelő Bizottsága lett, a szerkesztőség névsora: Beke Ödön, Bárczi Géza, Bóka László, Fábíán Pál, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Tompa József. S még ebben az évben — mint a Nyelvművelő Bizottság titkára — én kaptam megbízást a felelős szerkesztői tisztségre.

Beke Ödön kapcsolata természetesen nem szűnt meg a Nyelvőrrel, a lap munkatársa, a szerkesztő bizottság tagja maradt haláláig. A szerkesztőség munkáját továbbra is támogatta, tárgyilagos, tudományos meggyőződésének megfelelően.

Ez a tárgyilagosság, a tények tisztelete, az igazságnak, a nyelvtudomány érdekeinek minden fölé való emelése jellemezte egész munkásságát, így szerkesztői tevékenységét is. Félreértés ne essék: tudom én (személyes tapasztalatból is), hogy Beke Ödön nem volt a minden áron való kiegyezés embere. Harcos, indulatos, néha szubjektív is volt, de — sohasem az igazság, a tudomány rovására. Tudományos meggyőződését sohasem tagadta meg. Csak emlékeztetek az egykori marrista vitákra. A marxizmus álarcában jelentkező marrizmusnak — ismertetés formájában — helyet adott lapjában, de amikor egyik munkatársa (szerkesztőségének tagja) a magyar és a finnugor nyelvtudomány eddigi megbízható eredményeit kérdőjelezte meg az új tannal, megvált ettől a munkatársától.

Azt is mondhatom, hogy személyek elleni méltatlan támadásokban sohasem vett részt, erre nem adott helyet folyóiratában. Azaz: egy kivételt mégis említhetek

E. J. Tompa Józsefnek Magyar Nyelvismeret c. könyvét bírálja, főként politikai jellegű kifogásokkal. Tompa szerint a nyelv összetartó erő a nemzet tagjai között. A recenzens: „Ezzel a mondatával Tompa megmutatja, hogy nem ismeri a marxizmus állásfoglalását a nyelvre vonatkozólag. . . nem az anyanyelv dönti el a közösséghez való tartozás kérdését, hanem egy politikai-gazdasági rendszerhez való tartozás.” Majd tovább: Tompa sovinizmusra nevel azzal, hogy idézi Kosztolányit: „Az a tény, hogy az anyanyelvem magyar . . . életem legnagyobb eseménye.” A „könyvismertetés” summája: „Kerüljön ez a reakciós Szinnyei képével díszített reakciós könyv mennél hamarabb a zúzóba, ne rontsa tanítóink világnézeti nevelését” (73: 371—374).

Az ilyen jellegű recenziók akkoriban súlyos következményekkel jártak a megbíráltra nézve. Szinte érthetetlen számomra, hogy Beke Ödön hozzájárult közléséhez. Nem olvasta volna el?

Megemlékezésem keretébe tartozik még, hogy szóljak néhány szót Beke Ödönnek nyelvtudományi ismeretterjesztő és nyelvművelő munkásságáról is.

A nyelvtudomány népszerűsítésével programszerűen nem foglalkozott, de népszerűen, világosan, közérthetően írt. Cikkeinek legtöbbször a nem szakember számára is érdekes, érthető olvasmány.

A nyelvműveléssel, a nyelvhasználat elvi és gyakorlati kérdéseivel sem foglalkozott rendszeresen, különösképpen olyan mértékben nem, mint szerkesztő elődei, Balassa József, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor. Csekély számú nyelvművelő vonatkozású írása azt mutatja, hogy felfogásában inkább Szarvas Gábor követője, tanítványa volt, mint Simonyi Zsigmondé. Szót emel például az *-ási, -ési* képzős szavak használata ellen; jobbnak tartja pl. a *trágyázó rendszer, vetőmód, termelő képesség* kifejezést a használatosabb *trágyázási rendszer, vetési mód, termelési képesség* formáknál. Nem kedveli a nyelvújításnak egykor üldözött alkotásait (pl. *tárna, üzem*), különösen helyteleníti a szócsonkítással, elvonással keletkezett nyelvújítási alkotásokat, a *tan* szót rendszeresen kijavítja *tanítás-ra*, a *gyógykenyér, gyógyfürdő, gyógyvíz* helyett az *orvosi kenyér, gyógyító fürdő, ásványvíz* szerkezetet ajánlja. (Vö. Nyr. 77: 364–370.)

A nyelv régi és népnyelvi formáinak védelmében pártolja a hagyományos magyar kifejezéseket az újabban terjedő idegenes alakulatokkal szemben: *tejbedara—tejbegriz, mákospatkó—mákosbejgli*. S amikor az írók nyelvét vizsgálja, mindig örömmel mutat rá egy-egy ritka, régies vagy népi „becses nyelvi adat”-ra. (Vö. pl. Nyr. 77: 368–370.)

Mintaszerű, példamutató Beke nyelvművelő állásfoglalása, ha nyelvi babonák ellen szól. Amikor például azt fejtegeti, hogy az ilyen kifejezéseket, mint: *egy rettegében él, egy víz az inge, egy vér az arca*, azaz 'csupa rettegés', 'csupa víz', 'csupa vér' — nem szabad helyteleníteni; szó sincs itt az *egy* határozatlan névelőnek német mintára való helytelen használatáról. Fejtegetését Petőfitől, Aranytól való idézetekkel és finn nyelvi példákkal is támogatja (Nyr. 66: 54).

Az elmondottakból következik, hogy Beke Ödön, mint szerkesztő, nem kezdeményezett vitát a nyelvi kultúra, a nyelvi norma elvi kérdéseiről, s hogy jelentősebb gyakorlati nyelvművelő cikket is viszonylag keveset közölt. De a vitának, ha szükség volt rá, s ha volt ellenvélemény a Nyelvőrben megjelent cikkek kapcsolatban, mindig helyt adott. Hogy csak egyet említsek, Halász Gyula „Egyenlőek, különbözőek — bosszantóak” címen ír a melléknévi igenevek többes számának a hagyományostól eltérő használatáról (Nyr. 70: 75). Prohászka János a következő számban alapos, terjedelmes cikkben mutatja be, miért nem jogos az egyértelmű elítélés (uo. 162).

De Beke Ödön szerkesztői tevékenységéhez, idejéhez tartozik még a magyar nyelvművelésnek egy értékes epizódja is. Erről még ejtsünk néhány szót. Déry Tibor írja:

„...a Magyar Nyelvőr vállalkozott arra, hogy a Nyelvvédő Bizottság közreműködésével megjelentet (Szikra kiadás) egy 8–10 kötetből álló sorozatot, amely közérthető, világos formában foglalkozik nyelvünk legsürgetőbb problémáival. A két első kötet már munkában van, Halász Gyula »hibalexikona« és Laczkó Géza leíró nyelvtana. E sorozatban jelenik meg

az első magyar Nyelvtudományi és nyelvművelő lexikon is" (Nyr. 70: 119).

A Nyelvvédő Bizottság az Írószövetségben alakult azzal a céllal, hogy a magyar nyelvvédelem motorja lesz, rendszeresen ellenőrzi a sajtó, a könyvkiadás, a rádió, a televízió, a filmek, a rendeletek nyelvét.

Déry így foglalja össze a vállalt feladatokat:

„Szemmel fogjuk tartani a nyelvet, kiki a maga munkaterületén, de nem azt nézzük, hogy milyen gazdag vagy szegény a szerző stílusa, hogy változatos, eleven-e s elég árnyalatosan szól-e hozzánk, hanem hogy: mennyi hibát ejt. Nyelvtani, mondattani hibákat. Elemi iskolai fokról fogjuk egyelőre nézni, elemi iskolai mértékkel mérni. Nem gazdagságot követelünk, hanem szabatoságot. Elsőnek a legdurvább szemetet akarjuk kisöpörni a nyelvből" (Nyr. 70: 118).

Laczkó Géza szerint a Nyelvvédő Bizottság „a művelt, irodalmi magyar nyelvet kívánja védeni a majomkodás, a lustaság, a nagyképűség, a tudatlanság rontásainak ellenében. Más nyelvvédelem csak bakafántoskodás" (Nyr. 70: 116).

Laczkó Géza néhány konkrét példára is kitér programadó cikkében. Mi a nyelvrontás? „Szembehelyezkedés a művelt közhasználattal s a nyelv szellemével. Vét a nyelv szelleme ellen, aki tautologikusan *célkitűzés-ről* beszél, hisz ha cél, már ki is van tűzve s ha nincs kitűzve, már nem is cél; aki *súlyt helyez* valamire, mert a magyar szemlélet szerint amire súlyt rakok, azt benyomva, mozdulatlaná teszem: csökkentem s nem emelem mozgási vagy más hatóképességét. Vét a művelt közhasználat ellen, aki nem tud különbséget tenni *helyiség... és helység* között..." (Nyr. 70: 115–116).

A nagy lendületű elszánásnak, kezdeményezésnek alig-alig volt folytatása. Legalábbis a Nyelvőrben s a nyelvművelő irodalomban nem találom nyomatát.

LŐRINCZE LAJOS

Beke Ödön mint folklorista

Első tekintetre úgy gondolhatnánk, e témakörben is minden már megnyugtatóan rendeződött a magyar néprajztudomány és nyelvtudomány történeti áttekintéseiben. Folkloristák és néprajzkutatók mindig is hangsúlyozták a magyar tudománynak azt a haladó hagyományát, hogy orientalistáink, finnugristáink következetesen érdeklődnek a folklór magyar és nemzetközi kérdései iránt. Finnugristáink is többször megemlítették, hogy nálunk a rokon népek köréből gyűjtött nyelvi anyag a legutóbbi időkig elsősorban folklór szöveg volt (adatként, majd értelmezésként egyaránt nyelvészeti szempontokat helyezve előtérbe, ám követve folklorisztikai perspektívákat is), az irodalmi alkotások finnugrisztikai kutatása csupán az utóbbi időben bontakozott ki nálunk. Másik változás a régebbi gyakorlathoz képest az, hogy mostanában finnugrisztikánk nagy erővel kapcsolta össze az etnomuzikológiai és nyelvészeti gyűjtést, amit korábban inkább csak javasoltak, mint megvalósítottak. Az a megoldás viszont, amely a finnugor nyelvészetet a Wörter und Sachen módszertanához közelítette, újabban mintha kifulladt volna Magyarországon.

Ebbe a távlatba illik bele Beke Ödön munkásságának nem is jelenték-telen hányada is. Hozzátehetjük, hogy nem áll egyedül, hanem már Reguly tevékenysége is egyszerre etnográfiai-folklorisztikai és nyelvtudományi, Hunfalvytól sem idegen ez a felfogás, voltaképpen azonban Halász Ignác, Munkácsi Bernát, a turkológusok közül már Vámbéry Ármin, legkivált Mészáros Gyula munkássága mutat ilyen vonásokat. Némi különbséggel ugyanezt fedezhetjük fel Fokos Dávid, Kúnos Ignác és mások célkitűzéseiben is — természetesen tematikus és egyéni módosulásokkal.

Ma még hiányzik ennek az irányzatnak részletes és pontos tudomány-történeti értékelése. Az ún. „magyar etnolingvisztikai” iskola remélhetőleg egyszerre monográfusára talál majd. Ezért Beke Ödön köztük való helyének pontos kijelölése sem könnyű, mégis, legalább néhány vonás megrajzolását megkísérelhetjük.

Azt kell először is hangsúlyoznunk, hogy Beke nemcsak mint finnugor nyelvész került kapcsolatba a néprajztudománnyal, hiszen magyar nyelvjárás-kutató és -gyűjtő is volt, népnyelvi érdeklődése egész életére jellemző. Ilyen szempontból az ő munkássága a legkövetkezetesebb finnugrista kollégái között.

Szerencsés módon gyakran értékelték pályatársai és tanítványai is Beke munkásságát. Lakó György azt hangsúlyozta, hogy Bekének a népnyelvi kutatás iránti érdeklődése még Simonyi Zsigmondnak a nyelvjárás-kutatásról vallott elveiből származik.¹ Kálmán Béla meg a sors iróniájára hívta fel a figyelmet: Beke Ödön szinte haláláig nem járt a cseremiszek hazájában,² noha az első világháború idején két és fél évig gyűjthetett a cári hadseregből hadifogolyként Ausztria—Magyarországra került mintegy 30 cseremisztől. (A népzene-kutatásban és nyelvtudományban köztudott, hogy a hasonló feladattal megbízott Ernst Lewy, vagy Robert Lach a maguk területein úttörő, újító képviselőivé lettek a modern kutatásoknak. Beke életművében e vonás nem jellemző.) Munkáinak kezdeti külföldi kiadását is bemutatták úgy, mintha ez a hazai tudomány érdeklődésének hiányát bizonyítaná — ma itt inkább a széles körű nemzetközi érdeklődés meglétét tartjuk fontosabb mozzanatnak. Életművét illetően Bereczki Gábornak kell igazat adnunk, aki éppen azt hangsúlyozta, hogy az elődeitől és társaitól eltérően nem maradt torzóban.³ Hozzátehetjük, nem maradt kiadatlanul sem. A nyolcvanadik születésnapjára kiadott csaknem teljes bibliográfiában⁴ a majdnem 20 kötet, vagy kötetnyi különnyomat mellett több száz tanulmány és cikk jegyzéke olvasható. Halálakor tanítványai megígérték, hogy kéziratban maradt nagy cseremiszt szótárát és egyéb műveit megjelentetik.

Az utókor is megemlékezik róla. Nemcsak a nyelvtudomány tartja számon, hanem szerepel a magyar néprajzi lexikonban⁵ éppúgy, mint a nemzetközi mese-enciklopédiában.⁶ (Életrajzi és bibliográfiai adatait illetően azonban

¹ LAKÓ GYÖRGY, Beke Ödön 1883—1964. Magyar Tudomány 71 (1964): 556—560.

² KÁLMÁN BÉLA, Beke Ödön 75 éves. Nyr 72 (1958): 130—131.

³ BEREZKI GÁBOR, Búcsú Beke Ödön akadémikustól. (1883—1964). NyIOK22 (1965): 412—413.

⁴ M. VELENYÁK ZSÓFIA, Beke Ödön tudományos munkássága. NyK 65 (1963): 464—473.

⁵ DIÓSZEGI VILMOS, Beke Ödön. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. I. A—E. Bp. 1977. 239—240.

⁶ KOVÁCS ÁGNES, Beke Ödön. In: Enzyklopädie des Märchens. Herausgegeben von Kurt Ranke. Band 2, Lieferung 1/2. Berlin—New York 1977. Sp. 71.

kisebb pontatlanságok, következetlenségek így is megmaradtak.) Viszonylag könnyű tehát akár rendszerezni is életművét. Azonban feltűnik, hogy éppen folklorisztikailag ezt eddig alig értékelték. Éppen ezért csak első, vázlatos tagolásra vállalkozhatunk. Elsősorban finnugrisztikai munkáit próbáljuk bevonni a folklorisztika keretébe, magyar népköltészeti érdeklődésére csak esetenként utalhatunk.

Az 1883. május 20-án, Komáromban született Beke 1901-ben iratkozik be a budapesti egyetem magyar—latin szakára, 1905-ben doktorál, 1906-ban kap tanári oklevelet. Ekkori nyelvjárásgyűjtő útjain már feljegyez, sőt közöl is babonákat, népdalokat és meséket. Mindezt mégis csak előkészületnek nevezhetjük.

Viszonylag későn, 1910-ben, az *Ethnographia* folyóirat hasábjain jelenik meg két első, egyszerre folklorisztikai és finnugrisztikai dolgozata.⁷ Előbb Wichmann votják gyűjtéséből két Polyphemosz-mesét közöl, majd több hasonló lapp adatot is idéz. Mivel maga nem foglalkozott a lapp nyelvvel, hihetőleg a téma előfordulása miatt nézett utána.

Később több folklorisztikai szakmunkát ismertet (olykor igen röviden), nyelvtörténeti adatok néprajzi és folklorisztikai jellegű magyarázatával foglalkozik. E téren a magyar népmese „történeti” adatait idéző közlései,⁸ illetve a cseremiszi és csuvas mesevégeződések bemutatása⁹ a leginkább tanulságosak. Sok éven át írta népies állat- és növényneveinkről kis cikkeit, legkivált a Magyar Nyelvőr hasábjain. Ezeket a magyar nyelvjárás kutatás és etimológia általában hasznosította is. Néhány esetben (pl. *szakállas farkas*,¹⁰ *hamuban sült pogácsa*,¹¹ *madárlátta kenyér*,¹² *boszorkányégetés*,¹³ *kutyafejű tatár*,¹⁴ *vasorrú bába*,¹⁵ *varangyos béka* stb.) a magyarázat folklorisztikailag is igen értékelhető lenne.

Magyar és finnugor néprajzi szakmunkák közül többet is recenzál, ismertetéseiben a tárgy- és nyelvtörténeti szempontokra hívja fel a figyelmet. Több éven át közöl „régii magyar közmondásokat”, de figyelme kiterjed a találozókérdés, néhány hiedelemleány és játék nevére. Noha nem ő vetette fel először e témakört, magyar és finnugor csillagnevek problematikájára több írásában is kitér. Finnugrisztikai ismereteit és adatközlő munkáit különösen

⁷ BEKE ÖDÖN, Odysseus cselei a votják népköltésben. *Ethn.* 21 (1910): 117—118. — Az óriás megvakításának motívuma a lapp népköltésben. *Ethn.* 21 (1910): 241—245.

⁸ BEKE ÖDÖN, Mesenyom a legelső magyar szólásgyűjteményben. *Ethn.* (1932): 31. — BEKE ÖDÖN, Egy régi népmese nyomai. *Ethn.* 44 (1933): 160—161. (Honti János „Megjegyzés”-ével *Ethn.* 1934: 161) — BEKE ÖDÖN, Régi irodalmi adatok a magyar néphíthez. *Ethn.* 51 (1940): 252—253.

⁹ BEKE ÖDÖN, Cseremiszi és csuvas mesevégek. *Ethn.* 44 (1933): 75—76.

¹⁰ BEKE ÖDÖN, Szakállas farkas. *Ethn.* 43 (1932): 167.

¹¹ BEKE ÖDÖN, Hamuba sült pogácsa. *Ethn.* 47 (1936): 219—220.

¹² BEKE ÖDÖN, Madárlátta kenyér. *Népiünk és Nyelvünk* 10 (1938): 104—105.

¹³ BEKE ÖDÖN, Boszorkányégetés. *Ethn.* 56 (1945): 72.

¹⁴ BEKE ÖDÖN, Kutyafejű tatár. *Ethn.* 57 (1946): 90—91.

¹⁵ BEKE ÖDÖN, Vasorrú bába. *Ethn.* 57 (1946): 89. — A vasorrú bába az ugor néphitben. *Ethn.* 68 (1957): 168—169. Megjegyezhetjük, hogy Beke adatait a magyar nyelvtörténészek sem teljes mértékben hasznosították, finnugristáink pedig érthető okból nem figyeltek a nem-nyelvészeti összefüggésekre. A mostani Magyar Néprajzi Lexikon címszóanyagából úgy látom, hogy a magyar néprajzkutatók meglepő változatossággal hol ismerik ezeket, hol megfeledkeznek róluk. Célszerű lenne tehát összeállítani egy kis szójegyzéket arról, milyen szavakkal, szólásokkal, néphitjelenségekkel is foglalkozott Beke.

hasznosíthatta az ősi temetkezés emlékeivel foglalkozó dolgozataiban¹⁶ (pl. a 'koporsó' és a 'ház' szavak egyezését kapcsolta össze a túlvilágon élő halottba vetett hittel). Ezek és ezekhez hasonló cikkei valószínűleg cseremisztól származó szótárának rendezése közben születtek.

Tárgytörténeti érdeklődése is megmaradt: Ibikus darvainak motívumáról két kisebb közleményben is beszámol.¹⁷ Már ebből is kiderül, hogy rendszeresen átnézte az újonnan megjelenő néprajzi kiadványokat, nyelvészeti és tárgytörténeti megjegyzéseit foglalta cikkeibe.

Külön érdekessége van a Csalóka Péter címmel megjelent kopácsi magyar népmesegyűjteménynek.¹⁸ Külön írásként közzétett beszámolójából¹⁹ megtudjuk, hogy a II. világháború után átnézte az egyetemi Néprajzi Intézet és a Táj- és Népkutató Intézet adattárában a népköltési gyűjtéseket, itt bukkant rá Katona Imre két kéziratos mesegyűjtésére, ezeket előbb a Magyar Nyelvőr könyvtára sorozat indító köteteiként kívánta megjelentetni, majd mikor ez a terve nem sikerült, egy népszerűsítő válogatást adott ki a Szikra könyvkiadónál (amely a Magyar Kommunista Párt kiadója lévén, ekkor, egyetlen alkalommal adott ki magyar népköltészetet). Még átírási gondjairól is értesülünk, valamint arról, hogy tiszteletdíjat küldött Katona Imrének, sürgetve, hogy most már induljon meg a magyar folklór tudományos szövegkiadása is.²⁰

Mindez együttvéve egy sokoldalú, érdeklődő tudós képét villantja fel, aki azonban a folklorisztikában igencsak amatőr maradt. Önálló egyéniségét természetesen finnugrisztikai-folklorisztikai publikációiban látjuk meg igazán. Amíg korábbi magyar nyelvjárási köteteiben néhány oldalnyi, műfajilag vegyes, tartalmilag nem is mindig a legszebb változatokat hozó folklorisztikai anyag olvasható, itt már a mennyiség is önmagáért beszél.

Beke 1916 húsvétján kezdett hozzá cseremiszt gyűjtéséhez. Noha többször elmondta ennek lefolyását, mindmáig a legjobb képet 1936. szeptember 19-én tartott helsinki előadásából ismerjük, amely később meg is jelent.²¹ Összegezéséből tudjuk, hogy mintegy 580 dalt gyűjtött. Ennek csak kis töredéke az 1929-ben a bécsi fonogramm-archívum keretében kiadott kötet.²² A következő évben készül el a rá egy év múlva Oslóban kiadott kötet,²³

¹⁶ BEKE ÖDÖN, Ősi temetkezés nyelvi emléke a permi népeknél. Ethn. 63 (1952): 432—433. Ugyanennek folytatásai: Ősi temetkezés emléke a mari (cseremiszt) nyelvben. Ethn. 65: 538—539. — Ősi temetkezés emléke a mari nyelvben. NyK 56 (1954): 283—285.

¹⁷ BEKE ÖDÖN, Ibikus darvai a magyar néphagyományban. Ethn. 58 (1947): 124—125. — Újabb adatok Ibikus darvainak a magyar néphagyományban való szerepéről. Ethn. 58 (1947): 274—275.

¹⁸ BEKE ÖDÖN, Csalóka Péter. A magyar nép meséi. Katona Imre eredeti gyűjtése nyomán közli —. Budapest 1947. 93.

¹⁹ BEKE ÖDÖN, Csalóka Péter története. Ethn. 59 (1948): 166—167. Ez tulajdonképpen válasz a fenti kötettről megjelent ismertetésre vö. DÉGH LINDA: Ethn. 58 (1947): 3334—335. Az érintettek közlése szerint a honoráriumból Beke Ödön küldött Katona Imrének.

²⁰ Ez nem következett be, és azt sem tudjuk, tett-e az ügy érdekében Beke további kezdeményező lépéseket?

²¹ BEKE ÖDÖN, Finnisch-ugrische Sprachstudien in ungarischen Kriegsgefangenenlagern. JSFOU. 49/5 (1937—1938): 1—16.

²² Tscheremissische Gesänge. Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien 1929.

²³ Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. Gesammelt und herausgegeben von Ödön Beke. Oslo 1931. (Oslo Ethnografiske Museum Bulletin 4.) 100. (Az általam használt példány Munkácsi Bernáté volt, de nem találtam benne bejegyzést, akárcsak annak a nyomát, hogy alaposabban forgatta volna.)

egyetlen adatközlő anyaga, néphit és néhány néprajzi jelenség témaköréből. Két évvel később a bécsi Anthropos-intézet jelenteti meg keleti-cseremisizszovegeit,²⁴ 21 szöveget, megint egyetlen adatközlőtől. A korábbi kötetben még volt kommentár, ez itt gyakorlatilag elmaradt. Terjedelmileg is sokkal nagyobb a legrangosabb finnugrisztikai sorozatban, Helsinkiben megjelent prózai elbeszélés (mese, monda stb.) kötet. Ebben²⁵ 78 szöveg olvasható, megintcsak egyetlen adatközlőtől, az Urzsum környéki Daniel Lebegyevtől. Beke maga hangsúlyozza, hogy gyűjteménye folklorisztikai szempontból fontosabb a korábbiaknál, mivel egyetlen falu, sőt egyetlen ember néphagyományait mutatja be. Arra is hivatkozik, hogy a folklorisztikában újdonságnak tartja e megoldást, és csak egy francia, valamint Berze Nagy János besenyőtelki népköltési gyűjteményét tartja előzménynek. Ez annál meglepőbb állítás, mivel az 1938 nyarán megfogalmazott előszó idején már megindult nálunk az Ortutay Gyula képviselte ún. egyéniségkutató iskola, amelynek klasszikus műve az 1940-es Fedics Mihály mesél c. kötet volt, egyetlen mesemondó anyaga. Ortutay a bevezetőben utal a hazai és nemzetközi előzményekre, Reinhold Bünker soproni mesekötetére (1906), vagy Kálmány Lajosnak Borbély Mihály meséit kiadó kötetére (1914), sőt éppen a helsinki Folklore Fellows' Communications sorozatban megjelent Azadovszkij-monográfiára (1926), amely egy szibériai orosz mesemondó asszony tudásával foglalkozik. Nemcsak az a feltűnő, hogy Beke minderről nem tudott, vagy hogy finn kiadói sem hívták fel a figyelmet e körülményekre, inkább az, hogy kötete előszavában megköszöni többek között Honti János segítségét, aki pedig korának legműveltebb magyar mesekutatója volt, és biztosan tudott az előzményekről. Mivel a kötethez voltaképpen jegyzetek nem készültek, itt is szövegközlést találunk csupán, valószínű, hogy Honti segítsége csakugyan a fordítás vagy a korrekció ellenőrzésére szorítkozott. (Ugyanebben a munkában segített a magyarországi német mesekutatás egyik kezdeményezője, Loschdorfer Anna is.)

Beke talán legkevésbé hozzáférhető könyve az az Észországban megjelent kis füzet,²⁶ amelyben ismét Jaranszk környéki cseremisizszovegeket ad.

Ezzel vége is szakad Beke nemzetközi kiadványainak. A második világháború, majd a későbbi évek nem kedveztek ilyen vállalkozásoknak. 1950 októberében, amikor itthon újra indítja szövegközléseit, még abban bízik, hogy a „haladó tudós” most már teljes megbecsülésben dolgozhat. A cseremisizsek (marik) népköltészete és szokásai sorozatnak indult, első kötete²⁷ 1951-ben jelent meg. Háromnyelvű (mari, német, magyar) közlés, pontosabban négy nyelvű, mivel az obszcén részeket a fordításban latinul adja, így olykor egész szöveg megértése igényel klerikusi műveltséget. A kozmogemjanszki nyelvjárásból közöl mintegy 40 mesét, ötven dalt, néhány további népeleti szöveget.

Érdekes, egyszersmind nehezen érthető tény, hogy amikor 1952-ben Bloomingtonban megindul a Studies in Cheremis Folklore sorozata, ebbe

²⁴ Texte zur Religion der Osttscheremissen von Ödön Beke. Sonderabdruck. Anthropos 29 (1934): 39—69, 371—398, 703—737.

²⁵ Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen, Helsinki, 1938. MSFOu. 76.

²⁶ Tscheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk. Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937. II (1939): 133—192. Bereczki Gábor professzor szíves közlése szerint az itt publikált anyagot Beke később újra beosztotta kötetéibe, mivel maga is tisztában volt a kiadvány hozzáférhetetlenségével. Tervezett észtországi folytatása nem jelent meg.

²⁷ Akadémiai Kiadó, Budapest 1951.

személy szerint nem kapcsolódik be. Annál meglepőbb ez, mivel a sorozat-szerkesztő Thomas A. Sebeok elmondja,²⁸ hogy 1948 nyarán járt Budapesten, Bekénél, aki megengedte cseremisiz gyűjtései részleteinek lemásolását, egy amerikai szövegkiadás érdekében. Ez nem valósult meg, azonban a mese-és találóskérdés, valamint a közmondás-indexek elkészítésekor ezt az anyagot, együttvéve több száz szöveget vettek figyelembe. Mivel publikált és kéziratos anyagot egyaránt feldolgoztak, eredményeik a teljességet közelítik meg, mégsem véglegesek, már csak azért sem, mivel Beke nagy kiadványsorozata ez után indul meg.

E századi finnugrisztikánk egyik aranykorában, az ötvenes években indul meg a Mari szövegek — Tscheremissische Texte kiadványsorozata, egyedülálló a maga nemében a magyar finnugrisztikában, hiszen maga a gyűjtő adhatta ki szövegeit. Az első kötet²⁹ jó kutatástörténeti bevezetővel indul, majd több nyelvjárásból összesen mintegy 260 szöveget olvashatunk. Ez az 1951-es kötet folytatása, azonban maga a szerző hangsúlyozza, hogy csak szövegeket közöl, noha ezek folklorisztikai fontosságát maga is említi. A III. kötet négy év múlva következett.³⁰ Ez négy urzsumi nyelvjárásból közöl több mint száz szöveget, illetve több leírás-jellegű adatot. Itt sincs kommentár. A IV. kötet is megjelen már 1961-ben.³¹ Több mint száz keleti cseremisiz szöveget tartalmaz. Érdekessége a kötetnek, hogy függelékben 9 olyan birszki mesét hoz, amelynek eredeti feljegyzése elveszett, de megmaradt a magyar és német fordítása, így csak ezeket közölhette. A III. kötet előszavából tudjuk, hogy a II. kötet egyetlen urzsumi nyelvjárás meséit kívánta közölni, ez azonban a mai napig még nem jelent meg. Nyilvánvaló, hogy a nagy cseremisiz szótár is igen gazdag további anyagot tartalmaz.

Összegezve, megállapíthatjuk, hogy a mesék, mondák és elbeszélések zömét közölte. Dalszövegei zöme, közmondásai, találós kérdései közlést nyertek. Nehezebb számszerűen megállapítani, mennyi néphit-adat, „varázsigéknek” nevezett ráolvasás szövege maradt még kiadatlanul. Beke saját szokásleírásait, csekély számú népelet-feljegyzését mind közölhette. Célszerű lenne, a még hiányzó Mari szövegek — Tscheremissische Texte II. kötetének függelékeként egy áttekintő mutató adni egész kiadott anyagáról. Ez után indulhat meg a műfaji és összehasonlító vizsgálat. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy a kiadott anyag nagyobb részét a nemzetközi folklorisztika eddig nem dolgozta fel kellőképpen. Több olyan kísérletről tudunk ugyan, amelyek szerzői az egész finnugor folklórt kívánták áttekinteni, ezek azonban nem vették figyelembe Beke anyagát. Mivel a teljes anyag Magyarországon van, ez a feladat a magyar folkloristákra és finnugristákra vár. Enélkül nem lenne teljes sem Beke életműve, sem a magyar folklorisztika vagy finnugrisztika.

Beke nem volt teoretikus (a nyelvtudományban sem). Csak sajnálhatjuk, hogy nem írt olyan áttekintéseket a cseremisiz folklóról, mint amilyenek Munkácsi, de akár Kálmán Béla tollából a vogul folklóról megszülettek. Maga többször hangoztatta, hogy mivel anyagát nem a helyszínen gyűjtötte, ez csak

²⁸ THOMAS A SEBEOK, Preface. In: *Studies in Cheremis Folklore*. Edited by Thomas A. Sebeok. Volume I. Bloomington 1952. V—VI. (Mindmáig ez a legrangosabban feldolgozott cseremisiz folklór analízis.)

²⁹ Budapest 1957.

³⁰ Budapest 1961.

³¹ Budapest 1961.

másodlagos fontosságú. Talán ezért nem adott összegező tanulmányokat? Azt azért megtehetette volna, amit például Mészáros Gyula a maga kitűnő csuvas anyagának közlésekor,³² hogy ti. a meséknél megbízta Róheim Gézát és Jellinek Mortont a jegyzetek elkészítésével. Azt is tudjuk, hogy Honti János már 1931-ben készített egy áttekintést az addig publikált vogul népmesékről.³³ Beke könnyűszerrel igényelhetette volna folklorista kollégáinak segítségét kötetei jegyzetanyagának elkészítésekor.

Azt sem tudjuk magyarázni, miért nem foglalkozott a nálunk Kodály által (már 1934-ben)³⁴ felvetett cseremisiz—magyar népzenei egyezések kérdéseivel. Tudtommal egyik irányból sem volt közeledés ez ügyben. A finnugor zene vitája néven ismert magyar kérdéskörben³⁵ nincs hivatkozás Bekére, ő meg nem beszél arról, mi lehetett véleménye e köztudott témakörrel. Annál meglepőbb ez, hiszen mind Kodály, mind a volgai finnugor népzene más kutatói éppen Lach kitűnő analizisét és Beke anyagát vették alapul.³⁶ Érdeemes volna megtudni Beke tanítványai körében, mi lehetett e tudományos hallgatás oka.

A magyar folklór és népryelv iránti érdeklődése sem volt igazán elméleti jellegű, még általánosító tanulmányai is inkább csak a népryelv fontosságát hangsúlyozzák, nyelvtörténetünkbe való bevonásának szükségességét hangoztatják. Itt a magyar nyelvtudomány történései szűkkeblűek, amikor nem is hivatkoznak Beke munkásságára.³⁷ Néhány kedves műfaját illetően (csillag-nevek, növény- és állatnevek) elsősorban itt is sok tapasztalatról tanúskodó megjegyzéseket fogalmazott meg.

Noha nem mondhatjuk, hogy a tudománytörténeti áttekintésekből valamilyen okkal felejtették volna ki nevét, megjegyezhetjük, hogy Beke finnugrisztikai-folklorisztikai tanulmányait összegző módon eddig nem értékelték,³⁸ csupán a cseremisiz népzene kutatói méltatták utóbb³⁹ ilyen tevékenységét. Ez utóbbihoz hozzátehetjük, hogy Beke magyarra fordított cseremisiz népdalszövegei nemcsak a tudomány számára voltak fontosak, hanem Kodály Zoltán és Weöres Sándor művészi munkásságában is forrást alkottak. Mindezek mellett természetes, hogy amikor a cseremisiz folklór egy-egy kér-

³² MÉSZÁROS GYULA, Csuvas népköltési gyűjtemény. II. Budapest 1912. A korábbi folyóirat-publikációban még nincs adatunk erre a közreműködésre.

³³ HONTI JÁNOS: A vogul mesék áttekintése. Ethn. (1931): 181—192. Érdekes módon itt pedig a csuvas anyagra nem történik utalás.

³⁴ Kodály korábbi elgondolásait 1934-ben a Magyarság Néprajza IV. kötetébe készítenő népzenei fejezetben fogalmazta meg. Ez a kötet 1937-ben látott napvilágot. Itt hivatkozik az 1934-es Balassa-emlékkönyvben közölt dolgozatára, amelyet Beke nyilvánvalóan ismert.

³⁵ SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY, A finnugor zene vitája I—II. Budapest 1976.

³⁶ LACH, ROBERT, Gesänge russischer Kieiegsgefangener. I. Bd. Abt. 3. Tschere-missische Gesänge. Wien 1929.

³⁷ PL. TEMESI MIHÁLY, A magyar nyelvtudomány. Budapest 1980.

³⁸ Kár, hogy ilyen szempontból nem értékeli Beke (és pályatársai) munkásságát a magyar folklorisztikai finnugrisztika történeti rendszerezése sem (I.: IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS—VOIGT VILMOS szerk., Bán Aladár emlékezete. 1871—1971. Várpalota 1974. 75—92). Meglepő, hogy Gulya János sem említi Beke nevét: Az etnolingvisztika magyar „előfutárai” c. tanulmányában, In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Budapest 1970. 131—135. Finnugrisztikai kézikönyveink, világirodalmi lexikonaink sem méltatják megfelelő helyen és módon Beke munkásságát.

³⁹ BRUNO NETTL, Chermis Musical Styles. Bloomington 1960. még voltaképpen hallgat Beke tevékenységéről, Vikár László és Bereczki Gábor (Chermis Folksongs. Budapest 1971. 9—10.) viszont már említik nevét.

dését vizsgálják a szakkutatók, főként a szovjet kutatók, a maguk méltó helyén említik Beke adatait, munkásságát.

Úgy gondoljuk, előbb a Mari szövegek hiányzó II. kötetét kellene közzétenni, itt regisztert adni Beke munkásságáról, műfajonkénti bontásban, majd egyes részletkérdésekkel kapcsolatban is megvizsgálni, milyen elgondolásai voltak a cseremisz folklór egyes problémáiról. Itt szótárának magyarázatait, már említett cikkeit, illetve ismertetéseit (legkivált a monografikus publikációkról írott dolgozatait) kellene figyelembe venni.

Mindez nem pótolja Beke, a magyar folklorista életművének külön vizsgálatát. Itt is egy teljes bibliográfia lehet a kiindulópont, egy olyan tárgy-és szómutatóval, amelyben feltüntetik, vajon Beke eredményeit mennyiben vette figyelembe a magyar néprajzi, nyelvtörténeti, etimológiai és folklorisztikai kutatás. Valóságos kis „Wörter und Sachen”-szótárka kerülne ki e munkából. Szerencsénkre Beke kis miniatűr remeke, akadémiai felolvasása,⁴⁰ bemutatja, maga hogyan képzelte el a néphagyomány nyelvészeti vizsgálatát.

Egyszóval, a centenárium alkalmával egy még elvégzendő munkára hívhatom fel a figyelmet: kis monográfiában kellene bemutatni századunk egyik legfontosabb magyar finnugrista-folkloristájának, Beke akadémikusnak a munkásságát.⁴¹

VOIGT VILMOS

A pályakezdő Beke Ödön

1. Amikor a Nyugat első nemzedékének nagyjai az 1900-as évek elején beiratkoznak a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem bölcsészeti karára, évfolyamtársai lesznek az elkövetkezendő évtizedek majdani nyelvtudósainak. Babits Mihály, Juhász Gyula, Szabó Dezső, majd Kosztolányi Dezső padtársai, vitapartnerei és a kollokviumokon drukkoló „kolléga urai” Beke Ödönnek, Fokos-Fuchs Dávidnak és még sokan másoknak. Nyelvészetet és irodalmat egyazon tudomány szervesen kapcsolódó részének tekintve, leendő költőink és íróink nyelvészkednek, majdani nagy nyelvészeink pedig irodalmi alkotásokkal próbálkoznak (igaz, lényegesen kisebb sikerrel).

Az első szemeszteres Babits Mihály pl. Simonyi Zsigmondhoz írt „Kittűnő”-re minősített dolgozatot Tárgyasragozás különböző személyű tárgyakkal címmel.¹ Nagy feltűnést keltettek az ez idő tájt ugyancsak Simonyi-tanítványként, ígéretes nyelvésznek készülő Szabó Dezső nyomtatásban megjelent dolgozatai: A csíkszentdomonkosi nyelvjárás (Nyr. 32 [1903]: 270, 314), és A vogul szóképzés (NyK 34 [1904]: 55, 217, 417). Ez utóbbi különnyomatának egyik példányát, bizonyára közös nyelvészeti stúdiumaikra gondolva,

⁴⁰ BEKE ÖDÖN, Szókincs és néphagyomány. Budapest 1948. Értekezések a Nyelv-és Széptudományi Osztály köréből 26/8.

⁴¹ Megjegyezhetem, hogy Beke bibliográfiája, életrajza kiegészítésre szorul. Dolgozatom a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a budapesti Finnugor Nyelvtudományi Tanszék által rendezett ünnepi ülésre készült. Itt köszönöm meg az ott elhangzott megjegyzéseket, illetve Bereczki Gábor, Domokos Péter Pál és M. Velenyák Zsófia szóbeli észrevételeit.

¹ Posztumusz közlése: MIKESY SÁNDOR, Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyasragozásról. MNy. 45 (1949): 29–37, és BABITS MIHÁLY, Esszék, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1978. 1: 5–19.

„Dr. Beke Ödön úrnak barátsága jeléül” — szavakkal dedikálta. Beke még nagyobb feltűnést keltett, amikor negyedévesen, nagyon fiatalon, két héttel 22. születésnapja után, 1905. június 7-én megvédte A vogul határozók című doktori értekezését (NyF 25. [1905]). A két évfolyammal alattuk járó Kosztolányi nyelvészeti szakértelmét szintén ekkor alapozta meg. Kosztolányiról joggal mondhatjuk, hogy Arany János mellett azon kevés költőink közé tartozott, aki élete végéig munkálkodott az irodalom és nyelvészet egységén.²

Az ifjú Beke költői próbálkozásait nem kisebb lap, mint a Nyugat egyik elődjeként számontartott, Magyar Géniuszt vállalja közlésre — tegyük hozzá, hogy ekkor még nem a kitűnő ízlésű Osvát Ernő a főszerkesztő.³

Beke már gimnazista korában is verselgetett, és némi büszkeséggel, olykor ironikusan tett említést arról, hogy ezek a próbálkozásai nyomtatásban is megjelentek.

A Magyar Géniusztban közzétett versei nagyjából megfeleltek a korabeli ízlésnek. Az ekkor még Basch Árpád (festőművész-grafikus) szerkesztette lap csak egyike volt az akkortájt divatos, képes családi hetilapoknak. A Bekétől közölt⁴ mintegy 16 költemény különféle műfajú; dal, elégia, ballada, epigramma, rajongó hangú szerelmes vers — csaknem valamennyi a hagyományos népies, magyaros verselésű (Gyulai-féle) irányzatot követi, a szabolcskásan egyszerűtől, a modernebb, elvontabb gondolatokat, már-már filozófiai kérdéseket érintőig. Osvát 1902. július 1-ével átvette a lap szerkesztését, amely ezután (megszűnéséig, 1903. december 27-ig) jelentős irodalmi fórummá vált, és a Beke versek kiszorultak belőle: egyrészt, mert színvonaluk Osvát igényeinek nem felelhetett meg, másrészt a korábbi közlések is feltételezhetően Basch Árpád és Beke Manó (Beke Ödön nagybátyja!) ismeretségének voltak köszönhetőek. Mind a ketten tagjai a hazai Szabadkóműves szervezetnek, amelynek soraiban rajtuk kívül ott találjuk Simonyi Zsigmondot, Balassa Józsefet, Vikár Bélát, Kúnos Ignácot és a magyar tudományos életnek még számos kiemelkedő személyiségét.⁵ — A magyar szabadkóműves mozgalom progresszívabb képviselői saját lapjuk, a Világ megindításáig a Magyar Géniuszt hasábjait is igyekeztek felhasználni társadalmi és politikai törekvéseik propagálására.⁶

Beke „költészetének” valószínűleg utolsó nyilvános, de annál figyelemre méltóbb fóruma A Hét volt (32 [1905]: 870). Mivel jelentős irodalmi újság tartotta méltónak közlésre, úgy gondoljuk, érdemes idézni:

Csak annyi volt

Csak annyi volt, hogy kéz a kézben
állottunk némán, megigézve.

² Nyelvi, nyelvhelyességi kérdésekről írt esszéiről, dolgozatairól I. FERENCZY GÉZA, Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze. Nyr. 80. [1956]: 401—409.

³ PÓK LAJOS, A Nyugat előzményei. Irodalomtörténet 45 [1957]: 286—287.

⁴ BEKE ÖDÖN Magyar Géniusztban megjelent versei egy részének felsorolását I. Nyugat repertórium függeléke 418. l. Összeállította Pók Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.

⁵ A Magyar Tanácsköztársaság bukását követően a belügyminiszter 1920. május 20-án elrendelte a szabadkóműves szervezetek feloszlását és a végrehajtási utasítással egyidejűleg közli 1886-ig visszamenően a tagok majdnem teljes névsorát. Országos Levéltár, Szabadkóművészeti P 1083.

⁶ HEVERDIE LÁSZLÓ, Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből. Magyar Könyvszemle 1978. 2. sz. 146. l.

Csak annyi volt, hogy ráhajoltam
S haját a selymet, megcsókoltam.

És bár az álom semmivé lett,
Nem volt hiába ez az élet.

A teljesség kedvéért említjük meg, hogy Beke a költői próbálkozások mellett az irodalmi prózával is kísérletezett: két novellája és egy rövid jelenete is megjelent a Magyar Géniuszban, amit szerencsére — mondhatjuk a magyar és finnugor nyelvtudomány nyereségére! — több nem követett, valószínűleg Beke maga is érezte e történetkéik vérszegénységét.

Ha művészi értékük nem is éri el a kor átlagirodalmának színvonalát — ezt számonkérni igazságtalan lenne a fiatal Bekétől — mégis érdekes olvasmányok, próbálkozásainak dokumentumai, így a tudománytörténet érdeklődésére számot tartanak.

2. A pápai református gimnáziumban frissen érettségizett (1901. június 27.) fiatalember a fővárost választja továbbtanulásához; Budapestet, amely ekkor igazi világváros a szó pozitív értelmében, a tudománynak is teret engedve fejlődésében. A bölcsészkarra iratkozik be 1901-ben, magyar–latin szakra. Az első félévben máris heti 41 órát vesz fel lecke-könyvébe. Nem kisebb irodalomtörténetet hallgat, mint Gyulai Pált, heti 4 órában, akitől majd első jeles vizsgaeredményét kapja.

A kezdő egyetemista még nem döntötte el magában, hogy nyelvész lesz. Sőt, lecke-könyvét nézegetve úgy tűnik, hogy az első szemeszterekben kifejezetten az irodalom érdekli jobban. A heti 41 órából ugyanis csak 7, és tkp. a hétből is csak 5 a szorosabb értelemben vett nyelvészeti előadás (Simonyi Zsigmond „Magyar mondatlan I.” [3 óra], valamint Szinnyei József „Bevezetés a finn-ugor nyelvhasznításba” [2 óra]). A maradék 2 óra Négyesy László stílusgyakorlata, amely tulajdonképpen komplex óra volt, a stilisztika sajátosságából következően. Bekének ez, az inkább irodalmi érdeklődése egyrészt a híres pápai református kollégium önképzőköréből — ahogyan Beke emlegette — a „Képző-társulat”-ból származik, amelyet már Petőfi és Jókai is látogatott, másrészt valószínűleg abból, hogy Gyulai Pál ekkor még előad, és pusztán csak Gyulai neve maga olyan varázs, hogy a kezdő egyetemista nyilván kellő áhítattal írja be, igaz csak két szemeszterre, indexébe ezt a nevet az első helyre.

Nem kell ahhoz pszichológusnak lenni, hogy észrevegyük, azt a feltűnő érdeklődésváltozást, amelynek eredményeként az 1903/04-es tanévben már a nyelvészet kerül indexében a vezérhelyre. Az első félévben heti 14, a másodikban 16 órában hallgatja Simonyi, Szinnyei, Melich János, Zolnay Gyula magyar és finnugor nyelvészeti, Kúnos Ignác oszmán-török nyelvvel foglalkozó előadásait, — míg irodalomra már csak heti 6 órát vesz fel az előző tanév heti 12, illetve 10 órájával szemben.

Egyetemi éveinek 8 szemesztere alatt összességében 85 óra nyelvészeti stúdiumot találunk lecke-könyvében: Simonyi Zsigmondot (48 órában meghirdetett előadás) átlag heti 6, Szinnyei Józsefet (25) átlag heti 3 órában. — Irodalomtörténetet nagyobb óraszámában csak az első három szemeszterben (27 óra) vesz fel, elsősorban Beóthy Zsoltot, Gyulai Pált és csekélyebb óraszámában Horváth Cirillt, de Négyesy híres stílusgyakorlatait — mint minden

igényes, újat akaró fiatal egyetemi értelmiségi a század elején, Beke is rendszeresen látogatja.

A gyökeres fordulat, az addig írói ambíciókat is dédelgető, II. éves egyetemista életében Simonyi Zsigmond hatására következhetett be. Simonyi ugyanis az érdeklődő és tehetségesebb tanítványai számára a budapesti Tanárképző Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával nyelvjárásgyűjtő tanulmányutakat szervezett. Az volt ugyanis az iskolát teremtő „Simonyi-módszer”, hogy tagjainak először egy bizonyos nyelvjárás tanulmányozásával kellett bizonyítani, és csak azután próbálkozhattak egyéni érdeklődésüknek megfelelően más, magasabb szintet képviselő nyelvészeti szakterületekkel. Beke is Simonyi ösztönzésére járt be — (1903-ban és 1904-ben a karácsonyi és a nyári szünetben, majd 1905 nyarán) — gyalog és biciklin Veszprém, Vas és Győr megyében 81 falut (NyF 33 [1906]: 3—4), és végzett az akkori tudományos-gyűjtési szokások szerint minőségében, mennyiségében is jelentős munkát.

Ez az óriási vállalkozás több haszonnal is járt a leendő tudós számára: egyrészt megismerkedett gyakorlatban is a nyelvészet egyik társtudományával, a néprajzzal, megírta első, tudományos folyóiratban megjelenő cikkeit, pl. a Pápvaidéki babonák címűt (Ethn. 15 [1904]: 44—45), amely megnyitotta későbbi néprajzi tanulmányainak sorát, de ezzel egyidőben jelent meg első közleménye a Magyar Nyelvőrben is „Mesék. A mester meg a papné” címen (Nyr. 33 [1904]: 240—242); másrészt jelentős rutinra tett szert az adatgyűjtés-kérdés-lejegyzés jócskán gyakorlatot igénylő technikájában, amelyet majd később a cseremisz hadifoglyok közötti gyűjtésekor kamatoztathat. De a legnagyobb haszon mégis az, hogy megírja azt az első, könyvnek számító tanulmányát, „A pápvaidéki nyelvjárás”-t (NyF 17. sz. [1905]), amely véglegesen eldöntötte nyelvészeti pályáját. Ennek a tanulmánynak egy népszerűsítő, rövidebb változata már 1904. május 7-én megjelent a Pápai Hírlap tárcarovatában ugyancsak „A pápvaidéki nyelvjárás” címen, a szerző alábbi megjegyzésével:

„... Addig, míg folytathatom gyűjtésemet (a nagyszünetben több idő áll majd rendelkezésemre), e vázlathoz való megjegyzéseket, továbbá feljegyzéseket (mesék, babonák, szokások, tájszók, gazdasági és mesterműszók) hálás köszönettel fogadok.”

Ez az első „felhívás”, amely később is bevált módszere lesz a Nyelvőr munkatársaként: mozgósítani a magyar nyelvterület értelmiségét, a közös gyűjtéssel megmenteni a népnyelv még élő szókincsét, kiveszöbben lévő ritkaságait.

A fiatal nyelvész ambíciójának nem kis ösztönzést jelenthetett az első kritika (igencsak elismerő), amit ezért a tudományosnak elfogadott írásáért kapott. A megjegyzésben kért reflexió nem késlekedett, június 18-án, ugyancsak a Pápai Hírlap tárcarovatában jelenik meg, amelyet érdemes idézni:

„... ezelőtt mintegy két hóval tudományos tárcát közöltünk Beke Üdön tanárjelölt tollából. A tárcá csak részlete volt egy nagyobb tanulmánynak, amelynek adatait Beke részben már összegyűjtötte, részben idén, a nyári szünetidő folyamán gyűjti össze. A pápai járás lelkészeinek, tanítóinak és jegyzőinek figyelmébe ajánljuk a fiatal nyelvűvált, ki egyike a budapesti egyetem legderekkabb hallgatóinak, idén is a tanárképző intézet 100 koronás szorgalmi díjját nyerte el. Támogassák öt jóindulatúlag nemes céljai elérésében, hogy minél előbb bírassuk a pápai nyelvjárás teljes, tudományos feltárását.”

A Nyelvészeti Füzetekben való önálló megjelenés után is a Pápai Hírlap ad elsőként hírt e tanulmányról 1905. április 29-én Irodalom című rovatában, kiemelve, hogy hiányt pótló munkáról van szó, hiszen mind ez ideig ennek az országrésznek nyelvjárásai, hang-, alak- és mondattani sajátosságairól, szókincséről rendszerbe foglalt munka nem készült. Érdekmént emeli ki a recenzáló Bekének azt a kiváló tulajdonságát, amit majd későbbi írásaiban is szerencsére megtart, hogy stílusa, leírásai „a laikust is érdekelhetik”, valamint azt, hogy etnográfiai munkaként is számottevő ez a tanulmány: „... amennyiben közli a népszokásokat, babonákat, továbbá a házi és földművelési anyagok és eszközök elnevezését, közmondásokat, szólásmódokat, hasonlatokat, lakodalmi felkiáltásokat”, népdalokat, meséket. Lényegében ugyanezekből a témakörökből gyűjt majd a hadifogoly cseremiszeztől az első világháború idején.

Beke fölhasználva a lappal kialakult jó viszonyát, az akkor még ismeretlennek számító Négyesy-seminarista társai, Babits és Juhász Gyula verseit segíti a Pápai Hírlapban való megjelenéshez. Ő említette azt is, hogy Babits az ott közölt verseit *cé-es-sel*, Babics-csal írta alá. A Pápai Hírlap 1904–05-ös évfolyamaiban valóban találkozni a költő nevének ilyen aláírásával.⁷

Nagyjából ez idő tájt teremt kapcsolatot Beke egy másik vidéki újsággal, a Csallóköziek Körének, Dunaszerdahelyen megjelenő hetilapjával, a Csallóközi Lapokkal. Felelős szerkesztője (Baranyay József) és munkatársainak zöme is a Budapesten tanuló, csallóközi származású egyetemi hallgatókból került ki. Ők alapították meg a fővárosban is a Csallóköziek Körét. Komáromi születése révén vesz részt Beke is a bölcsészeti karon tartott alakuló ülésen 1903. március 9-én, ahol elhangzik egy felhívás a lap színvonalának emelését támogató közlemények írására. Nyilván e célból közölnek Bekétől október 21-én az Irodalmi rovatban több hasábos irodalmi kritikát: ezt a dolgot eredetileg a stílusgyakorlati szemináriumra írta. Kosztolányi, Juhász Gyula és mások visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy parázs viták és lelkes elemzések közben ezeken a stílusgyakorlati órákon a modern, új magyar irodalom és kritika van megszületőben. Nem véletlen tehát, hogy Beke Osváth (Osvát) Kálmán (Osvát Ernő öccse) „Szivárvány” című (Budapest 1903) verskötete kapcsán komoly igényekkel fellépő, irodalomértő kritikusi oldaláról is bemutatkozik, amikor azt fejtegeti:

„... sokkal többet ér a szerzőnek, ha kimutatjuk hibáit, mintha hazug tartalmú, magasztaló cikket közölnénk — amint az általános szokás... de aztán a közönség csalódik, a költő pedig megmarad hibáiban, s nem éri el célját.”

Kritikája utolsó, szinte sértő sorait, a megbántott „költő Beke” íratja vele (hiszen Osvát Ernő szünteti meg verseinek közlését a Magyar Géniuszbán),

⁷ Önéletrajzszertű esszéjében, a „Nevek, ősök, címerek”-ben BABITS így vall a *cé-es-ről*: „Mikor az érettségi okmányaimba, valami tévedés folytán, hibásan került be a nevem — a hagyományos írásmód ellenére — még csak ki sem akartam igazíttatni! Méltóságomon alulinak találtam, hogy evvel törődjek. — Ha Jókai írhatta i-vel a nevét, az ősi ipszilon helyett, hogy demokratikus érzületéről bizonyosságot tegyen: én is írhatom *cé-es-sel* a magamét — vélttem büszkén. Attól én nem leszek kevesebb! — Úgy is írtam azontúl éveken át, az otthoniak nagy megbotránkozására.” I. m. 2: 687. l. Keletkezéséről és posztumusz közléséről uo. 734. l.

de az igaztalan sorokkal önmaga költői zsengei fölött is ítéletet mond, amikor azt ajánlja Osváth Kálmánnak:

„Tanulmányozza irodalmunk büszkeségeit, egy kis önbírálatot is tartson, s afféle önképzőköri daraboktól” legyen „ereje megtagadni a nyomdafestéket.”

A következő évben, a 18. számtól kezdve, mint terjedelmesebb munkát hetenkénti folytatásokban közlik (május 4 és június 1 között) jelíges pályázatát, a győztesnek járó pénzjutalmat elnyert, Komárom a szabadságharcban című tanulmányát. Kalandos kitérőt tett ezzel a történettudomány területére is, mivel eredeti napló, dokumentumok alapján dolgozott⁸ — profi történész módszerekkel (nem hiába hallgatta Marczali Henrik előadásait abban a tanévben). A siker után, már mint a Csallóköziek Körének megválasztott titkára tesz javaslatot az egyik új pályázati témára: a „Rajzok a csallóközi népéletből (népszokások, népmesék)”-re és emeli föl a jutalmat 100 koronára a korábbi 25-tel szemben.

Még egy, nyomtatásban megjelent, nagy cikkére érdemes felfigyelnünk. Ez alkalommal a Pápai Lapok Irodalom rovatában (1905. augusztus 27.: 2—3), Simonyi Zsigmond második kiadásban megjelent könyvéről, „A magyar nyelv”-ről (1905) írt könyvismertetést. De sokkal több ez pusztán könyvismertetésnél, inkább legkedvesebb tanára és tudós példaképe, Simonyi Zsigmond előtti főhajtás, ahogy később, Beke cikkéről írja a lap, munkatárssá választása kapcsán: „... a tanítványi szeretet igaz melegségével és nyelvünk iránt való határtalan rajongással” (uo. 4) átszótt vallomás a tudományos ismertetésen kívül.

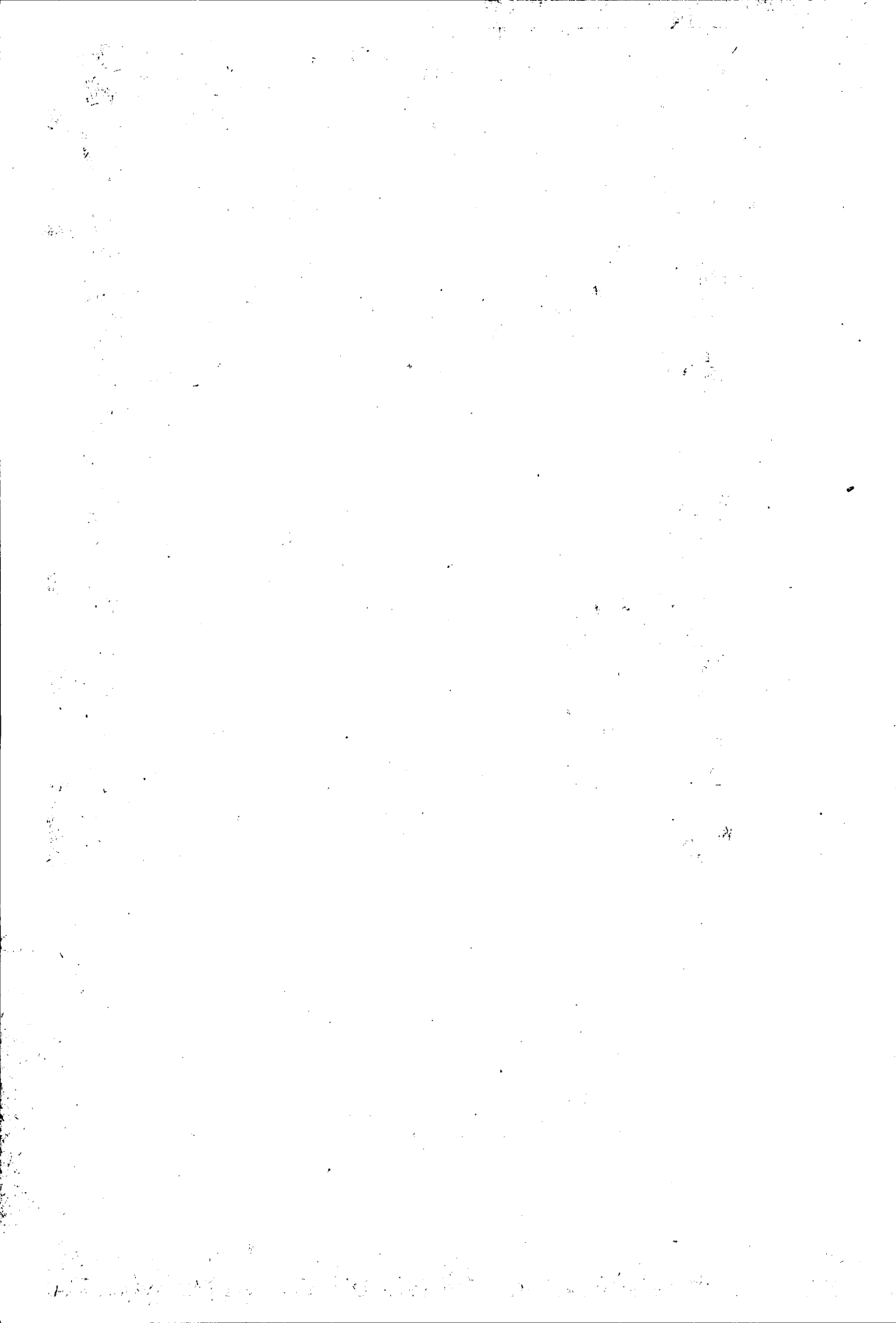
Már az egyetemi évek útkereső, többfelé figyelő, termékeny időszakából is feltűnő, hogy milyen rokonszenves, szívós munkával készült Beke Ödön eljövendő hivatására. Ennek bizonyága nemcsak a csupa kitűnő érdemjeggyel, dicsérő megjegyzésekkel teli leckekönyv, a tandíjmentesség, hanem az is, hogy nagyon fiatalon, negyedévesként lesz bölcsészdoktorrá „A vogul határozók” című, ma is alapvető fontosságú értekezésével.

Beke Ödön tudospályájának eddig bizonyára legkevesébe ismert, induló éveit igyekeztem bemutatni. Mint egykori tanítványa, később „Cseremis nyelvjárási szótár”-ának közvetlen munkatársa, a naponkénti több órás, szigorú munka apróbb, pihentető szüneteiben természetesen több személyes, magánjellegű emléket: gyermekkora, majd középiskolai, egyetemi évei eseményeit, és mindenekelőtt irodalmi olvasmányélményeit ismerhettem meg az egyébként önmagáról ritkán nyilatkozó Bekétől. Ezek egy részét igyekeztem felidézni, illetve utánaajárni, forrásokat felkutatni, ott, ahol ez szükséges volt.⁹

M. VELENYÁK ZSÓFIA

⁸ Szinnyei József volt 48-as főhadnagy naplójegyzetei alapján: Komárom 1848—49-ben. Budapest 1887.

⁹ Itt mondom köszönetet a Beke-családnak a rendelkezésemre bocsátott adatokért és dokumentumokért.

KÖZLEMENYEK

A 'kenyér' jelentésű szó a csuvasban

A mai csuvasban a 'kenyér' jelentésű szó *sākār*, A *sākkār*, *sākrā*, *sākārā*, V *sōkōr*, *sōkkōr* alakokban használatos. Legkorábbi előfordulása 1769-ből való, a Csuvas Első Grammatikában *чюкпю 'хлеб'* áll. A szó etimológiájának megállapítására több kísérlet történt. Bang (1918. 6) **yōküz* alakból vezeti le, hipotézisét azonban nem bizonyítja. Räsänen (1920. 202) a csuvas alakokat Radlov oszmán török *čōkeri* adatával együtt a mong. *juġeri* formából eredezteti, ami azonban — sem a csuvas és az oszmán török szavak összetartozása, sem ezeknek a mongolra való visszavezetése — nem helytálló. Egorov etimológiai szótárában (1964) a *sākār* szó csuv. *sār*- 'gyúr' igéből való származását veti fel, de ennek kétes voltát maga is jelzi. Másik lehetőségként a 'kukorica' jelentésű, ujg. *juġara* szóval és közép-ázsiai változataival kapcsolja össze, de ezt a megoldást ismét el kell utasítanunk, megint csak hangtani okok miatt. Ugyanitt hivatkozik Egorov Kāšgārī *ōġūr*, *yōġūr* 'köles' adatára, amit Ramstedt hozott volna kapcsolatba szerinte a csuv. *sākār* szóval (KCsA III, 143). Ez a hivatkozása téves, a jelzett helyen Hasan Eren a csuv. *vir* 'köles' jelentésű szó etimológiájának tárgyalásakor Ramstedt etimológiájának helyesbítéseként idézi Kāšgārīt, és sem Ramstedt, sem Eren nem foglalkozik a *sākār* alakkal. Végül Fedotov (1968. 130—131) tárgyalja a szót, aki visszatér a *juġara* stb. 'kukorica' alakokkal való rokonításhoz.

A csuv. *sākār* és alakváltozatai előzményének a korai bolgártörök **čōrek* alakot tekintjük,¹ vö. ÓT *čōrek* 'a round loaf of bread' (Clauson 1972. 429.), *čōrekle*- 'prigotovljat čurek, lepeški' (DTS 155.), oszm. *čōrek* 'nečto krugloe; disk; čurek, sdobnaja lepeška, hleb, kovriga hleba, karavaj', gag. *čōrek* 'hleb, ispečennyj na podu, čurek', tkm. *čōrek* 'hleb, hlebnyj; čurek (sdobnaja ili presnaja lepeška)', kum. *čōrek* 'čurek', kkalp. *šōrek* 'hlebec', özb. *čurrak* 'čurek (vid hleba)'.²

A bolgártörök **čōrek* szónak megközelítően a 14. századra két nyelvjárási változata is kialakult: **čōker* és **šōker*. Abban a nyelvjárásban, amelyből a csuvas fejlődött, a szókezdő č- spirantizálódott, amit bizonyítanak a volgai kipszak nyelvek: a tatár és a baskír kölesönözte a szót a középbolgárból, vö. tat. (Paasonen 1902. 53) *sōkōri*: *altı qadaq sōkōri belän* 'hat font száraz kenyérel', bask. *šōkārā* 'suhar', *šōkōrläk*, *jušōkōrläk* 'id.'.² A KB **šōker* alakból az új-csuvas korszakra **sōkiv* > **sōkiv* > *sākār* fejlődött. A csuv. *sākār* alakot és

¹ Az első szótag labiális magánhangzó-rekonstrukcióját a V nyelvjárási adatok indokolják, a vokalizmus eredeti magashangúságára a mai csuv. alakok -k-ja mutat.

² A kipszak nyelvekben a jelentések másodlagosak, minden bizonnyal az orosz *suhari* 'száraz kenyér, kétszersült' hatására (or. *suhar*' l. Vasmer III, 813).

nyelvjárásai változatait kölcsönözte a mordvin, vö. mordM *čukor*, Emord. *šukoro* 'lepeška' (Paasonen 1897. 50, Wichmann 1903. 94, Fedotov 1968. 130), valamint a cseremisiz, vö. cser. *sukir*, *sikir* 'hleb, karavaj hleba' (Lindström 1846. 86; Budenz 1864. 417 Wichmann 1953. 90; Gruzov 1964. 162, uő: 1967. 218—219; jőve: 1968. 69; Fedotov 1968a 61)³. A votj. *sukiri* 'karavaj hleba' cseremisiz újevény. Az orosz nyelvjárások két változatban is kölcsönözték a török szót: a köztörök nyelvek valamelyikéből a *čörek* alakot, ebből az oroszban *čurek* lett (Vasmer IV, 386), a csuvas nyelvből a *sákär* és *sákärä* változatokat, melyek *sjukur* és *sjukury* formában honosodtak meg (Dal' IV, 382; Dobrodomov 1974, 37—38).³⁸

AGYAGÁSI KLÁRA

Irodalom

- BANG, W. (1918), Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaft, Phil.-hist. Kl., 1918 12 Abh. 3—20
- BUDENZ, J. (1864), Cseremisiz tanulmányok NyK 3
- CLAUSON, G. (1972), An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford 1972
- DOBRODOMOV, J. G. (1974), Puti proniknovenija bulgarskih elementov v slavjanskije jazyki. In: Tjurkizmy v vostočnoslavjanskijh jazykah, Moskva, 1974
- DTS: Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad 1969
- EGOROV, V. G. (1964), Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary 1964
- FEDOTOV, M. R. (1968), Istoričeskie svjazi čuvaškogo jazyka s volžskimi i permskimi finno-ugorskimi jazykami. Čeboksary 1968
- FEDOTOV, M. R. (1968a), Bulgarskij jazyk i ego otnošenje k nekotorym finno-ugorskim jazykam. SFU 4
- GRUZOV, L. P. (1964), Fonetika dialektov marijskogo jazyka v istoričeskom osveščennii, Joškar-Ola 1964
- GRUZOV, L. P. (1967), Fonetika dialektov marijskogo jazyka v svjazi s problemoj proišoždenija marijcev. In: Proišoždenie marijskogo naroda. Joškar-Ola 1967
- GRUZOV, L. P. (1968), Voprosy istoričeskogo izmenenija sostava soglasnyh fonem marijskogo jazyka. In: Voprosy marijskogo jazykoznanija. Vyp. 2. Joškar-Ola 1968
- LINDSTRÖM, J. A. (1846), Samling af med Finskan beslägtade ord fran de Uralska, Altaiska och Kaukasiska språken. Suomi
- PAASONEN, H. (1897), Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. JSFOu. 15.
- RÄSÄNEN, M. (1920), Die Tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 48.
- PAASONEN, H. (1902), Zur tatarischen Dialektenkunde. KSz. 45—54
- WICHMANN, Y. (1903), Die Tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21.
- WICHMANN, Y. (1953), Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischen Abriß. Helsinki 1953

Das tschuwaschische Wort für 'Brot'

VON KLÁRA AGYAGÁSI

Die Autorin akzeptiert die bisherigen Erklärungen für tschuw. *sákär* 'Brot' nicht, sondern nimmt die Abstammung vom bulgartürkischen **čörek* 'loaf of bread' an, das im 14. Jahrhundert in zwei Dialektvarianten **čöker* und **söker* existierte. Letzteres ist die unmittelbare Quelle des tschuwaschischen Wortes und gelangte durch tschuwaschische Vermittlung auch ins Mordwinische und Tscheremissische.

³ Köszönetemet fejezem ki Mikola Tibornak, amiért a cseremisiz etimológiai irodalom összeállításában segítségemre volt.

Über die Kasuskongruenz von Adjektiv und Partizip in den tscheremissischen Dialekten

1. Bekanntlich kennen die finnisch-ugrischen Sprachen mit Ausnahme des Ostseefinnischen keine systematische Kasuskongruenz des Adjektivattributs. Auch das Tscheremissische kongruiert hier nicht. In wissenschaftlichen Arbeiten sind jedoch Belege aus dem Tscheremissischen angeführt worden, wo das Adjektiv mit seinem Bezugswort kongruiert. U. a. ist auf die sog. Appositionskongruenz aufmerksam gemacht worden. Man hat festgestellt, daß die adjektivische Bestimmung des Nomens im Tscheremissischen mitunter nach dem Bezugswort stehen kann; sie paßt sich dann der Kasuskongruenz an. (S. z. Ö. Beke, Cseremisiz nyelvtan 229—230; Ravila, Vir. 1944: 124; Itkonen, Kieli ja sen tutkimus 320—321; Kangasmaa-Minn, Juhlakirja 56—57.)

Im vorliegenden Aufsatz untersuche ich, in welchem Kontext und auf welche Weise im Tscheremissischen eine Anpassung der Adjektive und der Partizipien an den obliquen Kasus der Nomina begegnet. Nicht behandelt werden die Kongruenzerscheinungen von Pronomina und quantorialen Ausdrücken, die einige Sonderprobleme aufweisen. Auch auf die morphologische Komprimierung des Genitivs wo an den Genitiv noch andere Kasusendungen treten, gehe ich hier nicht ein. Auf Dialekttexte beschränke ich mich deshalb, weil zumindest Stichproben aus dem Bereich der Belletristik kaum zusätzliches einschlägiges Belegmaterial erbrachten.

Die meisten Kongruenzbelege weisen eindeutig der Nordwestdialekt (J) sowie der Westdialekt (K) auf. In Richtung auf die Ostdialekte nimmt die Anzahl der Belege generell ab. Dennoch gibt es hier auch beachtliche Unterschiede bei den einzelnen Veröffentlichungen; die Quelle Beke M zum Beispiel, die den Dialekt von U vertritt, enthält zahlreiche Fälle von Kongruenz.

Am häufigsten steht die kongruierende adjektivische Bestimmung nach dem Nomen; ich behandle diese Fälle zuerst. Die Akkusativformen scheinen bei diesen Bestimmungen mit Abstand die größte Frequenz zu haben. Das Material muß ganz offensichtlich zweigeteilt werden, indem die Kongruenz des Akkusativs und die der anderen Kasus getrennt behandelt wird.

2. In seiner Grammatik des Tscheremissischen teilt Ödön Beke folgende Kongruenzregel mit: wenn das Attribut eines Satzgliedes einem Nomen folgt, erhält auch dieses die Flexionsendung (Beke, Cseremisiz nyelvtan 229). Die zahlreichen Beispielsätze bei Beke scheinen jedoch verschiedene Satztypen zu vertreten. So begegnet z. B. in einigen seiner Akkusativbeispiele eine Bestimmung, die von Eeva Kangasmaa-Minn als Objektprädikativum bezeichnet wird (Kangasmaa-Minn, Juhlakirja 61—63). In den folgenden Beispielen z. B.

sind die akkusativischen Adjektive obligatorische Satzglieder, durch die zum Ausdruck gebracht wird, welche Beschaffenheit das Objekt erhält: *kurāmnam-ūmārnam kužum āštā¹* (Porkka—Genetz, 18 M—i) 'mach' unsere Lebenszeit langjährig', *puḡala kōryāšta šunedem šalya, šunedemam kidān jalanām jalma laktān, pičāl-rājen, βārsāškā kešš jaralām kānam āsten-gerdeš* (Ramstedt, 209 K) 'in einer hölzernen Stadt steht ein irdener Mensch; wenn er diesen mit Händen und Füßen versehenen Menschen die Zunge rühren, ein Gewehr zu laden und in den Krieg zu ziehen fähig machen kann'. Nach der Übersetzung von Ramstedt wäre also nur der Akkusativ *jaralām* das hier zur Sprache stehende Objektprädikativum. Nach dem allgemeinen Muster der Zaubersprüche würde ich jedoch annehmen, daß auch *kidān jalanām* eine entsprechende Konstruktion darstellt; die Übersetzung müßte hier also lauten: 'wenn er einen irdenen Menschen mit Händen und Füßen versehen kann (d. h. so daß er sich bewegen kann)'.

Entsprechende Beispiele mit zwei Akkusativformen sind in den Dialekttexten reichlich enthalten; hier noch zwei Belege: *čot šočākto kānem, βužāem kuḡum āšte!* (Beke T III, 186 Uj) 'laß den Hanf gut aufgehen (wachsen), mache seinen Schopf (eigtl. Kopf) groß!', *onžac šādākkām lāšta, tsl-yañām ārākta* (Beke T I, 166 Jt) 'zuerst macht er einen Reifen, erhitzt ihn [glühend-heiß]'.²

Zu beachten ist, daß in einem derartigen Satz jedes beliebige substantivisch verwendete Wort als Objekt auftreten kann, als Objektprädikativum zusätzlich zu einem adjektivischen Wort auch ein Substantiv: *iktām āštāt kūtāzām* (Beke T I, 66 Jt) 'ein [Spieler] wird zum Hirten ernannt (eigtl. gemacht)'. Mitunter kann auch der Infinitiv als Objekt stehen, ohne die Akkusativendung: *mālam ālaš kuštālyām āštāda* (Beke TT, 23 Jt) 'machtet mir das Leben (eigtl. zu leben) leicht'.

Das Objektprädikativum weist generell die Akkusativform auf. Es gibt in den Texten jedoch auch Fälle, wo der Nominativ steht: *kužo kēzmatšām kūčuk šten* (Beke R, 725 B) 'den langen Dienst kurz machend'.

3. Eine akkusativförmige Bestimmung, die ein sog. prädikatives Verhältnis zum Objekt hat, kann jedoch auch in transitiven Sätzen begegnen, deren Prädikat keine Zustandsveränderung des Objekts ausdrückt. Eine solche Bestimmung, die den Zustand des Objekts angibt, während die durch das Prädikat ausgedrückte Handlung geschieht, kann mit dem Satz fester oder lockerer verbunden sein. Als Objekt kann natürlich auch in diesen Kontexten jedes beliebige substantivische Wort stehen und als prädikative Bestimmung auch ein substantivisches Wort; die folgenden Beispiele belegen jedoch nur adjektivische Bestimmungen verschiedenen Typs: *kolaže, maneš, izi[š] šāš pušt, conem² kođāš, maneš, iziš, pele kolākkā yañām* (Beke T I, 259 Jt) 'sein Großvater (sagt er) hat mich um ein Haar (eigtl. es fehlte fast nichts daran) getötet, er verschonte kaum mein Leben (eigtl. meine Seele) (sagt er), [ich blieb] halbtot liegen [= er verließ meine Seele (erst) fast halbtot]', *kekam žiβojām-ok kēčaš* (Ramstedt, 163 K) 'einen Vogel lebendig fangen', *tištākenāš-*

¹ Im vorliegenden Aufsatz habe ich die Transkription der verschiedenen Texte in gewissem Umfang vereinheitlicht und ziemlich vereinfacht.

² Von den Formen der 1. Sg. mit Possessivsuffix wie auch von anderen auf *-m* auslautenden Wörtern kann die Akkusativform völlig dem Nominativ entsprechen, s. auch Alhoniemi, FUF 38: 16.

blām alāšam-ok kandenat kuryžūštā dokā (Beke V, 198 K) 'die Anwesenden nahmen sie lebend mit zu ihrem König', *te jodom βoryemam tūž-βālān sākālāmam kodet tāk* (Beke T I, 33 Jo) 'läßt du [deine] Kleider in dieser Nacht draußen hängen.'

4. Bei der Betrachtung jener nach einem substantivischen Objekt stehenden Bestimmungen, die in den wissenschaftlichen Arbeiten als Appositionen bezeichnet werden, muß das Material noch einmal unterteilt werden. Hier unter Punkt 4 werden zuerst die kongruierenden Adjektive behandelt, unter Punkt 5 dann getrennt die kongruierenden Partizipien.

Das mit dem Objekt kongruierende, sog. appositionale Adjektiv tritt in Dialekttexten häufig auf; ich habe über hundert Belege exzerpiert. Auch die meisten der von Beke aufgezählten Kongruenzbeispiele gehören hierher (Beke, Cseremiszy nyelvtan 229—230). Doch schon aus Bekes Beispielen geht hervor, daß Sätze mit solchen Bestimmungen viele gemeinsame Merkmale aufweisen; durch weitere Belege wird diese Beobachtung bestärkt. Mit Ausnahme von ca. 10% der Beispiele erfüllen die Sätze folgende Bedingungen:

a) Das Objekt der Sätze ist unbestimmt. So weist das Objekt kein Genitivattribut auf, kein Demonstrativpronomen, kein Possessiv- und kein Pluralsuffix. In einigen Fällen besitzt das Objekt ein Adjektivattribut; meist handelt es sich dabei um *ik* 'ein'.

b) Die in den Sätzen auftretenden kongruierenden Adjektivbestimmungen drücken eine konstante Eigenschaft des Objekts aus. So unterscheiden sie sich von jenen einen Zustand ausdrückenden Adjektiven, die unter Punkt 3 behandelten Sätzen begegnen.

c) Auch die Prädikate dieser Sätze scheinen gemeinsame semantische Merkmale aufzuweisen. Aufgrund ihrer Bedeutung lassen sich die Prädikate in folgende Gruppen einteilen; ca. die Hälfte der Sätze enthält ein Prädikat, das zur ersten Gruppe gehört:

1. Verben des Zubereitens oder Herstellens: *āštem* 'machen', *lāštem* 'machen', *jamdālem* 'zubereiten', *muūžem* 'Eier legen', *lāštāktēm* 'machen lassen', *šočāktēm* 'gebären', *tūrlāktēm* 'nähen lassen', *uryāktēm* 'nähen lassen';

2. Verben des habitiven oder kognitiven Erwerbens oder Erhaltens: *nalām* 'nehmen, kaufen', *muam* 'finden', *kāčalam* 'suchen', *jodam* 'verlangen', *kučem* 'einholen', *βašlijam* 'treffen', *užam* 'bemerken, sehen', *ruem* 'sich etw. durch Fällen beschaffen', *sajlem* 'ausscheidend nehmen', *ojārem* 'während nehmen', *nalāktēm* 'kaufen lassen';

3. Verben des habitiven Auslieferns: *puem* 'geben', *kondem* 'bringen', *čoklem* 'opfern';

4. Verben des irgendwohin-Tuns: *šāndem* 'stellen, bauen', *optem* 'legen, aufschichten', *pāštem* 'setzen, stecken', *šarem* 'ausbreiten', *čēmem* 'ausbreiten', *kāldem* 'binden', *šijam* 'etw. irgendwo durch Einschlagen befestigen', *pojem* 'den Tisch decken', *čijem* 'anziehen', *upšalam* 'die Mütze aufsetzen'.

Nur in 4—5 Kontexten habe ich ein Prädikat gefunden, das nicht zu diesen Gruppen gehört; in 6—7 Sätzen begegnet ein Objekt, das als bestimmt anzusehen ist. Andererseits unterscheidet sich aber auch das Adjektiv, das zu einem bestimmten Objekt gehört, in einigen Fällen semantisch von Adjektiven bei einem unbestimmtem Objekt, s. Punkt 5.

Da zu den hier aufgezählten Verben generell also ein unbestimmtes Objekt gehört, kann festgestellt werden, daß die in Frage stehenden Sätze

ein bestimmtes existentielles Merkmal gemeinsam haben: sie drücken ein Zustandebringen aus oder das Erscheinen oder die Ankunft einer vom Standpunkt der Person oder des Ortes in der Spezies unbestimmten Entität.

Im folgenden bringe ich eine Reihe entsprechender Belege; die Sätze sind gruppiert. Da es nicht möglich ist, so lange Beispiele zu zitieren, daß die Unbestimmtheit der Spezies des Objekts aus dem Kontext hervorgeht, kommt die Spezies in manchen Fällen nur in der ursprünglichen deutschen Übersetzung zum Ausdruck:

čápe šošám perboj čémánám šöldram muńža γân (Beke T IV, 132 M) 'wenn die Henne im Frühjahr zuerst ein großes Ei legt', *βara ozaže βes omartas βerám lášta sajám* (Beke TT, 89 Jt) 'dann bereitet der Besitzer [den Bienen] in einem anderen Bienenstock einen guten Platz', *ərváktá mešákám te-χeńám koyom* (Beke V, 191 K) 'laß einen so großen Sack anfertigen';

tuńalán pojaš . . . βuryemám motorám naleđen (Beke M, 119 Up) 'er begann reich zu werden . . . kaufte [auch] schöne Kleider', *joť ik jalčám motorám* (Beke M, 57 Up) 'verlange einen schönen Diener [vom Schutzgeist]', *pandâ[m] moeš mâtákám* (Beke V, 133 V) 'sie findet einen kurzen Stecken', *omâ ðene użat kân βüðám jandarám* (Beke T III, 88 Uj) 'wenn du im Traum reines Wasser siehst',

ti teγât użalšê nalân krešńik eryžlan tuβárašám i una-γindám ošám konden (Beke M, 81 Up) 'der Teerhändler kaufte seinem Petenkinde Hemdlein und brachte Weißbrot', *jomó adak puen ik sokorom kuγum* (Beke T I, 192 Jt) 'Gott gab [ihnen] wieder ein großes Brot',

telám βuryemám küžγurakám cí! (Beke TT, 83 Jt) 'im Winter kleide dich wärmer [= zieh' dir dickere Kleider an]!', *βara šəńalákám ošám cyma βńlan.vám-balk* (Beke TT, 90 Jt) 'dann spannt er eine weiße Plache [= Plane] auf der Erde aus'.

Weitere Beispiele kann man in Bekes Grammatik finden, s. Beke, Cse-remisz nyelvtan 229.

Bereits bei diesen Belegen gibt es einige, wo die kongruierende Bestimmung vom Objekt getrennt ist. Vor allem in solchen Fällen steht in den Texten mitunter vor der Bestimmung ein Komma. Die Verwendung des Kommas beruht natürlich darauf, wie der Aufzeichner den Text erfaßt und gestaltet hat. So unterscheiden sich meines Erachtens die folgenden Beispiele nicht von den oben angeführten: *naleða kindám, oraltám lišta, sajám* (Beke M, 48 Up) 'er kauft Brot, baut ein schönes Gebäude', *optáza kuγâ mengám kü ðenâ, kōryanám* (Beke M, 202 Up) 'bauet aus Stein eine sehr hohe, hohle Säule'.

In einigen seltenen Fällen kann in einem in diesen Zusammenhang gehörenden Satz ein Possessivsuffix an die kongruierende Bestimmung treten, z. B. *βuγte ik kánák šaya-γaralšê marám má stafannam użên* (Ramstedt, 203 K) 'und da hätte einer einmal einen ackernden Mann von unserem Aussehen erblickt'.

Ein Substantiv kann die hier behandelte Akkusativbestimmung nur dann sein, wenn es eine Eigenschaft ausdrückt. So verhält es sich z. B. im folgenden Beleg: *oškál . . . prezám ášta uškúžúm* (Beke T I, 562 Č) 'die Kuh . . . wirft ein Stierkalb'.

Es ist aufschlußreich, diese Sätze mit einem Satztyp im Finnischen zu vergleichen. Im Finnischen ist das sog. objektive Prädikativum bekannt. Dieses in den Objektkasus auftretende Satzglied begegnet nach Setäläs Syntax in Verbindung mit den Verben des Hervorbringens, des Entstehenlassens, z. B.

Poika teki puikot liian lyhyet 'der Junge machte die Stäbe zu kurz', *Juustot emäntä tekee hyviä* 'die Bäuerin macht gute Käse' (Setälä, Lauseoppi 16). Es ist jedoch offensichtlich, daß die Definition semantisch nicht sehr eng genommen werden darf: das objektive Prädikativum begegnet z. B. auch bei Verben des Wählens, Setzens, Stellens, Legens und Erwerbens, allerdings in ganz ähnlichen Kontexten mit einer gewissen existenziellen Bedeutung wie die Akkusativbestimmung in den tscheremissischen Belegen: . . . *julistetaan romaanikilpailu*; *palkinnot pannaan korkeat*. ' . . . es wird ein Preisausschreiben für Romane veranstaltet; es werden hohe Preise ausgesetzt.' *Toimimiehet valittiin entiset*. 'Es wurden die bisherigen Funktionäre gewählt.' (Siro, Lauseoppi 24). Weitere Beispiele aus der Volkssprache lassen sich in den syntaktischen Untersuchungen über die finnischen Dialekte finden.

So scheinen also die finnischen und tscheremissischen Beispiele strukturell miteinander verwandt zu sein. Allerdings ist eine derartige mit dem Objekt kongruierende Bestimmung im Tscheremissischen üblicher als im Finnischen. Im Finnischen begegnet eine solche Bestimmung z. B. kaum normal in Verbindung mit dem Verb 'sehen'. In der Syntax ist es jedoch ganz allgemein, daß eine an sich identische Erscheinung in den einzelnen Sprachen eine unterschiedliche Verbreitung hat. Als Parallele kann hier beispielsweise der lokale lativische Fall erwähnt werden, der in Verbindung mit den Verben des Bleibens und der Zustandsveränderung auftritt: die Erscheinung ist in allen finnisch-ugrischen Sprachen bekannt, aber sie hat eine unterschiedliche Verbreitung in den einzelnen Sprachen.

Die offensichtliche Verwandtschaft der Praxis im Tscheremissischen und Finnischen bedeutet nun aber, daß auch im Tscheremissischen das mit dem Objekt kongruierende Adjektiv in den angeführten Fällen weniger eine reine Apposition als vielmehr ein objektives Prädikativum darstellt. Diese Bestimmung signalisiert eine konstante Eigenschaft im effizierten Objekt oder in einem indefiniten Objekt, das in einen habitiven oder kognitiven Besitz gelangt oder an irgendeine Lokalität kommt.

5. Wie oben festgestellt, begegnen etwas mehr als 10% der mit dem Objekt kongruierenden Adjektive in anderen als den oben behandelten Sätzen. Manche Sätze weisen ein ganz andersgeartetes Prädikat auf, andere wiederum haben ein bestimmtes Objekt. Im folgenden führe ich vier solche Beispiele an; in den beiden ersten ist der Akkusativ unbestreitbar eine Apposition, während in den beiden folgenden Sätzen der Unterschied zu den unter Punkt 3 behandelten nicht sehr deutlich ist: *Jāšan naleš kuryūzan ḡḡḡḡm izirakšēm* (Beke T I, 346 Jt) 'Iwan ergreift die jüngste Tochter des Königs' (auch in der Fortsetzung dieses Satzes begegnet eine exzeptionelle Kongruenz, s. Punkt 10), *kārap onzāḡta parīāšāze šōrtiō šeryāšēm ḡḡmanēm* (Beke T I, 341 Jt) 'der Graf zeigt den goldenen Ring (mit dem Namen), [den er] am Finger [trägt]', *apšat molotēm naleš tcl-ḡāḡēm šokšēm* (Beke T I, 163 Jt) 'der Schmied nimmt den glühenden (eigtl. heißen, feurigen) Hammer [? nimmt den Hammer als glühendheißen]', *βara cāβēm jaraš koltat βuḡtāmēm* (Beke TT, 32 Jt) 'dann läßt man das kopflose Huhn frei [? läßt man das Huhn als kopfloses frei]'.

6. Die Verwendung der Partizipien als Bestimmung, die mit dem Objekt kongruiert, unterscheidet sich deutlich von der Verwendung der Adjektive. Zum kongruierenden Partizip gehören oft — wenn auch natürlich nicht immer

— verschiedene verbale Bestimmungen, mitunter auch ein getrenntes Agens. An die Partizipform tritt häufig auch das Possessivsuffix; die zu einem pluralischen Objekt gehörende Bestimmung kann auch das Pluralsuffix erhalten. Einige Sätze, die eine Partizipbestimmung haben, entsprechen den unter Punkt 4 behandelten, z. B. *mun ulna upšam kojtmam. štepal šoštäm iške bakšmäm i šüršoštäm iške üstmäm* (Beke M, 461 Up) 'wir fanden eine unsichtbar [machende] Mütze, ein sich selbst deckendes Tischtuch, ein von selbst wischendes Handtuch', *tän ala acaläs jenä[m] muat, maneš, uyac läštäsäm* (Beke T I, 159 Jt) 'du findest vielleicht einen Arzt, der [mir den Kopf] zurechtmacht, (sagt die Hexe)'.
 In der Mehrheit sind jedoch die Beispiele, die anders geartet sind und ein sehr buntes Bild geben: *perboj šašš ückalta üdüryačän ašaž dene ačazäm, töreš šičšazäm* (Beke T IV, 48 M) 'zuerst tätschelt der šašš den Vater und die Mutter des Burschen, die den Ehrenplatz einnehmen', *a kaläk-šamäčäm kšžec nangajen ketäna, jsmolden šolyäšä-šamäčäm?* (Beke T I, 622 Č) 'wie hätten wir die betenden Leute mitnehmen sollen?', *kotko-šuešte šašam cäkämžäm lakteš* (Beke TT, 71 Jt) '[der Mann] nimmt die in Ameisenhaufen gesteckten Frösche heraus', *tašäk(en) kollat maräm kerem jälštämžäm* (Beke V, 307 K) 'sofort lassen sie den Mann los, den sie mit dem Strick gebunden hatten'.

7. Daß die Partizipien als mit dem Objekt kongruierende Bestimmungen anders als die eigentlichen Adjektive verwendet werden, beruht zumindest teilweise auf dem Einfluß formal ähnlicher Konstruktionen. Zu solchen Konstruktionen gehören zunächst einmal diejenigen, wo die Partizipialform das eigentliche Objekt bildet und der dazugehörige Akkusativ — der mitunter auch nach dem Partizip stehen kann — eine zum Partizip im Patiensverhältnis stehende Bestimmung ist, z. B. *šara anžekten jal-mäškaržäm päčkan pumäžäm* (Beke V, 170 K) 'dann zeigte er, [daß] er seine Wade abgeschnitten und hingegeben hatte', *užeš kötkä nängemäm kädäm* (Beke V, 88 K) 'die Ameise sieht, wie er die Taube trägt', *omä dene kašanäm optämäm užat kän* (Beke T III, 86 Uj) 'wenn du im Traum Schobern siehst'. Der zuletzt angeführte Beleg ist meines Erachtens schon völlig zweideutig, d. h. verschieden interpretierbar. Der Satz könnte offenbar auch so verstanden werden: '... wenn du einen aufgeschichteten Schober siehst ...'.

8. Andererseits treten die Partizipien auch als Prädikate einiger Satzäquivalente auf. Wenn die Satzäquivalente als Objekte auftreten, kann auch das jeweilige Agens des Partizips in der Akkusativform stehen, z. B. *pälš mura yan, palme jänäm kolam kolšäm* (Beke T III, 90 Uj) 'wenn [mir] die Ohren klingen (Sing.), werde ich hören, daß ein Bekannter (eigtl. ein mir bekannter Mensch) gestorben ist', *užac mare erbežäm kajmäm?* (Beke M, 373 Up) 'hast du einen Tscheremissenjungen [da] vorübergehen gesehen?', *popšä šäča päčžäm pärämäm momocaškä* (Beke V, 311 K) 'der Pfarrer wartet, daß seine Frau in die Sauna kommt'. (S. auch Kangasmaa-Minn, Juhlakirja 59—61.)

9. Wie gesagt: in den Texten begegnen vorwiegend kongruierende Adjektivbestimmungen, die einem Objekt im Akkusativ folgen. Beke bringt in seiner Grammatik nach mehreren Akkusativbeispielen auch einen Genitiv- und einen Dativbeleg für Kongruenz (Beke, Cseremisiz nyelvtan 230). Das Genitivbeispiel beruht jedoch deutlich auf einem Mißverständnis, und auch

das Dativbeispiel ist im Zusammenhang mit den hier behandelten Fällen äußerst zweifelhaft.

Es scheint, als habe Beke aufgrund der ungenauen Übersetzung von Ramstedt geglaubt, das Pronomen im Genitiv im nächsten Satz sei eine Bestimmung der substantivischen Form *toštän*: *samoj koyo jāmāžā "sothā" ālān toštān nānān* (Ramstedt, 207 K) 'ihr größter Gott war den alten Leuten *Sothā*'. So verstanden wäre der Satz ganz exzeptionell. In Wirklichkeit ist *toštān* hier jedoch wie auch sonst u. a. in derselben Schilderung das Adverb 'früher, seinerzeit', so daß die Übersetzung also heißen müßte: 'ihr größter Gott war seinerzeit *Sothā*'.

Im Dativbeleg wiederum kongruieren die Wörter *jumālan pujršālan* (Porkka—Genetz, 40 M—i). Aber auch hier handelt es sich kaum um eigentliche Kongruenz zwischen dem Nomen und der darauf folgenden adjektivischen Form gemäß der Deutung 'dem schöpfenden Gott', sondern eher um die Verwendung zweier nebengeordneter Substantive: *pujāršo* begegnet z. B. in Gebeten häufig als Synonym für Gott, als 'Schöpfer' (s. z. B. Vasiljev, Marij muter 166).

Ich habe ca. ein Dutzend nicht-akkusativische kongruierende adjektivische Appositionen aus den Texten exzerpiert. Die Hälfte davon steht im Dativ, zwei weisen den Genitiv und drei den Illativ auf. Aufgrund der relativ heterogenen Beispiele bekommt man kein klares Bild über die Voraussetzungen der Kongruenz. Beispiele: *ūdāržēm pen pojan kačālan motorlan* (Beke M, 7 Ūp) 'er verheiratete seine Tochter an einen reichen, schönen Burschen', *tānām saltak kelesū taβarišāžlān pičālānlān, mānderkē uššālan* (Beke V, 187 K) 'da sagt der Soldat zu seinem Gefährten mit der Flinte und der weiten Sicht', *βara tanžālan jōratēmāžlan . . . kolšāžēm βuryemēm čiktat* (Wichmann, 50 S) 'dann ziehen sie seinem besten Freunde. . . die Kleidung des Toten an', *in māren, opaj lāštāšēm ere kurmo mōcko tūđō opajže dōn-ok mōndorlanen āla* (Beke T I, 131 Jt) 'jener Mann, der den *opaj* [zu ihm] geschickt (eigtl. gemacht) hatte, wurde bis an sein Lebensende vom *opaj* heimgesucht (eigtl. plagte sich mit jenem *opaj* ab)', *tendam petrat. . . kūrtnō pōrtāš oknadāmāš* (Beke T I, 333 Jt) 'man wird euch . . . in ein fensterloses Verlies (eigtl. eisernes Haus) sperren'.

10. Das vor seinem Bezugswort stehende Adjektivattribut kann mitunter vorübergehend durch andere Satzglieder von seinem Bezugswort getrennt werden. Es kann sich dann der Kasuskongruenz anpassen; Belege dafür gibt es jedoch nur sehr wenige: *tura[k]-kēc ošanāš šayal sayurnat ajdemāš* (Beke TT, 79 Jt) 'aus Narren werden wenig gescheite Menschen', *šošēm perβāj iye čāβān muvčēmāžēm βisen oūcat munāžēm* (Sebeok—Ingemann, 60 B) 'im Frühjahr messen sie das erste vom Hühnchen gelegte Ei'.

Mitunter kann jedoch das als Bestimmung anzusehende Satzglied — meine Belege stehen alle im Akkusativ — auch direkt vor seinem Bezugswort kongruieren. Auffallend ist jedoch, daß das kongruierende Satzglied meistens, wenn auch nicht immer, ein Partizip ist, das auch allein das Objekt vertreten könnte. Es kann somit sein, daß auch diese Ausdrücke vielleicht nicht sehr weit von jenen entfernt sind, wo der erste Akkusativ das Objekt und der darauffolgende Akkusativ die Apposition bildet. Z. B. *me kolāšēm jāqām kondāšna* (Beke T I, 594 Č) 'wir haben einen Toten gebracht', *adak kut špškeqšēm jeqām pop ušān toleš* (Beke T I, 243—244 Jt) 'noch läßt der Priester sechs Schlächter kommen (eigtl. ruft n. s. S.)', *kōrap naleš βes kuvužan eryālan kajšēm βatām*

(Beke T I, 346 Jt) 'der Graf ergreift die Frau des anderen Königssohns',
mälana βñlan.dâ βñln.[õ] olšɣoc saǰəm karap'əm kon.dâda! (Beke T I, 344 Jt)
 'bringt uns das schönste Schiff der Welt!'

ALHO ALHONIEMI

Literatur und Abkürzungen

Textquellen

- Beke M = Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen gesammelt und herausgegeben von ÖDÖN BEKE. MSFOu. 76. Helsinki 1938
- Beke R = Texte zur Religion der Osttscheremissen. Von ÖDÖN BEKE. Sonderabdruck aus Anthropos 29. Wien 1934
- Beke T I, T III, T IV = Tscheremissische Texte. Gesammelt und herausgegeben von Ö. BEKE. Band I. Budapest 1957. Band III und Band IV. Budapest 1961
- Beke TM = Tscheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk. Gesammelt und herausgegeben von ÖDÖN BEKE. Sonderabdruck aus Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2 [1937]. Tartu 1939
- Beke TT = Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. Gesammelt and herausgegeben von ÖDÖN BEKE. Oslo Etnografiske Museum, Bulletin 4. Oslo 1931
- Beke V = Volksdichtung und Gebräuche der Tscheremissen (Maris). I. Band. Gesammelt und herausgegeben von ÖDÖN BEKE. Budapest 1951
- Genetz = Ost-tscheremissische Sprachstudien von Dr. ARVID GENETZ. I. Sprachproben mit deutscher Uebersetzung. JSFOu. 7. Helsinki 1889
- Paasonen—Siro = Tscheremissische Texte gesammelt von H. PAASONEN. Herausgegeben von PAAVO SIRO. MSFOu. 78. Helsinki 1939
- Porkka—Genetz = VOLMARI PORKKA's tscheremissische Texte mit Übersetzung. Herausgegeben von ARVID GENETZ. JSFOu. 13. Helsingfors 1895
- Ramstedt = Bergtscheremissische Sprachstudien von G. J. RAMSTEDT. MSFOu. 17. Helsingfors 1902.
- Sebeok—Ingemann = An Eastern Cheremis Manual. Phonology, Grammar, Texts and Glossary. By THOMAS A. SEBEOK and FRANCES J. INGEMANN. The Hague 1961
- Wichmann = Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen. Herausgegeben von YRJÖ WICHMANN. MSFOu. 59. Helsinki 1931

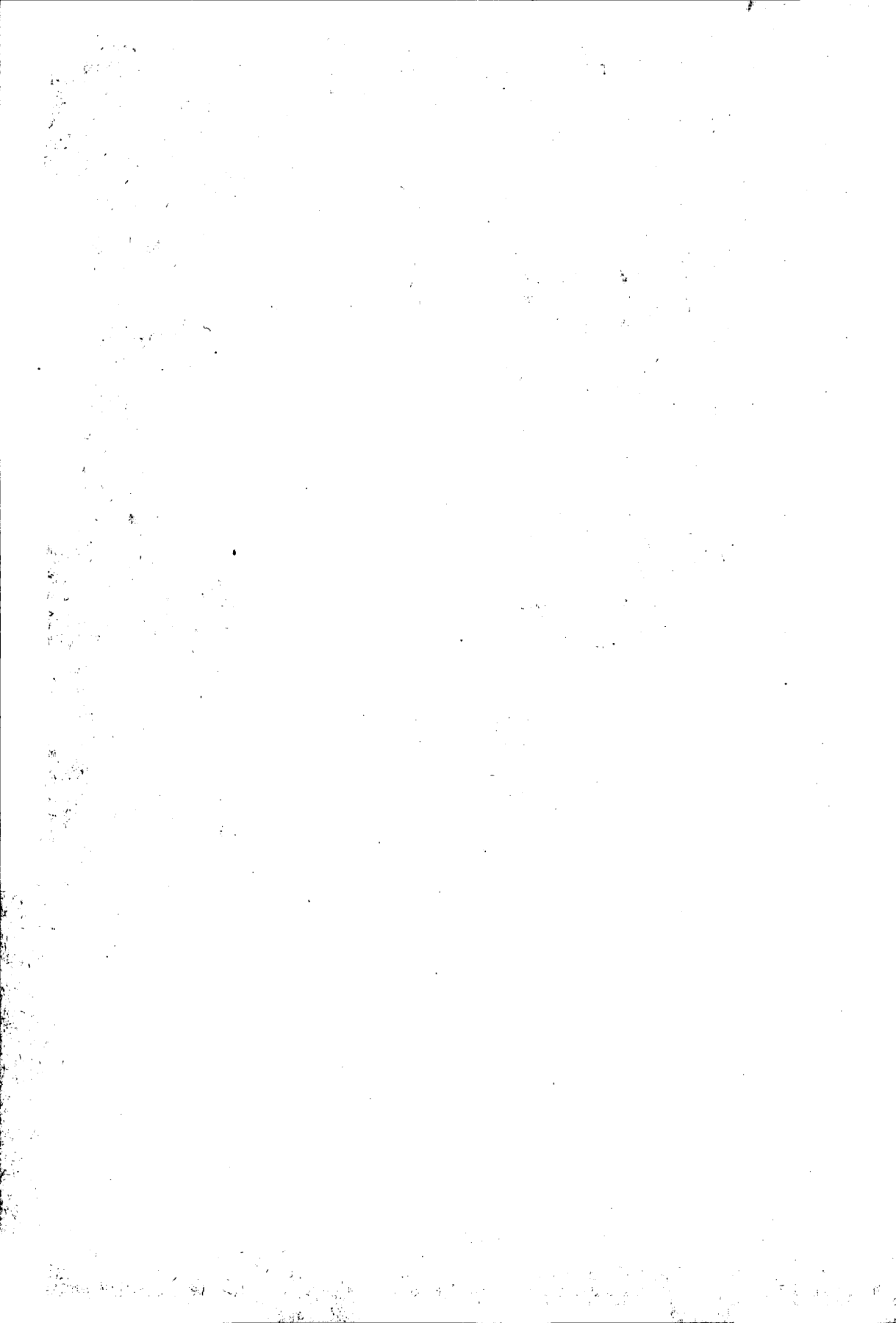
Sonstige Literatur

- ALHO ALHONIEMI, Über die Form des zu Verbalnomina tretenden Objekts im Tscheremissischen. FUF 38 (1970)
- BEKE ÖDÖN, Cseremisiz nyelvtan. Finnugor Füzetek 16. Budapest 1911
- ERKKI ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki 1966
- EEVA KANGASMAA-MINN, Tšeremisin kaksoisobjekti. Juhlakirja Paavo Siron täyttäessä 60 vuotta 2. 8. 1969. Acta Universitatis Tamperensis, Ser. A Vol. 26. Vammala 1969
- PAAVO RAVILA, Lauseopin periaatekysymyksiä. Vir. 1944. Helsinki 1944
- E. N. SETÄLÄ, Suomen kielen lauseoppi. Tarkistanut Matti Sadeniemi. 15. painos. Helsinki 1966
- PAAVO SIRO, Suomen kielen lauseoppi. Helsinki 1964
- B. M. Васильев: Марий мутэр. Моско 1926

Dialekte

- B = Dialekt von Birsik
- Č = Dialekt von Čeboksary
- J = Dialekt von Jaransk
- Jo = Jaransker Dialekt von Otjukowo
- Jt = Jaransker Dialekt von Turšo-Mučakš

- JO = Dialekt von Joškar-Ola
K = Dialekt von Kozmodemjansk
M = Dialekt von Malmyž
M-i = Dialekt von Morki
P = Dialekt von Perm
S = Dialekt von Sernur
U = Dialekt von Uržum
Uj = Uržumer Dialekt von Jadykbyljak
Up = Uržumer Dialekt von Petrušin
Us = Uržumer Dialekt von Sabujal

Az uráli nyelvek névmásainak igei komponense

Ha az uráli nyelvcsalád legősibb névmáscsoportjára (személyes-, kérdő-, és mutatónévmás) gondolunk, a címben megfogalmazott probléma egészen szokatlannak, sőt, gyanúsnak tűnhet, hiszen közismert, hogy épp ellenkezőleg, a névmások vettek részt az igei és a névszói csoportok kialakulásában¹ e folyamat nyomai világosan megfigyelhetők mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekben (igei személyragok, birtokos személyjelek). A nyelvek általános tipológiai vizsgálata során az uráli nyelveket ebből a szempontból az indoeurópai, a törökségi és egyéb nyelvcsaládokkal szokták összehasonlítani. A különböző nyelvcsaládok nyelveiben feltűnő az említett névmáscsoportok hangalaki egyezése is, ami nem tekinthető pusztán véletlennek.¹

E cikk vizsgálatának tárgya, a határozatlan névmások csoportja, úgy látszik, a világ nyelveiben elég későn keletkezett. Ezek képzésében a különböző nyelvcsaládok nyelvei mégis sok hasonlóságot mutatnak. Például a határozatlan névmások mind az indoeurópai, mind az uráli nyelvekben a kérdőnévmásokból alakultak ki. M. A. Castrén a szamojéd nyelvekről megjegyzi: „Unter den indefiniten Fürwörtern sind die meisten aus interrogativen und relativen gebildet, teils durch gewisse Ableitungssilben: *ri, hua, qua, ggua, ta* u. s. w., teils durch den Zusatz von Suffixen . . .”² Sok szempontból hasonló képet mutatnak az indoeurópai nyelvek. K. Brugmann idézzük: „Überall konnten Formen, die orthoton interrogativ waren, unbetont auch als Indef. gebraucht werden, besonders im negierten Satz. Meist aber wurde dem Pronomen, wenn es indefinit verstanden werden sollte, noch eine Partikel beigegeben.”³

Az ősi kérdőnévmások határozatlan névmási funkcióban való használata jól megőrződött az uráli nyelvcsalád finnségi csoportjának nyelveiben. Néhány példája ennek: *fi. ken tuopi kerran, ken kaksi* 'ki (= egyik, valaki) egyszer hoz, ki kétszer', *kenellä oli nälkä, kenellä jano, kenellä jokin muu vaiva* 'ki éhes volt, ki szomjas, kit meg valami más gyötört', é. *saiwad raha kes kaks rubla, kes kolm* 'sie bekamen Geld, Einer zwei Rubel, der Andere drei'.⁴ De itt is elég

¹ N. ANDERSON, Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen I., Dorpat 1879; B. Collinder, Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala 1934; B. Collinder, Zur indo-uralischen Frage. Uppsala 1954; J. Angere, Die uralo-jukagirische Frage. Stockholm 1956; A.-M. Uesson, On Linguistic Affinity. The Indo-Uralic Problem. Malmö 1970; A. J. Joki, Uralier und Indogermanen. Helsinki 1973.

² M. A. Castrén, Grammatik der Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1854. 363.

³ K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1904. 402.

⁴ F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn 1973. 266.

gyakran előfordul a szuffixummal bővült alakok használata (fi. *jokin* 'valaki, valamilyen', *kukin* 'minden egyes, ki-ki', é. *keegi* 'valaki', *mingi* 'valamilyen', *kumbki* 'mindkettő' stb.)

Egészeiben véve az uráli nyelvek határozatlan névmásai egymástól nagyon különböző kategóriákat alkotnak. Vannak köztük olyan alakok is, amelyek korábbi főnevekből és melléknvekből származnak. A fi. *itse*, é. *ise* 'maga' névmás a többi rokon nyelvben megőrizte a „lélek” jelentést. A m. *maga* is hasonló eredetű (eredeti jelentése: 'test, törzs'). A szölk. *ne* (= nyeny. *na*) 'társ' egy bizonytalan jelentésű szerkezet elemévé vált, pl.: *tona netb qaglbm-dv illx na taršaldvtt . . .* "az egyikük most kicsomagolta a szánját".⁵ M. A. Cast-rén adatai szerint (362. l.) a *hüberi* 'jemand' szó 'Mensch'-et is jelent, a *namgeri* 'etwas' pedig egyidejűleg 'Waare' jelentésű főnév is. Undoeurópai jövevényszó a fi. *moni*, é. *moni* 'valamely, valamilyenî több (< **mone* < **mon(e)gh-*, < **men(e)gh-* 'reichlich, viel'),⁶ viszont a magyarban és a permi nyelvekben ez a szó '10' jelentésűvé vált (m. *hat-van*, zür. *ko-min* '30'). A balti nyelvekből való átvétel a fi. *kaikki*, é. *kõik* 'minden, valamennyi' (vö. litv. *kiek* 'hány, mennyi').⁷ A többi finnugor nyelvben is találunk hasonló jövevényszavakat: a mord. *jär*, *är* és a cser. *ar* 'minden, mindegyik' a törökségi nyelvekből (vö. tat. *Kaz. er*), a votj. *bides* és a zürj. *bid* 'minden, mindegyik' a csuvasból, a votj. *jalan* ua. pedig a tatárból származik.

Az uráli nyelvcsaládban a határozatlan névmások tipológiailag érdekes csoportját alkotják azok a szavak, amelyeknek egyik alkotóeleme vagy ősi, vagy kölcsönzött ige. Az ilyen névmások kutatására eddig nem fordítottak elegendő figyelmet. Sőt, az igei alakot néha hagyományos képzőnek tartották (pl. vót. *-lëB* a *tšenlëB* 'valaki' és a *mikälëB* 'valami' szavakban).⁸

Előrebocsátjuk, hogy bár az ige névmási elemként való használatára az uráli nyelvcsalád csaknem minden csoportjából ismerünk példákat, ezek azonban későbbi, párhuzamos fejlődés eredményeként magyarázhatók. Ez a jelenség nem értelmezhető alapnyelviként, legfeljebb arról lehet szó, hogy az alapnyelv szerkezetéből fakadóan végbemehettek ilyen konvergens változások a leánynyelvekben. Az viszont hiba volna, ha ezt az uráli, az indoeurópai és a törökségi nyelvek ősi közös vonásának tartanánk, bár ezekben a nyelvekben is vannak megfelelő szerkezetű névmások (ezekről részletesebben l. alább).

Az uráli nyelvek anyagának ismertetését a finnségi csoporttal kezdjük, amelyben legtöbb a különböző igei alapozású névmás. Az igei származék általában vagy szuffixumként, vagy névutóként, ritkábban prefixumként, vagy prepozícióként (főleg az orosz jövevényszavakban) van jelen.

Legelterjedtebb a kérdőnévmásnak a *tahtma* 'akar' igéből származó alakkal való kombinációja, amely öt nyelvben mutatható ki, következőképpen a finnségi alapnyelvre vezethető vissza. Az észtenben a *tahes* (a *tahtma* 'akar' igéből származó *-des* végződésű gerundium) alak a névmást vagy határozószót határozatlan árnyalatúvá teszi, pl. *kes tahes* 'bárki, akárki', *mis tahes* 'bármi' *kus tahes* 'bárhol'. A finnben a *tahansa* szóval alkotott szerkezet használatos: *kuka tahansa* 'akárki, bárki', *mikä tahansa* 'akármi, bármi', *missä tahansa* 'akárhol, bárhol'. Hasonló a helyzet a lívben, a karjalaiban és a vepszeiben, pl. lív

⁵ Г. Н. Прокофьев, Селькупская грамматика. Ленинград 1935. 44.

⁶ A. J. JokI, Uralier und Indogermanen. 286.

⁷ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologien sanakirja I. Helsinki 1955. 141.

⁸ К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем. Москва 1969. 247.

laš vōlg miš tō'ts(ā) 'bármilyen', karj. *rua midä tahto* 'csinálj, amit akarsz (bármit)', vepsz. *laske miš taht otab* 'vigye, amit akar (bármit)'.

A vótban, az izsórbán és a karjalaiban a *saama* 'werden' ige 3. személyű alakja kapcsolódik a kérdőnévmáshoz, s így vagy határozatlan névmás, vagy határozószerűen létre, pl. vót *čenlEB* 'valaki', *mikälEB* 'valami', *kumplEB* 'bármelyik', *kuzalEB* 'valahol', izsó *kel lē* 'valaki', karj. *kelliw* 'valaki', *kuin l'iew* 'bárhogy, valahogy'. A szókapcsolat elemeinek összeolvadásával gyakran olyan összetett szó keletkezik, amelynek regozhatatlan posztpozicionális eleme a mai nyelvben képzőértékűvé vált.

A karjalaiban a *kačot* 'néz', az *ollow* 'van' és a *mäntie* 'megy + tud' igéből származó alakok is használatosak, pl. *kunne kačot* 'valahová', *ken ollow* 'valaki', *mäntie mištä* = bárhonnan valahonnan'. A lívben a már említett *tō'ts(ā)* 'akar' igealak mellett használják a 'van' ige gerundiumát is: *miš volts(ā)* 'valami'.

A balti-finn nyelvekben kis számban előfordulnak olyan névmások, melyeknek a tulajdonképpeni szótőelőtti szótagját igei prefixumnak kell tekintenünk. Ez részben az indoeurópai nyelvek hasonló képzéseinek analógiája, részben az eredeti alakok fejlődésének eredménye.

A vótban két olyan névmás van, amelyeknek *ka*-prefixuma a *kas!* 'nézd!' igealakból származik: *kase* 'ez', *kammuga* 'ilyen, olyan'. A karjalaiban és a vepszében *ne-*, *ne-* elemű mutatónévmásokat találunk, amelyeknek képzésmódja analóg a vót prefixumos típusával. E névmások alapeleme szintén az 'ez' jelentésű névmás, pl. karj. *neče* 'ez', tbsz. *nened* 'ezek', vepsze *netse* 'ez', tbsz. *nenę* 'ezek'. A *ne-*, *ne-* prefixum itt is a 'nézd' jelentésű igealakra megy vissza. Lehetséges, hogy analógiás eredetű a vepsze *na-* prefixum is, amely a *ku*-névmásthöz kapcsolódva határozósózt hoz létre: *nakus* 'ott', *nakhu* 'oda', *nakuspā* 'onnan'.⁹

Az *edi*-prefixumos határozatlan névmások és határozósók érdekes típusa jött létre a délkeleti észt nyelvjárásokban: *edikes*, *edikea* 'valaki', *edimia*, *edimis* 'valami', *edikuhu* 'valahová', *edikuna* 'valamikor' stb. Az *edi*-prefixum, eredetére nézve, lett hatásra létrejött 'nem tudom' jelentésű tükörszó (vö. lett *nezkas* 'nem tudom, ki', *nezkur* 'nem tudom, hol').¹⁰ A lívben az *äts*-prefixummal jött létre az *äts-miņgi* 'valami', *äts-kuļigiv* 'valahogy' *äts-kuškās* 'valahol' stb. Ennek a prefixumnak az etimológiája nem világos,¹¹ de nyilvánvalóan ez is a lett nyelv hatására keletkezett, az észt nyelvjárási *edi*-vel analóg szóelem.

A hegyi cseremiszenben a *-šon* képző használatos: *kāštā-šon* 'bárhonnan, akárhol', *kānam-šon* 'bármikor, akármikor'. Ez a képző a *šoaš* 'elér, eljut; óhajt'¹² ige határozói igenévi alakjából származik.

A zürjén *kodšure* 'valaki', *mijšure* '(= ami adódik) valami' határozatlan névmása *-šure* képzőeleme a *šurni* 'valahová jut, kerül' igével áll kapcsolatban (a jelen idejű 3. személy megkövesedett alakja).¹³

A magyarban a határozatlan névmásoknak és a határozósóknak két olyan csoportja van, amelynek prefixum-eleme igéből származik. Az 'akar' ige van

⁹ L. KETTUNEN, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. Helsinki 1943. 404.

¹⁰ P. ALVRE, Über eine Neubildung in den finnisch-ugrischen Sprachen auf dem Hintergrunde der pronominalen Typologie. SFU 11: 235–241.

¹¹ H. OJANSUU, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. Turku 1922. 100. L. KETTUNEN, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938. 515;

¹² К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем. 258.

¹³ Б. А. Серебrenников, Историческая морфология пермских языков. Москва 1963.

jelen az *akárki*, *akármí*, *akármelyik*, *akárhol*, *akárhonnan* stb. névmásokban (vö. *akar*). Mint ismeretes, az 'akar' ige található a megfelelő latin névmásokban is, azzal a különbséggel, hogy a latin szuffixumnak a magyarban prefixum felel meg, vö. lat. *ubivis* (= akárhol, bárhol) — m. *akárhol*. Nyilvánvaló, hogy volt a szláv nyelvekből is valamilyen prefixumos, közvetlen példa (pl. a szlovák *hociďke* és a magyar *akárhol* névmás jelentése és morfémaik sorrendje azonos). Idegen, török vagy szláv minta feltételezhető a *vala-* előtagú alakokban is¹⁴: *valaki*, *valami*, *valahol* stb. A *vala-*-etimológiáját tekintve a *van* ige melléknévi igenevéből, a *való-*-ból származik.

A szamojéd nyelvekben is előfordul ige névmás alkotórészeként. Ősi ige-többlől képzett alakok elsősorban a szölkupban találhatóak. Erre már fölhívta a figyelmet G. N. Prokofjev,¹⁵ aki határozatlan névmásokat hoz fel példának: *kud ěme*, *kai ěme*. Ugyanezt találjuk M. A. Castrénál is, bár nála a kommentár hiányzik, viszont párhuzamos alakokat sorol fel: *kuta*, *kud ěme*, *kudejĕm* 'jemand', és *kai ěme*, *kai jĕm*, *kai my* 'etwas'. G. N. Prokofjev szerint e szerkezetek töve azonos a *kut* 'ki' és a *qaj* 'mi' kérdőnévmással, az *ěme* elem pedig az *ego* ige feltételes mód egyes szám 3. sz.-ű alakja. Tehát a vizsgált határozatlan névmási szerkezetek szó szerinti fordítása: 'ki lenne', 'mi lenne'. Ezt az értelmezést némileg más megfogalmazásban későbbi szerzők is megismétlik: „Az *ĕmā* posztpozíciós partikula (az *ĕgo* 'van' ige 3. sz.-ű kondicionális) az orosz -*либо* partikula jelentésének felel meg.”¹⁷ Ugyanitt a *qaj ĕmā* 'valami' és a *kuty ĕmā* (*kunĕmā*) 'valaki' határozatlan névmás mellett példaként idézik a *kūny ĕmā* (*kūnĕmā*) 'valahonnan' határozószót is. De ezzel a szölkupban nem ér véget az ige névmáselemként (vagy határozószóként) való használata, mivel az *ego* 'van' ige, pontosabban ennek a jelen idejű melléknévi igeneve, az *-etl* is részt vesz az általános névmások képzésében (correlativa), pl. *kutl* 'kié' (vö. *kutb* 'ki'), *qail* 'kiféle' (vö. *qaj* 'mi'), *kuttaretl* (= *kuttar* 'hogy' + *etl*) 'miféle, micsoda' szó szerint 'hogyan létező'.¹⁸

N. M. Tyerescsenko hangsúlyozta azt a tényt, hogy a szamojéd nyelvekben magát a kérdőnévmást is lehet ragozni, pl. ngan. *кумунса?* 'miért [= hogyan mondja]?' (*Кумунхун?* 'hogy mondod?', vö. nyeny. *ха''манзь?*, eny. *козумадь?* ua.).¹⁹ Meg kell említenünk azt is, hogy az *ися* 'van' segédigével használt *mā* 'mi' és *сылы* 'ki' kérdőnévmásoknak, bár az alapjelentése nem változik, a használata kissé sajátos, pl. ngan. *Сылы ися туйнурь?* 'Dehát ki is jött?' *Mā ися коньны?* 'Mivé változtál?'²⁰

A finnugor nyelvek határozatlan névmás- vagy határozószó-állományában, a finnégi nyelvektől az obi-ugor nyelvekig, kisebb vagy nagyobb mértékben használatosak az oroszból kölcsönzött, nyilván viszonylag széleskörű indoeurópai hagyományon alapuló, igei eredetű *-нибудь*, *бы*, *хоть*, *любой*, *либо* stb. elemek (*быть* 'van', *хотеть* 'akar', *любить* 'szeret'); vö. pl. lat. *quilibet* 'bárki, akárki' (*qui* 'ki' + *libet* 'akar'), *quivis* 'bárki, akárki' (*qui* 'ki' + *velle* 'akar') igealak). Mint ismeretes, szintén igei eredetű az orosz *каждый* (*къ* + *ждать*

¹⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Budapest 1976. 1076.

¹⁵ Г. Н. Прокофьев, *Селькупская грамматика*. 44.

¹⁶ M. A. Castrén, *Grammatik der Samojedischen Sprachen*. 363.

¹⁷ А. И. Кузнецова—Е. А. Хелимский—Е. В. Грушклина, *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Москва 1980. 299.*

¹⁸ Г. Н. Прокофьев, *Селькупская грамматика*. 44.

¹⁹ Н. М. Терещенко, *Нганасанский язык. Ленинград 1979. 170.*

²⁰ I. m. 171.

'ki + vár') és *кто, что угодно* (vö. *угодно* 'kedvébe jár vkinek') névmás, amelyek közül az első több finnugor nyelvben is elterjedt. Itt csak néhány jellemző példa bemutatására szorítkozunk. 1. or. *-нибыдъ* > karj. *ken-nibuit* 'valaki, bárki, akárki', izsór *midänibut* 'valami, bármi, akármi', vót *kennibit* 'valaki, bárki, akárki', mord. M *kodamä-nibut* 'valamilyen, bármilyen, akármilyen', mord. E *kije-but'i* 'valaki, bárki, akárki', komi-permják *kin-nibud* ua. ua., vog. *χοιε-nébut* ua.; 2. or. *бы* > vót *kuibi* 'akárhogy, bárhogy'; 3. or. *хоть(u)*, *хотя* nyj. *хоть* > vót *hot_kuhō* 'bárhová, akárhová', karj. *hot kudamahe kajo* 'bármilyen, akármilyen' (kajo- or. *кое-*), mord. M *kat-ki* 'bárki, akárki', cser. H *χот kăštā* 'bárhol, akárhol', zürj. *ket-kod* 'bárki, akárki', votj. *kolma* 'bármi, akármi', vog. *kuš χота* 'bárki, akárki', *kōč məta kō* 'jeder beliebige (Mann)'; 4. or. *любой, либо* > karj. *mi luwo* 'valami, bármi, akármi', *libo midä* ua., mord. M *kozä-libä* 'valahová, bárhová, akárhozá', komi-permják *měj-libo* 'valami, akármi, bármi', *kicem-libo* 'valamilyen, bármilyen, akármilyen'.

Meg kell jegyeznünk, hogy az említett példák mindegyikében a szerkezet alapja mégis ősi tövű kérdőnévmás (vagy határozószó). a szerkezet csak a határozatlanság jelentésárnyalatával egészül ki. A nehezen tagolható orosz *каждый*, nyj. *кажрый* névmást a következő formában vették átj mord. M *kažnaj* votj. *každoj*, zürj. *každej*, vog. *kăčəŋ* stb.

Egészen véletlen, igei tőből származó jelenségnek kell tartanunk a fent idézett észti *edi-* prefixumos *edikus* 'valaki', *edimis* 'valami' alakokat, amelyeknek szerkezetileg pontos megfelelőjét találjuk a törökségi nyelvekben isj a gagaut *bāmhiuu* 'valami' határozatlan névmás is egy egész mondat összevonásával keletkezett < *билмеерим, не шеи* 'nem tudom, mi').

Az uráli nyelvekben a névmások képzésére az igető felhasználásán kívül más érdekes lehetőségeket is ismerünk (pl. a kérdőnévmások reduplikációja: m. *ki-ki*, mord. E *meze-meze* ua.), de ezeknek az alakoknak a részletes vizsgálata már túllépi a jelen tanulmány témájának kereteit.

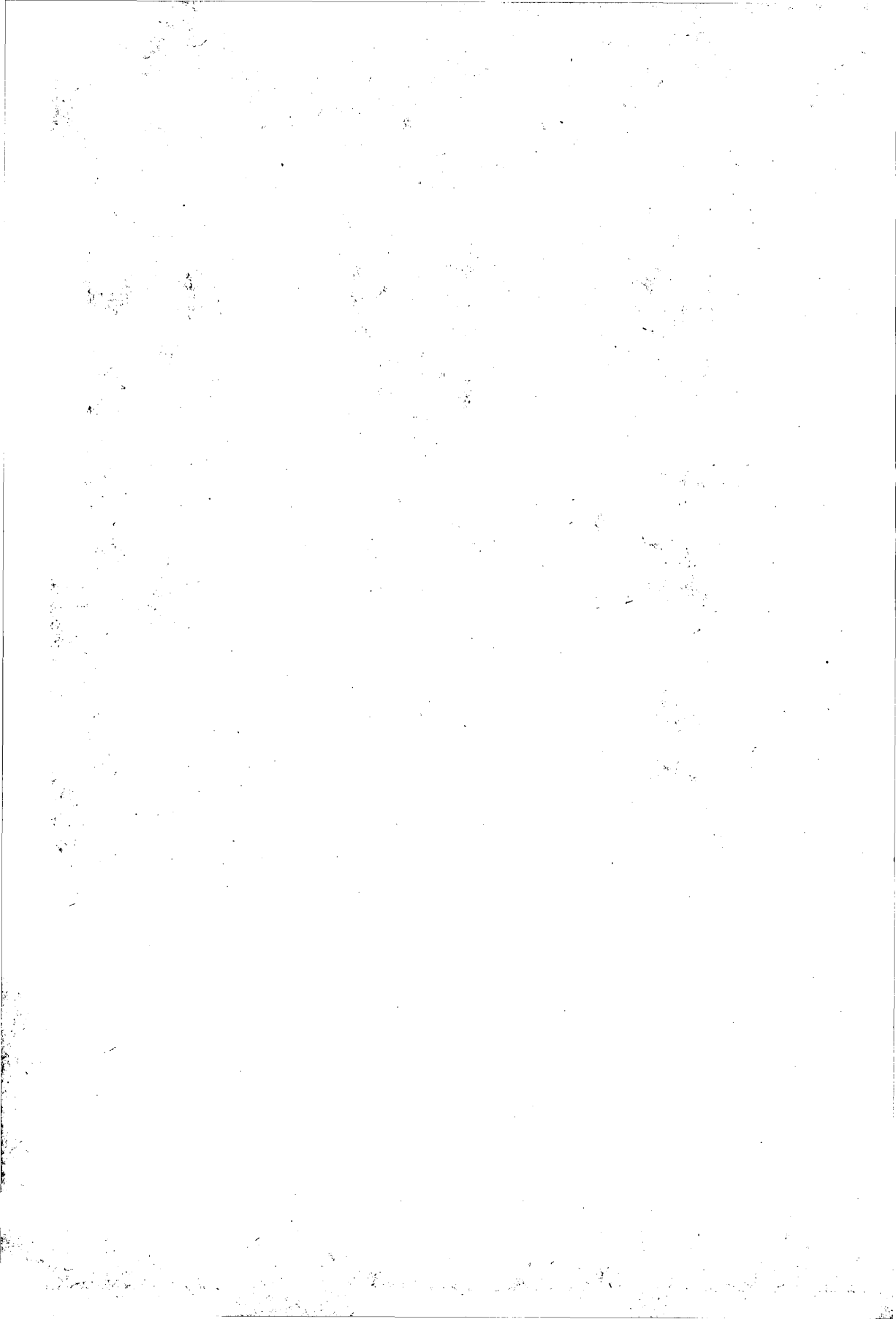
PAUL ALVRE

Die verbale Komponente der Pronomen der uralischen Sprachen

VON PAUL ALVRE

Die Indefinitpronomen gehören in den Sprachen der Welt zu den relativ spät entstandenen Pronomen, die meistens aus den Stämmen der Fragepronomen gebildet wurden; bzw. kennen wir in den uralischen Sprachen auch solche, deren Grundwort ein Substantiv oder Adjektiv ist.

Innerhalb der uralischen Sprachfamilie bilden eine typologisch interessante Gruppe jene Indefinitpronomen, deren eine Komponente ein Verb ist. Obwohl wir für sie Beispiele aus fast allen Gruppen der uralischen Sprachfamilie kennen, sind sie als Ergebnis einer späteren Parallelentwicklung zu bewerten, was so zu verstehen ist, daß solche konvergenten Veränderungen in den Tochtersprachen infolge der Grundsprachenstruktur zustande gekommen sein können. Im allgemeinen wurden Verben mit der Bedeutung 'wollen', 'wünschen', 'werden' und 'sein' zu Bestandteilen der Indefinitpronomen.

Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet”

Sajnovics János születésének 250. évfordulójára

Kevés magyar tudományos alkotó nevét és munkásságát őrizte meg a késői utókor olyan kegyelettel, mint Sajnovics Jánosét: életét és a nyelvtudomány terén elért eredményeit számos cikk, tanulmány és féltucat monográfia ismerteti. Ám az utóbbi években napvilágot látott tanulmányok mutatnak rá arra, hogy az a kép, amelyet a korábbi évtizedek alakítottak ki Sajnovicsról és munkásságáról, közel sem teljes és jó néhány vonatkozásában vitatható [1, 2, 3]. Már itt megjegyzem, hogy ezek a problémák nem érintik Sajnovics legjelentősebb — voltaképpen egyetlen — tudományos munkájának, a „Demonstratio”-nak megítélését a korszerű nyelvtudomány történetében, mivel ezt a kérdést Lakó György megnyugtatóan és tárgyilagosan tisztázta [2, 4].

Ha eltekintünk is a régebbi Sajnovics-életrajzok időrendi és földrajzi tévedéseitől — amelyeket jórészt Csupor Zoltán Mihály, Holovics Flórián és Lakó György már helyre igazított [2, 5, 6] — tudásunk életútja és műve körül több lényeges kérdés még tisztázásra vár. Így pl. ma még kevéssé ismert (és méltányolt) Sajnovics csillagászati munkássága, holott — amint erre már Éder Zoltán is utalt [1] — asztronómusi pályafutása nem kis mértékben hozzájárulhatott későbbi zárkózottságához. Ugyancsak kevéssé megnyugtató a „Demonstratio” előzményének és fogadtatásának kérdése. Végül, de nem utolsósorban, behatóbb vizsgálatot érdemel Hell Miksa szerepe, közreműködése a Demonstratio megalkotásában.

Megítélésem szerint az évszázados távlat „optikai csalódása” már a 19. sz. kutatói előtt is eltorzította Hell Miksa és Sajnovics János érdemeit. Amíg a nevezetes, 1768—1770. évi lappföldi expedíció természettudományos eredményeit szinte kizárólag Hell érdemeként könyvelték el — Sajnovicsot jóformán csak jelentéktelen kíségetővé csökkentve —, addig a magyar—lapp nyelvkutatást egyedül Sajnovics eredményeként tárgyalták [7, 8]. Ez annál is meglepőbb, mivel mindkettőjük levelei, nyomtatásban közölt tanulmányaik, valamint Sajnovics útinaplója meglehetősen hű, tárgyilagos képet ad az egyes munkálatokban való személyes közreműködésről.¹

Talán nem vétek a kötelező kegyelet ellen, ha Sajnovics János születésének 250. évfordulója alkalmából, éppen ezekkel a kérdésekkel kívánok foglalkozni. Ezt sugallja Sajnovics rendkívül puritán és becsületes egyénisége is.

¹ A Sajnovics-életrajzok többségéről megállapítható, hogy nemcsak az eredeti, latin nyelvű naplót nem használják fel, hanem még a részletes (és könnyen olvasható) nyomtatásban megjelent német fordítást — Littrow (11) alatti művében —, sőt többnyire a töredékes magyar szöveget sem dolgozzák fel. Ma már a latin szöveg fotókópiaja is elérhető, az MTA gyűjteményében.

Sajnovics életútja

Bár Sajnovics életrajzát már többen megírták, a következőkben, a későbbi okfejtések érdekében, röviden vázolnunk kell életútját. Sajnovics Nepomuki János a Fejér megyei Tordason látta meg a napvilágot, 1733. május 12-én, szüleinek negyedik — legkisebb — gyermekeként [5a]. Mindössze 9 esztendő volt, amikor apját elveszítette, ugyanebben az esztendőben (1742) anyja a győri jezsuita gimnáziumba íratta. A hatosztályos gimnázium két utolsó évfolyamát már a budai jezsuiták jóhíru iskolájában végezte el.

Alighanem jezsuita nevelői hatásának tudhatjuk be, hogy 15 esztendő korában, miután lemondott bátyja, Mátyás javára a 20 000 holdas birtok reá eső örökrészéről, felvételét kérte a jezsuiták trencsényi újoncházába [8]. Az a tény, hogy örökségéről lemondott, megcáfolja azokat a feltevéseket, amelyek szerint anyagi vagy családi okok kényszerítették a szerzetesi pályára [4, 9].

Sajnovics levelei és naplója egyaránt arról tanúskodik, hogy némileg önállótlan, mások vezetését önként — és talán szívesen — fogadó jellem lehetett. Így könnyen beilleszkedett a jezsuiták igen szigorú, az egyéniség feladását követelő rendi szabályainak keretébe. Talán nem túlzunk, ha úgy véljük, hogy a gyermekkorától előbb jezsuita nevelők, majd a rendtársak közt élő Sajnovics a Jézustársaságot tekintette második családjának. Ezért is érinthette súlyosan — más, határozottabb egyéniségű társainál súlyosabban — a rend 1773. évi feloszlása: nemcsak erkölcsi és anyagi támaszát de életét irányító, biztonságot adó közösségét veszítette el.

Magasabb matematikai és csillagászati tanulmányait aránylag későn, 1762-ben kezdte meg Bécsben, a kiváló észlelő-csillagász Hell (Höll) Miksa Rudolf (1720—1792) mellett, mint segédcsillagász („bidellus astronomii”). Két év múlva, vélhetőleg Hell javaslatára, kinevezik a nagyszombati egyetem csillagvizsgálójának „socius praefectus”-ává — mai értelemben adjunktusává — Weiss Ferenc Xavér (1717—1785) igazgató mellé.

Mind a Hell szerkesztésében megjelenő bécsi Csillagászati Évkönyv² évi jelentései, mind a nagyszombati obszervatórium időszakos beszámolóí³ arról tanúskodnak, hogy Sajnovics ügyes és szorgalmas észlelő volt, de alighanem jobban vonzódott az elméleti munkához [10]. Elsősorban buzgalma és tehetsége játszhatott közre abban, hogy 1768 elején rendje őt jelölte ki Hell munkatársául és helyettesül az észak-norvégiai expedícióra. (1768 áprilisától 1770 augusztus közepéig.) A vardői utazás naplója és levelei alapján megállapíthatjuk, hogy Sajnovics Jánosnak felbecsülhetetlen érdemei vannak az expedíció sikerében és sokoldalú eredményeiben [7a, 11, 12]!

Hell olyan hatalmas programmal indult az északi utazásra, hogy egy-maga ennek töredékét sem végezhette volna el [13]. A sokféle tudományos megfigyelésnek mintegy harmada származhat Sajnovicstól, a Vénusz bolygó napkorong előtti áthaladásának észlelésében pedig mérései döntő jelentőségűek voltak [14].

Ilyen eredményes munkásság után Sajnovics joggal számíthatott arra, hogy itthon megbecsülés várja. Valójában a vardői útról hazatérve egyre

² Ephemerides Astronomicae anni . . . ad meridianum Vindobonensem (. . .) á Maximiliano Hell . . . Vindobonae. (Rövidítve: Ephem Astr.)

³ Observationes Astronomicae anni . . . in observatorio Collegii Academici S. J. Tyrnaviae in Hungaria habitae. Typis Collegii Academicis S. J. (Megjelent Weiss Ferenc szerkesztésében, 1—3 évente.)

távolabb került a csillagásztól. Rendje már 1773 elején Budára helyezte, a jezsuita akadémia matematika tanáraként, egyúttal valószínűleg a tervezett csillagvizsgáló előkészítésével is megbízták [7b]. A Jézustársaság 1773. évi feloszlásával az akadémiai obszervatórium tervei is szertefoszlottak. Amikor a nagyszombati egyetemet 1777-ben Budára telepítették át, Sajnovics joggal számíthatott arra, hogy a 60 esztendőes Weiss Ferenc nyugalomba vonul (vagy a régi csillagdában dolgozik tovább), és a várbeli Palotára emelt obszervatórium igazgatójává őt nevezik ki. Ám ismét csak a másodcsillagász („astronomus secundus” = adjunktus) beosztást kapta meg, az igazgatói rangját továbbra is megtartó Weiss mellett [15].

Sajnovics János vágya, hogy „Magyarország csillagásza”, vagyis az egyetemi obszervatórium igazgatója és „Királyi csillagász” legyen, sohasem valósult meg [6a]. Pedig az északi expedíció során olyan széles körű tapasztalatokat gyűjtött, amelyekkel a Habsburg birodalom egyetlen természetkutatója sem rendelkezett (Hell kivételével), sőt egész Európában nem sok ilyen szakember akadt. Emellett oktatói rátermettségéről is bizonyosságot tett, 1778-ban megjelent csillagászati enciklopédiájával („Idea Astronomiae”). Ez az ügyesen összeállított alapfokú csillagászati kézikönyv a kortársak közt semilyen visszhangot sem váltott ki.

Igazat kell adnunk Éder Zoltánnak abban, hogy Sajnovics 1773 utáni visszavonultságát és hallgatását, legalábbis részben a jezsuita rend feloszlása és személyét ért szakmai mellőzésekkel magyarázhatjuk [1a].

Miért éppen Sajnovics?

Keveset foglalkoznak a Sajnovics-biográfiák azzal a kérdéssel, hogy miért éppen tudósunkat jelölték ki Hell Miksa útítársul a vardői expedícióra? Pedig Hellnek nem is egy tehetséges tanítványa volt, közülük néhányan Sajnovicsnál nagyobb gyakorlattal rendelkeztek!

A finnugor nyelvrokonság kutatásának története, és Sajnovics életírói egy évszázada szinte szó szerint ismétlik Munkácsi Bernát sorait [16]. Eszerint Hell Miksa „hallott már valamit” a magyar és lapp nyelvek hasonlóságáról, de ő maga nem ismerve eléggé jól a magyar nyelvet, a magyarul tökéletesen beszélő Sajnovicsot választotta útítársul [4a, 8a, 17]. Ez az indoklás több szempontból is vitatható.

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy az expedíció szervezésének időszakából (1767 ősze—1768 tavasza) keltezett Hell-iratokban ez a kutatási terv és indok sehol sem fordul elő [7c]. A jezsuita renden belüli szigorú szabályok is vitathatóvá teszik, hogy egy, akkor még nagyon kétségesnek látszó cél indokolta volna éppen Sajnovics kiküldését. Ám legdöntőbb magának Hellnek Vardő szigetéről P. Höllernek küldött levele, amelyben így írt:

„Csodálatos az Isten rendelkezése, hogy erre az expedícióra társul a nyelvünket ismerő P. Sajnovicsot rendelte” [7d].⁴

Bár Hell kedvelte írsaiban a kissé patetikus fordulatókat, aligha mondta volna isteni csodának a magyarul tudó Sajnovics jelenlétét, ha éppen magyar

⁴ „Mira dei depositio, quod socium linguae nostra gnarum P. Sajnovics meae hujus expeditionis elegierim.” A bécsi udvar gyóntatójához, pater Höllernhez intézet levelet Zsirai M. (17) alatti művében az általános rendfőnöknek szóló levélként ismerteti.

nyelvismerete miatt esett volna rá a választás! Csupán egy helyen, a „Demonstratio” előszavában említi Sajnovics, hogy Hell őt

„...a lapp idioma előreláthatóan végrehajtandó kutatására tervezett munkában, különösen alkalmas társul...” vitte magával [18]. Csakhogy ezek a sorok már az expedíció után, az eredményes nyelvkutatás leírásában láttak napvilágot. Ezért azt a gyanút keltik, hogy Sajnovics utólag szerette volna bemutatni, mennyire előrelátóan járt el Hell az expedíció szervezésénél, ezzel is öregbítve rendtársa hírnevét.

Megítélésem szerint, ha élt is Hellben az az elképzelés, hogy a lapp nyelv tanulmányozását magyarul tudó tanítványára bízta, a hivatalos — és rendi előjárók szemében sokkal elfogadhatóbb — indoklása Sajnovics ismereteinek bővítése volt. Amint az előzőekben is láttuk, már korábban (talán 1765 körül) felmerült az a terv, hogy a budai jezsuita akadémia mellett egy nagy és korszerű csillagvizsgálót szerelnek fel. Ennek vezetőjéül szemelhették ki Sajnovics Jánost, annál is inkább, mivel ez idő tájt Weiss Ferenc mellett ő volt a legképzettebb magyar csillagász. Hell, aki mindig szívéen viselte a magyarországi csillagászat ügyét, kitűnő alkalmat látott az északi expedícióban a leendő csillagda igazgató szakmai gyakorlatának gyarapítására [3, 10]. Elsősorban ezért kerülhetett sor a tervezett (de soha meg nem épített) magyar csillagvizsgáló magyar igazgató-jelöltjének kiküldetésére!

Hell Miksa és a „Demonstratio”

Meglehetősen egyoldalúan állítják be a Sajnovics-életrajzok Hell szerepét a „Demonstratio” keletkezésében. Többnyire megelégszenek azzal a megjegyzéssel, hogy „Hell hallott, olvasott” a magyarok északi rokonairól, és „biztatta, támogatta Sajnovics munkáját”.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy Hell Miksa nemcsak felületen értesült ezekről a feltételezésekről, hanem az akkori idők ismereteihez képest meglehetősen tájékozott volt e kérdésben; sőt maga is foglalkozott már korábban történettudománnyal [19]. Bécsi tanulmányai idején, 1740—1745, és 1748—1750 közt, kapcsolatba került Erasmus Fröhlich történésszel, akinek ajánlására segédcsillagászként dolgozott a Keleti Nyelvek Intézetének igazgatója, Joseph Franz (1704—1776) mellett [20]. Említést érdemel, hogy Pray Györgyöt — Hell későbbi barátját — ugyancsak Fröhlich ösztönözte történeti kutatásokra.

Hell érdeklődését alighanem Anonymus „Gesta Hungarorum”-a keltette fel a magyar „őstörténet” iránt. Valószínűleg éppen Franz és Fröhlich biztathatták Hellt a magyar történelem tanulmányozására, és a nyomtatásban éppen akkor közzé tett „Gesta” vizsgálatára [21]. Tény, hogy a csillagász Hell egyik legnépszerűbb, több kiadást megért műve egy történelmi-kronológiai kézikönyv volt, amely „Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico—historicum” címen 1750-ben jelent meg. A jól szerkesztett munka legnagyobb érdekessége, hogy a magyar történelmet összefoglaló fejezetben (Cap. XXVIII) Hell először próbál időrendi felsorolást adni, Anonymus alapján, a magyar fejedelmekről.

Nyilván ezek a tanulmányai készítették arra, hogy behatóan foglalkozzon a magyar nép eredetével és rokonságával. Éppen Sajnovics jóvoltából tudjuk, hogy többek közt tanulmányozta Johannes Scheffer 1763-ban megjelent „Laponiá”-ját, valamint Anton Friedrich Büsching 1654—1692 közt kiadott

geográfiájának ide vonatkozó részeit [18a]. A magyarság és a rokon népek „őshazájá”-ról alkotott elképzeléseinek megerősítését is várta a lappföldi úttól, ezért is ösztöklélte a minduntalan elcsüggedő Sajnovicsot a lapp nyelv tanulmányozására.

Hell Miksa történelmi munkái — az említett kronológiát leszámítva — csak vázlatokban, töredékekben maradtak ránk a bécsi Egyetemi Csillagvizsgáló levéltárában őrzött, négy nagy mappát kitöltő Hell-hagyatékban. Ezt a tekintélyes kézirat köteget először Reguly Antal és Wenzel Gusztáv tanulmányozta át, 1851-ben [19, 22]. Kutatásaik alapján Wenzel ekként fogalmazta meg Hell érdemeit:

„Hell Miksa (. . .) minket magyarokat közelebről érdeklő tudományos ügyekezetei’ (. . .) a’ magyar tudósnek különös részvétét jelenleg is még magára vonja. Értem 1.) a magyar-finn kérdést, mellyet nagy részben ő indított meg; és 2.) a’ magyar történetírás ős atyjának, az u. n. Anonymus Belae Regis notariusnak históriai kútfőink közé fölvételét” [22a].

Ezt a megítélést, Hellnek azóta ismertté vált levelezése alapján teljes egészében aláírhatjuk! Néhány éve a bécsi Egyetemi Csillagvizsgáló rendelkezésemre bocsátotta Hell több iratának másolatát, ezek eléggé részletes képet adnak a lapp nyelv kutatás jelentőségéről, az őstörténeti elképzelésen belül. De némi felvilágosítást ad Hell szerepéről a „Demonstratio” keletkezésében is.⁵

„Amíg Wardoehusban Sajnovics atya a lappok és magyarok nyelvének hasonlóságának vizsgálatát elképzeléseim és az általam adott rendszer és kritérium szerint végezte, és miután P. Sajnovics ezzel éppen nem nagyon buzgón foglalkozott, amennyire elfoglaltságom engedte, ösztöklélni kezdtem és figyelmét is felkeltettem. Szerencsénkre ui. az történt, hogy egy finn teherhordó érkezett Wardoehusba, aki a lappok két nyelvjárását is ismerte, éppen a számunkra legszükségesebb pillanatban, midőn a lapp szótárunkból a nyelvjárások különbözőségét próbáltuk megismerni.”

Hell másutt is azt írja a magyar–lapp nyelvkutatásról:

„Én, akinek kezdettől fogva ez a sejtelmem volt a lappokról, adtam neki (t. i. Sajnovicsnak) néhány szabályt és kritériumot” [7e].

Maga Sajnovics igen tárgyilagosan megírja, hogy Hell gondolata volt összehasonlítani „. . . az igék és főnevek képzését, és az affixumok és suffixumok alkalmazását . . .” Másrészt, amikor hegyi lappok jöttek Vardöbe, és ott Sajnovics tolmács útján beszélhetett velük:

„Páter Hell személyesen is jelen volt és felírta a megkérdezendő tárgyak csoportját, olyan tárgyakat, amelyek minden népnél közősek, mint pl. a testrészekét, emberi cselekedeteket, időjárás jelenségeket stb.” [18c].

Túlzás nélkül megállapíthatjuk tehát, hogy mind a magyar–lapp nyelvkutatás, mind az összehasonlító nyelvvizsgálat módszerének alap gondolata Hell Miksától ered. Ezért az lenne méltányos, ha a jövőben Sajnovicssal együtt említenénk.

Mindez azonban nem jelenti Sajnovics János munkájának és érdemeinek lekicsinylését. Elsősorban azért nem, mert Sajnovics munkája nélkül a Demonstratio sohasem készült volna el. Hell Miksa, sokfelé ágazó érdeklődése,

⁵ Az Universitätssternwarte, Wien „Hell-dossziéjában” őrzött 30. sz. kéziratból. Kassai Lajos fordításában. A kézirat teljes szövegét — amelyet némi rövidítéssel már Reguly Antal is bemutatott — a közeljövőben szándékozom közzé tenni.

és némileg hevesen fellángoló, de gyorsan hamvadó lelkesedésével (erre más munkái utalnak) aligha végezte volna el azt az aprólékos, türelmet igénylő munkát, amelyet Sajnovics.

De ennél tovább menve, a „Demonstratio” arról is meggyőz, hogy Sajnovics a munka kidolgozása közben jóval tovább lépett a Hell által adott „módszereken és kritériumokon”. Egyrészt tovább fejlesztette az összehasonlítás módszerét (és kritikáját), másrészt felismerte a Hell-féle alap gondolatok néhány buktatóját is. (Pl. azt a tényt, hogy egyes, a mindennapi életben használatos kifejezések nem tartoznak feltétlenül az ősi alapszókincshez.) Végül éppen Hell elképzeléseinek ismeretében azt is észre kell vennünk, hogy Sajnovics józanul és realisan némileg mérsékelte tanítómesterének túlzottan csapongó képzeletét.

Egészében tehát a „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” Hell Miksa elképzelésein alapul, de kidolgozásában már önálló, Sajnovics szorgalmát bizonyító munka. Ezt elvitatni Sajnovicstól nem lehet, és nem is szabad.

Egyébiránt a kortársak nagyon is tisztában voltak, hogy bizonyos mértékig közös eredményről van szó. Hiszen Orczy Lőrinc hírhedt goromba költeményének címe is „Tsillag néző Sajnovits’ és Hell hibái tzáfoltatnak” [23]. Sajnovics János ütleveleit a budai jezsuiták másolatokban terjesztették, így azok eléggé széles körben ismertté válhattak, még a Demonstratio megjelenése előtt. Ezekből pedig Hell szerepe is megismerhető. De Sajnovics munkájának értékét és jelentőségét ez az árnyaltabb felfogás sem kisebbíti.

IFJ. BARTHA LAJOS

Forrásmunkák

- [1] ÉDER Z., Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásához. Beitrage zum IV. Internat. Finnougristenkongress II. Inst. Univ. Orientale Neapoli 1975. 3—21
- [2] LAKÓ GY., Tévedések Sajnovics Jánosra és Demonstrációjára vonatkozó irodalomban. Zalai Tükör 1975/2: 33—41
- [3] BARTHA L., ifj., Hell Miksa az ember és a tudós. Előadás az Egri Csillagásztorony felavatásának 200. éves évfordulóján. (S. a.) Eger 1978.
- [4] LAKÓ GY., Sajnovics János. Budapest 1976. — (4a) Uo. 23.
- [5] CSUPOR Z. M., Sajnovics János életrajzához. Nyr. 54: 517—522
- [6] Holovics F., Sajnovics János a Demonstratio-ról. MNy. 68: 493—501. — (6a) Uo. 496
- [7] PINZGER F., Hell Miksa emlékezete I—II. Budapest 1920, 1927. — (7a) Uo. II. köt. Hell levelei Vardöböl. — (7b) A tervezett obszervatóriumról uo. II. 104—106. — (7c) Uo. I. 67—74. — (7d) levél Höllerhez, uo. II, 93. — (7e) levél Pilgramhoz, uo. II, 68
- [8] KISBÁN E., Tordasi és kálózi Sajnovics János. Debrecen—Budapest 1942. — (8a) Uo. 16
- [9] ERDŐDI J., Sajnovics János az ember és a tudós. Nyr. 94: 133—149
- [10] BARTHA L., ifj., Sajnovics János, a csillagász. Föld és Ég 18: 134—137
- [11] LITTHROW, C. L. v., P. Hell's Reise nach Wardoe . . . II. rész, Sajnovics naplójának rövidített német fordítása. Wien 1835
- [12] HERMAN O., Az északi madárhegyek tájairól. Sajnovics naplójának töredékes fordítása és levelei. (Sök fordítási hibával.) Budapest 1893. 490—550
- [13] HELL, M., Observatio transitus Veneris. . . „Ad Astronomos”. Ephem. Astr. 1771. Appendix. Viennae 1770
- [14] HELL, M., De parallaxis Solis . . . Viennae 1772
- [15] WEISS, F. X., Observationes astronomicae in novo observatorio Univ. Reg. Budensis. Ephem. Astr. 1781. p. 28. Vindobonae 1780

- [16] MUNKÁCSI B., Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. Nyr. II: 342—350
- [17] ZSIRAI M., A modern nyelvtudomány magyar úttörői I. Sajnovics és Gyarmati. Budapest 1952
- [18] SAJNOVICS, J., Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Tyrnaviae 1770. (Bevezetés.) — (18a) Uo. p. X. — (18b) Uo. XII. — (18c) Uo. 24 (III. fejezet)
- [19] BARTHA L., ifj., Az „Anonymus-kérdés”-hez. Élet és Tudomány 31 28: 1298, 1328
- [20] KÖLESY V. K.—MELZER J., Nemzeti Plutarkus. . . III, 124—132. Pest 1816 (Hell M.)
- [21] CSAPODY Cs., Az Anonymus-kérdés története. Budapest 1978. 17—19
- [22] REGULY A.—WENZEL G.: Tudósítás Hell Miksa kézírata azon részéről . . . Új Magyar Múzeum II [1851/52], 37—42, 47—56. — (22a) Uo. 47
- [23] ORCZY L. és BARCSY A., Két Nagyszágos Elmének költeményes szüleményei. Közre botsátotta Révai M. Pozsony 1789. 230—234

Johann Sajnovics, Maximilian Hell und die »ungarische Vorgeschichte«

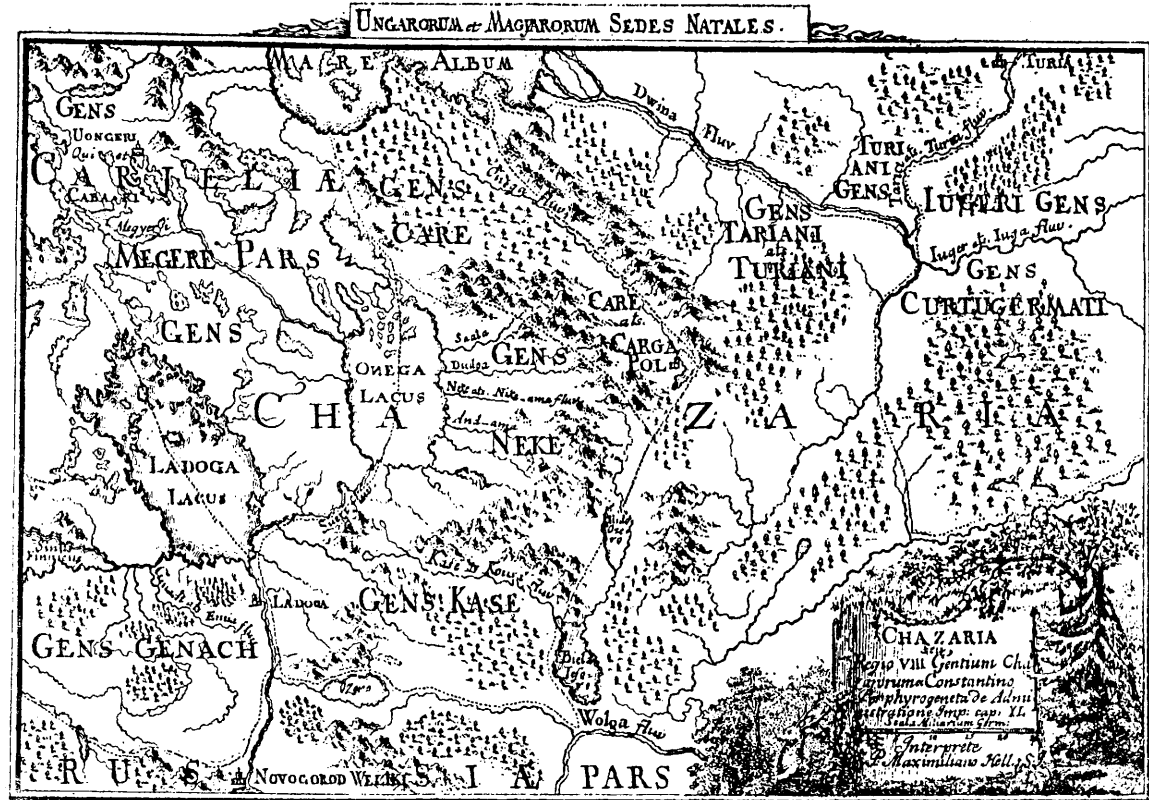
von LAJOS BARTHA JUN.

Johann Sajnovics, Mathematiker und Astronom (geb. im Tordas, Komitat Fejér am 12. Mai 1733. — gest. am 4. März 1785.) ist den Forschern der finnougri-schen Sprachwissenschaft sowohl dem Namen, als seiner Tätigkeit nach bekannt. Die Bewertung seiner Tätigkeit wirft aber mehrere Probleme auf.

Er arbeitete vom 1762 an im Observatorium Wien bei dem bekannten ungarischen Astronomen der Epoche, Rudolf Maximilian Hell (1720—1792). 1764. wurde er zum Adjunkt der Uniwersitätssternwarte Nagyszombat (Tyrnau, heute Trnava, ČSSR) ernannt, wo er bei Franz Xaver Weiss (1717—1785) arbeitete. Der wohlbegabte Naturforscher nahm zwischen 1768—1770 an der durch Max Hell geleiteten Nord-Norvegen Expedition (Insel Vardø) teil. Dort begann er seine vergleichenden Forschungen hinsichtlich der Verwandtschaft der ungarischen und lappischen Sprache. Er hielt einen Vortrag seine Forschungen im Jahre 1770 in Kopenhagen, dann in seinem bahnbrechenden Buch »Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse«, welches später auch in Nagyszombat erschien.

Die bisherigen Biographien haben die wichtige Rolle von Sajnovics an den naturwissenschaftlichen Resultaten der Expedition nicht betont, obwohl man feststellen muss dass Pater Hell die vielfachen astronomischen, geographischen und geophysikalischen Beobachtungen ohne die Mitarbeit von Sajnovics nicht ausführen könnte. Gleichzeitig kam Hell eine wichtige Rolle in der Herstellung des Buches »Demonstratio« zu. Max Hell studierte in seinen jungen Jahren die »ungarische Vorgeschichte« auf Grund der damaligen Quellen. Als erster versuchte er die Urheimat der finnougri-schen Völker geographisch zu lokalisieren. Ein Beitrag zu dieser Arbeit war ein Vergleich der ungarischen und lappischen Sprache und das Studium der lappischen Volkskunde, ausgeführt von Sajnovics. Die Grundprinzipien der vergleichenden Sprachwissenschaft hat Hell Sajnovics beigebracht und dieser begann mit der Untersuchung des Grundwortschatzes der lappischen Sprache. Die Arbeit wurde — über die anfängliche Konzeption hinausgehend — in Einzelheiten von Sajnovics allein ausgeführt, so dass Buch »Demonstratio« zwar nach der Konzeption von Hell zustande gebracht, werde, ist die eigentliche wissenschaftliche Leistung das Verdienst von aber zu Sajnovics.

In sein Land zurückkehrend konnte Sajnovics mit Recht erwarten, dass er in Ungarn eine Stelle erhalten wird, die seiner alleinstehenden astronomischen Praxis entspricht. Er hat aber das nie erreicht (vielleicht aus personellen Gründen), er konnte den Titel eines »Königlichen Astronomen« und Direktors nicht erhalten, was ihn sehr beleidigte. Nach der Auflösung der Jesuitenordens (1773) hatte er auch seine moralische und materielle Stütze verloren. Dadurch kann man erklären, dass er sich in den letzten Jahren seines Lebens von jeder öffentlichen Tätigkeit zurückgezogen hatte.

G. Baderstriffer. Sc. Vis.

Hell Miksa és Sajnovics János elképzelése a magyarok és rokon népek „öshazájá”-nak elhelyezkedéséről (a Ladoga-tó és az Északi-Dvina–Vicsegda folyók közt). Hell rajza alapján részbe metszette Gabriel Ruderstrosser (Bécs, 1771). Felirata: Chazaria || seu ñ Regio VIII Gentium Chasarorum a Constantino Porphyrogeneta de Admiratione Imp. || nistracione Imp; cap. XI. — Interprete || P. Maximiliano Hell. S. J. A térképről csak a metszet próba levonatai készültek el, nyilvánosságra bocsátott műben sohasem jelent meg. (A bécsi Egyetemi Csillagvizsgáló szívességéből)

Adalékok a magyar *zs* idegen nyelvi előzményeihez

1. A magyar *zs* hang történetének vizsgálata több ok miatt is súlyos nehézségekbe ütközik. Ezek között az okok között első helyen kétségkívül a hangjelölés áll. A m. *zs* évszázadokon át általános *s* betűjele éppen az *s* fonémával való hangrendszerbeli és fejlődésbeli korreláció miatt nem ad támpontot hangzásbeli következtetésekre. A 13. század óta jelentkező *z*-*s* jelölés (l. Kniezsa, HírTört. 41—42) ugyan nyújt bizonyos fogódzókat a megítéléshez, alapvetően azonban nem segít a nehézségeken, egyfelől szórványos volta miatt, másfelől és főként azért nem, mert *zs* fonémát tartalmazó szavaink közül igen számosnak van hitelesen igazolható *z*-*s* kiejtésváltozata is. A 16. századi nyomtatványokban itt-ott előjövő speciálisabb jelek, például Heltai *ſ* jelölése (l. Kniezsa : MNy. 29 : 151), sporadikus voltakon túlmenően már késeiek a *zs* kifejlődésének vizsgálatához. A csak néhány évszázadra visszamenő, ma is érvényes *zs* jelölés pedig nyilvánvalóan csak a *zs*-*s* kiejtés, illetőleg kiejtésváltozat újabb tényeinek a megállapítására szolgálhat.

Egy másik nehézség, hogy a *zs* nyelvünkben fonémaként való megjelenését minden bizonnyal megelőzte fonetikai variánsként: a zöngés—zöngétlen korreláció, illetőleg az erre alapuló mássalhangzó-hasonulásos jelenségek következményeképpen való létrejötte (l. Kniezsa : MNy. 29 : 150—157; Kálmán : MNy. 61 : 393—394; Benkő, ÁrpSzöv. 82). Bár ez utóbbi folyamat részben a kezdetek, részben a morfémahatárokon való nagyszámú jelentkezés miatt igen fontos mozzanat, kronológiája és a fonematizálódáshoz való viszonya aligha tisztázható egyértelműen.

Az efféle nehézségek miatt a *zs*-t tartalmazó *j ö v e v é n y s z a v a k* vizsgálata tűnik olyannak, amely az idegen nyelvi előzmények felderíthetőségével és az átvételek viszonylag eléggé jól kronologizálható voltával konkrét segítséget nyújthat a kérdés megközelítéséhez. Ezt a lehetőséget használta ki Kniezsa István A magyar *zs* hang eredete című alapvető tanulmányában (MNy. 29 : 94—104, 142—157). Eredményeinek summája, hogy a *zs* a magyarban mint már fonémaként is meglévő hangelem szláv, német, latin és olasz jövevényszavak révén alakult ki, közvetlen *ž*-*s* előzményekből. Kniezsa tételei sokáig megingathatatlanoknak látszottak a magyar hangtörténet számára (vö. pl. Bárczi, Htört.² 112), azon magától értetődő korlátaik ellenére, hogy a biztosan vagy valószínűséggel etimologizálható jövevényszavakon kívüli szókatagóriák (belső magyar fejlemények, ismeretlen eredetű szavak) *zs*-i, valamint a nyelvünkben „független” zöngésülésekkel és a morfémahatárokon jelentkező zöngésülésekkel keletkezett *zs*-k kívül maradtak a vizsgálaton. Újabbban azonban egyéb problémák is fölmerültek. Mollay Károly kutatásai alapján (Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest,

1982) kiderült, hogy német jövevényszavaink a Kniezsánál differenciáltabb megítélést igényelnek, sőt éppen a kérdésben legfontosabb — korai — rétegüket ki kell venni a bizonyítási eljárásból, mivel ezek magyar nyelvi *s* > *zs* zöngésüléssel alakultak, s így legföljebb csak közvetve játszanak bele a magyar *zs* történetébe.

Az alábbiakból ki fog derülni, hogy régi olasz jövevényszavaink vallo-mása is többretegű annál, mint ahogyan ezt Kniezsa (i. m. 147—153) gondolta néhány általa idevont, az időben ismert olasz etimológia alapján.

2. Az ide vágó anyag bemutatása előtt meg kell jegyezni, hogy mai ismereteink alapján régi — még középkori átvételű — olasz jövevényszavaink között meglehetősen nagy számban, a húszat megközelítően vannak *zs-t* általában vagy variánsként tartalmazó szóelemek. *S* mivel az olasz régiségben és a nyelvjárásokban a *ž* mint fonetikai variáns — különféle előzmények: végső soron latin *s*, *j*, valamint palatalis vokálisok előtti *g* és *k* ~ *c*, továbbá idegen nyelvű *s*, *z* folytatójaként — viszonylag gyakran feltűnik, önként adódik a kérdés, mi a viszonya a magyar *zs*-hez, illetőleg — fordított szemlélettel — a magyar *zs* olasz *ž-s* előzményre megy-e vissza, avagy sem.

Mivel a magyar *zs* problémakörébe tartozó olasz nyelvi anyag bemutatása teljes dokumentációval nagyon terjedelmessé válnék, az alább következőkben meg kell elégednem egy jelentékenyen egyszerűsítő közléssel. Ezért a magyar *zs-s* szavak olasz előzményeiben csak az alaki és a kronológiai tényekre utalok, legtöbbször elhagyva az etimológiai megítélés bizonyítását, a jelentéseket, a szóföldrajzi meghatározásokat és a szakirodalmi tartozékokat. Általánosságban meg lehet azonban jegyezni, hogy az olasz eredet megítélése saját tüzetes vizsgálataim eredményeire alapul, az olasz nyelvi jelentések jórészt teljesen fedik a magyar megfelelőiket, az adatok túlnyomó többsége az északkeleti olasz nyelvterületről (Istria, Friuli, Veneto, Emilia, Romagna, Giulia) való, s forrásaik olasz történeti és nyelvjárási szótárak, Jaberg-Jud nyelvatlása, Rohlf's történeti nyelvtana stb.

3. Szó eleji *zs-t* tartalmazó, biztosan olasz eredetű régi jövevényszavunk nincs. Két ilyen jellegű szóval kapcsolatosan azonban inkább több, mint kevesebb valószínűséggel fölmeríthető az olaszból származás lehetősége. Az egyik a *zsold*: < ol. *sold*, *šold*, *šold*, *šolt*, *šoldo*, ir. *soldo* stb., adathozható a 13. sz.-tól (< lat. *solido*, *soldo*, ti. *nummus*). A másik *Zsámbok* tulajdonneveink feltehető köznevi *zsám b o k* 'bodza' előzménye: < ol. *sambuc*, *samboc*, *šambuc*, *šamboc*, *šambuc*, *šambuco*, ir. *sambuco* stb., a 14. sz.-tól (< lat. *sambucus*).

Ezek a szavak, ha valóban az olaszból származnak, onnan csak szókezdő *š*-sel jöhettek át. Ezt nemcsak olasz megfelelőik hangalaki variációi mutatják, hanem az a tény is, hogy az olaszban szóeleji *ž* csak latin *g* (*j*) folytatásaként jelentkezik (l. Rohlf's, HistGrIt. I, 267—268; Jaberg-Jud, Sprachatl. 15., 66. stb.), latin *s* előzmény esetén soha. A magyar *zs* itt tehát — a nyelvünkben gyakran bekövetkező szóeleji mássalhangzó-zöngésülés keretében — *s*-ből zöngésülhetett, s így *zs* hangunk gyarapításához nem közvetlen *ž-s* előzmény alapján, hanem csak közvetetten, későbbi belső fejlődés eredményeképpen járulhatott hozzá.

4. Szó belseji *zs-t* tartalmazó, biztosan vagy valószínűleg olasz eredetű régi jövevényszavunk jópár akad. Nagyobb részben intervokális

helyzetű a *zs*-jük, néhányukban azonban előtte vagy utána mássalhangzó áll.

A) Intervokalikus helyzetű *zs*-t tartalmazó olasz jövevényszavaink: *izsó*p: < ol. *izop*, *izop*, *izop*, *izopo*, ir. *issopo* stb., a 13. sz.-tól (< lat. *hyssopum*) | *karazsia* ~ *karizsia*: < ol. *carizea*, *carizea*, *carizea*, *calizea*, ir. *carisea*, *calisea* stb., a 14. sz.-tól (< fr. R. *carizé* < < ang. *Kersey*) | *karmazsin*: < ol. *carnezin*, *carnezin*, *carnazin*, *carnažon*, *carnažon*, *carmašinu*, *carnažon*, *carmeži*, *kermeži*, ir. *carnažione* stb., a 15. sz.-tól; vö. még *seta carmosina* (< ar. hisp. *qarmazī*) | *máza*: < ol. *massa*, *maša*, *maža*, *maza*, *maža*, *maš*, ir. *massa* stb., a XIII. sz.-tól (< lat. *massa*) | *mazsola* ~ *maloza*: < ol. *malvašia*, *malvažia*, *malvažia*, *malvažia*, *malvažia*, *malvažia*, ir. *malvažia* stb., a 14. sz.-tól (< *Malvasia* hn.) | *ráza*: < ol. *rasa*, *rašo*, *raša*, *raša*, *raš*, *razo*, *raza*, *raža*, ir. *rascia* és *raso*, a 13. sz.-tól (< lat. *rasa*, a *rasus* mn. nőneme).

A fenti szavakban a magyar *zs* elvileg olasz *š*-re és *ž*-re egyaránt viszem, aszerint, hogy mely olasz regionális alak került nyelvünkbe. Néhány megfontolás azonban sokkal inkább a *ž*-s szóátvétel mellett szól. Mindenekelőtt az, hogy az *s* hangok szóbeljei, intervokális helyzetben azokon az északolasz területeken, amelyek a magyarba kölcsönzés szempontjából elsőrendűen jönnek számításba, igen gyakran zöngés formában, *z*, *ž* és *ž*-ként realizálódnak. Ez a jelenség régi Észak-Itáliában, s valószínű, hogy ez az itt kifejlődött ejtéssajátság érvényesült a középkori latin bizonyos változataiban, többek között a magyarországi latinságban is (l. *muzsika*, *petrezselyem*, *rózsa* stb.). Egyébként az olasz *s* ~ *š* és *z* ~ *ž* ejtésváltozatok — részben a *č* ~ *ž*-vel is összefüggésben — egységes rendszert alkotnak, amelyben a *ž*-nek többfelé, részben *š* és a *z*, részben a *ž* felé közvetlen váltakozási kapcsolatai vannak. E rendszerben természetesen a fonetikai mellékvariánsoknak még egész sora helyezkedik el, főként a palatalizált és közbeeső képzésű spiránsok erős jelenlétével. (L. Rohlf: i. m. I, 279—281; Jaberg-Jud: i. m. 64, 66, 187 stb.; Tekavčić, GrStorIt. I, 284; olasz jövevényszavaink *s* ~ *sz* váltakozásáról és olasz nyelvi háttéréről vö. még Benkó: MNy. 66: 161—162 és az ott közölt nyelvészeti irodalmat.)

Mivel az itt tárgyalt, intervokalikus helyzetben olasz jövevényszavaink *zs*-jének minden esetben lehet, és szinte minden esetben kimutathatóan van is olasz *ž*-zö megfelelője, *s* ez az olasz—magyar nyelvi érintkezések „érzékeny” területeinek jó részén, pl. Romagnában, a Pó torkolatvidékén, Észak-Venetóban stb. jelentékeny mértékben érvényesül, nincs alapvető okunk arra, hogy az ide tartozó szavakban a magyar *zs*-t ne közvetlen olasz *ž*-re vezessük vissza. Elvileg persze nem lehet kizárni az olasz *š* előzményen alapuló átvételeket sem, de ezek valószínűségét az esetek többségében — az olasz *ž*-s előzményekről mondottakon kívül — az is csökkenti, hogy a magyarban a hangzóközi zöngésülés távolról sem volt például az olaszhoz hasonló mértékű, sőt a szóeleji zöngésülések gyakoriságát sem éri el (l. pl. Bárczi, Htört.² 166).

Figyelemre méltó viszont, hogy az itt tárgyalt szavak közül a magyarban többnek is van, vagy a helyesírás bizonytalanságai miatt lehet *z*-s kiejtésváltozata: *izóp*, *karmazin*, *mazura* (l. TESz.). Ezek olasz nyelvi előzményekre is visszamehetnek, noha magyarázatukban más lehetőségek (magyar fejlemények, más nyelvi közvetítés eredményei stb.) sem zárhatók ki. Ez azonban a magyar *zs* előzményeinek történetét csak közvetve érinti.

B) Nem intervokalikus helyzetben levő *zs*-t tartalmazó olasz jövevényszavaink közül mindenképp a *dézsma*-t kell kiemelni,

ennek *zs*-je ugyanis olasz nyelvi előzményeiben általában hangzóközi elemre megy vissza. Olasz megfelelői: *dečima*, *deřima*, *désima*, *dešima*, *dežima*, *dežima*, *dježuma*, *dezom*, ir. *decima* stb., a 13. sz.-tól (< lat. *decima*, a *decimus* mn. nőneve). A szó *ž*-s átvételéhez aligha férhet kétség, hiszen a latin intervokális helyzetű, palatalis vokális előtti *k* ~ *c*-nek az északolaszban — *z*, *š*, *š* és *č*-s változatok mellett — a *ž*-s igen gyakori megfelelője, különösen romagna-emiliai, venetói, istriai, liguriai, sőt toscanai területeken is (l. Rohlfs: i. m. I, 347—348; Jaberg-Jud: i. m. 288, 296, 513 stb.; Tekavčić: i. m. I, 177, 190 stb.). Itt jegyzem meg, hogy régi észak-itáliai szövegekben a *ž*-t — a palatalisok előtti latin *k* ~ *c*-re visszamenőt különösen — gyakorta jelölik *x* betűvel (Rohlfs: i. m. I, 348). És minden valószínűség szerint ennek a jelölés-módnak az igen érdekes magyar utóéletéhez tartozik, hogy Verancsics szótárában a magyar *zs* hang jele meglehetősen sokszor *x*: *dexa*, *vizla*, *mozar* stb. — Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a *dézsma*-nak korai időktől kezdve van nyelvünkben *dézma* változata is, amely az olasz előzmények ismeretében minden bizonnyal szintén itáliai eredetű, de más nyelvjárástípusból való, mint a *dézsma*. A kettős átvétel *dézma* tagja az olasz nyelvtörténet és szöföldrajz vallomása szerint leginkább velencei, friuli vagy trieszti régióból való eredetre gyanús. — Egyébként mind a *dézsma*, mind a *dézma* alak kétszótagúsága magyar fejlemény, a második nyílt szótag szokásos kiesésével (vö. hogy a *Diz* a szónak a latin-olasz nyelvjárásban is van *dezma* változata: Tobolo, DizComelico).

Lehet, hogy a *zs* előzmény pozíciója szempontjából a *dézsma*-val azonos elbírálást kíván *rizsma* szavunk is, ezért ajánlatos az alább következőktől szintén kiemelten elválasztani. Nem lehet ugyanis teljes bizonyossággal eldönteni, hogy olasz előzményében intervokális helyzetű spiránssal kell-e számolnunk, avagy nem. Olasz nyelvi megfelelői: *rišma*, *rižma*, *rezma*, *rizma*, *lizma*, *rižima*, *rižima*, *rizima*, *grisima*, *ližima*, ir. *risma* stb., a 14. sz.-tól (< arab *rizma*). Mivel egyrészt az olaszban — több északolasz nyelvjárásban is — egymás mellett álló szóbelseji mássalhangzók közé nem ritkán iktatódik be vokális (l. Rohlfs: i. m. I, 536), másrészt a három szótagos olasz változatok többnyire a régiségből valók — már a 14. sz.-ból is; a 15. sz.-ból pedig Acquilából már jól lokalizálható *risima* (olv. *rižima* vagy *rizima*) adatunk is van (l. DizEtIt.; vö. még Pellegrini, Arabismi I, 111) —, könnyen lehetséges, hogy az olaszból átvett alak hangzóközi *ž*-t tartalmazott, és csak a magyarban vált a szóalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével kétszótagúvá (l. fentebb *dézsma*). Természetesen északolasz *rižma* előzménnyel is lehet számolnunk, ezért a pozicionális kérdést biztosan eldönteni nem lehet. — A *dézsma*-val való feltehető párhuzamosságot még az is alátámaszthatja, hogy a *rizsma*-nak a magyar adatok tanúsága szerint ugyancsak volt *z*-s változata, amit a szó olasz *z*-s előzményei kettős regionális átvételként szintén jól magyarázhatnak.

A többi, e csoportba tartozó régi olasz jövevényszavunk *zs*-je nem intervokális helyzetű, s nem volt az az olasz előzményben sem: *b a l z s a m*: < ol. *balsam*, *balzam*, *balzom*, *balzim*, *balzen*, *balžam*, *balzamo*, ir. *balsamo*, a 13. sz.-tól (< lat. *balsamum*) | *berzsény*: < ol. *verzen*, *verzin*, *veržin*, *veržin*, *verzi*, *sveržino*, ir. *veržino* stb., a 13. sz.-tól (< arab *vars(i)*) (a szóeleji ol. *v* > *b* változásra l. Rohlfs: i. m. I, 282—284, vö. még m. *bol*) | *rozsmaring* (*rozmaring*): < ol. *rosmarin*, *rozmarin*, *rozmarin*, *rozmarin*, *ružmarin*, *užmarin*, *guzmarin*,

ir. *rosmarino*, a 14. sz.-tól (< lat. *rosmarinum*, *rosmarinus*) | *torzsa* (azonos a jóval későbbi átvételű és itt ezért nem tárgyalt *torzó* szavunkkal): < ol. *tors*, *torš*, *torso*, *torzo*, *toržo*, ir. *torso*, a 13. sz.-tól (< lat. *tursus*).

E szavak közül legnyilvánvalóbb a *rozsmaring* ~ *rozmaring* kettős olasz regionális átvétele $\check{z} \sim z$ előzményekből. A többi szó olasz előzményeiben a zöngés változatok erős jelenléte, ezeknek az északkeleti olasz területeken túlnyomó vagy kizárólagos volta, a $\check{z} \sim z$ zöngés mássalhangzós környezete, valamint a m. *balzsam* ~ *balzam*, *torzsa* ~ *torza* kettősségnek az előzőekben vázolt képbe való beleillése ezekben az esetekben is az olasz \check{z} , illetőleg $\check{z} \sim z$ alapján való átvételekre utal. Mindenesetre zöngétlen ol. \check{s} , s átvételének és így magyar nyelvi $s > zs$, $sz > z$ zöngésülésnek ezekben is igen csekély a valószínűsége. Természetesen e körben sem lehet teljesen kizárni más nyelvek közvetítési lehetőségét; például a m. *torzó* olaszból és németből való átvétele egyaránt lehetséges.

5. Szó végi *zs*-t tartalmazó régi olasz jövevényszavunk is van néhány: $d \acute{u} z s > d \acute{u} s$ (azonos az új, köznyelvi átvételű és ezért e témában nem tárgyalt *dózse* szavunkkal): < ol. *dos*, *doš*, *duš*, *dož*, *doz*, *duze*, *dože*, *duže*, *dože*, *dužo*, ir. *doge*, a 13. sz.-tól (< lat. [*dux*] *duc(e-)*, *duc(i-)*) | *f r i z s* (azonos 'párkánydíz stb.' jelentésű, kései átvételű *friz* szavunkkal, mely e témakörbe időrendi okok miatt sem vág bele): < ol. *fris*, *fríš*, *friz*, *friso*, *frizo*, *frízo*, *frízo*, *fríza*, *frížo*, ir. *friso*, *frisione* stb., a 15. sz.-tól (< lat. *frisium*) | *p a j z s*: < ol. *paves*, *panvese*, *paveze*, *palveze*, *paveze*, ir. *paveze* stb., a 13. sz.-tól (< lat. *pave(n)sis*, *Pavia* nevéből) | *r i z s* (egészen új *rizza*): *ris*, *riš*, *riš*, *riž*, *riso*, *rizo*, *rižo*, *rižo*, *rizi* (pl.), *riži* (pl.), ir. *riso* stb., a 14. sz.-tól (< lat. *oryza* < arab *ruzz* < gör. *ρύζι*). Esetleg e körbe tartozik még *ánizs* szavunk is, ennek olasz nyelvi vonatkozásai azonban külön részletes elemzést kívánnának, ezért itt nem tárgyalom.

A fenti szavakban a magyarba kétségkívül már végvokális nélküli olasz formák kerültek. A szóvégi vokális hiánya ugyan kétségkívül északolasz, de semmiképpen nem velencei és kevésbé valószínűen venetói és friuli területéről való származásukat támasztja alá, sokkal inkább emiliai vagy romagnai eredetüket. (Vö.: Rohlfs: i. m. I, 236, 242; Tekavčić: i. m. I, 118–119). Problémát inkább az okoz, hogy az északolasz nyelvjárások kérdéses hang-eleme csak a szóvégi vokális elveszése előtt lehetett zöngés (*duže*, *rižo* stb.), az után, abszolút szóvégre kerülve már általában zöngétlen (*duš*, *riš* stb.) (l. Rohlfs: i. m. I, 500). Mivel a szóba jöhető északolasz nyelvjárások végvokálisának elveszése igen régi jelenség, a zöngétlenülés kezdetei is messzire nyúlnak vissza, noha a zöngés előzmény itt-ott még máig tartja magát (l. pl. Jaberg-Jud: i. m. 992: *il riso crudo* a.). Elvileg tehát kérdéses lehet, hogy a szóban levő szavak a magyarba szóvégi \check{z} -vel vagy \check{s} -sel kerültek-e át. A korai átvételek miatt az olasz szóvégi spiráns még feltehető zöngéssége, a magyar szóvégi zöngésülés igen ritka volta, valamint egyes magyar *z-s* jelölések viszonylagos koraisága (pl. JókK. 147: *pajzual*) mégis jóval inkább olasz nyelvi \check{z} -k magyar folytatására mutat.

6. Hogy a magyar szóközépi és szóvégi *zs* ($\sim z$)-t tartalmazó olasz jövevényszavak előzményében az elsősorban északolasz eredetű, zöngés változatot tartalmazó formák játszották a döntő szerepet, arra e szavak szláv nyelvi megfelelői is utalnak, még akkor is, ha ezek nem mindegyike származik

közvetlenül az olaszból, hanem más nyelveken, köztük a magyaron át kerültek e nyelvekbe. Néhány szláv nyelvi megfelelő: szerb-horvát: *balzam* ~ (R.) *balžam*, (kaj) *dežma* ~ *džma*, *ižop* ~ *isop*, *karadžija*, *karmàzin* ~ *karmàžin*, *malvadžija*, *máza*, *riž* ~ *riža*, *rizma*, *ružmarin* ~ *ružmarin* stb. | szlovén: *bàlzam*, *izop* ~ *ožepék*, *karmezin*, *malvadžija*, *maža*, *riž* ~ *riža* stb. | cseh: *balzám*, *karmazín*, *malvaz* ~ *malvadžija*, *pavéza*, *rejže* ~ *ryže*, *rozmarýn* stb. | szlovák: *balzam*, *dežma*, *karmazín*, *malázia*, *pavéza*, *ryža*, *rozmarín* stb. | lengyel: *karmazyn*, (R.) *maža*, *paweza* ~ *pawęża*, *ryż*, *rozmaryn* stb. | ukrán: *балзам*; *лижма*, *кармазин*, *мажа*, *риж*, *розмарин* stb.

7. A mondottakból kitűnik, hogy nyelvünk szóbelsei és szóvégi *zs*-t tartalmazó régi olasz jövevényszavai fontos adalékot nyújtanak a magyar *zs* hang történetéhez. Jelentőségüket fokozza, hogy jónéhányuk régiségét igen korai, 12—13. századbeli magyar nyelvi adatolhatóságuk is alátámasztja: *balzsam*, *börzsöny*, *dézsma*, *izsóp*, *mázsa*, *pajzs*, *torzsa*; de a többiek közül is nemegy visszamehet még Árpád-kori átvételre. Legtöbbjüknek a magyarban közvetlen olasz eredetét a nyelvi kritériumokon kívül a korai olasz—magyar politikai, gazdasági, művelődési érintkezések teszik biztossá vagy valószínűvé. Ezt a tényt nem befolyásolja számottevően, hogy egyes esetekben például délszláv közvetítéssel vagy inkább azzal is lehet számolni. A tárgyalt szavakban a *zs* ~ *z* váltakozás is visszamehet, sőt többször nyilván vissza is megy az olaszból való kettős regionális átvételre, még ha a *zs*-s változatok közül egyeseknek, főként az újabbaknak más nyelvi (német, szláv) közvetítését sem lehet kizárni.

A szókezdő magyar *zs*-nek olasz nyelvi vonatkozásai nem lehetnek.

BENKÓ LORÁND

Bemerkungen zu den fremdsprachigen Vorgängern von ungarisch *zs*

VON LORÁND BENKÓ

Der Ursprung des Phonems *zs* (-ž) im Ungarischen ist in vieler Hinsicht unklar. Am meisten geben hier noch die früheren Lehnwörter Aufschluß. In diesem Zusammenhang sind die zwanzig frühen, noch im Mittelalter übernommenen italienischen Lehnwörter wichtig, die im Ungarischen *zs* aufweisen.

Der ž-Akzent (letztlich auf lateinisch *s*, *j*, sowie auf *k* ~ *c* und *g* vor Palatalvokalen zurückgehend, weiters auch auf fremdsprachiges *s*, *z*) ist eine typische Erscheinung des Norditalienischen. Im Wortanlaut gilt diese Erscheinung allerdings nicht, daher können die hier in Frage kommenden ungarischen Wörter höchstens mit späterem Stimmhaftwerden (*s* > *zs*) erklärt werden. Anders verhält es sich aber bei den Fällen mit inlautenden und auslautenden *zs* im Ungarischen. Die Lehnwörter mit wortinlautenden intervokalisches *zs* im Ungarischen gehen allgemein auf italienisch ž zurück. In einigen Fällen gereit das *zs* im Ungarischen sekundär nach Schwund des Vokals der zweiten offenen Silbe an einen Konsonanten (z. B. ital. *dežima* > ung. *dézsma* 'Zehent'). Wahrscheinlich wurde auch ital. ž in wortinlautender Position neben einem Konsonanten mit *zs* übernommen. Genauso verhält es sich auch in wortauslautender Position, allerdings erschwert hier die Auslautsverhärtung des Norditalienischen die Beurteilung.

In vielen dieser älteren Lehnwörter variiert *zs* mit *z* (z. B. *dézsma* ~ *dézma*). In diesen Fällen kann fast immer mit doppelter Entlehnung aus verschiedenen Regionen gerechnet werden, zugleich muß aber auch bedacht werden, daß die Variante mit *z* aus einer anderen Sprache (Südslavisch, Deutsch) ins Ungarische übernommen wurde.

Egy 18. századi votják nyelvemlék

Bevezetés

A votják, a legtöbb finnugor nyelvhez hasonlóan, nem bővelkedik nyelvemlékekben, pedig ezek a nyelvtörténet legfontosabb forrásai. A 18. században Nagy Péter és utódai törekvései az orosz birodalom adminisztrációjának modernizálására megkövetelték a birodalom földrajzának és népeinek tanulmányozását. E célból kérdőíveket bocsátottak ki, expedíciókat szerveztek. A kutatómunkában külföldi, főleg német tudósok is részt vettek. Közéjük tartozott J. E. Fischer (1697—1771) is, aki 1730-tól élt Oroszországban. Fischer oroszországi munkásságának egyik kéziratban maradt terméke volt egy kb. 150 lapos szójegyzék, amely több mint 40 Oroszországban és azon kívül beszélt nyelv adatait tartalmazza. A szójegyzékben Fischer 307 (+ függelékként 20) latin címszó megfelelőit közli fogalmi körök szerinti csoportosításban, és megad 24 nép- és helynevet is. (A kézirat részletes leírását l. Adamović: JSFOu. 77:72 kk.) Fischer a kéziratot A. L. Schlözernek ajándékozta, aki magával vitte azt Göttingenbe és ott 1767-ben a történettudományi intézet könyvtárában helyezte el. A kézirat ma is Göttingenben található. Gerhard Doerfer 1965-ben publikálta fénymásolatban a teljes kéziratot (*Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte*. Wiesbaden. 45—182. l.). Talán Doerfer könyvének címe okozta, hogy a finnugristák között nem vált széles körben ismertté a publikálás ténye, és így nem is nagyon használták fel a Fischer-féle kéziratban található szamojéd, osztják, vogul, permják, zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, finn, magyar adatokat. (Nekem Róna-Tas András hívta fel figyelmemet a kézirat votják anyagára. Fogadja érte őszinte köszönetemet.)

A 18. században megjelent, valamint a kéziratot votják nyelvemlékek egy részét T. I. Tepljašina tette közzé és elemezte (*Pamjatniki udmurtskoj pismennosti XVIII veka*. Vypusk pervyj. Moskva 1966.) Sajnos a sorozatnak induló munka mindeddig nem folytatódott, pedig maga a szerző említi, hogy a szovjet archívumokban még számos kéziratot votják anyag van.

A Fischer-féle szójegyzék votják anyaga Tepljašina művében természetesen nem szerepel, nem is szerepelhet, ezért közzététele és elemzése mindenképpen hasznosnak tűnik.

Az anyag bemutatása előtt még két kérdésre kell válaszolni: ki gyűjtötte a votják adatokat és mikor. A lehetséges válaszokat Doerfer (i. m. 11—12) és Adamović (JSFOu. 77: 75 kk.) foglalta össze. Ezek alapján úgy látszik, hogy Fischer szójegyzékének összeállításakor felhasználta V. N. Tatišcev (1686—1750) orosz tudós és hivatalnok kérdőíveinek anyagát, esetleg a szintén német származású G. F. Müller (1705—1783) votják adatait, valamint saját gyűjtését.

Tatiščev anyaga valószínűleg 1736-ból való (Adamović: i. m. 87), Mülleré és Fischeré is az 1730-as évekből (Doerfer: i. m. 11–12). A gyűjtés feltehetőleg tolmácsok közvetítésével folyt és az adatokat a jelek szerint először cirill betűkkel írták le (Adamović: i. m. 81, Doerfer: i. h.). Ez utóbbi nézetet a votják anyag is támogatni látszik.

Jelen közleményemben Fischer szójegyzékének votják anyagát kívánom bemutatni, megadva a betűhív alakot olvasattal és a szükséges kommentárokkal. A hangjelölés részletes elemzését, az anyagból levonható nyelvtörténeti következtetések ismertetését és Fischer etimológiai megjegyzéseinek értékelését a későbbiekben szeretném közzétenni.

Fischer votják anyaga a kézirat 28–46. lapján található, egy lapon a görög, finn, cseremiszi és csuvas szavakkal. A szójegyzék 307 és az *Analecta* 20 címszavából a votják alak 24, illetve 11 esetben hiányzik, a 24 nép- és helynévből a votják alak csak 8 esetben van megadva. Így a kézirat 300 votják szót és szóalakot tartalmaz, illetve néhányal kevesebbet, mert néhány votják szó több címszó alatt is szerepel. A kézirat votják része viszonylag jól olvasható, néhány helyet kivéve a betűk világosan kivehetőek.

Fischer votják szavait betűrendben és szócikkek formájában közlöm. A szócikkek felépítése a következő: a szó olvasata, jelentése (magyarul), a szó lelhelye, a Fischernél szereplő votják szó és az etimológiai megjegyzések betűhív átírása, a Fischertől megadott (latin) jelentés, valamint (szükség esetén) a mai votják irodalmi nyelvi (= lit.) alak, illetve az olvasatot indokló nyelvjárási alakok és magyarázatok. Ha több olvasat lehetséges, ezeket / választja el. Ha Fischernél nyilvánvaló íráshiba fordul elő, ɔ: jel után megadom az általam helyesnek vélt alakot. A szigorú értelemben vett betűhív átírástól annyiban tértem el, hogy az *f* és *s* betűket egységesen *s*-sel írom, mivel a két betű használat semmilyen szabályosságot nem mutat. Az *ä*, *ö*, *ü* betűkön a Fischer által írt kettős ékezet (*ä*, *ö*, *ü*) helyett két pontot írok, a hangsúlyt jelölő ékezetek formáján viszont lehetőleg nem változtattam, bár ezek alkalmazásában sem tapasztalható szabályosság. A hangsúlyt az olvasatban nem jelöltem, mivel helye az eredeti alakból egyértelműen megállapítható. Fischer etimológiai megjegyzéseit itt nem értékelem. A szó lelhelyének megadásakor (pl. 28/72:29) az első szám a kézirat, a második a Doerfer-féle kiadás lapszáma, a harmadik szám a szó sorszáma a kéziratban.

Szójegyzék

- adami/adämi* 'ember', 30/74 : 63 *adjämi* (Arab.) 'homo'
aj 'apa', 30/74 : 64 *ai* 'pater'. Vö. lit. *aji* ~ G *ai* id.
anaj 'anya', 30/74 : 65 *anäi* (ɔ: *annäi*) (Tat. Tung.) 'mater'
andän 'acél', 30/74 : 58 *andän* (Sir. Wog.) 'chalybs'
ar 'év', 28/72 : 29 *ar* 'annus'
araka 'pálinka', 38/83 : 213 *arakä* 'vinum adustum', vö. lit. *araki* ~ J *araka* id.
ar *čož* 'egy évnnyi idő', 28/72 : 29 *artschos* 'annus'
arhä/arnä 'hét (időegység)', 28/72 : 27 *árnä* 'hebdomas'
arhä/arnä-nunal 'péntek', 28/72 : 25 *arnä-nunal* 'Dies Veneris', vö. *arhä* 'vasárnap (lit., G M S), péntek (J. K. U), *nunal* 'nap'

atas 'kakas', 36/80 : 177 *utäss* (Ϸ : *atäss*) 'gallus'
atsko 'látok', 38/82 : 233 *atskò* (Sür. Sam.) 'video' Vö. lit. *adžiško* id.
 Rövidült igealakok az északi és középső nyelvjárásokból ismertek, pl. lit. *todiško* ~ G *totsko* 'tudok'.

azves 'ezüst', 30/74 : 53 *aswèss* (Per. Sir.) 'argentum'
azlan/azlän 'előre', 42/86 : 275 *aslän* 'antrorsum'
ba(d)žim čorik (valamilyen halfajta), 88 b 44/*ádschim tschórik* 'beluga s. huso', vö. lit. *badžim čorig* 'nagy hal'. A szóvégi *g* zöngétlenedése nyelvjárási jelenség (l. Uotila: MSFOu. 65 : 141–142).

ban 'arc', 32/76 : 90 *ban* 'genae', vö. lit. *bam* ~ J MU *ban* id.
bašmak 'cipő', 32/76 : 110 *bašmák* (ex russico idiomate) 'calcei'
bečke 'hordó', 34/78 : 125 *betschkè* (Russ.) 'dolium', vö. lit. *bekče* ~ K *bečkä*, G *bečke* id.

bekra 'tokhal', 36/80 : 171 *bekrà* (czer.) 'sturio'
berlan/berlän 'hátra', 42/86 : 276 *berlän* 'retrorsum'
berdem 'sírt', 38/82 : 237 *bürdem* 'lacrimo'. A votják alak lehet Part. perf. és deverbális nomen ('sírás') is.

biger 'kazáni tatár', 46/90 *bigèr* 'Tatari Casanensium'
bijž 'farok', 38/82 : 207 *buisch* (Sir. Czer.) 'cauda'
borj 'földi eper', 38/82 : 196 *bóri* (Hung.) 'fragum'
bu(d)žim/bu(d)žim 'nagy', 40/84 : 256 *budschim* 'magnus', vö. lit. *badžim* ~ M *budžim*, G *büdžim*, J *büdžin* 'groß, erhaben'.

bu(d)žim apaj 'néne', 30/74 : 70 *budschim-apai* 'soror natu maior'
bu(d)žim-kam 'Káma folyó', 46/90 *budschim-kam* 'Kama', vö. J *kam* 'Fluß, Strom', S *Kam* 'der Kama-fluß'

bu(d)žim nuwä 'bátya', 30/74 : 68 *budschim-njünä* 'frater natu maior'
bu(d)žim šir '? patkány', 36/80 : 166 *budschim-schir* 'glis'. A kifejezés tulajdonképpen jelentése 'nagy egér', a 'patkány' jelentés a mai nyelvből és nyelvjárásból nem mutatható ki. Lehetséges, hogy a közlő nem értette meg a kérdést és körülírással válaszolt.

burd 'szárny', 36/80 : 176 *burd* 'ala'
čež 'kacsa', 36/80 : 180 *tschêsch* 'anas'
čukažä 'holnap', 40/84 : 271 *tschuckasä* 'cras'
čukna 'reggel', 28/72 : 16 *tschuknä* 'mane'
čuž 'sárga', 40/84 : 255 *tschusch* 'flavus'
čabe(j) 'búza', 36/80 : 190 *dschabè* 'triticum'. A *dsch* használata zöngés affrikátára utal, de ezt se más 18. századi források, se a mai nyelvjárások nem igazolják.

čün(č) 'ujj', 32/76 : 94 *tschin* 'digitus'
čipe(j) 'csuka', 44/88 *tschipe* 'lucius'
čorik 'hal', 36/80 : 170 *tschorik* 'piscis'
čuki/čukj '?kecsege', 36/80 : 172 (Sterlet) *tschuki* 'sturiolus'. A szó jelentése a későbbi forrásokból nem igazolható, vö. S *čuke* 'halfajta, de nem стерлядь'.

čulki 'harisnya', 32/76 : 109 *tschulki* (ex russico idiomate) 'tibia'
čünj 'csikó', 34/78 : 146 *tschüni* 'mannus'
das 'tíz', 42/86 : 286 *doss* (Ϸ : *dass*) (Hung. Syr.) 'decem'
daskik 'tizenkettő', 42/86 : 288 *doss-kük* (Ϸ : *dass-kük*) 'duodecim'
daskwin 'tizenhárom', 42/86 : 289 *doss-kwin* (Ϸ : *dass-kwin*) 'tredecim'
dasodik 'tizenegy', 42/86 : 287 *doss-odik* (Ϸ : *dass-odik*) 'undecim'
das šurs 'tízezer', 42/86 : 305 *doss-surss* (Ϸ : *dass-surss*) 'myrias'

- dēdi* 'szán', 34/78 : 137 *dēddi* 'traha'
dūj(ā) 'teve', 36/80 : 162 *dūi* 'camelus', vö. lit. *due* ~ G J K U *diū*, KU *dūje* id.
dukās 'ruha', 32/76 : 105 *dukāss* 'vestis', vö. lit. *dukes* 'köpeny'
đičj(ā)diči 'róka', 44/88 *đitschi* 'vulpes', vö. lit. *žičj* id. A lit. *ž*-nek van nyelvjárási *đ(j)* megfelelése, l. a következő szócikket.
đ(j)uč murt 'orosz ember', 44/88 *đjutsch-murt* 'Russi', vö. lit. *žuč* ~ U *đjúč* id.
đuč-árnía 'vasárnap, tkp. orosz ünnep', 28/72 : 20 *đutsch-árnía* 'Dies Solis', vö. *árnía* 'vasárnap'
đuč-árnía-bere 'hétfő, tkp. orosz ünnep után', 28/72 : 21 *đutscharná-berē/berē* 'Dies Lunae'
én vera 'ne beszélj', 38/82 : 223 *inwerä* (imp.) 'silere'. A szójegyzék 'hallgat' jelentésben a 'beszél' ige tagadó alakját adja meg. Az eredetiben az *ä*-n levő kettős ékezet talán hangsúlyjel, vagy egyszerűen elírás.
erwal 'kanca', 34/78 : 145 *úrwal* 'equa'. Az *ü* a cirill *ы* átírása lehet, az pedig félrehallás vagy íráshiba eredménye.
es/ös 'ajtó', 34/78 : 121 *öss* 'janua', vö. lit. *es* ~ J K MU *ös* id.
gítkwa 'épület, ház', 32/76 : 114 *gítkwa* 'domus'
gogi 'köldök', 32/76 : 98 *gógi* 'umbilicus'
gogo 'penis', 32/76 : 101 *gogo* (Mansh.) 'penis', vö. S *gogo* id.
gon 'szőr', 32/76 : 82 *gon* 'pilus'
gondir 'medve', 36/80 : 159 *gondir* 'ursus'
gord 'vörös', 40/84 : 252 *gord* 'ruber'
gošti 'irtam', 38/82 : 220 *gósti* 'scribere'. Vö. lit. *gošti* id.
gozi 'kötél', 34/78 : 139 *gószy* (Sir. Perm.) 'funis'
gudārjan 'mennydörgés', 28/72 : 9 *gudriäh* (∅ : *gudriän*) 'tonitrus'
gurež 'hegy', 30/74 : 36 *gurés* 'mons'
gurt 'falu', 32/76 : 113 *gurt* 'pagus, vicus'
gurtkeč 'kecske', 36/80 : 155 *gurt-ketsch* 'capra'
inmar 'isten', 28/72 : 1 *Inmär* 'Deus'
iskal 'tehén', 34/78 : 148 *iskäl* 'vacca'
isko 'alszom', 38/82 : 232 *iskò* 'dormio', vö. lit. *ižiško* id.
iz 'kő', 30/74 : 51 *is* (Perm. Sir.) 'lapis'
iži 'sapka', 32/76 : 107 *iši* 'mitra'
izänä 'aludni', 38/82 : 221 *isene* 'dormire'
il 'nedves', 40/84 : 264 *üll* 'humidus'
im 'száj', 32/76 : 87 *üm* (Perm. Sir.) 'os'
imdor 'ajak', 32/76 : 88 *ümdör* (Sir.) 'labia'
irgon 'réz', 30/74 : 54 *irgòn* (Perm. Sir.) 'cuprum'
išpi 'bárány', 36/80 : 154 *ischpi* 'agnus'
iž 'juh', 36/80 : 152 *isch* (Sür.) 'ovis'
jagmulj 'áfonya', 44/88 *jackmuli* 'brusniza'
jegu '?', 30/74 : 48 *jegù* 'puteus'. A kéziratban megadott 'kút' jelentés nem igazolható. A szó mai jelentése 'jégverem' (*je* 'jég' + *gu* 'gödör, verem').
jel 'tej', 36/80 : 185 *jel* (Sir.) 'lac'
je zoram 'jég esett', 28/72 : 8 *jessoram* 'grandinat'.
A *zoram* alak lehet Part. perf. és deverbális nomen is.
jēdi 'árpa', 36/80 : 191 *jedü* 'hordeum'
jir 'fej', 32/76 : 80 *jir* 'caput'

jürsi 'haj', 32/76 : 81 *jür-ssi* 'capillus'
jugüt 'világos', 28/72 : 14, 40/84 : 260 *jüggut* 'dies, lucidus'. A szó 'nap'
 jelentése nem igazolható.

juni 'inni', 38/82 : 219 *jüni* (Sür.) 'bibere', vö. lit. *juini* ~ T M *juni* id.
kačj/kači 'olló', 34/78 : 128 *katschi* (tat.) 'forfex', vö. lit. *kačj* ~ J *kaiči* id.

kagaz 'papír', 34/78 : 129 *kagàs* 'charta'

kar 'város', 32/76 : 112 *kar* (Sür.) 'urbs'

kart 'férj', 30/74 : 72 *kart* 'vir'

kežit 'hideg', 40/84 : 263 *kesit* 'frigidus'

kejšustäl 'faggyúgyertya', 34/78 : 131 *küsustäl* 'candela'

kes 'száraz', 40/84 : 265 *küss* 'siccus'

kesnunal 'szombat', 28/72 : 26 *küss-nundl* 'Dies Saturni'

ket 'has', 32/76 : 97 *küt* 'venter'

ki 'kar, kéz', 32/76 : 92, 93 *ki* 'brachium, manus'

kion 'farkas', 36/80 : 158 *kiön* 'lupus'

kizem '?', 38/82 : 216 *kisem* 'satur'. A *kizem* szó jelentése 'vetés, vetett',
 nem pedig 'jóllakott'. A hiba oka az lehet, hogy a tolmács összekeverte a
 német *satt* és *Saat* szavakat.

kik 'kettő', 42/86 : 278 *kük* (Syr.) 'duo'

kikjamäs 'nyolc', 42/86 : 284 *kiskjamas* (Sr.) 'octo' vö. mai votják *lamis*
 id. A szójegyzékben szereplő alak a számnév eredeti formáját mutatja, vö.
 zürjén *kikjamis* id.

kikjamäs-don 'nyolcvan', 42/86 : 298 *kikjamas-don* 'octoginta', vö. mai
 votják *lamiston* id.

kik šu 'kétszáz', 42/86 : 302 *kük-ssu* 'ducenta'

kik šurs 'kétezer', 42/86 : 304 *kük-surs* 'duo millia'

kil 'nyelv', 32/76 : 89 *küll* (Perm. finn.) 'lingua'

kildem-inmar '? ég', 28/72 : 3 *küldem-inmar* 'coelum'. A szó ebben az
 alakban és jelentésben a későbbi forrásokból nem mutatható ki, vö. mégis
 G *kildäs in* 'der erschaffende Himmel'. A *kildem* alak a *kildi-* 'erschaffen'
 igének Part. perf.-a (a G szó ugyanennek az igének Part. imperf.-a), az *inmar*
 szó pedig az *in* 'Himmel' képzett alakja.

kilsko 'fekszem', 38/82 : 231 *külsko* 'jaceo', vö. lit. *kyltisko* id.

kispi 'nyirfa', 38/82 : 198 *kuspi* 'betula' (? o : *küspi*), vö. lit. *kizpu* ~
 ~ J *kispu*, *kiz-pi* id.

käsno 'asszony', 30/74 : 73 *ksno* 'uxor'

kiz 'fenyő', 38/82 : 200 *küss* (finn. czer.) 'pinus'

kiz '?', 32/76 : 100 *küss* 'vesica'. A szó mai jelentése 'vizelet', a 'hólyag'
 jelentés nem mutatható ki.

kiz 'hús', 42/86 : 290 *küs* 'viginti'

kiz kik 'huszonkettő', 42/86 : 292 *küs-kük* 'duo et viginti'

kiz-odik 'huszonegy', 42/86 : 291 *küs-odik* 'unum et viginti'

kočjš 'macska', 36/80 : 164 *kötschisch* (Russ.) 'felis'

koñdon 'kopejka, aprópénz', 30/74 : 62 *kondjøn* (o : *konjdøn*) 'copeka'
 A szó mai jelentése 'pénz, aprópénz'.

koñj 'mókus', 36/80 : 157 *koñi* 'sciurus'

korka 'szoba, kunyhó', 32/76 : 115 *korkáh* (Perm. Sir.) 'hypocaustum'

kort 'vas', 30/74 : 57 *kort* (Sir. Perm.) 'ferrum'

koško 'járok', 38/82 : 227 *koschkò* (o : *koschkò*) 'eo'. Az itt megadott
 votják alak tulajdonképpen fut. Sg. 1.

kulem 'halott', 40/84 : 267 *hulèm* (Finn.) 'mortuus'
kumáz 'fokhagyma', 36/80 : 195 *kúmís* 'alium'
kunán 'borjú', 34/78 : 149 *kunjàn* (Sir. Per.) 'vitulus'
kurek 'tyúk', 36/80 : 178 *kurék* 'gallina', vö. lit. G M J MU U *kureg* ~ MU

G *kureg*, K *kurák* id.

kuzon? *kuzan* 'Kazán', 46/90 *Kusàn* (o: ? *Kusòn*) 'Casan urbs'
kužēli 'csillag', 28/72 : 13 *kuseli* 'stella', vö. lit. *kizīli* ~ Sl. *kužili*.
kužo 'gazda, úr', 32/76 : 77 *kušò* 'dominus'
kužem 'részeg', 38/82 : 217 *kudsem* 'ebrius'
kwamīn 'harminc', 42/86 : 293 *kwamūn* 'triginta'
kwat 'levél', 38/82 : 202 *kwat* 'folium'
kwat 'hat', 42/86 : 282 *kwat* (Syr.) 'sex'
kwaldon 'hatvan', 42/86 : 296 *kwat-don* 'sexaginta', vö. lit. *kwatton* id.

A 18. századi alak a *don/ton* 'tíz' nem asszimilálódott, eredeti alakját mutatja.

kwīn 'három', 42/86 : 279 *kwīn* 'tria'
lapkes 'alacsony', 40/84 : 259 *ladkēs* (o: *lapkēs*) 'humilis'
lēmī 'hó', 28/72 : 7 *lēmūh* (finn.) 'nix'
lēmšīr 'dél' (napszak), 28/72 : 17 *lūmschīr* 'meridies'
līz 'kék', 40/84 : 254 *līs* 'caeruleus'
lud 'mező', 30/74 : 38 *lūd* 'campus'
ludkeč 'nyúl', 36/80 : 156 *lūd-ketsch* (Sir.) 'lepus'
lul '?', 32/76 : 96 *lull* 'cor'. A szó jelentése 'lélek', a 'szív' jelentés nem

igazolható.

luo 'homok', 30/74 : 49 *luòh* (Perm. Sir.) 'arena'
mi sūlskom 'mi állunk', 40/84 : 241 *mi sūlskām* 'status' (o: *mi sūlskòm*),

vö. lit. *sūliškomī* id.

mīnīnā (?) 'menni', 38/82 : 224 *mīnnīne* 'vehi'
mānsko 'megyek', 38/82 : 230 *monsko* 'vehor'
mīz 'halikra', 36/80 : 174 *mūs* 'ova sturionis'
mon pukško 'ülök', 40/84 : 244 *mon pukškò* 'sedeo'
mon sūlsko 'állók', 40/84 : 238 *mon sūlskò* 'sto'
mu 'méz', 38/82 : 210 *mu* 'mel'
munčo 'fürdő', 32/76 : 116 *muntschò* 'balneum'
musur 'mézsör', 38/82 : 212 *mu-sur* 'hydromel'
muzjem 'föld', 30/74 : 35 *musjèm* 'terra'
nīz 'coboly', 36/80 : 169 *uīs* (o: *nīs*) (*wisol*) (Tat.) 'martes scythica'.

A *wisol* szót a forrásokban nem találtam.

nīl 'leány', 30/74 : 67, 32/76 : 76 *nūll* (Perm. Sir.) 'filia, puella'
nīr 'orr', 32/76 : 86 *nūrr* (Perm.) 'nasus'
nunal 'nao', 28/72 : 14 *nunāl* 'dies'
nunaz '?', 28/72 : 14 *nunāss* 'dies'. A szó ebben az alakban és 'nap'

jelentésben a forrásokban nem fordul elő, vö. mégis *nunāze* 'délben: nappali, napi'.

nān 'kenyér', 36/80 : 188 *njàn* (Sir. Per.) 'panis', vö. lit. *nañ* ~ G M J MU U *nān* id.

nēmāč atas 'pulykakakas', 44/88 : *nēmetsch-atāss* (o: *nēmetsch-atāss*) '(V. Tat. Tob. nō 14 in Analectis) 'gallus indicus'

nēmāč kurek 'pulyka (tyúk)', 44/88 *nēmetsch-kurék* 'gallina indica'
nēl/nēl 'nyíl', 34/78 : 134 *nel* 'sagitta'
nēl 'négy', 42/86 : 280 *nill* 'quatuor'

njĕl arná 'hónap', 28/72: 28 *nill-árná* 'mensis'. A kifejezés jelentése tulajdonképpen 'négy hét'.

njĕldon 'negyven', 42/86: 294 *nill-don* 'quadraginta'

nules 'erdő', 30/74: 41 *nulëss* 'silva'

odik 'egy', 42/86: 277 *odik* 'unum', vö. lit. *odig* ~ MU K U *odik* id.

oš 'bika', 34/78: 147 *osch* (Sir. Perm.) (nő 147 contracte von *ogüss*) 'bos'

ošmes 'forrás', 30/74: 47 *ojchmés/oschmés* (Perm. et Sir. nő 48) 'fons'

parš 'disznó', 36/80: 150 *parss* (sam. Russ. nő. 151) 'porcus'

paršpi 'malac', 36/80: 151 *pársspi* 'porcellus'

paš 'bunda', 32/76: 106 *pass* 'vestis pellicae'

patak 'szeméremrészt', 32/76: 102 *patrják* (czer.) 'cunnus'. FISCHER, téve- sen, a szóbelseji *t-t r-re* javította, bizonyára a nála szereplő cser. *parják* id. hatására. Vö. G S K MU *patak* 'vagina'.

penmât 'homályos, sötét', 40/84: 261 *pénmet* 'obscurus', vö. lit. *pejmyt* ~ ~ G J *peñmît*, K *penmât* id.

pell/pél 'fül', 32/76: 85 *piéll* (Sir. Mordw.) 'aures'

pi 'fiú', 30/74: 66, 32/76: 75 *pi* (Sir. Wog.) 'filius, puer'

piala/pijala 'üveg, ?ablak', 34/87: 117 *pialáh* (Mord.) 'fenestra', vö. lit. S K *pijala* ~ S K KU *piala* 'üveg'

pilem 'felhő', 28/72: 4 *pillëm* (fin. czer.) 'nubes'

pínal 'gyermek', 30/74: 74 *pináll* 'infans', vö. lit. *pinal* ~ dial. *piñal* id. Az *ä* a megelőző *n* palatalizáltságát jelöli, lehetséges, hogy egy cirill я átírása.

pît/? pîv/? pîd 'láb', 32/76: 104 *püt* (Buch.) 'pedes' Vö. lit. *pid* ~ MU *pîv*, U *pîv*, K *pât*, instr. *pâden* id.

piž/piž 'liszt', 36/80: 193 *puis* 'farina', vö. lit. TMS *piž* ~ B J M U K U *piž* id.

piž 'csónak, hajó', 34/78: 138 *püsch* (Sir. Per.) 'navis'

pokči 'kicsi', 40/84: 257 *pógdschi* (o: *póchtschi*) 'parvus'

pokč(i) arná 'csütörtök', 28/72: 24 *pochtsch-árná* 'Dies Iovis'

pokči guréz 'kis hegy', 30/74: 37 *pógdschi-gurés* 'collis'

pokči vîn 'öccs', 30/74: 69 *pógdschi-wîn* 'frater natu minor'

pu 'élőfa, fa', 30/74: 42, 43 *pu* (ost. Tom.) 'arbor, lignum'

pukško 'ülök', 38/82: 229 *pukškò* 'sedeo'

pukšš/pukšš 'nyíl', 34/78: 134 *pukásch* 'sagitta', vö. lit. S *pukjč* ~ S MU J *pukiš*, K *pukšš* id.

pukon 'szék', 34/78: 119 *pukòn* 'sella'

punu 'kutya', 36/80: 163 *punü* 'canis', vö. lit. *puni* ~ T Sl. *punu* id.

puñi 'kanál', 34/78: 127 *püni* (sir.) 'cochlear'

purt 'kés', 34/78: 126 *purt* (Sir. Perm.) 'culter'

purti 'üst', 34/78: 124 *pürti* (Sir. Perm.) 'lebes'

puz 'tojás', 36/80: 184 *puss* 'ovum'

puže(j) 'rénszarvas, jávorszarvas', 36/80: 160, 161 *puschè* 'rangifer, alce'

sapek 'csizma', 32/76: 111 *sapièk* (ex russico idiomate) 'ocreae', vö. lit. *sapeg* ~ MU *sapek* id.

sil 'hús', 38/82: 208 *sill* (czer. mord.) 'caro'

silem '? állatok', 40/84: 242 *wi süllëm* 'statis'. A *wi* szó vagy az orosz Pl. 2. személyes névmás, vagy elírás *ti* helyett. A megadott alak Perf. Pl. 2., személyrag nélkül, vö. lit. *silemdj*.

silško 'állók', 38/82: 228 *sülškò* 'sto', vö. lit. *siliško* id. Rövidült jelen idejű igealakok az északi és középső nyelvjárásokra jellemzők, pl. *mjñiško* > > *mjñsko* 'megyek'.

slal 'só', 38/82 : 209 *slal* 'sal'. Vö. lit. *šylal* ~ G *slal* id.

so šile 'ő áll', 40/84 : 240 *so süllä* 'stat'

sojos šjlo 'ők állnak', 40/84 : 243 : *sojas süllä* (o : *sojos süllo*) 'stant'.

Tévedésből a Sg 3. igealak került ide.

sugon 'vöröshagyma', 36/80 : 194 *sugòn* (czer.) 'cepa'

sur 'sör', 38/82 : 211 *sur* 'cerevisia'

suzer 'húg', 30/74 : 71 *susèr* 'soror natu minor'

šera 'kén', 44/88 *serà* (ex russ.) 'sulfur'

šerekjam '?nevezett', 38/82 : 236 *širekjäm* 'rideo'. A megadott alak Perf.

Sg. 3., Part. perf. és deverb. nomen is lehet.

šermet 'zabla, fék', 34/78 : 141 *sermét* (Perm.) 'frenum'

šezj 'zab', 36/80 : 192 *šési* 'avena'

šed 'fekete', 40/84 : 251 *šsed* 'niger'

šed uzveš 'ólom', 44/88 *šsed-uswès* 'plumbum'

šini 'enni', 38/82 : 218 *šini* 'edere' vö. lit. *šijini* ~ T M J *šini* id.

šin 'szem', 32/76 : 84 *šsin* (Sir. Perm.) 'oculi'

šizim 'hét (szám)', 42/86 : 283 *šisim* (Mord.) 'septem'

šizimdon 'hetven', 42/86 : 297 *šisim-don* 'septuaginta'

šor 'nyest, nyuszt', 36/80 : 168 *ššor* 'martes'. Az ő talán egy cirill ő

átírása.

šu 'száz', 42/86 : 300 *šsu* 'centum'

šuj 'agyag', 30/74 : 50 *šüi* 'argilla'

šu koňi 'száz kopejka', 30/74 : 61 *šukoni* 'rubelus'. A votják alak körül-

írás.

šukwašmon 'szomjúság', 38/82 : 215 *suckwasmèn* (o : *suckwasmòn*) 'sitiens'

šul 'belek', 32/76 : 99 *šsul* 'intestina'

šu odik 'százegy', 42/86 : 301 *šsu-odik* 'centu et unum'

šures 'út', 30/74 : 40 *šurèss* 'via'

šurs 'ezer', 42/86 : 303 *šurss* (Syr.) 'mille'

šustël 'viaszgyertya', 34/78 : 132 *sustèl* (Mord.) 'cereus'

šutem 'éhes, éhező', 38/82 : 214 *šutèm* 'esuriens'

šajtan 'ördög', 28/72 : 2 *šchäitan* 'diabolus'

šyr 'egér', 36/80 : 165 *šchir* (Sir.) 'mus'

štan 'nadrág', 32/76 : 108 *štan* 'femoralia'

šundi 'nap (égitest)', 28/72 : 11 *šchündi* (perm. Sir.) 'sol'

šunjt 'meleg', 40/84 : 262 *šchünut* 'calidus'

šur 'folyó', 30/74 : 46 *šchur* (Sir. nō 47) 'fluvius'

taka 'kos', 36/80 : 153 *tackàh* (czer.) 'aries'

tedi/*tedj* 'fehér', 40/84 : 250 *tédi* 'albus', vö. lit. *tedj* ~ északi dial. *tedi* id.

tödi *tuj* 'sárgaréz', 30/74 : 55 *tödi-tui* 'orichalcum'

tedj uzveš 'ón', 30/74 : 56 *tédi-uswès* 'stannum'

telo 'szeles', 28/72 : 5 *tillo* (Finn. Sir.) 'ventus', vö. lit. *tël* 'szél', *telo*

'szeles'

tir 'fejsze', 34/78 : 140 *tir* 'ascia'

tj 'tó', 30/74 : 45 *tü* (Sir. Perm.) 'lacus'

tjbr/*tjbr* 'hát', 32/76 : 103 *tjbar* 'dorsum'

tjl 'tűz', 28/72 : 30 *tüll* (czer. Mordv.) 'ignis'

tjloburdo 'madár', 36/80 : 175 *tjlo-burdò* (i. animal volans) 'avis'

tjpi 'tölgyfa', 38/82 : 197 *tjpi* 'quercus'

tolez 'hold', 28/72 : 12 *telès* (o : *tolès*) (perm.) 'luna'

tolez 'hónap', 28/72 : 28 *tolés* 'mensis'
tolon 'tegnap', 40/84 : 273 *tólön* 'heri'
tolon-wal '?tegnapelőtt', 40/84 : 274 *tolon-wal* 'nudius tertius'. A szó
 ebben a formában a mai nyelvből nem mutatható ki, vö. mégis *tolon vallan*,
tolonles vallo id.

ton sülsko(d) 'te állsz', 40/84 : 239 *ton sülskó* (o : ? *ton sülskód*) 'stas'.
tungon 'zár, lakat', 34/78 : 122 *tungon* 'clavis'. A kézirat tévesen adja
 meg a votják szó jelentését.

tunnä 'ma', 40/84 : 270 *tünna* (finn.) 'hodie'
turin/turân 'fű, széna', 38/82 : 205, 206 *túron* 'gramen, foenum'
tuš 'szakáll', 32/76 : 83 *tusch* (Ost. Irt. Wog.) 'barba'
tušak 'ág', 34/78 : 123 *tuschák* (tat.) 'lectus'
udmurt 'votják', 44/88 *ud-murt* 'Wotiaki'
ug atskê 'nem látok', 38/82 : 234 *ug-atsko* 'non video'. Mint másutt a
 kéziratban, itt is egy megrövidült jelen idejű alak szerepel, vö. lit. *ug adžiskki* id.
ug iski 'nem alszom', 38/82 : 235 *ug-isk* 'non dormio'. A szóvégi magán-
 hangzó tévedésből maradhatott le, l. még az előző megjegyzést.

ujin/uin 'éjjel', 28/72 : 15, 40/84 : 268 *uin* (Perm. Czer.) 'nox, sero'.
 A szó jelentése nem 'éj' vagy 'későn', hanem 'éjjel', vö. *uj* 'éj'.

ujšor 'éjfél', 28/72 : 19 *uischôr* 'media nox'
ukir čukna 'nagyon (korán) reggel', 40/84 : 269 *úkur tšchukna* 'mane'
ukmäs 'kilenc', 42/86 : 285 *utimüss* (o : *ukmüss*) 'novem'
ukmäsdon 'kilencven', 42/86 : 299 *ukmüss-don* 'nonaginta'
ukšo 'pénz', 30/74 : 59 *uksö* (czer.) 'pecunia'
ulep 'élő', 40/84 : 266 *ulëb* (o : *ulëp*) (Sur.) 'vivus'
ulmo 'alma', 38/82 : 204 *ulmò* (T. Cas. Hung.) 'pomun'
ulošo 'herélt ló', 34/78 : 144 *uloschò* (Tat.) 'cantherius'
urobo 'szekér', 34/78 : 135, 136 *urobò* (tat.) 'currus, rota'
ussä 'holnapután', 40/84 : 272 *ussä* 'perendie'
val 'ló, igásló', 34/78 : 142, 143 *wal* (Sir. Perm.) 'equus, caballus'
var 'szolga', 32/76 : 78 *warr* 'servus'
varkäšno 'szolgálólány', 32/76 : 79 *wárksno* 'ancilla'
vatka-kam 'Vjatka folyó', 46/90 *Wjátka-kam* 'Wiatka fluv.' A *jä* a cirill я
 átírása a szó orosz formájából.

vatka-kar 'Vjatka városa', 46/90 *Wjátka-kar* 'Chlynów, urbs'. Vjatka város
 régi orosz neve Hlinov volt. Az átírásról l. fenn.

veranê 'beszélni', 38/82 : 222 *weräne* 'loqui'
vej/vój 'vaj, olaj', 36/80 : 186, 187 *wui* 'butyrum, oleum'. Az *u* betű
 használata ebben a szóban indokolatlan.

vir-nunal 'szerda', 28/72 : 23 *kir-nunál* (o : *wir-nunál*) 'Dies Mercurii'
vit 'öt', 42/86 : 281 *wit* (Perm.) 'quinque'
vitdon 'ötven', 42/86 : 295 *wit-don* 'quinguaginta'
vilën/vilën 'magasan, fenn', 40/84 : 258 *mýllon* (o : *wýllon*). (Hung.) 'altus'

A jelentésmegadás pontatlan.

viži 'gyökér', 38/82 : 203 *wuischi/wischi* (Sir.) 'radix'
Volga 'Volga', 44/88 *Volga* 'Volga fluv.'
vorčkon-nunal 'kedd', 28/72 : 22 *wo, tšchkon-nunál* (o : *wortschkon-nunál*)

'Dies Martis'

vož 'zöld', 40/84 : 253 *wosch* 'viridis'
vu 'víz', 28/72 : 34 *wu* (czer.) 'aqua'

- vuž 'ij'*, 34/78 : 122 *wusch* (Sir. Per.) 'arcus'
zariž 'tenger', 30/74 : 44 *sáris* (Skr. Ost. Irt.) 'mare', vö. lit. *zarež* ~ G J U
zariž id.
zarni 'arany', 30/74 : 52 *sárni* (Sir. nō 53) 'aurum'
zorä 'esik az eső', 28/72 : 6 *ssoräk* (o : *ssorä*) 'pluvia', vö. lit. *zor 'eső'*, a
 jelentésmegadás pontatlan.
zundes 'gyűrű', 34/78 : 130 *sundèss* 'annulus'
žugä 'üt', 44/88 *tschugä* (o : *schugä*) 'verberare'
žek/žek 'asztal', 34/78 : 118 *dschek* 'mensa', vö. lit. *žek* ~ G *žek* id.
žit 'este', 40/84 : 268, 28/72 : 18 *dschid* (o : *dschit*) 'sero, vesper'. A jelen-
 tésmegadás részben pontatlan.
žitazä 'este' (hat. szó), 28/72 : 18 *dschidtäsä* 'vesper'
žäžek 'lúd', 36/80 : 179 *dsjäsèk* 'anser', vö. lit. *žäžeg* ~ K *žäžäk* id.
žížek/žížek 'rozs', 36/80 : 189 *nisèk* (o : *sisèk/zisèk*) 'secale', vö. lit. *žeg* ~
 ~ J *žížek*, MU *žížeg* id.
žus 'pad', 34/78 : 120 *dsjuss* 'scamnum'

A wotják nyelvjárások rövidítései

B	= beszermán	U	= malmyzs-urzsumi
G	= glazovi	S	= szarapuli
J	= jelabugai	Sl.	= szlobodszkoji
K	= kazáni	T	= tilovaji
KU	= krasznoufimszki	U	= ufai
M	= malmyzsi		

CSÚCS SÁNDOR

Ein wotjakisches Sprachdenkmal aus dem 18. Jahrhundert

von SÁNDOR CSÚCS

Der Verfasser stellt das wotjakische Wortmaterial des handschriftlichen Vocabulariums von dem deutschen Wissenschaftler J. E. Fischer (1697–1771) vor, der in Rußland tätig war. Das Material wurde in den 30er Jahren des 18. Jahrhunderts gesammelt, das Manuskript gelangte 1767 nach Göttingen, wo es sich auch heute befindet. Die Faksimile-Ausgabe des Manuskripts wurde von G. Doerfer herausgegeben (Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte. Wiesbaden 1965, 45–182). Unter Benutzung dieser Ausgabe bringt der Verfasser die ca. 300 wotjakischen Wörter aus dem Manuskript in alphabetischer Reihenfolge, in buchstabengetreuer Transkription mit Lesung und Bedeutung sowie mit Fischers etymologischen Bemerkungen.

Eine ausführliche Analyse der Transkription, die aus dem Material zu ziehenden sprachgeschichtlichen Schlußfolgerungen und die Auswertung der etymologischen Bemerkungen Fischers beabsichtigt der Autor später zu veröffentlichen.

A cseremiszi nyelv vetlugai nyelvjárása

A vetlugai nyelvjárás (V) a Vetluga mentén, mindenekelőtt a Gorkiji terület tónsajevói kerületében mintegy 35 faluban 3488 cseremiszi (1959-es adat) beszéli. E nyelvjárásból mindezideig igen kevés szövegközlés jelent meg (Beke Ödön, Mari szövegek I. kötetében 23 sor és Ivanov-Tužarov, Severozapadnoe narečie marijskogo jazyka Joskar-Ola 1970 kötetében 3 oldal).

Beke 23 sornyi szövege alapján Erdődi József megpróbálta a vetlugai nyelvjárás jellemzőit és helyét kijelölni a cseremiszi nyelv többi nyelvjárásai között (NyK 65: 146–156). E minimális anyag elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a vetlugai nyelvjárás a kozmodemjanszki (K) és a Beke által jaranszkinak nevezett (JT JO) nyelvjárások közötti átmeneti nyelvjárás. Erdődi után Gruzov, majd Ivanov-Tužarov foglalkozott a vetlugai nyelvjárással. Gruzov szerint (Fonetika dialektov marijskogo jazyka v istoričeskom osveščeenii Joskar-Ola, 1965) a jaranszki (Beke JO) és a vetlugai (V) közös nyelvjárás csoportba, az ÉNy-iba tartozik. Ivanov a jaranszki, saranszki, tónsajevói cseremiszek nyelvét Gruzovhoz hasonlóan északnyugati nyelvjárásnak nevezi. A vetlugai nyelvjárás a tónsajevói cseremiszek nyelvének tekintik. Ivanov szerint 1489-ben, amikor a cseremiszi föld az orosz kezére került a tónsajevói terület még lakatlan volt. A cseremiszek tehát ezután népesítették be, katonaság, adók stb. elöl menekülve. Nyelvüket, néprajzi sajátosságukat illetően (női fejrevaló: *soroka*) feltűnő hasonlóságot mutatnak a jaranszki cseremiszekkel, noha semmiféle kapcsolatuk nincs velük.

Berezki a mari nyelvjárások felosztásáról írt tanulmányában (CIFU 474–477) a nyugati cseremiszi nyelvjárások önálló tagjaként említi a vetlugait a hegyi-erdei, lipsai és jaranszki (JO) között. Megjegyzi, hogy a vetlugai nyelvjárás nagyon közel áll a jaranszki nyelvjáráshoz, és sok közös vonást mutat a hegyi-erdei nyelvjárással is, de a rendelkezésre álló anyag alapján nem dönthető el, hogy helyes-e ÉNy-i nyelvjárásról beszélni. Berezki a nyelvjárás sajátosságok alapján (mindkét többes jel megtalálható: *-la*; *-šämeč*, *-šäč*) valószínűnek tartja, hogy a vetlugai nyelvjárás keveredés eredménye: egy délről jövő népcsoport, mely a hegyi-erdei nyelvjáráshoz közeli nyelvet beszélt rátelepedett a korábban itt élő cseremiszekre (a vándorlást a vetlugai nyelvjárás, -szájhagyományá maig őrzi). A korábban ezen a területen élő cseremiszek nyelve ugyanaz volt, mint a jelenleg tőle keletre lakóké, tehát azok a nyelvjárások, ahol a női fejrevaló a *soroka*.

Ivanov és Berezki feltevése közti ellentmondás a vetlugai nyelvjárás alaposabb megismerésével dönthető el. Szerencsémre alkalmam nyílt Beke Ödön jelenleg még kéziratban levő cseremiszi nyelvjárás szótárát használni. A benne talált több ezer szó és több száz mondat alkalmas arra, hogy biztosan

kijelöljük a vetlugai nyelvjárás helyét a cseremisiz nyelv többi nyelvjárásai között. A szótárban talált anyagot ugyanattól az *Arbu* faluból származó Ilja Nyikitintől gyűjtötte Beke, aki a Mari szövegek I. kötetében közölt 3 találos kérdést és 14 babonás magyarázatot adta.

Dolgozatomban nem törekszem a vetlugai nyelvjárás teljes leírására. Arra keresem a választ, hogy nyelvi szempontból a vetlugai nyelvjárás önálló nyelvjárásnak tekinthető-e vagy a Beke által JO-val jelölt nyelvjárással együtt közös csoportot alkot (ÉNy-i)-e; másrészt a vetlugai nyelvjárás milyen egyezéseket és milyen különbségeket mutat a kozmodemjanszki (K) és a kokšaga ošlai (Beke JT, CK) nyelvjárással (ez utóbbinál a női fejre való dísz a *soroka*) és milyen mezei sajátosságok jellemzik.

Az összehasonlítást elsősorban hang- és alaktani szempontból végeztem el, mivel a szótár szó és mondattani szempontból nem ad lehetőséget a részletes összehasonlításra.

I. Hangsúly

A vetlugai nyelvjárás alapvető hangsúlyozási szabálya, hogy a hangsúly az utolsó előtti szótagra kerül. A hangsúlyozás tehát nyugati vonásokat mutat a vetlugai nyelvjárásban, hasonló hangsúlyozási szabályok találhatók a JO JT K nyelvjárásban is. A mezei nyelvjárásokban ezzel szemben a hangsúly az utolsó teljes szótagra kerül.

II. A hangállomány szempontjából inkább nyugatias vonásokat mutat a vetlugai nyelvjárás

A) Magánhangzók:

1. A leglényegesebb különbség a cseremisiz nyelv nyelvjárásai közt a redukált magánhangzók számában és milyenségében van. Eszerint a V és JO nyelvjárásban *a, â, ü, ű* redukált hangok találhatóak. E négy hang együtt sem a hegyi, sem a mezei nyelvjárásokban általában nincs meg, leszámítva a (mezei) menzelei nyelvjárást. A JT nyelvjárásban *a, ü, ű* redukált hangok találhatóak, a K nyelvjárásban *a, â*, a központi nyelvjárásban általában csak *a*.

2. A vetlugai nyelvjárás fontosabb magánhangzó-változásai elsősorban hegyi jellegzetességeket mutatnak.

A finnugor első szótagi **a* és **o* leggyakoribb folytatása a vetlugai nyelvjárásban *a* (hasonlóan a K és JO nyelvjárásokhoz), míg ezeknek a mezei nyelvjárásokban mindkét esetben *o* folytatása van.

V *dal* 'láb' ~ K JO *jal* ~ JT *dol* ~ U *jol*

V *pa·ndâ* 'bot, szár' ~ K JO *pandâ* ~ JT *ponbo* ~ U *pond*

Nyugatias jelenség az is, hogy számos szóban a mezei és keleti nyelvjárások első szótagi *a*-jának a vetlugai nyelvjárásban (a JO K nyelvjárásokhoz hasonlóan) *ä* felel meg.

V JO K *käp* 'test' ~ JT *kap* ~ irod. *kap*

V JO K *kä·nä* '-szor|-szer|-ször' ~ JT *ka·na* ~ irod. *kana*

A FU **i-t* a cseremisiz nyelvjárások nagy része megőrizte, a nyugati nyelvjárásokban *a*, több keleti nyelvjárásban pedig *â* lett belőle:

V JO K *βäc* 'öt' ~ JT *βäc* ~ irod. *βič*

Nyugatias vonás a vetlugai nyelvjárásban az is, hogy amikor a JO JT K V nyelvjárásban *i-t* találunk, a mezeiben *e-t*:

JT JO V K *ir* 'reggel' ~ U *er*

B) A mássalhangzók területén a legnagyobb különbség, hogy a V nyelv-járásban (hasonlóan a JT JO nyelvjárásban is) csak a *c* fonéma ismert. A hegyi nyelvjárásban megtalálható a *c* mellett a *č* is. A mezei irodalmi nyelvben csak a *č* fonéma ismert.

V JO *pac* 'farok' ~ JT *poc* ~ K *poč* ~ irod. *poč*
V JT JO *pecke* 'hordó' ~ K *packä*

A másik jellegzetes különbség, hogy a vetlugai nyelvjárásban, a hegyi-ben és a JT-ben a korábbi **š* depalatalizálódott (hasonlóan z UJ CK CÜ mezei nyelvjárásokban is), míg a JO-ban a többi mezei nyelvjáráshoz hasonlóan a palatalizáció megőrződött.

V K *ä-zä* 'gyermek, kicsi' ~ JO *ä-zä* ~ JT *aza* ~ irod. *izi*

Egy másik jellegzetes mássalhangzó-változás, mely a mezei nyelvjárásokhoz kapcsolja a vetlugait, a szókezdő *j* > *đ*-váltás. A cseremiszi nyelvterület nagy részén az eredeti szókezdő *j* megőrződött, a JT és V nyelvjárásban *đ*-vé változott.

V *đaltaš* 'társ' ~ JT *đoltaš* ~ JO *jaltaš* ~ K *jaldaš*
V *đaldem* 'gombolyít' ~ JO K *jalđem* ~ JT *đoldem*

Ugyanilyen sajátosság a nazális utáni zöngétlen médiák jelentkezése, mely szintén a JT és V nyelvjárásra jellemző, a nyelvterület többi részére nem.

V *panđä* 'bot, szár' ~ JT *ponđo* ~ JO K *panđä*

Szintén mezei sajátosság a PÜ **η* megőrződése a vetlugaiban, ellentétben a hegyi *ŋ*-vel.

M *keŋž* 'nyár' ~ V *keŋž* ~ K *käŋžä*

Ugyanakkor nyugati sajátosság, hogy a vetlugai nyelvjárás a keleti hangátvetéses alakokkal szemben (kivételesen CK Č) több esetben megőrizte az eredeti **ks*-hangcsoportot (a JO nyelvjárásban ez *šk*-vá vált):

JT V *đok^xšar* 'vörös' ~ K *jak^xšar* ~ CK Č *đok^xšar* ~ JO *jaškar* ~ B *jaškar* stb.

Ezenkívül a mezei nyelvjárások *w* hangja helyén a vetlugaiban (hasonlóan a K JO JT nyelvjárásokhoz) gyakran *γ*-t találunk:

V *to-γor* 'ing' K *täγär* P M B *tuβur*

A mássalhangzó fonémák és azok változása arra utal, hogy a vetlugai nyelvjárás két nyelvjárás keveredéséből származik. Sok csak erre és a JT nyelvjárásra jellemző sajátosság (a *đ*-hang megléte, zöngétlen médiák), van egyértelműen hegyi sajátossága is (**kš* hangkapcsolat megőrzése, *š* depalatalizálódása, *w* ~ *γ* változás). Érdekes, hogy a JO nyelvjárás mássalhangzóváltásai milyen nagy mértékben különböznek a vetlugaiktól (*š* depalatalizálódása, a *j* > *đ*-váltás, a zöngétlen médiák jelentkezése, az eredeti **kš* megőrződése).

II. Az alak- és mondattani elemzés nem lehet teljes az egyes grammatikai alakok adatolatlansága miatt.

1. Az alapvető névszóragokban nincs különbség a K JT JO V nyelvjárás között. Az egyetlen — tulajdonképpen fonetikai — különbség, hogy a V és a JO nyelvjárásban a ragok magánhangzóinak illeszkedése teljes:

V *βüdüškü* 'vízbe'; *potolo-küškü* 'mennyezetig';
päzäk^xšäškä 'fészekbe'; *pün^xdaškä* 'fenékre'

A comitativus *-ke/-ye* ragja a V JT JO nyelvjárásban ismert (V *βätəyə* 'feleségestül'), a K nyelvjárásból hiányzik. A K nyelvjárásban — hasonlóan a többi cseremiszi nyelvjáráshoz — a comitativust névutóval fejezik ki (a JO JT V nyelvjárásban is ez a gyakoribb) V *tir dönö* 'szánnal'; *le-βäk^xš tönö* 'takaróval'. E névutó alakja a JT JO nyelvjárásban a V nyelvjáráshoz hasonlóan a *-tön/-dön*, a K és a mezei nyelvjárásokban *ton/δon*.

Az ablativusi *-leč* rag a mezei nyelvjárások némelyikében (KP, KCar.) teljes értékű rag, a K nyelvjárásból hiányzik a JT JO nyelvjárásokban ritka. A vetlugai nyelvjárás itt hegyi sajátosságot mutat, csupán egy példát találtam használatára: V *pöcemšalec kuyu* 'a darázsnál nagyobb' (a hasonlításnál különben a V nyelvjárásban is a JO JT K nyelvjárára jellemző *-yec* ablativusi rag használatos, ellentétben a mezei *-deč* raggal).

A *-kəc/-yec* ablativusi rag az egész cseremiszi nyelvterületen megtalálható, egyes nyelvjárásokban ma már ablativusragnak tekinthető. A V nyelvjárásban is mindig illeszkedik (ez ellentétben áll Erdődi véleményével (NyK 65 : 164) aki azt írja, hogy a vetlugai nyelvjárásban e rag nem illeszkedik)

V *püra·yəc* 'sörből'; *βütküč* 'vízből';
mäškäyəc 'medvétől'

A plurális jel használata mezei nyelvjárási hasonlóságra utal a vetlugai-ban. A névszók szintaktikus eseteiben a cseremiszi nyelvterület nagy részében használt (kivéve a hegyi cseremiszt) *-šac/-šac* plurális jelet találhatjuk. A JT és JO nyelvjárásban és a mezeiben e többes jel hosszabb formája is megtalálható *-šamäc* (*-šämäc*). A hegyi nyelvjárásban a plurális jel a *-βlä*.

V *lazär-šäts* 'algák; moszatok' *kož-šacəm* 'lucfenyőket'

A V és JO nyelvjárásban megtalálható még a névszók helyjelölő eseteiben a *-la/-lä* többesjel, mely teljes értékű plurális-jel. E plurális jel a többi cseremiszi nyelvjárásban csak gyűjtőnévképzőként általános *kožla* 'fenyves'.

V *eherläšta* 'patakokban'; *alalaštä* 'városokban'

Az Ivanov-Tuzarov által említett plurális-jelek *-poläk*, *-šti* Beke vetlugai anyagában nem fordulnak elő.

2. Birtokos személyragokban nincs lényeges különbség a cseremiszi nyelvnyelvjárásai között. Eltérés csupán a több birtokot kifejező névszók esetében a birtokos személyjel és az esetrag kapcsolódási sorrendjében van. A vetlugai nyelvjárás a hegyi nyelvjárással egyezik, míg a JO és JT nyelvjárás e tekintetben mezei sajátosságokat mutat:

V *uk^xšlä·žäm* 'ágait' azaz Pl + Px + Sx míg a JO JT-ben Px + Pl + Sx

(Egy birtok esetén a birtokos személyrag és az esetrag kapcsolódása megegyezik a JO JT K V nyelvjárásban: Sx + Px a helyjelölő eseteknél, Px + Sx a szintaktikus eseteknél.).

Ezenkívül nyugatias jelenség, hogy az *i*-re végződő szavaknál a Px1Sg-e eleme megmarad.

V *izi-em* 'fiam'; *imni-em* 'lovam'

3. A mellékneveknél csak a fokozásban találunk különbséget. A vetlugai nyelvjárás a középfok képzésében a hegyi nyelvjárásra jellemző formát használja *-γac*, a mezei nyelvjárás *deč* formájával szemben. Ezenkívül az egész nyelvterület megtalálható a *-rak* középfok jellel való fokozás. Néha e kettő keveredhet:

V *βārāksimats kuyu-rak* 'a fecskénél nagyobb'

A felsőfok kifejezése az egész cseremis nyelvterületen igen változatos. A hegyi nyelvjárás kivételével mindenütt használt az *in*, *en* szócska. Emellett azonban K nyelvjárásban a *sek*, *samoj*, a JO V nyelvjárásban a *sek*, *samoj*, *zapsek* szócska segítségével kifejezett fokozás is jellemzi. A mezei nyelvterületen ez nem ismert.

4. Beke kéziratos szótára alapján az igeragozásnál nem dönthető el, hogy a vetlugai nyelvjárás nyugatias vagy keleties vonásokat mutat-e, mivel épp a kritikus esetek — állító mód, tagadó mód P13. nincsen adatolva. Csupán Ivanov-Tužarov könyvére támaszkodva gondolhatunk arra, hogy a vetlugai nyelvjárás igeragozása talán nyugatias jellegű. Erre utal az összetett múlt képzése, ahol a V nyelvjárás egyezést mutat a K JO nyelvjárással (V *kūlen alin* 'meghalt') ellentétben a JT és a mezei nyelvjárások *kolen-ulmaš* alakjaival.

Az I. múlt tagadó igeképzés azonban a V JT nyelvjárásban — ellentétben a K nyelvjárással — mezei sajátságot mutat:

V *kackên amâl* 'nem ettem': K *lättem* 'nem láttam'

(Az I. múlt képzése a hegyiben másodlagos, csuvas nyelvi tükörfordítás *kalamas-tâp* 'nem mondtam' ige + fosztóképző + Vx).

Az igemód használatában Beke anyaga alapján nem találtam példákat azokra a különbségekre, melyet Ivanov-Tužarov közül az ÉNy-i nyelvjárásról: A felszólító mód P12. személyében a K nyelvjárásból ismert *-ta* személyrag lenne használatos a mezei *-sa*, *-za* helyett; az enyhébb felszólítás kifejezésére az *-aj*, *-ok*, *-kə*, *-kən*, *-doko*, *-ak* nyomósító elemeket is használják az ÉNy-i nyelvjárásban.

A feltételes mód kifejezése pedig Ivanov-Tužarov szerint az ÉNy-i nyelvjárásban a *wuj* segédszóval történik, ellentétben a hegyi *-γecə* módjellel. Erre sem találtam példát a szótárban.

5. A feltételes mondat kötőszava a vetlugai nyelvjárásban az illeszkedő *tək|tāk* kötőszó: *päret tək* 'ha vered', *maškà|t| tāk* 'ha megmosod'. A mezei nyelvterület egy részén is ezt használják és a JO JT nyelvjárásban is. A hegyi nyelvjárás eltér ettől a *kəñ*, *kəñə* kötőszavával.

Beke kéziratos szótára alapján ezeket a hangtani és alaktani egyezéseket és különbözőségeket lehetett megállapítani. A kéziratban levő vetlugai nyelvjárás szavai nem mutatnak jellegzetes, az átlagnál nagyobb százaléku orosz jövevényszavakat (ez összefügghet az anyag milyenségével és gyűjtési régebbi voltával). Mondattani szempontból lényeges különbséget nem találtam a vetlugai anyagnak.

A nyelvjárások közti főbb alaktani különbségek

	V	JO	K	JT	Irod.	Sajátosság	
Comitativus	<i>-ke ,-ye</i>	<i>-ke ,-ye</i>	—	<i>-ke ,-ye</i>	<i>-ke ,-ye</i>	mezei	
	<i>tönö dönö</i>	<i>tönö dönö</i>	<i>ton don</i>	<i>tön dön</i>	<i>ton don</i>	ÉNy-i	
Ablativus	— <i>-γac γac</i>	<i>-lec</i> <i>-γac</i>	— <i>-γac</i>	<i>-lec</i> <i>-γac ,-γac</i>	KCar., KP <i>-leč</i> —	hegyi(?)	
P Többes jel	<i>-šac</i>	<i>-šac</i>	<i>-β²lä</i>	<i>-šamac</i>	<i>-šamac</i> <i>la</i>	mezei	
	<i>-la ,-lä</i>	<i>-la ,-lä</i>	—	—	—	ÉNy-i	
	—	<i>-poläk</i> <i>-št</i>	—	—	—	—	
Esetrag + Pxjel kapcsol.	Nom/Dat Px + Sx	Px + Sx	Px + Sx	Px + Sx	Px + Sx	—	
	Iness/Illat Sx + Px	Sx + Px	Sx + Px	?	Sx + Px	—	
Birt. + esetrag kapcsol.	Pl + Px	Px + Pl	Pl + Px	Px + Pl	Px + Pl	hegyi	
Birt. + Pljel + esetrag kapcsol.	Pl + Px + Sx	Px + Pl + Sx	Pl + Px + Sx	Px + Pl + Sx	Px + Pl + Sx	hegyi	
Melléknévfokozás	Középfok	<i>-rak</i> <i>-γac</i>	<i>-rak</i> <i>-γac</i>	<i>-rak</i> <i>-γac</i>	<i>-rak</i> <i>-γac</i>	<i>-rak</i> <i>-deč</i>	— hegyi
	Felsőfok	<i>in</i> ?	<i>in</i> <i>-sek, samaj</i> <i>zapsek</i>	<i>in</i> <i>sek, samaj</i> <i>pisok</i>	<i>in</i>	<i>en</i>	—

Igeragozás összetett múlt	Főige + <i>alen</i>	<i>alen</i>	<i>alen</i>	<i>ulmaš</i>	<i>ulmaš</i>	hegyi
I. múlt tagadó	összetett	összetett	- <i>ta</i> fosztókép- zövel	összetett	összetett	mezei
Felszólító mód	(?) <i>-aj, -ok</i> <i>-ka, -ken</i> <i>-dako</i> <i>-at</i> (?)	<i>-aj, -ok</i> <i>-ka, ken</i> <i>-doko</i> <i>-at</i>	<i>-ja, -aj</i> <i>-ok</i> <i>-ma, -dal</i>		<i>-ja, -jan</i> <i>-at</i>	hegyi
Feltételes mód	(?) <i>wuj</i> <i>v_x + šle</i>	<i>wuj</i> <i>v_x + šle</i>	<i>-yaca</i> <i>v_x + šle</i>	— <i>v_x + šle</i>	— <i>v_x + šle</i>	Ny-i —
Feltételes mondat kötőszava	<i>tak tāk</i>	<i>tak tāk</i>	<i>kañ kaña</i>	<i>tak</i>	<i>kañ kaña</i> <i>tak tāk</i>	mezei

Összefoglalás:

Beke kéziratos szótárában közölt vetlugai anyag elemzése során arra a következtetésre juthatunk, hogy jogos egy ÉNy-i nyelvjárás csoportot feltennünk. A V nyelvjárási anyag igen sok egyezést és hasonlóságot mutat a JO nyelvjárással. A Beke által jaranszkinak említett JT nyelvjárással már kevesebb egyezést találhatunk. A V és JO nyelvjárás csoport azonban főleg hangtani tekintetben nem egységes, viszonylag sok a különbség e két nyelvjárás csoport között (igaz, hogy az „alapvető” hangtani kriteriumok egyeznek). Az ÉNy-i nyelvjárás mezei és hegyi sajátosságokkal is rendelkezik — s főleg a hangtani egyezések tekintetben a hegyi jelleg dominál. (Érdekes, hogy a mezei nyelvjárások közül a KCar, CK nyelvjárással milyen sok egyezést mutat.) A hegyi és mezei alapvető egyezések alapján joggal tételezhetjük fel mi is Bereczkivel együtt, hogy a vetlugai nyelvjárás egy mezei és egy hegyi nyelvjárás keveredéséből alakult ki.

A nyelvjárások közti főbb hangtani különbségek

PFU	V	JO	K	JT	Irod.	Sajátosság
*o	a	a	a	o	o	hegyi
*a	a	a	a	o	o	hegyi
*ä	ä	ä	ä	a	a	hegyi
*i	e	e	e	ä	i	hegyi
*i	i	i	i	i	e	hegyi
*ç, *č	c	c	č		č	hegyi(?)
*η	η	η	ηg	η	η	mezei
*š	z	ž	z	z	z, ž	hegyi
*j-	ǰ	j	j	ǰ	j	—
*-nt-	nd	nd	nd	nd	nd	—
*w	γ	γ	γ	γ	w	hegyi
*kš-	k ^x š	šk	kš	kš	kš, šk	hegyi

Der Vetluga-Dialekt des Tscheremissischen

von ÉVA FANCSALY

Auf Grund des handschriftlichen Wörterbuchmaterials von Ödön Beke wird versucht, die Stellung des Vetluga-Dialektes zu den übrigen tscheremissischen Dialekten zu bestimmen. Der Vetluga-Dialekt ist keine Übergangsmundart zwischen den Dialekten Jaransk und Kosmodemjansk, wie von Erdödi behauptet wurde (NyK 65: 146–156), sondern er zeigt Ähnlichkeiten mit dem JO-Dialekt. Daher kann mit Berechtigung von einer Nord-West-Dialektgruppe (JO V) gesprochen werden. Der Nord-West-Dialekt zeigt Eigentümlichkeiten sowohl des Wiesen-Tscheremissischen als auch des Berg-Tscheremissischen (die Phonologie ist eher dem Berg-Tscheremissischen vergleichbar, die Morphologie dem Wiesen-Tscheremissischen). Die den Nord-West-Dialekt sprechende Bevölkerung kam also durch Bevölkerungsvermischung zustande (wie schon von Bereczki behauptet).

Zum Wortfeld 'Abgabe, Steuer' im Ostjakischen

1. Soweit wir die Geschichte der Obugrier anhand von schriftlichen Denkmälern zurückverfolgen können, stoßen wir immer wieder auf Berichte über Tributlieferungen, Pelzabgaben, die die Wogulen und Ostjaken an ihre Besieger und spätere staatliche Obrigkeit abführen mußten. So war es im Mittelalter zur Zeit der Novgoroder und Moskauer Streifzüge, so blieb es im Einflußbereich des tatarischen Chanats am mittleren Irtytsch, und es änderte sich in dieser Hinsicht auch dann nichts, als Jermaks Kosaken Ende des 16. Jahrhunderts die obugrischen Gebiete für das Zarenreich endgültig erobert hatten.¹ Die Zwangsabgabe Pelztribut wurde allmählich von verschiedenen Steuerarten abgelöst, die jedoch noch lange Zeit in Naturalien, vor allem in edlen Pelzen, zu entrichten waren.² Erst im 19. Jahrhundert ging man stufenweise zur Geldzahlung über, und Ende des Jahrhunderts war die Pelzeinlieferung nur noch in den nördlichsten Gebieten gebräuchlich.

2. Nach Patkanov, dessen Bericht den Zustand im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts widerspiegelt, gab es für die Ostjaken im Wolost Tobolsk sieben verschiedene Abgabenarten:

I. Staatsabgaben (okladnoj sbor'):

1. Jassak (jasak')

2. Kopfsteuer (podušnaja podat')

3. Privat-Wolostgebühr (častnaja volostnaja povinnost')

II. Gouvernementslandabgabe (gubernskij zemskij sbor')

III. Assecuranzgeld

IV. Wolostgehörche (volostnija povinnosti)

V. Kreisgehörche (natural'nija zemskija povinnosti)

(Die Irtytsch-Ostjaken und ihre Volkspoese I. Teil, St. Petersburg 1897. 58—60).

¹ Zur Geschichte der Obugrier vgl. u. a. Gy. Décsy, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965. 22ff., 29f.; P. Hajdú—P. Domokos, Uráli nyelvrokonaink, Budapest 1978. 142ff. (beide mit weiterführenden Literaturhinweisen).

² Der Zwang, für die Erfüllung der Abgebenpflicht intensive Jagdtätigkeit auszuüben, prägte die Lebensweise der Obugrier entscheidend. So berichtete Bernhard Müller 1721 über die Ostjaken: „Den Sommer fangen sie so viel Fische die sie auftruckten, als sie des Winters über benöthiget zu seyn erachten, im Winter aber gehen sie mit ihren Hunden in den dicken Wald, woselbst sie Zobeln, Hermelinen, Füchse, Bären, Elende, Rennthiere, Grauerwercke etc. fangen und erschlagen, wovon sie der Landes Obrigkeit ein gewiß contingent jährlich zahlen“ (in: Chr. Fr. Weber, Das veränderte Russland. Frankfurt 1721. 189).

3. Patkanov gab nur die deutschen bzw. russischen Bezeichnungen der Abgabenarten an, obwohl von vornherein anzunehmen ist, daß diese von den Ureinwohnern wenigstens zum Teil mit eigenen Wörtern bezeichnet wurden. Da das Abgabewesen im Leben der Obugrier eine wesentliche Rolle gespielt hat, soll im vorliegenden Beitrag die Widerspiegelung dieser Einrichtung in einer der obugrischen Sprachen, im Ostjakischen, untersucht werden. Die meisten Angaben wurden dabei den Wörterbüchern der ostjakischen Sprache entnommen.

Die Durchsicht der Wörterbücher ergab — um den negativen Teil der Untersuchungsergebnisse gleich vorwegzunehmen —, daß der bisher kodifizierte ostjakische Wortschatz des Wort- und Begriffsfeldes³ 'Abgabe, Steuer' lückenhaft sein muß. Diese Feststellung gilt auch dann, wenn wir für die einzelnen Dialektgebiete eine wesentlich einfachere Terminologie postulieren als dies etwa bei Patkanov der Fall war. Es stellte sich nämlich heraus, daß die Ostjaken mindestens zwei Steuerarten, die aus ihrer Sicht unterscheidenswert waren, mit eigenen Sprachmitteln bezeichnet haben mußten, doch nicht einmal diese zweigliedrige Terminologie ist für alle Dialekte belegt.

4. Welche Wörter enthalten nun die Lexika, und was sagen sie über deren Herkunft und Verbreitung aus?

4.1. Das Wort mit der größten Verbreitung ist Sur. (Lirk. Mj. Trj.) *wut*, Irt. (Kr. Ts.) *ut*, Ni. *ut*, Kaz. *wot*, O *ot*, Ber. Š *ut* 'Steuer, Abgabe; Steuerquote' (KT 100f., W. Steinitz, Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950. 16). Lediglich in den östlichsten Mundarten (V Vj.) ist es nicht belegt. Im Sur. scheint es inzwischen außer Gebrauch gekommen zu sein: im neuen Wörterbuch von N. I. Tereškin (Slovar' vostočno-chantyjskich dialektov, Leningrad 1981), das auch die Surgut-Mundarten berücksichtigt, wird es jedenfalls nicht mehr verzeichnet. Wie Y. H. Toivonen nachwies, ist das Wort syrjänischer Herkunft, es gehört zu den ältesten syrjänischen Entlehnungen des Ostjakischen (FUF 32 : 16, 154f.).

4.2. Ein nur für die östlichsten Mundarten aufgezeichnetes Wort ist V Vj. *tintaw* 'Abgabe' (KT 1004), eine Weiterbildung des Verbs *tintä-* 'bezahlen' (G. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen, Berlin 1967. 61).⁴ Die regionale Verbreitung und der ausdrücklich auf Geldzahlung verweisende Wortinhalt zeigen, daß es sich hierbei um eine Wortschöpfung des 19. Jahrhunderts handelt.

4.3. Mit einer semantischen Neuentwicklung haben wir es offenbar beim Trj. *käsna*, Ni. Kaz. *χosna*, O *χasnä* 'Steuerabgabe der Wolost' (DEWOS 564) zu tun. Das ursprünglich arabische Wort wurde von mehreren Türksprachen entlehnt (M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969. 158). Die Quelle von russ. *kazna* 'Staatsvermögen; der Staat als Verwalter des Staatsvermögens; Vermögen, Geld' ist diese Sprachengruppe. M. Vasmer gibt als mögliche Lehngabe u. a. das Osmanische

³ Wortfeld: eine gegliederte Menge sinnverwandter Wörter, in der jedes Wort durch die anderen begrenzt und bestimmt wird (vgl. Th. Lewandowski, Linguistisches Wörterbuch 3, Heidelberg 1976).

⁴ Das Verb ist eine Ableitung von *tin* 'Preis' (KT 1003; zu denom. *-t- vgl. G. Ganschow, Die Verbalbindung im Ostjakischen. Wiesbaden 1965. 52), das auf obugr. **tin(s)* zurückgeht (vgl. L. Honti, Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 189).

und das Krimtatarische an: *γazna* 'Schatzkammer, Kasse' (Russisches etymologisches Wörterbuch I, 504). Was nun das Ostjakische angeht, so ist die Grundbedeutung des Wortes in der Demjanka-Mundart ('Staat') und in den Aufzeichnungen von Ahlqvist über den Berjozover Dialekt ('Schatzkammer, Schatz; Krone; Regierung') noch sichtbar (DEWOS 564). Von den beiden potentiellen Lehnquellen des Ostjakischen hielt Steinitz das Russische für wahrscheinlicher (Entlehnung aus dem älteren Russischen), doch schloß er auch die von H. Paasonen vorgeschlagene unmittelbare Herleitung aus dem Tatarischen (FUF 2. 120) nicht aus.

4.4. Auch die ehemals in ganz Rußland verbreitete Steuerbezeichnung *jasak* ist im Ostjakischen, allerdings nur für das Südostjakische, nachgewiesen: DN *jasax*, *jäsax*, DT Kr. *ja'sax*, KoP *jäsax* 'die Abgaben an den Staat, Steuer' (DEWOS 414). Das Wort ist mongolischer Herkunft, es bezeichnete ursprünglich den 'Tatarentribut', den die Goldene Horde von den unterjochten Russen eingetrieben hat (vgl. u. a. B. Spuler, Die Goldene Horde — Die Mongolen in Rußland 1223 — 1502. Wiesbaden 1965. 332ff.). Zum Entlehnungsweg in das Ostjakische vertrat Steinitz den oben bei Trj. *käsna* etc. beschriebenen Standpunkt (vgl. auch 6.).

4.5. Im Gegensatz zu den bisher angeführten Wörtern ist die Herkunft des letzten in den Wörterbüchern gefundenen 'terminus technicus' des alten Abgabensystems noch ungeklärt. Es handelt sich um Vj. *körnäs* 'halbe Kopfsteuer (jasak), die die sehr jungen und sehr alten Leute zahlen', Trj. *keras* 'Steuerquote jedes einzelnen' (DEWOS 681). Ich halte es für wahrscheinlich, daß das Wort auf den folgenden, auch in sibirischen Dialekten vertretenen türkischen Ausdruck zurückgeht: kasantatarisch *kürünüs* 'Geschenk, das man der Braut bei der ersten Begegnung darbringt', čagataisch Chiva *körünüs* 'das Sichsehen, Zusammentreffen, die Unterhaltung, Audienz', aserbeidschanisch *görünüs* 'Zusammentreffen, Audienz', osmanisch *görünüs* 'Audienz' (W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte II, 1255, G. Doerfer Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen IV. Wiesbaden 1975. 10)⁵, vgl. auch schorisch *körnä* 'Geschenke, welche der Neuvermählte seinen Verwandten und Fremden macht' (Räsänen: op. cit. 293).⁶ Die ursprüngliche ostjakische Form vertritt zweifellos der Vasjuga-Beleg. Da wir den lehngedenden türkischen (turkotatarischen) Dialekt nicht näher bestimmen können⁷, läßt sich die unmittelbare Vorlage für das Ostjakische auch nicht

⁵ „Eine Ableitung (Verbalnomen von einem Medium) von tü. *kör* 'sehen', also wörtlich etwa 'das Sichsehenlassen'“ G. Doerfer: op. cit. 9f.).

⁶ Zum Zusammenhang von 'Audienz' und 'Geschenk' im mongolisch-türkischen Kulturkreis vgl. B. Spuler: op. cit. 355ff. Sogenannte Geschenke spielten in Westsibirien auch in der zaristischen Zeit eine bedeutende Rolle. So berichtete G. F. Müller 1761: „Ja es war am Tribute noch nicht genug. Die Vornehmsten des Volkes pflegten überdem für den Zaren und die Woiewoden noch an ebensolchem Pelzwerke besondere Geschenke zu bringen, wovon die Instruction befiehet, dass selbige insgesamt dem Tribute sollten beygefüget, und zugleich nach Moscau geschickt werden. Daher rühren in vielen Sibirischen Städten die sogenannte Pominki, welche Gesudarewie und Wojewodskie unterschieden, und noch bis auf den heutigen Tag über den Tribut eingenommen werden“ (Sammlung russischer Geschichte VI, 468).

⁷ Ein nicht seltener Fall, wenn es um Beziehungen zu sibirisch-tatarischen Dialekte geht: „Tekintve, hogy a szibériai tatárok szókincse még nincs teljesen összegyűjtve, olyan vogul szónak török eredzetése is lehetséges, amely csak távolabbi török nyelvekből mutatható ki“ (B. Kálmán—Á. Barta, Tatár jövevényszavak a vogulban, NyK 83:43).

rekonstruieren, doch ist der lautliche Zusammenhang in den Vertretungen der beiden Sprachen so augenfällig, daß der etymologische Vorschlag m. E. akzeptabel ist, besonders, wenn auch die semantische Seite des Vorschlags befriedigend erklärt werden kann. Auf den ersten Blick gibt es hier nämlich Schwierigkeiten. Um den Zusammenhang zwischen 'Zusammentreffen, Audienz usw.' und 'Steuer' einsichtig zu machen, müssen wir die Art und Weise der früheren Abgabenablieferung näher beleuchten.

Die steuerlichen Abgaben bestanden in Westsibirien — wie schon erwähnt — fast ausschließlich aus Tierfellen z. B. vom Zobel, Biber, Fuchs usw. Diese wurden gebündelt⁸ und an bestimmten Tagen in den Sammelstellen abgeliefert. Im 17. und noch im 18. Jahrhundert waren die Sammelstellen die hölzernen Festungen (*ostrogi*) der russischen Besatzer, wo die Ureinwohner — gleichsam wie zu einer Audienz — zwecks Übergabe der Felle eingelassen wurden.⁹ Da das Abgabewesen bereits in der vorrussischen Zeit, im Rahmen des tatarischen Chanats, voll entwickelt war¹⁰, ist verständlich, daß das sicherlich oft gehörte Wort von den Ostjaken für die Bezeichnung des eigentlichen Zwecks der 'Audienz', der Übergabe der mitgebrachten Fellbündel, benutzt wurde. Der Prozeß des Bedeutungswandels war damit noch immer nicht abgeschlossen, denn das Wort bezeichnete in der Vasjagan-Mundart letzten Endes eine spezifische Steuerart.

5. Die Existenz einer eigenen, nicht auf das Russische zurückführbaren ostjakischen Bezeichnung für eine besondere Steuerart gibt Anlaß zu den oben angedeuteten Überlegungen über die Annahme einer mindestens zweigliedrigen Steuer-Terminologie der ostjakischen Dialekte. Die Regelung, nach welcher junge Männer bzw. Greise eine ermäßigte Ablieferungspflicht hatten, ist nach mehreren Zeugnissen ziemlich alt. So berichtete bereits N. Witsen: "Wenn jemand zehn Jahre alt ist, so muß er das erste Jahr zwei Zobel an seine Zaristische Majestät aufbringen, im zweiten Jahr drei, im dritten vier, und so fort alle Jahre um einen mehr, bis zum zwanzigsten Jahr, bis es zwölf Zobel werden, diese Zahl bleibt dann in den folgenden Jahren gleich, bis zum fünfzigsten Jahr, von da ab die Zahl allmählich, dem Anwachs der Jahre entsprechend, wieder abnimmt und vermindert wird" (N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Szeged 1975. 70f. — Übersetzung aus dem Niederländischen von T. Mikola). Da bekanntlich zahlreiche Einrichtungen des zaristischen Verwaltungswesens ihren Ursprung in der Mongolenzeit Rußlands hatten,¹¹ scheint die Annahme

⁸ Darüber berichtete u. a. Ph. J. von Strahlenberg: „Denn wenn solche ihren Tribut überliefern, binden sie ihre Bündlein Hermelins, Eichhörner und Peltzeren in 9. Stücke. Die Rußen aber, welchen diese neunnte Zahl nicht so angenehm ist, binden diese Bündlein um, wenn sie solche in Empfang nehmen, und machen 10. Stück daraus" (Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, Stockholm 1730:78 — hier über Samojuden).

⁹ Wie zäh sich die traditionelle Art der Abgebenablieferung gehalten hat, zeigt eine Stelle bei Patkanov: „Die Entrichtung der Staatsabgaben findet einmal im Jahre, gewöhnlich im December, statt. Eingeborne aus allen Dörfern versammeln sich dann in dem Hauptorte der Wolost und bringen die entsprechende Geldsumme mit" (op. cit. 64).

¹⁰ So erwähnt G. F. Müller, daß „die am Irtische wohnhaften Ostiaken den Tataren vollkommen unterwürfig und zinsbar gewesen seien" (op. cit. 190).

¹¹ So gerade das Steuer- und Tributwesen (vgl. B. Spuler: op. cit. 316ff., 332ff.), oder beispielweise die Posthalterei-Institution *jam* (vgl. B. Spuler: op. cit. 412ff., G. Doerfer: op. cit. 110ff.). Das Wort war auch im Ostjakischen verbreitet, wie dies DEWOS 366f. zeigt.

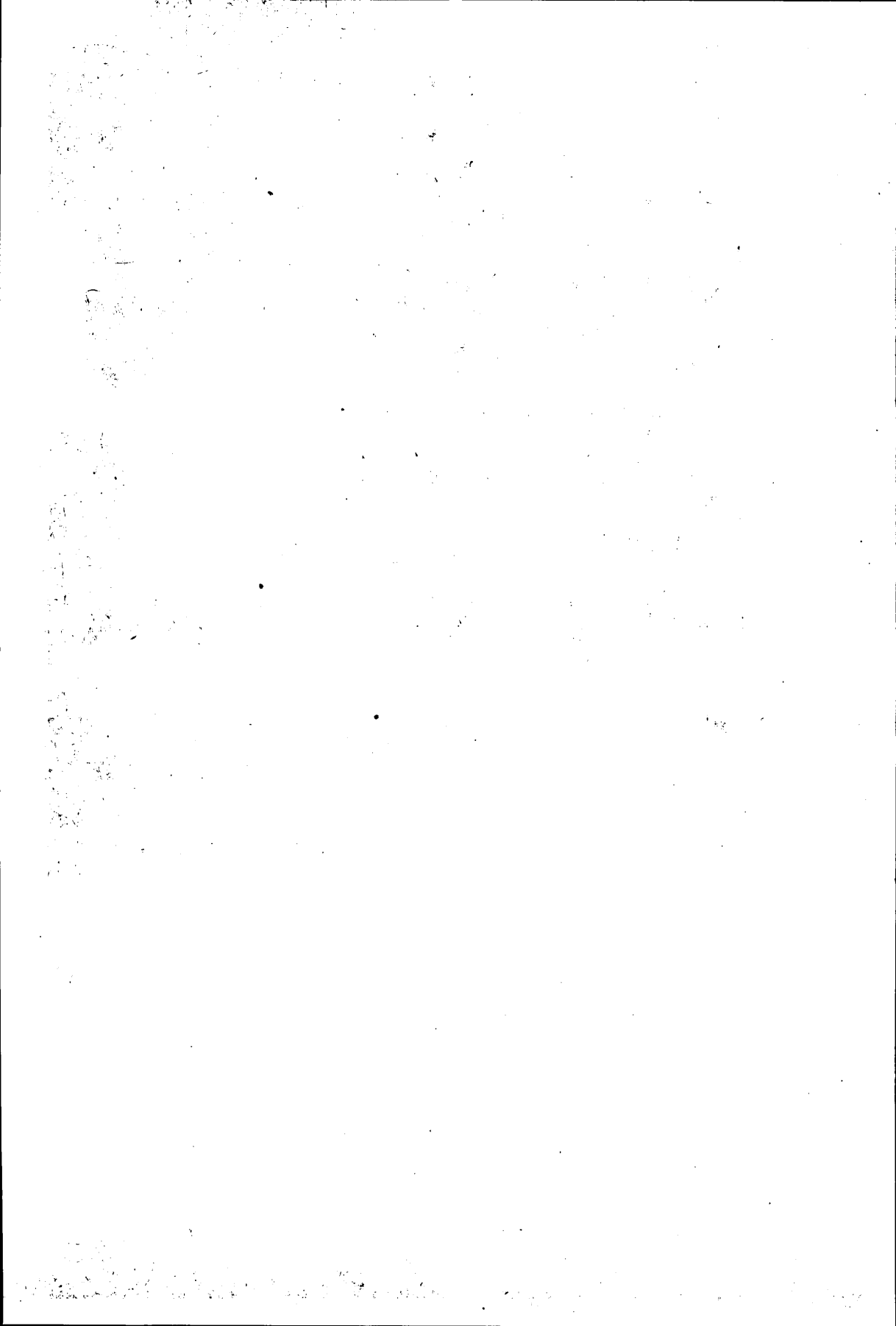
berechtigt, daß die verminderte Steuerquote in Westsibirien bereits zur Zeit des tatarischen Chanats, deren Organisation nach dem Muster der Goldenen Horde aufgebaut wurde, bekannt war. Die verminderte Steuerquote muß neben der normalen Quote die zweite Steuerart gewesen sein, die in den Eingeborenen-sprachen eben wegen ihrer Wichtigkeit eine eigene Bezeichnung erhalten hat. Doch — wie wir gesehen haben — ist diese Spezialbezeichnung lediglich für eine Mundart bezeugt.¹²

6. Daß unsere Kenntnisse der anzunehmenden älteren ostjakischen Steuer-Terminologie lückenhaft sind, zeigt ein weiterer Umstand. Wie oben angeführt, ist in den ostjakischen Wörterbüchern *jasak* nur für das Südostjakische belegt. Eine Stelle in der Beschreibung über das ostjakische Volk von G. Novickij aus dem Jahre 1715 legt aber die Vermutung nahe, daß *jasak* seinerzeit auch in den anderen ostjakischen Dialekten bekannt war. Novickij schrieb: "Sudov že glavnych nikakich promeždu soboju ne sudjat', no vlastiju komendantov, do kakogo prisudu kakova volost' prinadležyt', sud i rozpravu okončevajut'; i dani ot nich, jaže oni svoim jazykom *jasak* narycajut', ašče li zamedljat, nakazaniem i žestokostiju ispravljajut'" (Kratkoe opisanie o narode ostjackom 1715. Novosibirsk 1941. 48f.).¹² Da er mehrere Jahre unter den Ostjaken lebte und den größten Teil ihres Siedlungsgebietes kannte, kann die verallgemeinernde Formulierung kaum als zufällig gelten. Bemerkenswert ist dann im oben zitierten Satz der Umstand, daß er *jasak* ausdrücklich als ein ostjakisches Wort erwähnt (in ihrer Sprache), womit es aus dem russischen Wortschatz zumindest im Wirkungskreis von Novickij ausgeschlossen wird. Wenn dies aber so ist, dann gewinnt die zweite Herleitungsmöglichkeit, Entlehnung in das Ostjakische unmittelbar aus dem Tatarischen (vgl. 4.4.), an Wahrscheinlichkeit.¹³

ISTVÁN FUTAKY

¹² Zitiert nach der Faksimile-Ausgabe in *Studia Uralo-Altaica* III., Szeged 1973.

¹³ G. Doerfer: op. cit. 81 akzeptiert ebenfalls die von H. Paasonen vorgeschlagene unmittelbare Herleitung aus dem Türkischen (FUF 2: 119).

On the Nature of Jaz'va Stress

Word stress in Komi Jaz'va (KJa) has in recent years been frequently cited as evidence in support of various types of formal explanation in phonology (cf. especially Kiparsky 1972. 190—191, 1973. 101; Halle 1975. 532). The special interest in KJa stress stems from two considerations: (1) a putative relationship between vowel quality (or 'weight') and stress position by which stress falls on the first 'heavy' vowel of a word (an, in the absence of a heavy vowel, on the last syllable); and (2) the KJa rule, thus interpreted, represents 'a perfect mirror image' (Howard 1973. 61) of the Eastern Mari stress rule, which operates on the basis of full versus reduced vowels (cf. Sebeok and Ingemann 1961).

A closer inspection of the facts of KJa, however, reveals no consistent phonetic support for the putative dichotomy of light and heavy vowels.¹ Further, a deeper understanding of the phonological structure of KJa is not to be found in its superficial formal similarity to the E. Mari rule, but rather in a complex of historical, areal, and, above all, functional considerations.

To begin, let us consider the synchronic phonetic and phonological structure of KJa. The contrastive vowel targets of KJa are presented in the following table.

	FRONT	CENTRAL	BACK	
	UNROUNDED		ROUNDED	
HIGH	<i>i</i>		<i>ɨ</i>	<i>u</i>
MID	<i>e</i>	<i>ə</i>	<i>ɔ</i>	<i>o</i>
LOW		<i>a</i>		

(The vowel (ə) is a low-mid central [Δ], but is not a 'reduced' vowel.) The KJa word typically consists of a root, most often monosyllabic, possibly followed by one or more suffixes. Whereas all vowels occur in roots (in word-initial syllables), native suffixes are restricted to the three unrounded vowels (i ə a).

The relationship between vowel quality and stress in polysyllabic words leads us to recognize three sets of roots:

- I. Roots with a high vowel (/i u ɨ/), which must be lexically specified as either 'stress attracting' ([+ SA], or 'heavy') or 'stress-repelling'

¹This sketch is based upon the detailed descriptive monographs of V. I. Lytkin (1955, 1961). The formal studies mentioned above appear to be based solely upon the superficial and misleading typological survey in Itkonen 1966. 156.

([−SA], or 'light'). [+SA] roots receive initial stress (*giz-jéz* 'ropes', *tús-jéz* 'beards', *vúr-jéz* 'forrests'). [−SA] roots are not stressed initially, stress being shifted to a following affix where possible (*giž-nó* 'to write', *ur-jéz* 'squirrels', *rúč'-jéz* 'foxes', *tulés* 'spring', *tulés-jéz* 'springs').²

II. Roots with first-syllable /ə/, which are always light ([−SA]) (*šer-ló* 'to a mouse').

III. Roots with the other nonhigh vowels (/a e o ó/), which are always heavy ([+SA]) (*vá-is-ló* 'to the water', *kérku* 'hut', *kók-jéz* 'feet', *ót'ik* 'one').

When more than one suffix follows a light root, stress normally falls on the first suffix vowel of the sequence: *ur-jéz-ket* 'with squirrels', *ur-jéz-ə-ló* 'to my squirrels', *ur-jéz-is-lan* 'of his squirrels', *vur-ét-nó* 'to embroider', *mun-t-nis* 'they went', *mun-éma-s* 'they have gone'. Only three verbal affixes appear to be marked as light ([−SA]): *-əšt*, *-əl*, and *-inó* (*tulés-y-inó* 'to spend the spring', *sul-əš(t)-nó* 'to stand awhile' [cf. *sul-ál-nó* 'to stand', *vund-əl-nó* 'to cut up', *vund-əl-l-inó* 'to cut up repeatedly' [cf. *vund-inó* 'to cut'] — but the vowels in these forms may well be epenthetic (cf. Harms 1968).

To give a somewhat different perspective of the sort of word-stress structures the KJa system provides, a survey of the stress types in a short text (Lytkin 1955. 54–56) was made. The results (for 411 words, excluding obvious Russian loans of more than two syllables, monosyllabic pronouns and particles) reveal, not surprisingly in view of the above constraints on root structures and stress, that stress is generally restricted to the first or the second syllable of polysyllabic forms.

The revised formal rule for KJa stress—stress the first [+SA] syllable in the word (and in the absence of a [+SA] morpheme, stress the last syllable) — fails to provide any insight into the workings of the KJa phonological

Number of syllables (percent of words)	Stress occurs on		
	Initial syllable	Second syllable	Third syllable
1 (12%)	(50)	—	—
2 (65%)	143 [54%]	123 [46%]	—
3 (20%)	35	45	3
4 (3%)	3	8	0
5 (0.2%)	1	0	0
	182 50%	176 49%	3 = 361 polysyllabic 1% words

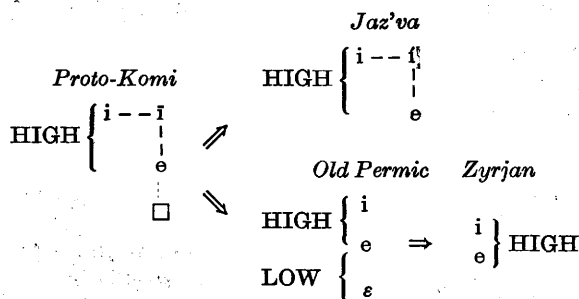
² Since light [ú]'s are historically derived from lax *u, the source of light [u]'s, adjacent to a palatalized consonant (Lytkin 1964. 205), speakers could predict the [ú]'s not in a palatalized environment as stress-attracting; or one might even interpret the secondary [ú]'s as underlying /u/, thus allowing all underlying /ú/ roots to be heavy. I consider both of these possibilities improbable, the significant generalization for the learner being that high vowels must be lexically specified for stress attraction. The extent to which high vowels, apart from their etymological origin, are problematic for KJa speakers may be seen in the rather strange stress patterns cited for *ki* 'hand' (Lytkin 1955. 125): *ki-én* 'by hand', *ki-ís* 'from a hand', *ki-əs* 'hand (acc.)', *ki-si-m* 'out of my hand'.

system. The rule works, but the arbitrary formal relationship between the diacritic feature [+ SA] and stress position remains a puzzle. Three obvious questions arise here: (1) Why are only the high vowels indeterminate as to stress attraction? (2) Why is (e) the only light nonhigh vowel? (3) Why does the stress-attraction diacritic function differently with roots than with affixes?

A partial answer to the first two questions is apparent once we consider the Proto-Komi sources for the root vowels of KJa, presented in the following table of correspondences for KJa, Old Permic (OP) and Komi-Zyrjan (KZ):

<i>Proto-Komi</i>	<i>KJa</i>	<i>OP</i>	<i>KZ</i>
*i	i[- SA]	i	i
*u	{u[- SA] ú[- SA]	u	u
*i	e[- SA]	i	i
*i	i[+ SA]	e	e
*ū	{u[+ SA] ú[+ SA]	o	o
*i	ú[+ SA]	ə	ə
*ə	ə	ə	ə
*e	e	ε	e
*o	o	o	o
*a	a	a	a

All light roots, both with high vowels and with /e/, are reflexes of roots with Proto-Komi high lax vowels. Further, the original Permic tense : lax opposition, maintained only for high vowels in the Proto-Komi period, has thus been partially retained in both KJa and OP—tied to the stress of polysyllabic words in KJa, and by means of vowel quality, at least for e : ε and o : ə in OP, as shown in the following diagram:

The stress-attraction of original nonhigh vowels in KJa lead us to assume that they too were 'tense', whatever the phonetic manifestation of tenseness at that period.

Given the areal context of the Permic languages, i. e. Turkic and Russian, the loss of the tense : lax opposition is not at all surprising. However, of the two possible types of simple merger — (1) of high (tense and lax) vowels or (2) of tense (high and mid) vowels — only one type occurs, type (2), as in all

dialects other than KJa. This avoidance of an outright merger of high vowels is best understood on functional grounds.

From a functional perspective we should expect, other things being equal,³ a tendency toward a balanced lexical exploitation of phoneme targets. A rough index of the relative lexical role of the vowels of Proto-Komi may be seen in the following table, which indicates the number of Permic roots attested for each Proto-Komi vowel (of a total 738 roots, based on Lytkin 1964: 231–233):

	High vowels			Non-high vowels	
	No. of			No. of	
	roots	percent		roots	percent
<i>i</i>	67	9%	<i>e</i>	37	5%
<i>ī</i>	21	3%	<i>o</i>	70	9%
<i>u</i>	114	15%	<i>ə</i>	81	11%
<i>ū</i>	65	9%	<i>a</i>	118	16%
<i>ı</i>	121	16%			
<i>ī</i>	44	6%			
Totals	432	58%		306	41%

Most striking is the relatively high functional burden of the high vowels. If the root examples indicated in Lytkin 1964 are representative, some half of the Proto-Komi roots had high vowels. The merger of either **u : *ū* or **ı : *ī* would yield an extremely high exploitation of these vowel targets—well over 20% for each. If, on the other hand, we assume a lowering with eventual merger with the mid series, a much more balanced distribution of the vowels results: *i* — 9%, *e* — 8%, *ı* — 16%, *ə* — 17%, *a* — 16%, *u* — 15%, *o* — 18%.

In KJa, which did not lower tense high vowels, it was just this imbalance among the high-vowel roots that led to its rather unique stress shift. From its onset the stress shift operated only on a root basis, since it had no functional role beyond distinguishing the two sets of high-vowel roots.⁴ Even at the Proto-Komi period, affix vowels were restricted to unrounded vowels unopposed in tenseness. The lax high vowels in roots, by virtue of their opposition to the tense vowels, may well have been phonetically more reduced than their post-tonic counterparts (in affixes), and thus an equivalent phonetic basis for the rule would have been possible. However, a more phonologically based rule,

³ The relative ease of articulation and perception of phonemes must also be considered. We should expect fewer long vowels than short in a quantitative system. Socio-linguistic forces are often counter-functional in effect.

⁴ The exceptional burden of the high central vowels led to yet further, later, polarizing shifts—the labialization of tense **ı* to *ı̄* and the lowering of lax **ı̄*, these undoubtedly also reflecting external, Turkic and Russian, influence (cf. Harms 1981: 87–88). Of some interest here is the Permjak On'kovskij dialect, which combines the typical Permjak merger of the high-tense and mid series with a Jaz'va-type stress shift that tends to avoid stressing high root vowels. But even here the available evidence (Lytkin 1955: 49–50) points to a similarly morphologized stress system (cf. e. g., *ı̄č'ı̄' - ı̄k' 'small'*).

one that identified the affix high vowels with either the tense or the lax root vowels, such as the rules posited by Itkonen 1966 and Kiparsky 1972, seems unlikely. This would involve a later stress-retraction, contrary to the expected pressure toward final stress in the Turkic areal context of eastern Permic (as in Udmurt).

The different treatment of suffix stress also offers clear functional advantages. The normal morphological structure of nouns is :

Noun (plural) (possessive) case

With verbs we find :

Verb (aspect)₀ (tense) subject agreement

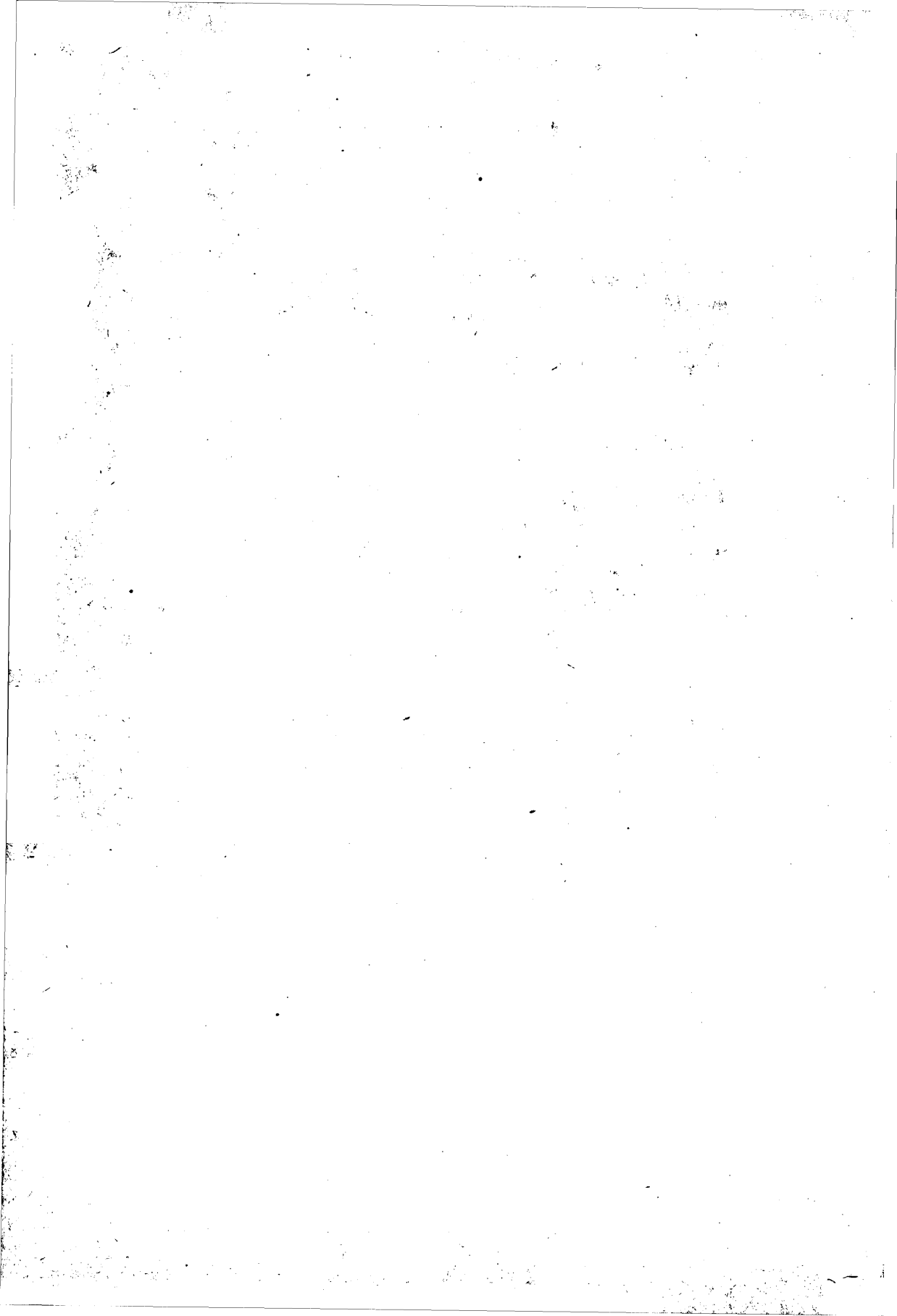
Consequently a rule which stresses the first available affix will tend to place stress on that category which carries the greatest context-independent information.

One final note concerning the configuration of stressed and unstressed vowels in KJa word structures from an areal perspective. Typologically viewed, the resulting word shapes bear a remarkable similarity to Russian words. By virtue of the system of vowel reduction in Russian all full vowels are restricted to stressed syllables, which are lexically determined. Unstressed syllables, with a few exceptions, require reduced [i, u] and a mid central vowel [ə]-[ʌ] — i. e., just those vowels which can occur in pre-stress position in KJa — and, for the most part, in post-stress position (/i u ə/ and /a/). One obvious consequence of this typological similarity is that any given polysyllabic Russian loanword in KJa is free to retain the original Russian stress pattern; e. g., *golub'ič'a* 'bilberry' < *golub'ika* [gʌlub'ikə].

ROBERT T. HARMS

References

- HALLE, MORRIS (1975), *Confessio grammatici*. *Language* 51:525—535
- HARMS, ROBERT T. (1968), *A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével*. *NyK* 70: 366—372
- HARMS, ROBERT T. (1981), *The rounding of central vowels in Upper Vychedga Komi*. *CQIFU* VI, 83—88
- HOWARD, I. (1973), *A directional theory of rule application in phonology*. *Indiana University Linguistics Club*
- ITKONEN, ERKKI (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki
- KIPARSKY, PAUL (1972), *Explanation in phonology*. *Goals of linguistic theory*, 189—227. Englewood Cliffs.
- KIPARSKY, PAUL (1973), „Elsewhere” in phonology. *A festschrift for Morris Halle*, 93—106. New York
- ЛЫТКИН, В. И. (1955), *Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам*. Москва
- ЛЫТКИН, В. И. (1961), *Коми-язьвинский диалект*. Москва
- ЛЫТКИН, В. И. (1964), *Исторический вокализм пермских языков*. Москва.
- SEBEOK, THOMAS A. — FRANCES J. INGMANN (1961), *An Eastern Cheremis manual*. *Uralic and Altaic Series* 5. Bloomington

Folytonosság és újítás a nyelvtudományban*

Nyelvtudományunk helyzetével, fejlődésének kilátásaival az utóbbi években és évtizedekben oly sok cikk és hozzászólás foglalkozott — itt-ott, talán többször, mint jó lett volna, a magamé is —, hogy hovatovább tekintélyes bibliográfiát lehetne belőlük összeállítani, s legtöbbször éppen a régi és az új, a hagyományos és a modern irányzatok dichotómiájára összpontosította figyelmét — hol a régicit dicsérve, hol az újat, korszakok és szerzők szerint. Már csak ezért is kissé veszélyes vállalkozás megint ezzel a témával a nyilvánosság elé lépni. Veszélyes azért is, mert ezek a megnyilatkozások nem egyszer rossz emléket hagytak, szerzőik ugyanis akaratlanul magukra vették néha a programadás, tévelygőknek utat-mutatás általában kényes és az én szándékomtól ezúttal is távol álló feladatkörét. Ha most mégis áttekintem ülésünkön az új és a régi irányok, iskolák kapcsolatát tudományunkban, itt-ott elidőzve annál a kérdésnél, hogy mi az új, mi a régi és hol van az értelme ennek a megkülönböztetésnek, ezt főképp azért teszem, hogy a mai előadás-sorozat körképéből a maga sajátos tanulságaival a nyelvtudomány se maradjon ki, bár úgy gondolom, a kérdéskör közös megvizsgálása a nyelvészetnek is hasznos.

A nyelvtudomány alapvető problematikájának nemzetközi voltából következik, hogy a mi magyarországi nyelvtudományunk helyzete, a magyarországi irányzatok viszonya nem érthető meg, nem is fejthető ki a nemzetközi nyelvtudomány helyzetének áttekintése nélkül. Ezért — mielőtt hazai kérdéseinkre rátérnék — a rendelkezésemre álló időhöz viszonyítva meglehetősen hosszsan kell az irányzatok nemzetközi viszonyaival, s a mai tudományos problematika határainkon túli előtörténetével foglalkoznom.

Tudományunkban a régi és az új, a hagyományos és a modern közötti feszültség, sőt meg hasonlítás sokak szerint már a század első évtizedeiben, Saussure fellépésével kezdődött.

Ez csak részben igaz. Igaz annyiban, hogy minden modernnek nevezett irányzat, minden — többé-kevésbé pontatlanul — strukturalistának tekinthető iskola közvetve vagy közvetlenül Saussure-re vezethető vissza. Valóban, a régi gyökerekre visszanyúló, s az ő korában már több változatban is ismert jelelmélet nyelvtudományi tanulságainak bámulatosan következetes levonása során Saussure mutatta ki, hogy a társadalomban egy jelhalmoz csak akkor működőképes, ha az egyes jelek, jelsoportok a jelek valamennyi alkotó-

* Felszólalás az MTA I., II. és IX. osztályainak az Akadémia 1983-as Közgyűlése alkalmával tartott együttes ülésén. Az elhangzott szövegben kisebb stiláris változtatásokat hajtottam végre.

elemének szintjén megkülönböztethetőek egymástól, egymással oppozícióba állíthatók, tehát a különbözőségek és részleges azonosságok bonyolult hálózatával leírható struktúrát alkotnak; ő fedte fel ennek a struktúrának lényegi jegyeit: diakrón, történeti kialakulásával szembeállítható szinkrón működési elvét; absztrakt, kötelező ösztársadalmi konvenció formájában való létezését „langue”-ként és konkrét beszédaktusokban való realizálódását „parole”-ként — és így tovább; Saussure tárta fel ily módon a nyelv létezési formájára jellemző alapvető dichotómiákat, objektív ellentmondásokat, átfogó igényű és — töredékes volta ellenére — intellektuális következetességét tekintve máig meg nem haladott elmélet keretében. Fellépését mégsem követte, közvetlenül, drámai szakadás a nyelvtudományban. A húszas évektől kezdve a Saussure-i doktrína fokozatosan, fokozódó mértékben áthatotta Európa nyelvtudományát; nem vita nélkül, nem ellentmondás nélkül, nem az éles logikai váz, a tiszta dichotómiák bizonyos lazítása, „felvizezése” nélkül ugyan, de a jelelmélet Saussure-féle változata, a langue-parole megkülönböztetés, a szinkronia és a diakronia szembeállítása néhány évtized alatt az elméleti kérdések iránt érdeklődő nyelvészek fogalomkincsének integráns része lett, nemcsak a kifejezett „modern” nyelvészek körében, de a 19. századi komparatizmus örökösének szentélyeiben is, mint a Meillet nevével fémjelzett párizsi iskola, a Wartburg-féle svájci—német romanista iskola, stb. Egy bizonyos saussuriánus koiné Európa nyelvészeinek szinte közös nyelve lett — ez alól, mint látni fogjuk, a kialakult nyelvtudománnyal rendelkező országok között Magyarország volt egyike a kevés kivételeknek.

Ha a Saussure-i örökség végül mégis hozzájárult a nyelvtudomány egységének megbontásához, ez közvetett, bonyolult folyamatok eredménye volt. Előtérbe került ugyanis, itt-ott kizárólagossá vált a szinkrón sík tanulmányozása, a nyelvi elemek egymás közti viszonyait, osztályozásuk szempontjait világos rendszerekbe foglalták a strukturalista iskolák, s mindez alapot adott a nyelvi struktúra bizonyos szintjeinek matematikai értelemben egzakt leírására, elemzésére. A negyvenes évektől kezdve, bár szórványosan már előbb is, sorra alakultak ki az általánosan és pontatlanul matematikai nyelvészetnek nevezett irányok, amelyek a nyelvi rendszert vagy a nyelvi nyilatkozatokat algebrai, halmazelméleti, logikai vagy matematikai statisztikai eszközökkel írták le; kísérletek kezdődtek az újonnan kikristályosított információelmélet nyelvészeti alkalmazására, s néhány év múlva, a számítógépek kezdeti elterjedésével, megjelentek a számítógépes elemzés és a gépi fordítás első képviselői is. Kézenfekvő okok miatt különösen gyors volt ez a fejlődés az Egyesült Államokban, ahol a behaviorista szellemű helyi strukturalista tradíció amúgy is kedvezett a jelentést figyelmen kívül hagyó, szigorúan szinkrón, formai-kvantitatív jegyeken alapuló analízisnek; igen aktív volt e téren, különösen az ötvenes évek közepétől, a szovjet nyelvtudomány is. Mindez a nyelvtudomány tematikájának és módszertani eszköztáranak tulajdonképpen jogosult és örvendetes kiterjesztését jelentette, voltak azonban a fejlődésnek kedvezőtlen oldalai is. A nyelvészek zöme a maga humán jellegű, filológiai előképzettségével nem, vagy alig tudta áttekinteni és részleteiben követni az új irányzatokat, az új területek viszont olyan kutatókat vonzottak, akik számára, előképzettségükből kifolyólag, a nyelvészet hagyományos tematikája volt nehezen megközelíthető és bizonyos fokig érdektelen. Volt ennek a helyzetnek egy további, a nyelvtudomány fejlődésére azóta is jellemző következménye: az új kutatási területek és metodikák

képviselőit a most már meghasonlott, vitákkal és meg nem értéssel terhes tudományos céhen belüli helyzetük egy bizonyos önigazoló illúzióba szorította. Tevékenységüket ők maguk nem a nyelvtudomány alkalmazási területének kiterjesztéseként, tematikájának gazdagításaként fogták fel, hanem az egész nyelvtudomány megújításaként, egy tudományelőtti korszakot követő tudományos nyelvészet születéseként; kutatásaikat, hogy a jelenlegi tudományelmélet közkeletű, sőt éppen divatos Th. Kuhn-féle terminusát használjam, a nyelvtudomány új paradigmája kialakításának tekintették, holott „csupán” a nyelvtudomány új ágait, új módszerű részdiszciplínáit alakították ki, s amennyiben „paradigmát” újítottak, az a nyelvtudomány szerteágazó egészét tekintve csak részleges újítás lehetett.

Ez a sajátos mechanizmus, amelyet, ha szabad, én „paradigma-illúzió-nak” hívnék, bizonyos fókusz meghatározta az utóbbi évtizedek legnagyobb hatású és legjelentősebb nyelvtudományi iskolájának, a generatív nyelvészethez kialakulását és történetét is. A Chomsky tevékenysége nyomán kialakult generatív nyelvészet olyan új szemléletet és módszert hozott a nyelvtudományba, amellyel kapcsolatban egyébként a paradigma-váltás, a nyelvtudomány egészére vonatkozó átrendeződés, átértékelés lehetőségének számba vétele nem volt eleve jogosulatlan. Azáltal, hogy a nyelv rendszerét végtelen számú és változatoságú nyelvtanilag helyes mondat generálására alkalmas szabályok együttesének tekintette, a generatív nyelvtan kiszabadította a nyelvészetet a zárt szövegkorpuszokon alapuló induktív módszer egyoldalúságából, lehetővé tette a közvetlenül megragadható ún. felszíni réteg mögötti törvényszerűségek tanulmányozását, a régebbi technikák számára hozzáférhetetlen jelenségek vizsgálatát. Ma mégis egyértelmű azonban — mint arról szinte minden nemzetközi folyóirat tanúskodik —, hogy a generatív módszer hallatlanul gyors fejlődése, megközelítési módjának újszerűsége, egyes tételeinek szinte zseniális eredetisége ellenére, arra nem bizonyult alkalmasnak, hogy mint elmélet átfogja a nyelvi jelenségek komplex totalitását s a nyelvtudományban tényleges korszakváltást indítson el; kétségtelen persze az is, hogy hatása — legalábbis valamely megközelítési módjának, fogalmi apparátusa, elemzési módszere részleges átvételének, idézésének formájában rendkívül széles körű. A mégis fennálló viszonylagos elszigetelődésnek számos belső és külső okát említhetnők, de erről világos képet csak nagyobb tudománytörténeti távlatból lehet majd adni. Bizonyosan volt szerepe ebben a viszonylagos kudarcban annak, hogy a generatív nyelvészet saját magát mindent megújító „forradalomnak” tekintve, elszigetelődött és elszigetelte követőit a kortársi és megelőző nyelvészet problematikájától és eredményeitől.

Mindenképpen hiba volna azonban úgy tekinteni — mint ahogyan erre egyes tudománytörténészek hajlamosak —, hogy a jelenlegi helyzetet egy generatív és egy többé-kevésbé „rég” pre-generatív nyelvészet együttélése jellemzi, akár csak Nyugaton vagy éppen az Egyesült Államokban. Ugyanis részben a generatív nyelvészet másodlagos hatására, részben a generatív nyelvészetre való visszahatásképpen, sokszor pedig attól függetlenül, a régebbi matematikai, logikai strukturalizmus örökösiként az utóbbi évek során mind Nyugaton, mind számos szocialista országban kialakultak és megszilárdultak új, vagy megújodott nyelvtudományi részdiszciplínák, mint a logikai bázisú szemantika, a nyelvi aktusok funkcióit és típusait elemző pragmatika, a megújult és hallatlanul bonyolult feladatok, köztük számítógépes lexikográfiai és fordítási feladatok megoldására képes kvantitatív

nyelvészet, a szociológia és a kísérleti pszichológia fogalom- és eszköztárát hasznosító diszciplínák és így tovább; ha ehhez számításba vesszük, hogy másutt elemzendő folyamatok eredményeképp megújult a nemzetközi érdeklődés a nyelvtörténet és a komparatisztika, s különösen a nyelvi változások elméleti kérdései iránt, hogy az úgynevezett univerzálékutatások nyomán új fellendülésnek indult a 19. századi kezdetekre visszatekintő nyelvészeti tipológia, s főképpen hogy mindezek az új kutatási ágak, módszerek, irányok nemcsak az általános nyelvelméletben léteznek, hanem kipróbálásra és alkalmazásra kerülnek egyes nyelvek és nyelvcsoportok kutatásánál is, már megközelítő képet adtunk tudományunk hallatlan és nagyrészt újkeletű sokrétűségéről.

Ebben a helyzetben nagyon nehéz felelősséggel alkalmazni a nyelv-tudomány valamennyi ágára az új és a régi, a hagyomány és az újítás kategóriáit, azokkal az ellentmondásos és ködös értékítéletekkel, amelyeket az ilyen és hasonló ellentétpárok magukba zárnak. Ha nagyon általánosan akarnók megfogalmazni azt, amit az utóbbi évtizedekben jelentezett irányzatok együttes jellemzőjének tekinthetünk, azt kellene mondanunk, hogy a modern nyelvtudomány — sokrétű részdiszciplínáinak elméleti törekvéseit szintetizálva — a nyelvet mint rendszert és mint sajátos emberi tevékenységet a maga teljes komplexitásában szemléli, s ennek alapján a legszélesebb értelemben vett antropológia egyik alapvető elméleti komponensét alkotja. Ha azonban valóban ezt tekintjük újnak, azt kell mondanunk, hogy ez az újdonság alapvonalaiban már a Saussure-i műre visszavezethető, s hozzátehetjük, hogy az ilyen értelemben vett új elfogadása, alkalmazása ma már nem újító szellem, hanem egyszerűen tudományos színvonal és műveltség kérdése. Ezen az általános újon belül az értékelő állásfoglalás már az egyéni tudományos tapasztalat és célkitűzés, a helyi hagyomány függvényévé válik, s bizonyos fokig nehezzé és zavarottá: láttuk ugyanis, hogy az újabbkori nyelvtudomány fejlődésére, éppen a tematikák és módszerek sokféleségéből kifolyólag, jellemző az a folyamat, amelyet „paradigma illúzió”-nak hívtam, s amelynek során új kutatási területek művelői magukat az egész nyelvtudomány megújítóinak érzik, s így gyakran a legélesebb viták, a legforradalmibbnak látszó tudományos csaták olyan illúzió-frontokon folynak le, amelyek nem felelnek meg a mélyebben húzódó tényleges törésvonalaknak.

Ami mármost a hazai helyzetet illeti, itt sem kerülhetünk el egy rövid történeti exkurzust. Azokban az évtizedekben, amelyekre az európai nyelvtudomány saussuriánus strukturalista megújulása volt jellemző, tehát nagyjából a két világháború közötti években, a magyar nyelvtudomány lényegileg mozdulatlanul folytatta a 19. századi nyelvtudomány elméleti és módszerbeli hagyományait, — legjobb képviselőit tekintve egyébként annak legjobb hagyományait. Talán nem is passzív mozdulatlanság volt ez, hanem sajátos, szinte görcsös tartózkodás az elméleti kérdésektől, a kifejezetten és túl kézenfekvően új gondolatoktól, s ez a tartózkodás — egyes szótári vállalkozásoktól eltekintve — nem véletlenül párosult a szintézisektől való tartózkodással is. Hosszas vizsgálódás kellene az okok kibontásához, annak kimutatásához, hogy milyen szerepet játszott mindebben a magyar elméleti, filozófiai tradíció nyelvészetben túlmutató gyengesége, milyen szerepük volt különböző politikai, ideológiai korlátoknak és szorongásoknak, s mennyiben okozták ezt az egyoldalúságot tényleges, objektív szükségletek, mint például a magyar nyelvtudomány még elvégzetlen anyaggyűjtési és rendezési tennivalói. Voltak,

tudjuk, kivételek: Gombocz Zoltán, Lazicius Gyula, itt-ott mások. E néhány kiemelkedő egyéniség azonban — kiki a maga módján — elszigetelt maradt, az általános helyzetre, e tekintetben legalábbis, hatást alig gyakorolt. Nem változott a kép, más okokból persze, a felszabadulást követő mintegy egy évtized során sem. Idő sem volt rá, a körülmények sem voltak alkalmasak: a marxizmus epizódját lezáró Sztálin-cikkek megjelenésükkor hasznos szolgálatot tettek, de a továbblépést, továbbgondolkodást, továbbtájékozódást már pusztá létükkel is gátolták.

Az ablakok, mint annyi más téren, az ötvenes évek végén s a hatvanas évek első felében nyíltak ki. Tulajdonképpen igen rövid idő, alig egy évtized alatt zúdultak rá az eladdig bizonyos értelemben patriarkális hangulatú magyar nyelvtudományra az évszázad újításai. A hazai nyelvtudomány, amely lényegileg át sem esett a század első felének intellektuális tapasztalatainak és kalandjainak, a strukturalizmustól a különböző nyelvfilozófiákig, szinte sokszorú szembesítődött néhány év alatt az akkor már majd fél évszázados Saussure-rel, neo-bloomfieldianus disztribúciós technikákkal, matematikai és számítógépes irányzatokkal az ötvenes évek elejéről, s hamarosan az épp diadalmaskodó generatív nyelvészettel. Nem könnyítette a helyzetet, hogy az új irányzatok gyakran „kívülről jött” képviselőinek lelkes kezdeményező és itt-ott feleslegesen támadó kedve a nyelvészeti „establishment” egyes tagjainál lenéző ingerültséget, sértettséget, túlméretezett védekezési reakciókat váltott ki. Mégis, ha ma visszatekintünk ezeknek az éveknek a dokumentumaira és a folyamat eredményét vesszük szemügyre, azt kell mondanunk, hogy a magyar nyelvtudomány nagyjából és egészében a résztvevők kára nélkül és az egész tudományos közösség hasznára esett át ezen a sokkon. Ebben persze az elsődleges érdem nem a nyelvészeké volt, hanem az ekkor már kibontakozó és érvényesülő bölcs tudománypolitikáé.

Elhangzottak egyébként az akkori vitákban bizonyos érvek és aggodalmak, amelyeket ma már szinte senki sem hangoztatna, de amelyek akkor érthetőek voltak: egyes irányzatok képviselői — főképp persze az ún. „hagyományosok”, de itt-ott az újítók is — megpróbálták időről időre a marxizmus filozófiájának nevében fellépni, vagy igyekeztek az éppen soros vitapartnerrel ideológiai tekintetben negatív konnotált jelzőkkel megbélyegezni; ezekhez a félig-meddig öntudatlan vitamanőverekhez sokszor járult, nem tagadhatjuk, őszinte ideológiai aggodalom is. Ezzel az emlékekkel kapcsolatban hadd tegyek itt egy zárójeles, de számomra fontos megjegyzést: hozzászólásomban a magam részéről nem vetem, nem vetettem fel a marxista filozófia és módszer, meg a nyelvtudomány közötti viszonyt, a régebben sokat emlegetett marxista nyelvtudomány kérdését. Ez a tartózkodás abból a — gondolom — minden marxista nyelvész előtt ismeretes tényből fakad, hogy a nyelvtudomány kutatási ágai és irányzatai közötti határvonalak mai tudásunk szerint nem esnek egybe a marxista és a nem-marxista szemlélet, filozófia közötti törésvonallal. Mindettől függetlenül többünk, sokunk számára állandó töprengés tárgya az a kérdés, hogy a nyelvtudomány ágai és a nyelvtudomány egésze hogyan járulhatnak hozzá a marxista világgép, társadalomkép, a marxizmus antropológiája továbbfejlődéséhez, hogy a marxista filozófia és módszer a mai nyelvtudomány nagyszámú, egymástól mélyen eltérő kutatási ága közül melyikben hogyan alkalmazható a leggyümölcsözőbben.

A 20. század új irányzatainak magyarországi megjelenése óta nagyjából két évtized telt el, s talán meg lehet kísérelni valamiféle mérleg, helyzetkép

rögzítését. Ez annál is inkább indokolt, mert a hagyományos nyelvészet és a modern nyelvészet, mint a két alapvető hazai irányzat megkülönböztetése, szembeállításuk ma itt-ott a nyelvtudományban is, de a társtudományok köreiben még inkább eléggé közkeletű — ismét csak különböző, egyéni véleményektől függő értékelő konnotációval — s így időszerű megvizsgálni, hogy ez a dichotómia mennyiben tükröz és mennyiben nem valamiféle valóságos helyzetet.

Személyes véleményem szerint ez a szembeállítás nálunk, ebben a formában már nem a mai, hanem nagyjából a 15—20 esztendővel ezelőtti helyzetet tükrözi, s azóta nem lényegtelen, a haladás irányába mutató eltolódás, átrendeződés következett be.

Egyszerűsítve így fogalmaznék: ma Magyarországon annyiban kialakult a nyelvtudomány közös elméleti bázisa, hogy — mint mindenütt a világon — a 20. századi nyelvtudomány alapvető elméleti és módszerbeli vívmányainak elfogadása nem irányzat kérdése többé, hanem a tudományos színvonal és műveltség kérdése lett. Nyugodtan állítható — s ezt az alapvető tényt régebbi tudományon kívüli emlékek továbbélése néha feledteti —, hogy az ún. hagyományos nyelvészet képviselőinek legaktívabb zöme az utóbbi két évtized során csendben, feltűnés nélkül átlépte a Rubicont — már akinek át kellett lépnie —, s ma a legnagyobb, legfontosabb munkálatokban, de számos egyéni publikációban is szinte magától értetődően kerülnek alkalmazásra a nyelvi struktúra modern szemléletéből adódó eszközök. Kivülállóknak talán kevésbé tudják, hogy a magyar urálistika ma modern fonológiai és tipológiai eszközökkel dolgozik, hogy készül a történeti nyelvtanunk alapkonceptiója a nyelvtani struktúra egészének belső összefüggésrendszerét igyekszik a figyelem középpontjába állítani, hogy dialektológiánkban természetes már a fonológia alkalmazása és tért hódít a regionális változatok problémájának szociolingvisztikai megközelítése, vagy hogy a nagy, hagyományos nemzetközi diszciplínákban — a szlavisztikában, germanisztikában, a romanisztikában és másutt — a magyar kutatások a tudományág legmodernebb vonulatai közé számítanak.

A hagyományos nyelvészet egyre inkább a hagyományos tematikák nyelvészete lett, s elvben a tematika és a munkamegosztás, nem pedig alapvető elméleti különbség választja el a generatív inspirációjú nyelvtanelmélet, a logikai szemantika, a matematikai nyelvészet magyarországi képviselőitől. Bizonyos fokig felfüggeszti, sőt elmosza a polarizációt az is, hogy — a nyelvtudomány nemzetközi struktúrájának megfelelően — egyre inkább jelentkeznek bizonyos „közbülső” diszciplínák képviselői, szociolingvisták, pszicholingvisták, tipológusok, akiknek a tevékenységében egyaránt kap helyet a „hagyományosabb” típusú empirikus adatgyűjtés és a logikai, matematikai megközelítésű elméleti értelmezés.

Némi optimizmussal azt állíthatnánk tehát, hogy lényegileg nálunk is megszűnőben van az irányzatok „paradigma illúziója”, az a törekvésük, hogy egymást helyettesítsék, kiszorítsák, ignorálással nemlétezővé tegyék, s ehelyett, a nyelvtudomány reális szerkezeti szükségleteinek megfelelően, kialakult az egymást kiegészítő részdiszciplínák rendszere, amelyek között a tematikai távolság, vagy éppen a kölcsönös érthetőségi, kommunikációs akadályok első sorban a vizsgált nyelvi jelenségek sokrétűségének következményei, s ezeket éppúgy tudomásul kell venni, mint ahogyan más nagy, összefoglaló tudományok tudomásul veszik, hogy egymástól távoleső részdiszciplínáik művelői egymás kutatási területén idegenül mozognak.

Így végiggondolva a kép talán kissé idilli, bár nem annak szántam. Úgy gondolom, tartozom annak rövid említésével is, amit gondunknak érzek.

Legelőször emlitem, hogy nyelvtudományunk — egy-két figyelemre méltó kivétellel, amelyre még utalni fogok — elméleti tekintetben lényegileg leginkább receptív: viszonylag gyorsan vesszük át, ügyesen, termékenyen alkalmazzuk a nemzetközi nyelvtudomány elméleti újításait, de azokat a magunk részéről nemigen fejlesztjük tovább. Ez a gond nyilván múltó, és egyszerűen azt tükrözi, hogy a tudomány tényleges nemzetközi vérkeringésébe viszonylag rövid ideje, másfél-két évtizede kapcsolódtunk be. Vannak a legkülönbözőbb területeken kezdemények, tervek, amelyekről az remélhető, hogy a magunk sajátos kutatási tradícióinak megfelelő területeken a magunk szűkebb problematikáját meghaladó elméleti gazdagítást is nyújthatunk a világ nyelvtudományának.

Van persze — és ez figyelemre méltó kivétel — Magyarországon is nyelv-elméleti kezdemény, amelynek nyomán már sorozatos művek születtek a jelentés, a struktúra és a funkció közötti feltételezhető dialektikus összefüggések, a jelentésstruktúra és a valóság struktúrája közötti meghatározottsági rendszer vizsgálatára. Ne keressük itt, hogy miből adódik ennek a nagyralátó iskolateremtő kísérletnek majdnem teljes visszhangtalansága, az eszmecserének és bíráló elemzésnek az a hiánya, amely végső soron csak paradigmaillúziót szülhet, ignorálást és ignoráltatást, a nyelvtudomány tényleges problematikájától való elszakadást. Ideje volna talán, hogy saját fejlődési zavarainknak ezt a mementóját pozitív együttműködési kísérlettel figyelemben részesítsük.

Gondunk van, s ez is érinti tradícióink és diszciplínastruktúránk kérdését, társtudományi kapcsolataink és a hazai nagyközönsséggel való kapcsolataink terén is. Ami ez utóbbit illeti: a magyarországi nyelvtudomány múltbeli elméleti elmaradottságát a nagyobb közönség nyelvtudományi ismereteinek és elvárásainak még nagyobb elmaradottsága tükrözte és bizonyos fokig tükrözi ma is, ami többek között abban nyilvánul, hogy a közvélemény jelentős része régen meghaladott konzervatív, purista nyelvhelyességi nézetek képviseletét, ködös ethnogenezis-tételek alátámasztását várná el a nyelvészet-től. A hozzánk legközelebb álló társtudományok pedig — köztük a szociológia, a pszichológia, a kulturális antropológia művelői — nem mindig látják világosan azokat az együttműködési lehetőségeket, amelyekre egy a miénkhez hasonló, lényegileg már modern struktúrájú nyelvtudomány képes.

Végül pedig, személyes véleményem szerint, gondjaink vannak a nyelvtudományon belüli kölcsönös együttműködéssel is. A különböző ágak, területek egymásmellettségét a lassú, de korlátozott lehetőségű tartalmi, elméleti közeledés mellett az „élni és élni hagyni” elvű egymásmellettélés, nem pedig a tényleges kooperáció jellemzi. A húsz-huszonöt évvel ezelőtti gyanakvó, feszült légkörhöz képest ez is eredmény, de nem vitathatatlanul örvendetes. Ha viszont igaz az a feltevés, hogy a hajdanvolt „hagyományos” és „modern” ellentét egymást kiegészítő kutatási területek és metodikák együttesévé rendeződött át, megvalósíthatónak kell lenni olyan komplex kutatásoknak is, amelyek esetében ezek a részdiszciplínák együttműködnek, különbözőségükben, sőt ellentéteikben is erősítve a modern nyelvtudomány felfedező, elméletalkotó, rendszerező képességét, utat nyitva a nyelvtudomány és más társadalomtudományok együttműködéséhez. Nagyon remélem, hogy legközelebbi találkozásunkkor ilyen komplex kutatásról szóló elméleti, módszertani ismeretetéssel léphet elő valaki a hazai nyelvészek köréből. HERMAN JÓZSEF

Continuité et renouvellement en linguistique

par JÓZSEF HERMAN

En vue de dresser le bilan de l'évolution récente de la linguistique en Hongrie, l'auteur envisage d'abord les grandes lignes de l'histoire de la discipline sur le plan international. Il constate que les véritables lignes de clivage, entre écoles traditionnelles et linguistique moderne, se situent à la naissance du structuralisme d'inspiration saussurienne (ou bloomfieldienne en Amérique); les diverses interprétations mathématiques des vues structurales, les interactions avec d'autres disciplines comme la sociologie ou la psychologie ont élargi le champ d'action de la linguistique sans pour autant la renouveler entièrement; l'école générative, malgré son extrême importance et sa nouveauté, n'a elle-même pas apporté un «changement de paradigme» dans l'ensemble de la linguistique; par la multiplicité de ses écoles et de ses tendances, la variété de ses champs d'application, la linguistique dite moderne reflète d'une manière plus ou moins adéquate la complexité du phénomène «langage».

Pour ce qui est de la linguistique hongroise, l'auteur rappelle le fait bien connu que — sauf l'activité de quelques savants éminents, mais isolés — elle était restée fermée à tout «modernisme» (les doctrines saussuriennes y comprises) pendant de longues décennies, surtout entre les deux guerres mondiales, mais même pendant quelques années après la dernière guerre. Les enseignements modernes — de Saussure à Chomsky — ont pour ainsi dire déferlé sur les linguistes hongrois en quelques années, autour de 1960. A l'époque, l'irruption des nouveautés a produit d'assez vives tensions entre anciens et modernes, des discussions parfois acerbes et aussi beaucoup d'incompréhension mutuelle. On constate depuis une bonne dizaine d'années des changements importants et positifs: les meilleurs représentants des tendances dites traditionnelles tiennent de plus en plus compte des théories et des méthodes modernes, et les tenants des écoles nouvelles comprennent de plus en plus nettement la place et l'importance des problèmes traités par la linguistique traditionnelle, notamment la linguistique historique et comparative. Malgré quelques difficultés qui subsistent, la discipline, naguère encore composée d'un faisceau d'écoles en litige l'une contre l'autre, se transforme en un ensemble de tendances qui se complètent et qui commencent à coopérer sur la base d'une certaine division des tâches.

A harmadik személyt jelölő szuffixumok a vogulban

A vogul nyelv történetének legeredményesebb kutatója, Matti Liimola a főnevek alaktanáról írt kitűnő monográfiájában (Liimola 1963) részletesen tárgyalja a főnevek birtokos személyjeleit is, amelyek körében az 1. és 2. személyűek történeti értelmezése általában könnyebbnek bizonyult, mint a 3. személyűeké. Noha majdnem mindegyik egyértelműen árulkodik személyes névmási eredetéről, a hangalakjukban bekövetkezett változások több-kevesebb magyarázatot igényeltek. Ez elsősorban a 3. személyű birtokos személyjelekre érvényes, Liimola ezeknek lényegesen több figyelmet és teret szentelt. Ezek és a megfelelő igei személyragok különféle nyelvjárási képviseletai Liimolától némiképp eltérő értelmezést is megengednek, s mivel én néhány részletkérdést másképpen látok, mint ő, a következőkben a vogul 3. személyű személyjelőinek kialakulásával kívánok foglalkozni.

Birtokos személyjelek

E. sz. 3. sz.: Liimola megállapítja (i. m. 214—222), hogy e személyjelnek az egész nyelvterületen egy, csak magánhangzóból álló és egy, a megfelelő személyes névmási eredetet tükröző *t*-s alternánása van: TJ ξ , ε , $\dot{\imath}$, $\dot{\imath}$, TČ ξ , ε , $\dot{\imath}$, $\dot{\imath}$, AK KK FK ∂ , P ÉV DV AL \acute{a} , FL Szo. $\varepsilon \sim$ TJ $t\xi$, $t\varepsilon$, $t\dot{\imath}$, $t\dot{\imath}$, TČ $t\xi$, $t\varepsilon$, $t\dot{\imath}$, $t\dot{\imath}$, TG $t\varepsilon$, AK FK $\acute{a}t$, $t\partial$, KK $\acute{q}t$, $t\partial$, P $\acute{q}t$, ÉVK $\acute{q}t$, DV $\acute{q}t$, AL $\acute{q}t$, KL $\acute{a}t$, $\acute{a}t$, FL Szo. $t\varepsilon$. Délen az előbbieket a mássalhangzós tövekhez és a birtokszámmal bővült főnevekhez járulnak, az utóbbiak a magánhangzóra végződő tövekhez, míg a középső (keleti és nyugati) nyelvjárásokban a mássalhangzós tövű főnevekhez is legtöbbször a *t*-t tartalmazó személyjelek csatlakoznak. Liimola feltételezi, hogy egykor a kondai nyelvjárásokban is a tövégi magán-, ill. mássalhangzó szabta meg, mely alternáns járult az illető főnévhez (i. m. 225). Ezenkívül a T-ben a mássalhangzós tövű főnevek esetében van hosszabb, pleonazmussal és palatalizációval létrejött, a rokonságnevekben használatos $\acute{e}t\dot{\imath}$, $\acute{e}t\dot{\imath}$ (Liimola 1963. 215), ill. pleonazmussal és a végvokális lekopásával kialakult $\acute{e}t$, $\acute{e}t$ változata is (vö. Honti 1975. 77—78); ez utóbbi nem csak a rokonságnevek birtokos személyjelzésében fordul elő.

K. sz. 3. sz.: Szintén *t* nélküli és *t*-t tartalmazó alternánsai vannak (i. m. 224—225): AK $\acute{a}'n$, $\acute{a}n$, KK $\acute{q}'n$, $\acute{q}n$, FK $\acute{a}n$, P $\acute{q}'n$, ÉVK $\acute{q}'n$, AL $\acute{a}n$, $\acute{e}n$, KL $\acute{a}n$, $\acute{a}n$, FL Szo. $\acute{e}n \sim$ AK $(\partial)t\acute{a}n$, KK $\acute{q}t\acute{a}n$, FL Szo. $t\acute{e}n$. Mivel északon az $\acute{e}n$ és a $t\acute{e}n$ ugyanolyan feltételek mellett használatos, mint az e. sz. 3. sz. jel két alternánsa, Liimola a k. sz. 3. személyű szuffixum alternánsainak kialakulását az e. sz. 3. sz. $\varepsilon \sim t\varepsilon$ analógiájával magyarázza (i. m. 225). A kondai nyelvjárási viszonyokról így vélekedik: „Das - $\acute{a}n$ kann dann eine ähnliche Analogiebildung wie LO, So - $\acute{e}n$ sein” (i. h.). Az \acute{a}' -t, \acute{q}' -t tartalmazó rövidebb változatokat a t. sz. 3. személyből származó, valószínű átvételnek tekinti (uo.).

T. sz. 3. sz.: Az előbb felsorolt személyjelektől eltérően a morféma, ill. alternánsai Liimola szerint (i. m. 228–229) nem függenek össze a megfelelő személyes névmással (l. még alább): TJ *àn, àn, TČ àn, àn, àn, TG àn, àn, AK à'nl, à'n, KK à'nl, FK àn, P èn, ÉVK ěn, AL àn, èn, KL àn, àn, FL à'nl, Szo. a'nl.*

Igei személyragok

A 3. személyt jelölő morfémák szempontjából számunkra csak a tárgyas igeragozás személyragjai érdekesek, mivel az alanyi igeragozás 3. személyű végződésai voltaképpen a főnévi abszolút paradigma számjeleivel azonosak. Liimola alaktani monográfiájának az első része jelent meg ezért az igeragokat a szövegekből, különféle tanulmányokból és nem utolsósorban a Kannisto-hagyaték nyelvtani feljegyzéseket tartalmazó részéből,¹ továbbá Kálmán Béla gyűjtéséből (Kálmán 1976) idézem, anélkül, hogy a pontos lelőhelyeket közölném.

E. sz. 3. sz.:

e. sz. tárgy: T (jelen idő) *ø*, (múlt idő) *ø, ě(l), ì(l)*, AK KK *tə, P tə, Szi. te*

k. sz. tárgy: AK KK FK P *ø, Szi. e*

t. sz. tárgy: AK KK FK P *ø, Szi. e*

K. sz. 3. sz.:

e. sz. tárgy: AK KK *tən, FK tən, tətən, àn, P èn, Szi. ten*

k. sz. tárgy: AK *àn, à'nl, KK ěn, FK àn, tətən, P èn, Szi. en*

t. sz. tárgy: AK *àn, KK ěn, FK àn, P èn, Szi. en*

T. sz. 3. sz.:

e. sz. tárgy: T *àn, àn, AK à'nl, KK ě'nl, FK àn, P èn, Szi. anəl*

k. sz. tárgy: AK *à'nl, KK ě'nl, P èn, Szi. anəl*

t. sz. tárgy: T *àn, àn, AK à'nl, àn, KK ě'nl, FK àn, P èn, Szi. anəl*

Példák a fenti személyjelölőkre (fonetikus átírásban):

Dél: *komĕ* 'férje', *komĕti* ua. (*kom* 'férfi, férj'), *āwī* 'lánya', *āwīti* ua. (*āw* 'lány'), *ortĕĕ* 'része' (*ortĕ* 'rész'), *nīti* 'neje' (*nī* 'nő') — *ortĕān* 'részük', *āwān* 'lányuk' — *kantānĕ* 'hadai' (*kant* 'háború; had'), *āwōnī* 'lányai' — *kĕpānān* 'csonakjaik' (*kĕp* 'csonak'), *āmpānān* 'kutyáik' || *tatĕl* 'hozza', (*tat* 'hoz'), *ālil* 'megöli' (*āl*-'öl') (praesens momentaneum), *tatāntĕl* 'hozza', *ālāntil* 'megöli' (praesens durativum), *tatāst* 'hozta', *tatāstĕl* ua., *ālāst* 'megölte', *ālāsti* ua., *ālāstil* ua. — *tatāstān* 'hozták', *ālāstān* 'megölték' — *joktāstānĕ* 'beérte őket' (*jokt*-'utolér'), *ālilānī* 'megöli őket' — *ālilānān* 'megölik őket', *ālāstānān* 'megölték őket', haplológias változataik: *ālilān, ālāstān*

Kelet: AK *k_oāl_o* 'háza', *k_oālāt* ua. (*k_oāl* 'ház'), *lot_o* 'lova' (*lo* 'ló') — *k_oālān* 'kettőtök háza; kettejük háza', *lotən* 'kettejük lova', *ĕmp_otən* 'kettejük kutyája' (*ĕmp* 'kutya'), *ĕotalən* 'kettejük napja' (*ĕotal* 'nap') — *k_oālān* 'házuk', *loyānəl* 'lovuk', *loyān* ua. — *k_oāl_o* 'az ő két háza', *loy_o* 'az ő két lova' — *k_oālān* 'kettejük két háza' — *k_oālānəl* 'az ő két házuk' — *k_oālān* 'házai', *loyān* 'lovai' — *k_oālān* 'kettejük házai', *loyān* 'kettejük lovai' — *k_oālānəl* 'házaik', *loyānəl* 'lovaik', *loyān* ua. || *tatĕt_o* 'hozza' (*tat*-'hoz') — *tatnĕtən* 'ők ketten hoznák' — *tat_onəl* 'hozták' — *tat_o* 'hozza kettejüket' — *tat_on* 'ők ketten hozzák ket-

¹ Ezúton is köszönetet mondok Vuokko Eirasnak és a Finnugor Társaságnak, hogy engedélyezték a kézirat anyagba való betekintést.

tejükét' — *tatyānāl* 'ők ketten hozzák', *tatyān* ua. — *tatyān* 'hozza őket' — *tatyān* 'ők ketten hozzák őket' — *tatyānāl* 'hozzák őket', **tatyān* ua. (ez utóbbiak haplológias alakulatok egy korábbi **tatyānānāl* formából)

Nyugat: P *nāmā* 'neve' (*nām* 'név'), *kēpāt* 'csónakja' (*kēp* 'csónak') — *kēpān* 'kettejük csónakja' — *kēpān* 'csónakjuk' — *kēpān* 'csónakjai' — *kēpān* 'kettejük csónakjai' — *kēpān* 'csónakjaik' || *rātastā* 'ütötte' (*rāt* ~ *rat* 'üt') — *ratsān* 'ők ketten ütötték' — *ratsān* 'ők ütötték' — *ratsān* 'ütötte őket' — *ratsān* 'ők ketten ütötték őket' — *ratsān* 'ők ütötték őket'

Észak: FL *luwe* 'lova' (*luw* 'ló'), *āyite* 'lánya' (*āyi* 'lány') — *luwēn* 'kettejük lova', *χumitēn* 'kettejük férje' (*χum*, *χumi*- 'férfi, férj') — *luwānāl* 'lovuk' — *luwayā* 'az ő két lova' — *luwayēn* 'kettejük két lova' — *luwayānāl* 'az ő két lovuk' — *luwāne* 'lovai' — *luwanēn* 'kettejük lovai' — *luwānāl* 'lovaik' (haplológias alakulat korábbi **luwānānāl* formából) || Szi. *totite* 'hozza' (*tot*- 'hoz') — *totitēn* 'ők ketten hozzák' — *totijānāl* 'hozzák' — *totijaye* 'hozza kettejüket' — *totijayēn* 'ők ketten hozzák kettejüket' *totijayānāl* 'ők hozzák kettejüket' — *totijane* 'hozza őket' — *totijānēn* 'ők ketten hozzák őket' — *totijānāl* 'hozzák őket' (haplológias alakulat korábbi **totijānānāl* formából)

Az e. sz. 3. személyű birtokos személyjel *t*-s és *t* nélküli alternánsairól Liimola így vélekedik: „Die beiden Suffixe, das mit *t* und das vokalische, kommen in allen Mundarten vor und waren also schon im Urwogulischen vorhanden. Das erstere gehört, wie man allgemein erklärt hat, mit dem Pronomen der 3. P. Sing. . . . etymologisch zusammen . . .” (Liimola 1963. 221). „Die Frage nach der Etymologie des Vokals von *-tē*, *-tē*, *-tē* usw. sowie des vokalischen Suffixes bleibt . . . noch offen; neu beleuchtet werden wird sie von einer eingehenden Untersuchung des Vokalismus der nichtersten Silben” (i. m. 222).

A k. sz. 3. személyű birtokos személyjel alternánsairól ezt olvashatjuk nála: „In den nördlichen Mundarten hat die 3. P. Du. außer dem . . . Suffix *-tēn* auch *-ēn*. Das erste erscheint bei den vokalisch auslautenden Herrtern, das letztere bei den konsonantisch endenden . . . In ihrem Gebrauch herrscht also ein ähnliches Verhältnis wie in dem der Suffixe der 3. P. Sing. *-tē*, *-ē* . . . Das *-ēn* ist anscheinend nach der Analogie der letztgenannten Suffixe entstanden . . . In . . . Texten erscheint . . . manchmal *KU*, *KM* *-ən*, *-n* . . .” (i. m. 224). „Das *-ən* kann . . . eine ähnliche Analogiebildung wie *LO*, *So* *-ēn* sein” (i. m. 225).

A nem egyes számú birtokra és tárgyra utaló szóalakokban e személyjelölőknek csak a *t* nélküli alternánsai szerepelnek. Az e. sz. 3. személyű morféma magánhangzójának eredetét én sem ismerem, úgy vélem viszont, hogy a *t*-s és a *t* nélküli ugyanannak a morfémának a képviselői, miként a k. sz. 3. személyű morfémák alternánsai sem magyarázhatók más-más előzményből.

Liimola a k. sz. 2. személyű birtokos személyjelet **-nən* alakban rekonstruálja (i. m. 223), amely szinte mindenütt „magánhangzó + *n*” alakban él tovább, vagyis ez a haplológias egyszerűsödés a nyelvterület nagy részén érvényre jutott. A ragozási paradigmákon végigtekintve (Liimola 1963. 205—210) látható, hogy a k. sz. 2., 3., t. sz. 2., 3. személyű alakok részben vagy egészben azonosak, egybeestek (a nem egyes számú birtok sorában az e. sz. 2. személyű alak is egybeesett velük). Ez arra mutat, hogy a paradigma e személyeiben a személyjelölő szuffixumok kölcsönösen befolyással voltak egymásra, analógias hatások formálták őket (ugyanaz tapasztalható az osztják személy-

A 3. személyű személyjelölők a vogul

(fonematikus)

	Birtokos személyjelezés								
	num sg			num du			num pl		
	sg 3	du 3	pl 3	sg 3	du 3	pl 3	sg 3	du 3	pl 3
Dél (T)	\bar{e}/\bar{i} , $\bar{e}\bar{t}/\bar{a}\bar{t}$ $\bar{t}\bar{e}/\bar{t}\bar{i}$		$\bar{a}\bar{n}/\bar{d}\bar{n}$				\bar{e}/\bar{i}		$\bar{a}\bar{n}/\bar{d}\bar{n}$
Kelet (AK)	$a, \bar{a}t,$ ta	$\bar{d}n(=$ pl 3), $\bar{a}n,$ $(a)tan$	$\bar{d}nal,$ $\bar{d}n$	\emptyset	= num pl du 3	= num pl pl 3	\emptyset	$\bar{d}n$ (= pl 3)	$\bar{d}nal,$ $\bar{d}n$
Nyugat (P)	$a, \bar{a}t$	= pl 3	$\bar{d}n$	= num pl			\emptyset	= pl 3	$\bar{d}n$
Észak (FL Szi.)	e, te	$\bar{e}n, \bar{t}\bar{e}n$	$\bar{a}nal$	e	$\bar{e}n$	$\bar{a}nal$	e	$\bar{e}n$	$\bar{a}nal$
Ősvogul	$*\bar{e}/*\bar{i},$ $*\bar{e}\bar{t}/*\bar{t}\bar{i}$	$*\bar{e}n/*\bar{i}n,$ $*\bar{t}\bar{e}n/*\bar{t}\bar{i}n$	$*\bar{a}n\bar{a}l/$ $*\bar{d}nal$	$*\bar{e}/*\bar{i}$	$*\bar{e}n/*\bar{i}n$	$*\bar{a}n\bar{a}l/$ $*\bar{d}nal$	$*\bar{e}/*\bar{i}$	$*\bar{e}n/*\bar{i}n$	$*\bar{a}n\bar{a}l/$ $*\bar{d}nal$

Megjegyzések a táblázathoz :

1. Az egyenlőségjeles magyarázatok értelme : az illető személyjelölő elem a másik személyből került át és ezen átvétel eredményeképpen a birtokos személyjeles paradigma, ill. az igeragozás személyragjainak rendszere egyszerűsödik. Ennek a tendenciának az eredményeként a (Kannisto) pelimi nyelvjárásban tulajdonképpen a k. és t. sz. birtokra és tárgyra utaló sorok megkülönböztetése meg is szűnt létezni.

jelezésben is, l. Honti 1976). Vajon miért? A láncreakciószerű analógiás változásokat, kiegyenlítődéseket szerintem az említett morféma *n*-je váltotta ki (ez voltaképpen a FK és a nyugati nyelvjárások k. sz. 1. személyébe is „átsugárzott”)

A k. sz. 2. személy jelének analógiájára jöhetett létre a k. sz. 3. személyben a $*\bar{t}\bar{i}n/*\bar{t}\bar{i}n$ mellett az $*\bar{e}n/*\bar{i}n$, amelyeknek a kondai *en* és az északi *ēn* szabályos folytatói (míg az *ān* a 3. személyből való, vö. Liimola 1963. 225). A *t*-s és *t* nélküli változatoknak a névszó töve szerinti alkalmazása fonetikai jellegű illeszkedés. Az itt és így kialakult alternánsok analógiájára jött létre feltevésem szerint az e. sz. 3. személyű $*\bar{t}\bar{i}/*\bar{t}\bar{i} \sim *\bar{e}/*\bar{i}$. A 3. személyű jeleket Liimola is analógiával magyarázza, de ő ellentétes irányú, az e. sz. 3. személyből ható analógiával számol (i. m. 224), és ennek következménye, hogy az e. sz. 3. személy jeleinek összetartozásáról nem mond véleményt (i. m. 222).

A személyjelölő szuffixumok eredetét kutatva természetes, hogy a megfelelő személyes névmásokhoz fordulunk. A t. sz. 3. személy jelét magyarázva azonban Liimola nem a személyes névmásból indult ki, mivel a személyjel nem utal egy mássalhangzó hajdani jelenlétére (l. Liimola : i. m. 231); itt Liimola magától értetődően csak *t*-re gondolhatott, vö. T *ten*, AK *tan*, KK *tóan*, FK

nyelvjárásokban és valószínű előzményük
átírásban)

Tárgyas ragozás

obj sg			obj du			obj pl		
sg 3	du 3	pl 3	sg 3	du 3	pl 3	sg 3	du 3	pl 3
\emptyset , $\bar{e}(l)$ $\bar{i}(l)$		$\bar{a}n/\bar{d}n$				\bar{e}/\bar{i}		$\bar{a}n/\bar{d}n$
<i>tə</i>	<i>tən</i>	$\bar{d}nal$, $\bar{d}n$	\emptyset	= num pl du 3	= obj pl pl 3	\emptyset	$\bar{d}n$ (= pl 3)	$\bar{d}nal$, * $\bar{d}n$
<i>tə</i>	= pl 3	$\bar{d}n$		= obj pl		\emptyset	= pl 3	$\bar{d}n$
<i>te</i>	<i>tēn</i>	$\bar{a}nal$	<i>e</i>	$\bar{e}n$	$\bar{a}nal$	<i>e</i>	$\bar{e}n$	$\bar{a}nal$
* $\bar{t}\bar{e}/$ * $\bar{t}\bar{i}$	* $\bar{t}\bar{a}n/$ * $\bar{t}\bar{i}n$	* $\bar{a}n\bar{a}l/$ * $\bar{d}nal$	* $\bar{t}\bar{e}/$ * $\bar{t}\bar{i}$	* $\bar{t}\bar{a}n/$ * $\bar{t}\bar{i}n$	* $\bar{a}n\bar{a}l/$ * $\bar{d}nal$	* $\bar{t}\bar{e}/$ * $\bar{t}\bar{i}$	* $\bar{t}\bar{a}n/$ * $\bar{t}\bar{i}n$	* $\bar{a}n\bar{a}l/$ * $\bar{d}nal$

2. A keleti és a nyugati nyelvjárásokban az e. sz. 3. személy pusztá magánhangzó-ból álló jele a birtok és a tárgy kettős-, ill. többesjele után lekopott. A mássalhangzós tövű főnevek egyes számú birtokra utaló alakjaiban ez azért nem következhetett be, mert akkor a szóalak a tövel (e. sz. alanyesettel) egybeesett volna.

3. A *-gal megjelölt keleti szuffixumra nem találtam adatot az általam felhasznált anyagban, de megléte igen valószínű.

təqn, P *tan*, FL Szo. *tān* 'sie' (FUF 28: 23) (a korábbi téves nézetekről l. Liimola 1963. 230). Úgy véli, hogy a t. sz. 3. személy jele a többes számú birtok, ill. tárgy jelével azonos és ez szerinte azért válhatott a t. sz. 3. személyben személyjellé, mert „die Possessivsuffixe der 3. Personen oft wegbleiben, wenn der Besitzer durch ein Substantiv angegeben ist” (i. m. 231), s szerinte csak később járult hozzá e. és k. sz. birtokos esetén a megfelelő személyjel, illetve az osztjakkal határos (kondai és északi) nyelvjárásokban az osztják személyjel *l* eleme kapcsolódott hozzá (i. h.). Úgy látom azonban, nehézségekbe ütközik elfogadni Liimola érvelését, ti. azokban az általa hivatkozott birtokos szerkezetekben, amelyekben a birtokos is főnév, a birtokviszony a vogulban legtöbbször jelöletlen (vagyis a birtokszó nem kap személyjelet) és ilyenkor a birtok kettős vagy többes számát az abszolút paradigmabeli számjelek adják tudtul, pl. TČ *āwī sakət* 'lánya belei' (*sak* 'bél'), míg a személyjellel jelölt, ritkább birtokos szerkezetben (izafet szerkezetben) kötelezően a birtokos paradigmabeli számjelek használatosak, pl. T *āsrā-īl penā-ni* [= *āsrājəl pān-kāni*] 'a sárkány fejei' (*pān* 'fej'). Vagyis nem alakulhattak ki úgy a 3. személyű birtokos személyjelet tartalmazó mai szóalakok, hogy a főnévi jelzős, jelöletlen birtokszóhoz járultak volna a személyjelek, mert pl. a többes számot

a birtokszón ezekben a *t* jelölte, nempedig az **ān/*ān*. — Ezen túlmenően úgy látom, hogy a t. sz. 3. személyt jelölő szuffixum magyarázható a megfelelő személyes névmásból, vagyis korai ősvogul előzményeként **tān/*tān*-t tesztek fel. Ennek az előzőkben ismertetett feltételek mellett keletkezhetett **ān/*ān* változata. Ma azonban, mint Liimola is megjegyezte, nincs a vogul nyelvjárásokban egyéb mássalhangzót (azaz *t*-t) tartalmazó változata, hanem csak a rövidebbnek a folytatóival vagy annak az *l*-lel bővült képviselőivel találkozunk. E rövidebb alak — a T nyelvjárást kivéve — azonos a t. sz. 2. személy jelével, amelynek előzményeként a korai ősvogulra én **nān/*nān*-t tesztek fel, amely aztán az ősvogul korig haplológiával **ān/*ān*-né egyszerűsödött. Ez az egyezés, egybeesés idézhette elő, hogy a hosszabb **tān/*tān* változat kiszorult a használatból. Ezen egyalakúság megszüntetése végett csatlakozott a t. sz. 3. személyben az **ān/*ān*-hez az eddig megnyugtatóan nem tisztázott eredetű *l*. Megítélés szerint az ősvogul kor végén a t. sz. 3. személy jelölője már **ānāl/*ānāl* hangalakú volt, Liimola véleményével ellentétben, aki tehát csak **nā*-vel számol és a kondai és északi nyelvjárások személyjelölőjének *l*-jét a szomszédos osztják nyelvjárások hatásának tulajdonítja (Liimola 1963. 231—232). Igaz ugyan, hogy az *l*-es személyjel csak az osztjakkal határos nyelvjárásokból ismert, de e kettő összekapcsolását bármilyen megfontolásból is történjék, indokolatlannak tartom és a következő okok miatt nem látom akadályát, hogy ezzel a hosszabb alakkal már az ősvogulban is számoljunk:

a) Formánások nem önmagukban szoktak egyik nyelvből a másikba átkerülni, hanem az átadó nyelvnek az illető formánssal bővített szóalakjaiban és csak azok révén lehet az átadó nyelvben produktívá. Arra pedig nincs okunk, hogy feltételezzük, hogy a keleti és az északi vogulok a megfelelő osztják szóalakokat átvették volna a vogul birtokos személyjeles paradigma 3. személyű alakjainak kifejezésére.

b) A FK birtokos személyjelzésben (és igeragozásban) a szomszédos nyugati nyelvjárásokból terjedő fejlemény az *l* hiánya; e hatásról árulkodnak a k. és t. sz. birtok soraiban bekövetkezett egybeesések is.

c) Az előbbi pontban említett állítást támogatja, hogy a nyugati nyelvjárásokban az ablatívus is elvesztette **l*-jét (Liimola 1963. 77).

d) A déli nyelvjárás sem szól az *l*-es személyjelölő feltevése ellen: amikor az *l* és a *t* igei tárgyjel igeidők szerintivé alakult disztribúciója következtében az *l* (az e. sz. tárgyra utaló sorban) a t. sz. 3. személyben megjelent és ott így **lānāl/*lānāl* szegmentum alakult ki, a szóvégi *l* eltűnhetett. Lévéen a birtokos személyjelezés és a tárgyas ragozás szoros kölcsönhatásban (az egész obi-ugor nyelvterületen), a t. sz. 3. személyű birtokos személyjel is *ān/ān* alakúvá lett.

Összefoglalás: Az e., ill. k. sz. 3. személyű személyjelölő szuffixumok ősvogul alakja **ī/*ī*, **tī/*tī*, ill. **in/*in*, **tin/*tin* volt, amelyek közül a *t*-t tartalmazó változatok a régebbiek. A k. sz. 2. személyű szuffixum analógiájára a k. sz. 3. személyben jött létre először a rövidebb változat, amely a mássalhangzós tövekhez és a birtokszámjellel bővült szóalakokhoz járult, míg az eredetibb, hosszabb változat a magánhangzóra végződő tövekhez csatlakozott. A t. sz. 3. személyű szuffixum is a neki megfelelő személyes névmással függ össze, de *t* elemének elvesztésében a t. sz. 2. személyű szuffixum analógiájának is szerepe volt.

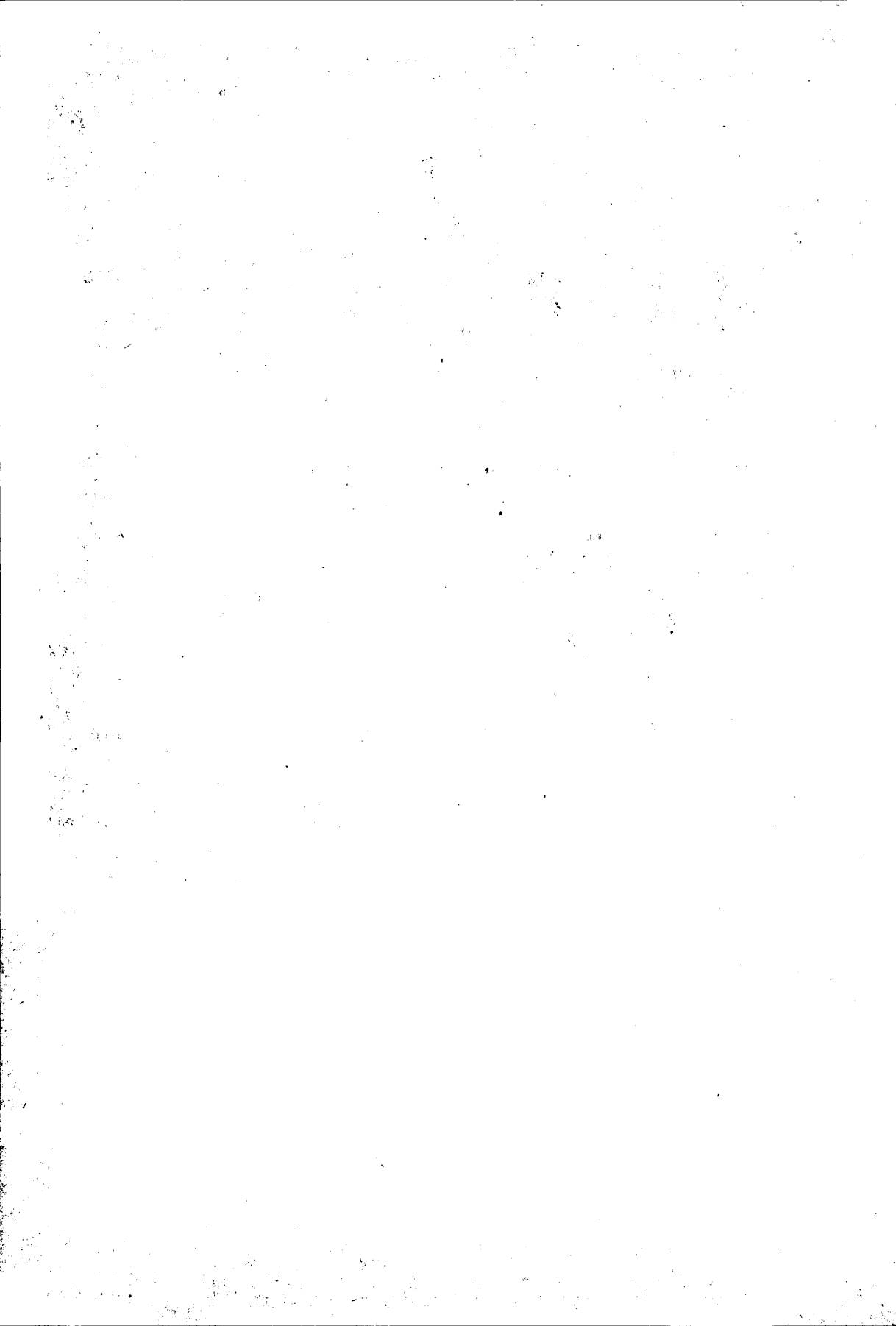
Irodalom

- HONTI 1975 = HONTI LÁSZLÓ, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest
- HONTI 1976 = HONTI LÁSZLÓ, Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. NyK 78: 71—119
- KÁLMÁN 1976 = KÁLMÁN BÉLA, Wogulische Texte mit einem Glossar. Budapest
- LIIMOLA 1944 = MATTI LIIMOLA, Zu den wogulischen Personalpronomina. FUF 28: 20—56
- LIIMOLA 1963 = MATTI LIIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127

Die Suffixe für die 3. Person im Wogulischen

von LÁSZLÓ HONTI

Die urwogulischen Formen der Personalsuffixe für die 3. Person sing. bzw. du. lauteten $*\bar{i}/*\bar{i}$, $*\bar{i}\bar{i}/*\bar{i}\bar{i}$, bzw. $*in/*in$, $*in/*in$, von welchen die Varianten mit i die älteren waren. Der Analogiewirkung der 2. Person du. zufolge entstand zunächst die kürzere Variante der 3. Person du., welche zu Konsonantenstämmen und zu Formen mit Plural-/Dualsuffixen gefügt wurde, während die ursprüngliche längere Variante bei Vokalstämmen verwendet wurde. Das Suffix für die 3. Person pl. steht auch mit dem entsprechenden Personalpronomen in Verbindung, beim Schwund des Elements i spielte auch die Analogiewirkung des Suffixes für die 2. Person pl. eine Rolle.

A korai ugor és az őstokhár alapnyelv fonológiai rendszerének párhuzamossága és ennek lehetséges diakrón magyarázata

Az őstokhár mássalhangzó-rendszert az i. sz. 6–8. században Kelet-Turkesztánban középzásiai bráhmí kurzív írással kučā és tokhár A nyelven készített, hangtanilag megbízható feljegyzések összevetése alapján (az őstokhár palatalizációs folyamatok, a zöngés hangok zöngétlenedése és az aspirált explozívák dezaspirációja utáni, valamint a két tokhár nyelv szétválása, s a tokhár B (kučā) nyelvben végbement *py, my, tsy, ky* < **p, *m, *t, *k* másodlagos palatalizáció lezajlása előtti időszakra) a következőképpen rekonstruálhatjuk:

		Labiális	Palatális	Palatalizált	Veláris
Nem szonáns	explozíva	* <i>p</i>	* <i>t</i>	—	* <i>k</i>
	affrikáta	—	—	* <i>ts</i> (= * <i>ć</i>) * <i>c</i> (= * <i>č</i>)	—
	spiráns	—	* <i>s</i>	* <i>s</i> (= * <i>š</i>) * <i>š</i>	—
Szonáns	glide	* <i>w</i>	—	* <i>y</i>	—
	nazális	* <i>m</i>	* <i>n</i>	* <i>ny</i> (= * <i>ñ</i>)	* <i>ŋ</i>
	tremuláns	—	* <i>r</i>	—	—
	laterális	—	* <i>l</i>	* <i>ly</i> (= * <i>λ</i>)	—

A megkülönböztető jegyek fő sajátosságai (a zöngesség szerinti korreláció irreleváns volta, a palatalizációs korreláció nagy funkcionális megterheltsége) és maga a fonémaállomány alapján ez a rendszer rendkívül nagy hasonlóságot mutat nemcsak általában a finnugor nyelvek mássalhangzó-rendszerével,¹ hanem közülük is nevezetesen azokéval, amelyek (mint az ugor, permi, és finn-volgai nyelvek) elveszítették az explozívák kvantitás szerinti korrelációját, és amelyekben az **l* az uráli laterális **δ* (nosztr. **λ*) folytatója. Ez utóbbi nyelvek közül legvilágosabb tipológiai párhuzamosságot az őstokhárral az obi-ugor nyelvek mutatnak, amelyekben a fonológiailag zöngés mássalhangzók kategó-

¹ В. В. Иванов, Тохарские языки и их значение для сравнительно-исторического исследования индоевропейских языков. In: Тохарские языки. Москва 1959. 11.

riája legkisebb mértékben fejlődött ki. Ugyanakkor a tokhárhoz tipológiailag az obi-ugor szibilánsok rendszerének csak az a legkorábbi állapota hasonlít, amelyben még megvolt három spiránsnak, az $*s$: $*š$: $*ṣ̌$ -nek (az ugor nyelvben e három hang egyikével már abban az időben egybeesett a laterális $*š$) és két affrikátának, a $*č$ -nek és a $*č̣$ -nek a tokhárhoz hasonló finnugor alapnyelvi kori korrelációja.² A spiránsok háromtagú rendszerének módosulásáig ($*ṣ̌ > s$, $*s > š$, $*ṣ̌ > s$),³ amelyet a laterálisok eredeti rendszerében bekövetkezett változás idézett elő, mielőtt a finnugor kori intervokális $-*k-$, $-*γ-$ az obi-ugorban $-*γ-$ -vé lett volna (kb. az i. e. II–I. évezred fordulóján, ill. az i. e. I. évezred elején),⁴ a korai ugor mássalhangzó-rendszer gyakorlatilag semmiben sem különbözött (a $-*γ-$ meglététől eltekintve, ha az nem a $-*k-$ variánsa volt, mint a $-*g-$) a bemutatott tokhár mássalhangzó-rendszertől (a $-k-$, $-γ$, vö. $-h$, a tokhárban fakultatívan fordul elő a jövevénytövekre jellemző fonémák körében).

Igen nagy tipológiai hasonlóságot találunk a magánhangzó-rendszerek és a magánhangzók fejlődési tendenciáinak összehasonlításakor is. A tokhár a vokalizmus olyan ősi rendszere jellemző, amelyben a rövid $ä$, i , $ü$, szemben állt a hosszú $ā$, $ī$, $ū$ -val, amelynek pontos megfelelőjét találjuk az obi-ugor alapnyelvben is.⁵ Ez utóbbiban hosszúság szerint az első szótagi $*ē$ – $*ē̄$, $*ō$ – $*ō̄$, $*ū$ – $*ū̄$ (esetleg az $*ō$ – $*ō̄$) hangok is szembenálltak; hasonló korreláció meglétét vagy hiányát a tokhár szövegekben a bráhmí írás sajátosságai miatt nem állapíthatjuk meg, mert ez az írás egyféleképpen jelöli az e -t, o -t és egyáltalán nem jelöli az $ū$, $ō$ hangot, de a sajátos redukált fonéma jelének ($ə$) (Pedersen jelölése szerint, az eredeti írásmódot követő hagyományos jelölés szerint ($ā$)) megléte az írás tokhár változatában a palatális rövid fonémáknak más fonémákkal való, hangsúly okozta váltakozására utal. A hangsúlytól és a hangkörnyezettől függő magánhangzó-változások és -váltakozások részleteiben szintén megfigyelhető az obi-ugor és a tokhár közti tipológiai egyezés; mindkét nyelvben a költői szövegekben megőrződtek a tővégi magánhangzók, amelyek később redukálódtak.

Az ilyen messzemenő tipológiai egyezés történeti magyarázata során figyelembe kell venni a tokhár és a finnugor kauzatív igéknek a képzők részleges egyezése esetén fennálló tipológiai hasonlóságát, amelyet W. Krause már régen megfigyelt⁶, a helyhatározó esetek rendszerének messzemenő egyezését, sőt, az előbb említett lehetséges tokhár-finnugor lexikai párhuzamokon kívül⁷, a valószínű kölcsönzéseket is,

² WOLFGANG STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. Stockholm 1952.

³ E. A. Хелимский, *Древнейшие венгерского-самодийские языковые параллели*. Москва 1982. 125. (a tipológiai párhuzamoknál megemlíthetjük még az anat. $*s > lw$. $t > hett$. $š$ fejlődését).

⁴ HONTI LÁSZLÓ, *Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiről*. NyK 74: 3–26.

⁵ HONTI LÁSZLÓ, *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Bibliotheca Uralica 6. Budapest 1982. 18.

⁶ W. KRAUSE, *Bemerkungen zur Kausativ- und Passiv-Funktion des finno-ugrischen t-suffixes*. UAJb. 28: 174–181.

⁷ A. J. VAN WINDEKENS, *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes*. Vol. 1. La phonétique et le vocabulaire. Louvain 1976. 215, 318, 327, 490, 518, 553, 622, 628, 634.

a) (obi-)ugor > tokhár :

1. obi-ug. **näl*- 'orr' > tokh. *mal*- 'orr' (beleértve a tokh. A nyelv *ak-mal* 'arc (tpk. szem-orr)' szavát, amelyet régen az osztj. *not-sēm* 'arc (tpk. orr-szem)' típusú szóösszetétel tükörszavaként értelmeztek);

2. obi-ug. **tūlamak*- 'lopás' (vog. *tūlmax*, osztj. *lalalmax*) > tokh. A *lyäk*, B *lyak* 'tolvaj' (a *tō* hangalakjára vö. északi tung. **olāk* 'hazugság', amely — feltehetőleg kapcsolata van a 'tolvaj' jelenséssel⁸);

3. osztj. *χwūt* 'hajnal' (vö. tör. *gün*) > tokh. A *kom*, B *kaum* 'Nap, nap';

b) tokhár > obi-ugor :

1. tokh. A *wäl*- 'meghal' > obi-ug. **wēl*-/**wōl*- ~ m. *öl*;

2. tokh. A *yä-l* 'megy' > obi-ug. **jal*- 'megy' (de a két utolsó példa esetében éppúgy, mint a fent leírt egybeverésekében a közös nosztratikus örökséggel való magyarázatot ki kell zárnunk);

3. osztj. *tapat*- 'etet' > tokh. *tāp*- 'eszik' (ha az osztják ige nincs kapcsolatban a **θiy*- 'eszik' szóval). Egyes esetekben iráni jövevényszavak kerülhetnek az ugor nyelvekbe, amint ezt hangalakjuk is bizonyítja, vö. sogd *n'b* [*naf*] 'nép', tbsz. *n'f-t* 'emberek' > tokh. A *nap-em* 'ember' > m. *nép*.

A bemutatott összefüggéseknek megfelelően, a korai ugor és tokhár nyelv fonológiai egyezése a klimatikus változásokkal összefüggő intenzív migrációk idejére, az i. e. II. évezred vége körüli időszakra datálható, mielőtt a tokhárok Kelet-Turkesztánba érkeztek volna; erre az időre nyúlhat vissza a hasonló kölcsönzések többsége, de a Közép-Ázsiában folytatódó kapcsolatok során később is történhetek szókölcönzések.

V. V. IVANOV

Die Parallelität des phonologischen Systems der frühugrischen und der urtocharischen Grundsprache und ihre mögliche diachronische Erklärung

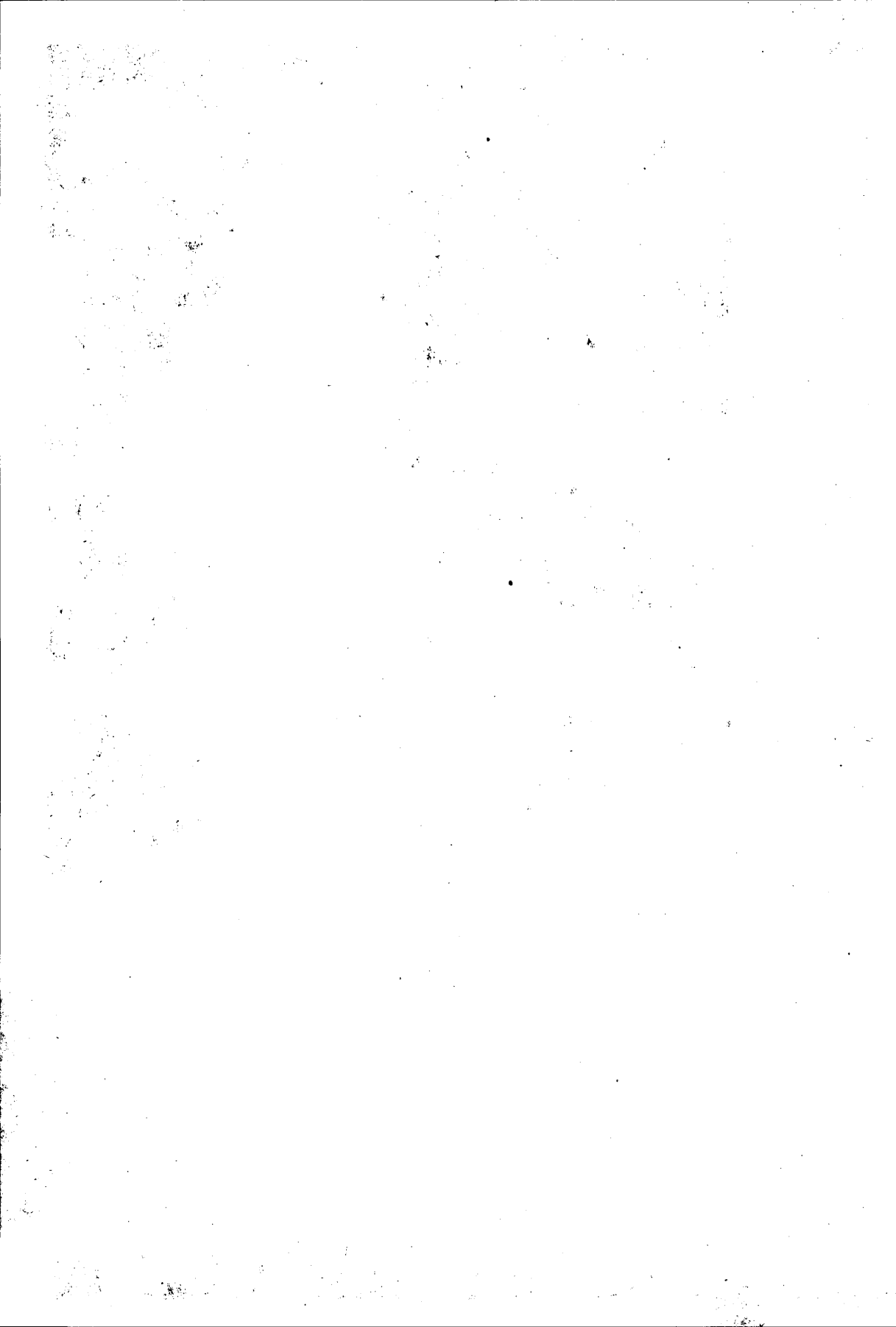
VON V. V. IVANOV

Nach Meinung des Verfassers zeigt das Konsonantensystem der frühugrischen bzw. obugrischen Grundsprache eine typologische Ähnlichkeit mit dem der tocharischen, und ebenso auch das Vokalsystem und die Vokalveränderungen der obugrischen Grundsprache mit den entsprechenden Erscheinungen des Tocharischen. Gewisse typologische Übereinstimmungen sind auch im Bereich der Morphologie zwischen den finnougri-schen Sprachen und dem Tocharischen zu beobachten, weiterhin gibt es einige Wörter, bei denen auch die Frage einer Entlehnung zwischen den obugrischen Sprachen und dem Tocharischen auftauchen kann.

Die phonologische Übereinstimmung der frühugrischen und der tocharischen Sprache ist auf die Zeit der mit den klimatischen Veränderungen zusammenhängenden intensiven Migrationen, auf die Periode um das Ende des 2. Jahrtausends v. u. Z. zu datieren, bevor die Tocharen in Ostturkestan eintrafen; in jene Zeit kann die Mehrheit der ähnlichen Entlehnungen zurückreichen, doch können auch später, im Laufe derselben in Mittelasien fortsetzenden Beziehungen, Wortübernahmen stattgefunden haben.

⁸ В. М. Иллич-Свитыч, Опыт сравнения ностратических языков. Введение. Сравнительный словарь (6—К). Москва 1971. 329 (uráli és tokhár szavakat nem vontak be).

⁹ F. W. K. MÜLLER—W. LENTZ, Sogdische Texte II. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 21: 4, 35. Berlin 1934. A sogd *n'b*-t a tokh. A *napet*-mel vetették össze, l. H. W. Bailey, Transactions of the Philological Society, London 1974: 149, de nem ismerték az ugor megfelelőjét.

Palatalizáció és megőrző tendencia a mordvinban

A mordvin mássalhangzó-rendszer jellemző vonása a palatalizált és a palatalizálatlan mássalhangzók ellentéte. A lágysági korreláció kiterjed az egész dentális sorra, fonetikailag azonban csaknem minden egyéb mássalhangzónak van palatalizált párja. A palatalizált ejtés az utóbbiak esetében a palatális magánhangzók hatására történik, s így nagyon hasonlít az oroszhoz. Noha a palatalizációs mássalhangzó korreláció mai állapotában az orosz fonetika hatása nem kétséges, mégsem lehetetlen, hogy a lágysági korreláció belső fejlődés eredményeképpen jött létre a mordvinban.

1. Palatális ellentétpárok már az uráli alapnyelvben voltak. A mássalhangzóknak e vonása tovább öröklődött a finnugor és a finn-permi korban is. A finn-permi alapnyelvben a lágysági korreláció a következő dentálisokra terjedt ki: $*s - *š$, $*c - *č$, $*δ - *δ'$, $*l - *l'$ és $*n - *ñ$. Így foglalnak állást az etimológiai szótárak, s legutóbb igen alaposan átgondolt etimológiai anyag alapján Janhunen is (1981. 251). Meg kell tehát vizsgálni, milyen fejleményei vannak e fonémáknak a mordvin nyelvjárásokban, ill. mely alapnyelvi palatalizált mássalhangzók öröklődhettek vagy mentődhettek át változatlanul a mordvinba. Minthogy a mai mordvin nyelvjárásokban palatális magánhangzó előtt a mássalhangzók palatalizációja igen általános, mondhatni csaknem automatikus, a vizsgálatban elsősorban azok a szavak vehetők számba, amelyek veláris magánhangzó-környezet ellenére palatalizált mássalhangzót tartalmaznak. És fordítva: azok a szavak, amelyekben a palatalizálatlan mássalhangzó a palatális magánhangzó előtt is megmaradt.

1.1. A fenti FP alapnyelvi párok közül az $*l - *l'$ és a $*δ - *δ'$ oppozíció fejleményeiből — a kevés számú példa miatt — nehéz levonni messzemenő következtetéseket. A lágysági korreláció Ravila szerint (1935. 33, 34) a $*δ - *δ'$ és az $*l - *l'$ párok esetében legkésőbb a korai közfinn korszakban szűnt meg. A depalatalizáció nem tehető korábbra, hiszen a volgai nyelvekben e palatalizált fonémák fejleményei sok helyütt ma is palatalizált mássalhangzók, bár depalatalizációs tendencia nyomai itt is észlelhetők (Keresztes 1971. 52).

A volgai nyelvekben szó kezdetén a $*δ'$ folytatója laterális, az ide tartozó egyetlen mordvin példa megfeleléseiben azonban nagy tarkaság figyelhető meg:

(1) $*δ'ome > Pmd. *lam, *lam > E lom, lom, loń, M lajmã$ 'Faulbeerbaum, Prunus padus' ~ cser. *lombã, lombo*, lpN *duobmã*, fi. *tuomi*. A különböző szabálytalan mordvin alakok a szabályos $*lam, *lam$ helyett a növényekben előforduló ingadozással magyarázhatók (Itkonen 1954. 166). Közelebb állnak a szabályos formához a növény termését jelentő szavak: E *lamar*, M *lajmar*

(*mar* 'bogyó'), amelyekben szó elején következetesen palatalizálatlan mássalhangzó található.

A szóbelseji **δ*' mordvin megfelelője *d* vagy *l*. A **δ*' > **δ* depalatalizációt követően **δ* > **l* változásnak kellett volna végbemennie. Ott, ahol nem így történt, Paasonen szerint analógiás kiegyenlítődésként történt az eredeti szóbelseji *t* hatására (1911. 352). A mordvint Beke is az *l*-ező nyelvek közé sorolja, ugyanúgy, mint a cseremiszt és a permit (1914. 349). Néhány példa:

(2) **kaδ'a* > Pmd. **kadâ* > E *kadoms*, M. *kadâms* 'hagy' ~ cser. *kodem*, *kodam*, lpN *guodâet*, fi. *kadota*. Magánhangzók között *d*, mássalhangzó-környezetben inkább *l* található:

(3) **šoδ'ka* > Pmd. **šulgâ* > E *šulgo*, M *šulgâ*, *čulgâ* 'búvárkacsa' ~ cser. *šoe*, *šue*, lpN *čoad'ge*, fi. *šotka* (Osnovy 415).

Még kevesebb és bizonytalanabb példa van az **l*' fejleményeire veláris környezetben, ezért ezek felsorolását mellőzöm (vö. Janhunen 1981. 223; Osnovy 427).

1.2. Valamivel bőségebb anyag áll rendelkezésre az **n*—**n* pár esetében. A kép itt sem sokkal világosabb. A finnségi nyelvekben az alapnyelvi **n* helyén palatalizálatlan hang van, a lappban viszont megmaradt az *n*. Ravila az *n* depalatalizációját ennek alapján a kései közfinn korszakra tette (1935. 41). Az alapnyelvi **n* azonban depalatalizálódott a mordvinban, sőt a cseremiszből is, pl.

(4) **nöle* > Pmd. **nal* > E, M *nal* 'nyíl' ~ cser. *nölä*, lpN *njuollâ*, fi. *nuoli*;

(5) **nîla* > Pmd. **nola* > E, M *nola* 'fanedv' ~ cser. *nolâ*, lpN *njâlle*, fi. *nîla*.

Ezek és más példák alapján a depalatalizáció korát jóval előbbre helyezhetnénk, egészen a finn-volgai korra. Úgy tűnik, hogy az **n* depalatalizációja a finn-volgai korban megkezdődött. Ebben az esetben a lapp megfelelés úgy magyarázható, hogy a depalatalizáció a nyelvterület egy pontjából kezdett terjedni, a végső képviselő azonban csak az egyes nyelvek külön életében alakult ki, s a változás nem terjedt át a lappra. Ezzel kapcsolatban egy másik jelenségre is fel kell hívnunk a figyelmet. A szóbelseji **n* legtöbbször palatális hangrendű szavakban fordul elő. A mordvinban ilyenkor természetesen *n*-et találunk. E mordvin szavak alapján tehát nem dönthető el, vajon az alapnyelvi palatalizált mássalhangzó továbbéléséről van-e szó, vagy pedig egy depalatalizálódott mássalhangzó újra palatalizálódásáról:

(6) **küner(e)* ~ **kîner(e)* > Pmd. **keñer* > E *Keñer*, *Keñere*, M *Keñer* 'könyök' ~ cser. *kâner*, *kâner*, lpN *gâr'dnjel*, fi. *kyynär(ä)*. Valószínűbbnek tartom, hogy ebben és más szavakban az alapnyelvi **n* él tovább. A szóbelseji *n* nyomai kimutathatók a finnségi nyelvekben is, ahol az **n* > *i* + *n* vagy *n* + *i* (pl. fi. *kyynär* < **küinär*; *kyynel* < **küinel* 'könyv'; *minüä* < **miñä* 'meny'). A szóbelseji **n* veláris hangrendű szóban is megmaradhatott:

(7) **kuña* > Pmd. **koña* > E *koñams*, M *koñams* 'hunyt' ~ zürj. *kuñnj*, votj. *kîññi*. (Nem tartom lehetetlennek, hogy a fi. *kyyny*, *kyynysilmä* palatális hangrendje ellenére is biztosabban vonható ide a *kyynär*, *kyynel*-féle szavak analógiája alapján: **kuña* > **küñä* > **küine* > *kyyny*.)

A fentiekkel talán sikerült bizonyítanom, hogy az *n* s z ó b e l s e j é b e n azokban a nyelvekben is tovább megmaradt, amelyekben az általános depalatalizációs tendencia erősebben érvényesült, mint a mordvinban. Úgy látszik,

hogy a mordvinban (és részben a cseremiszenben is) egy megindult, de félbe-maradt depalatalizációs folyamatról van szó. A depalatalizációnak főként a szóeleji mássalhangzók voltak kitéve, a szóbelsejiek ellenállóbbnak bizonyultak. A folyamat lelassulását, ill. megszűnését a finnségiekkel való kapcsolat megszakadása okozhatta.

1.3. A **c*—**č* oppozícióra itt nem térek ki részletesen. A **č* fejleményei sokszor egybeestek az **š*-éivel. (A **č* kevés kivétellel csupán affektív szavakban maradt meg.) Sokkal érdekesebb nyomon követni az alapnyelvi szibiláns pár (**s*—**š*) sorsát a mordvinban. Az alapnyelvi ellentétpár legkövetkezetesebben az erzában maradt meg, míg a moksában (a cseremiszenben és a balti finnben) kiegyenlítődéssé történt. (A palatalizált-palatalizálatlan ellentét más jegyekkel bővülve lényegében a lappban is fennmaradt. Vö. Ravila 1935. 31.)

A FP alapnyelvi oppozíció (**s*—**š*) az ősmordvinban is fennállt, s a többi palatalizált mássalhangzóval ellentétben semmi jel nem utal arra, hogy az **š* depalatalizálódott volna. Ellenkezőleg: az **š* következetesen megmaradt veláris környezetben is, pl.

(8) **šata* > Pmd. **šadâ* > E *šado*, M *šadâ* 'száz' ~ cser. *šüda*, *šüdö*, lpN *čuotte*, fi. *sata*;

(9) **šola* > Pmd. **šulâ* > E *šulo*, M *šulâ* 'bél' ~ cser. *šol*, *šolo*, lpN *čoalle*, fi. *suoli*.

Ugyanez a helyzet a palatális hangrendű szavakban is, ahol természetes, hogy az alapnyelvi **š* megmarad *š*-nek. Rendhagyó azonban, hogy az eredeti palatalizálatlan **s* sem palatalizálódik az erzában, pl.

(10) **šule* ~ **sile* > Pmd. **sel'* > E *sel'*, *säl'*, M *šel'* 'öl'; Klafter' ~ cser. *šulö*, *šal*, lpN *sällä*, fi. *syli*;

(11) **pesä* > Pmd. **pizä* > E *šize*, M *šizä* 'fészek' ~ cser. *pəžäš*, *pužas'* lpN *beasse*, fi. *pesä*;

(12) **köse* ~ **küse* > Pmd. **kuz* > E, M *kuz* 'lucfenyő' ~ cser. *kož*, lpN *guossä*, fi. *kuusi*.

Szép számmal van példa arra, hogy a palatalizált *š* előfordul veláris környezetben, s hogy a palatalizálatlan *s* palatális környezetben. Az alapnyelvi **s*—**š* oppozíció tehát szó elején megmaradt az erzában, szó belsejében a moksában is! Minimális párok pl. E *soks* 'sí' — *šoks* 'ősz'; *šed* 'híd' — *šed* 'szén'. A palatalizálatlan *s* megmaradásának a következménye az lett, hogy az utána következő palatális *i* vagy *e* (nyelvjárási *ä*) hátrább ejtődik, velarizálódik (*ī*, *ē*, *ä*). Ugyanez történik szó belsejében *z* után is. A palatális magánhangzó velarizálódása egyfajta asszimilációnak, igazodásnak fogható fel, amely tartósítja, megőrzi a mássalhangzó keménységét. Az ilyenfajta asszimilációt többek között Posti (1935. 83) és Steinitz (1944. 103) orosz fonetikai hatással magyarázta az erzában.

Az oroszban a kemény *š*, *ž*, *č* és újabban a *c* után is az *i* velárisan ejtődik: a déli és a közép-orosz nyelvjárásokban helyenként az *e* is (Stipa 1953. 48). Azokban a nyelvekben, amelyek az orosz nyelvjárások szomszédságában fejlődtek, csakugyan érezhető az orosz fonetika hatása: az orosz kemény ejtés mintájára a nyelv tömege a dentális mássalhangzók ejtésekör hátrafelé tolódott el a lágy szájpaddás irányába. A *t*, *d*, *l*, *r*, *n*, *s* és *z* kemény ejtése hat a következő magánhangzóra, a palatális magánhangzó velarizálására törekszik (Posti 1935. 86). Ez jelenség észlelhető a vepszében (továbbá a lúdben és az aunusziban is): palatalizálatlan dentális mássalhangzó után *ē* és *ī* áll, pl. vepsze *išezē* 'magát'

stb. Posti tanulmányában (1935. 79–80) bőségesen van példa erre a jelenségre. Fonetikailag csakugyan meglepő hasonlóság tapasztalható a vepsze és a mordvin között e tekintetben. Kézenfekvő dolog lenne arra gondolni, hogy az erzában az oroszos ejtés hatására toldott hátrább az *i* és az *e* képzése, a moksában viszont a palatális magánhangzók nem velarizálódtak, hanem az *s* palatalizálódott, esetleg ugyancsak orosz hatásra. Véleményem szerint ebben a magyarázatban ellentmondás van. Nehéz elképzelni, hogy ugyanaz a hatás ellentétes megoldást hozott volna az erzában és moksában. Vajon miért nem velarizálódott a moksában is a palatalizálatlan *s* utáni magánhangzó? Másfelől a szóeleji és a szóbelseji palatalizálatlan *s*, ill. *z* eltérően fejlődött: szó belsejében a szibiláns kemény maradt a moksában is! Ez arra enged következtetni, hogy ezt a jelenséget mégsem lehet teljesen orosz hatásnak tulajdonítani, mint ahogy erre már Paasonen is utalt (1893. 49).

A magyarázat végső soron a mordvinban is megtalálható. A fent (1.2.) említett depalatalizációs tendenciakezdemény ellenére valamilyen oknál fogva fontos volt, hogy az eredeti **s*–**ś* palatalizációs mássalhangzó-korreláció megőrződjön, talán mert ennek a párnak a frekvenciája nagyobb volt, mint a többié. A szóeleji *ś* megőrződése miatt a mordvinban (az erzában és a moksában egyaránt) bőséggel található *śa*-, *śo*-, *śu*- kapcsolatok. (Ezek csaknem teljesen hiányoznak az oroszban.) A palatalizálatlan és a palatalizált szibiláns közti különbséget igyekeztek megtartani palatális környezetben is, s ez az *i* és az *e* velarizálódásához vezetett. Az *s*-megőrző tendencia ősmordvin eredetű, hiszen az eredeti palatalizálatlan mássalhangzó szó belsejében a moksában is megvan. A hátrább képzett szóvégi magánhangzó redukálódott, *s* fejleményei egybeestek a redukált veláris magánhangzóéival, pl. **kesä* > Pmd **kizš* > **kizš* > M *kizä*; vö *sata* > Pmd **śadš* > M *śadä* (Ravila 1929. 100). Az első szótagban az **s*–**ś* a moksában egybeesett palatális magánhangzó előtt, pl. Pmd.* *śel* > M *śel*; Pmd. **śejəl* 'sün' = M) Valószínűnek tartom, hogy az első szótagi veláris ejtés az erzában az ősmordvin második szótagi velárisabb ejtés hatására alakult ki.

A második szótagi veláris *ɛ* keletkezését megkönnyítette az a tény, hogy az ősmordvinban létezett egy velarizált *ɛ*, amely a palatális *i* párjaként keletkezett *V + j* kapcsolatból, pl. **niłəj* > E, M *niłi*, de Pmd. **vanəj* > E, M *vanı* ('nyel', ill. 'néz'). Ez a hátrább képzett *ɛ* akkor fordul elő amikor az első szótagban veláris magánhangzó volt, továbbá az első és a második szótag határán palatalizálatlan mássalhangzó. Érthető, hogy az ilyen palatalizálatlan mássalhangzó után fellépő *ɛ* alkalmas volt az általános palatalizáció ellen küzdő *s* „testőrül” (E, M *śj*, *śj* 'genny'), majd ez az artikuláció átterjedt az *e*-re is, amely sokkal több szóban állt a palatalizálatlan *s* őrzőjeként.

Mint láttuk, a fenti asszimilációs jelenség már az ősmordvinban funkcionálhatott, amikor számottevő orosz határról még nem lehetett szó. A kelet felé terjeszkedő orosz lakosság csak a 11. században érte el a mordvin településeket, s elsősorban a moksákkal kerülhetett kapcsolatba. A későbbiekben a közép- és dél-orosz nyelvjárások a moksákkal, az északi orosz nyelvjárások pedig az erzákkal álltak kapcsolatban (Stipa 1952. 60 és Kiparsky 1970. 7–8). A fentiekből levonható az a következtetés, hogy az ilyen „megőrző” asszimiláció (Jespersen kifejezésével „beharrende Assimilation”) kialakulhat minden olyan nyelvben, amelyben a légysági korreláció kiterjed a konsonantizmus egészére. Gondolhatunk areális ejtészváltozatra is, amelynek gyökere végső soron akár a mordvinba nyúlhat vissza.

2. A FP alapnyelvi palatalizált mássalhangzók egy része (a megőrző tendencia jóvoltából az *s—*š oppozíció teljesen, az *n—*ń részben, a többi nyomokban) megmaradt az ősmordvinban is. A mai teljes lágysági korreláció kialakulását idegen (közelebről orosz) hatással szokták magyarázni. Ezzel kapcsolatban már Erkki Itkonen (1944. 362) felhívta a figyelmet arra, hogy „mordvan erinäisissä takavokaalisissa sanoissa, yleensä nähtävästi alkup. e-vartaloiissa, havaitaan sanansisäisten konsonanttien liudentumista, minkä ohella toisessa tavussa on keski- resp. takavokaalin asemesta etuvokaali, esim. E *kolgems*, M *kolgəms* ~ sm. *kulke-*, E *potəms*, M *potəms* ~ sm. *pure-...*” A felhozott példákon kívül számtalan egyéb eset is van, ahol hasonló hangkörnyezetben palatalizált mássalhangzó áll. E szavakban nem lehetett a második szótagban *ɛ*, hanem *e*, egyébként nem palatalizálódott volna a megelőző mássalhangzó (Itkonen 1946. 299). Az ilyen tőtípusba tartozó szavak szóbeljei mássalhangzójának palatalizációja már az ősmordvinban megtörtént, még az orosz hatás megerősödése előtt. Másrészt a jelenlegi orosz lágysági korreláció is kései fejlemény.

2.1. A fentiek alapján véleményem szerint az ősmordvin kortól megvolt annak a feltétele és lehetősége, hogy a palatalizált hangok száma gyarapodjon, kiváltképp szó belsejében az említett fonetikai körülmények között. Ebben a pozícióban szép számmal öröklődtek palatalizált mássalhangzók a FP alapnyelvből, pl.

(13) **kaše-* > Pmd. **kašə-* > E *kažems*, M *kažəms* 'ajándékoz' ~ cser. *kuzəšk* 'hozomány';

(14) **kačə-* > Pmd. **kučə-* ~ **kučə-* > E *kuzəms*, M *kučəms* 'kúszik' ~ cser. *kuzəš*, *kūzəš*.

2.2. Az eredeti *lj* kapcsolatokból is könnyen keletkezett *l*, pl.

(15) **neljä* > Pmd. **nilə* > E *ńile*, M *ńilä* 'négy' ~ cser. *nal*, *näl*, lpN *njeal'ljə*, fi. *neljä*;

(16) **peljä* > Pmd. **pilə* > E *pile*, M *pilä* 'fűl' ~ cser. *pələš*, *päləš*, lpN *beal'lje*.

Ezek analógiájára, valamint a második szótagi palatális magánhangzó hatására keletkezhetnek a következő példák palatalizált *l*-jei:

(17) **ńele-* > Pmd. **ńilə* ~ **n-* > E *ńilems*, M *ńiləms* 'nyel' ~ cser. *neläm*, *nelam*, lpN *njiellät*, fi. *niellä*;

(18) **pele-* > Pmd. *pələ-* > E *pələms*, M *pələms* 'fél-' ~ lpN *bällät*, fi. *pelätä*.

A palatalizáció áttért a többi mássalhangzóra (főleg a dentálisokra) is, pl.

(19) **küle-* > Pmd. **kułə-* > E *kułəms*, M *kułəms* 'hall' ~ cser. *kolam*, lpN *gullät*, fi. *kuulla*;

(20) **wole-* > Pmd. **ułə-* > E *ułəms*, M *ułəms* 'van' ~ cser. *šlam*, *ulam*, fi. *olla*;

(21) **pane-* > Pmd. **pańə-* > E *pańəms*, M *pańəms* 'süt' ~ ?fi. *panna*;

(22) **pure-* > Pmd. **pořə-* > E *pořəms*, M *pořəms* 'rag' ~ cser. *pəram*, *puram*, lpN *borrät*, fi. *purra*;

(23) **kulke-* > Pmd. **kolgə-* > E *kolgəms*, N *kolgəms* 'folyik' ~ lpN *golgät*, fi. *kulkea*.

Az utóbbi példa (23) egyedi, más hasonló szavakban a második szótagi magánhangzó velarizálódott, pl. **šulke-* > Pmd. *šolgə-* > E *šolgəms*, M

solgâms 'becsuk'. Lehet, hogy tőtípusváltásról van szó, vö. E *valgoms*, M *valgâms* 'leszáll' < Pmd. **valgâ-* < **walka-*.

Az alapnyelvi palatalizálatlan **s* esetében ez a jelenség igen ritka a megőrző tendencia miatt. Nem is nagyon van több példa az **s* palatalizációjára, mint E (j)*uksems* 'jut' ~ fi. *jaksaa*, ráadásul a M-ban szabályos megfelelőt találunk: *juksâms* (Itkonen 1944. 362).

A palatalizáció tehát csak az erza nyelvjárásokban érvényesült, s talán a szókezdő *j* számlájára írható.

2.3. Az eredeti szóbeljei, valamint a *k*-ből keletkezett *j* is ebben az irányban hatott, pl.

(24) **uje-* > Pmd. **ujâ-* > E *ujems*, M *ujâms* 'úszik' ~ cser. *iâm*, *ijam*, lpN *vuoggjât*, fi. *uida*;

(25) **töke-* > Pmd. **tujâ-* > E *tujems*, M *tujâms* 'hoz' ~ lpWfs *tuokkêt*, fi. *tuoda*. — Ebben a szóban párhuzamos fejlődés történt. Ha a *v* nem képző, akkor a *j*-s alak mellett *v*-s is létezik: E *tuvoms*, éppenúgy, mint a következő szóban: E *lovoms*, M *luvâms* 'olvas' ~ fi. *lukea*. Ez esetben a (25)-ös példában Pmd. **tuvâ-* párhuzamos alakkal is számolni kell.

Az eredeti **k* fejleményei egyébként arra utalnak, hogy a magánhangzó minősége egyértelműen meghatározta a mássalhangzó fejlődését, pl. **wike-* > Pmd. **vija-* > E *viems*, M *viâms* 'elvisz', de **jaka-* > Pmd. **javâ-* > E *javoms*, M *javâms* 'oszt'. Az eltérő fejlődés **γ* fokon keresztül ment végbe a palatális, ill. a veláris magánhangzó-környezet hatására (Keresztes 1971. 55). A palatális környezet tehát egyre-másra „termelte” a palatális, ill. a palatalizált mássalhangzókat. A szóbeljei *j* azonban nemcsak az előtte álló mássalhangzót palatalizálhatta, mint a (15) és a (16) példában, hanem a rákövetkező veláris magánhangzót is:

(26) **orja* > Pmd. **urâ* > E *urê*, M *urâ* 'szolga' ~ ?lpN *oar'je* 'dél', fi. *orja*;

(27) **marja* > Pmd. **marâ* > E, M *mar* 'alma' ~ lpN *muor'je*, fi. *marja*.

2.4. Nagyon valószínű, hogy a mordvin palatalizációs mássalhangzó-korreláció viszonylag fiatal, de önálló fejlemény, amelynek megvoltak a közvetlen előzményei a finn-permi alapnyelvben, s amely a kései ősmordvinban a fent bemutatott séma alapján kiterjedt a dentálisokra (vö. 2.2., 2.3.). A palatalizációs korreláció alól ma már csak a veláris-posztdorzális mássalhangzók, továbbá az *š*, *ž* kivétel (Stipa 1973. 36). Minthogy a légysági korreláció nem volt meg az ősszlávban, Veenker (1967. 47, 164) valószínűnek tartja, hogy az oroszban is finnugor hatásra fejlődött ki. A mordvin és az orosz palatalizáció közös vonásai alapján csakugyan lehetséges, hogy a légysági korreláció mai szintje az orosz nyelvjárásokkal való szoros kölcsönhatásban alakult ki. A mordvin dentális mássalhangzóknak (s később a többi mássalhangzónak) a palatalizációja szó belsejében vette kezdetét, s innen terjedt el máshova is. Nyilvánvaló, hogy az első és a második szótag határán álló konzonánsnak döntő szerepe volt e folyamatban.

3. Végezetül szeretnék röviden kitérni a mássalhangzók palatalizációs tendenciájának a magánhangzó-illeszkedésre gyakorolt hatására. Az alapnyelvi illeszkedésben a kései ősmordvinban zavar keletkezett. E zavart három tényező okozhatta: a) a második és a további szótagok bizonyos magán-

hangzóinak redukciója, b) a velarizált magánhangzók (ǰ, majd ɛ) keletkezése és c) a palatalizációnak a terjedése az első és második szótag határán levő mássalhangzók körében. Ezek közül a magánhangzók redukálódása okozta a legkisebb zavart, hiszen a redukált hangok palatális és veláris jegye megmaradt (*ə — *ǣ); az *a*-töví szavaknak a kétirányú fejlődése viszont az *a*-t olyan helyre is bevitte, ahol a klasszikus illeszkedési szabályok szerint nem lett volna helye (Ravila 1929. 120). Ez később a moksában a hangrend megbomlásához, és az illeszkedés teljes megszűnéséhez vezetett.

A velarizált magánhangzók keletkezése fonetikailag az eredeti bináris rendszer helyébe hármas tagozódást léptetett: **a ɛ ä*, valamint **ǣ ǟ ǡ*, s minthogy a velarizált magánhangzók előfordulása a palatalizálatlan mássalhangzók függvénye volt, az ősi palato-veláris illeszkedés helyébe az erza nyelvjárások előzményében újfajta illeszkedés lépett. (Az erza magánhangzó-harmónia, ill. illeszkedés leírására vö. Feoktistov 1966. 178; Koizumi 1980. 3–5; Rédei 1982. 176.) A szuffixumvariánsok kiválasztásában az első és a második szótag közötti mássalhangzó lett döntő jelentőségű, a korábbi első szótagi vokális elvesztette meghatározó szerepét a szóalakok formálásában. Rédei ezt a jelenséget szótagilleszkedésnek (silbische Vokalanpassung, silbischer Synharmonismus) nevezi (1982. 176), amelyhez véleményem szerint a palatalizált és a palatalizálatlan mássalhangzók harmóniája is kapcsolódik, mint pl. a többes jel esetében: *E kudo-t* 'házak', *vele-t* 'falvak', valamint *surt* 'ujjak', *kar-t* 'hánscsokorok' (vö. még Koizumi 1980. 3).

KERESZTES LÁSZLÓ

Irodalom

- BEKE 1914: BEKE ÖDÖN, A fgr. **ɔ*' és **ɔ* hang történetéhez. KSz. 14: 347–351
 FEOKTISTOV 1966: FEOKTISTOV, A. P., Erzjanskij jazyk. (In: Jazyki narodov SSSR. III.) Moszkva. 177–198.
 ITKONEN 1944: ITKONEN, ERKKI, Vähäisiä sanahuomioita. Vir. 1944: 355–365
 ITKONEN 1946: ITKONEN, ERKKI, Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–337
 JANHUNEN 1981: JANHUNEN, JUHA, Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu. 77: 219–274
 KERESZTES 1971: KERESZTES LÁSZLÓ, A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása. MNy. 17: 51–60
 KERESZTES 1975: KERESZTES LÁSZLÓ, Mordvan konsonantiston kehitys. CIFU III, Pars I. Tallin. 504–509
 KIPARSKY 1970: KIPARSKY, VALENTIN, Finnougrier und Slaven. UAjb. 42: 4–8
 KOIZUMI 1980: KOIZUMI, TAMOTSU, On the Vowel Harmony of the Erza-Mordvin. Uralica 5: 1–9
 Osnovy: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Moszkva 1974.
 PAASONEN 1893: PAASONEN, HEIKKI, Mordvinische Lautlehre. Helsinki.
 PAASONEN 1911: PAASONEN, HEIKKI, Adalék a fgr. **ɔ*-hang történetéhez. NyK 40: 352–353
 POSTI 1935: POSTI, LAURI, Vepsän vokaalisoinnusta. Vir. 1933: 73–89, 380–383
 RAVILA 1929: RAVILA, PAAVO, Über eine doppelte Vertretung des urfinnisch-wolgaischen *a* der nichtersten Silbe im Mordwinischen. FUF 20: 83–120
 RAVILA 1935: RAVILA, PAAVO, Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. FUF 23: 20–65
 RÉDEI 1982: RÉDEI KÁROLY, Beitrag zur Vokalharmonie im Erza-Mordwinischen. SFU 18: 176–177

- STEINITZ 1944: STELNITZ, WOLFGANG, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm
- STIPA 1952, 1953: STIPA, GÜNTER JOHANNES, Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwinisch und Russisch. UAJb. 24: 59—64; 25: 28—51
- STIPA 1973: STIPA, GÜNTER JOHANNES, Mordwinisch als Forschungsobjekt. Nápoly 1973
- VEENKER 1967: VEENKER, WOLFGANG, Die Frage des finnougriichen Substrats in der russischen Sprache. Bloomington

Palatalisierung und erhaltende Tendenz im Mordwinischen

von LÁSZLÓ KERESZTES

Das Konsonantensystem des Mordwinischen ist durch die Opposition palatalisierter/nichtpalatalisierter Konsonanten charakterisiert.

Im frühen Urmordwinischen begann — ähnlich wie in den ostseefinnischen Sprachen — ein Depalatalisierungsprozeß zu wirken, dem hauptsächlich wortanlautende Konsonanten ausgesetzt waren; die wortinlautenden Konsonanten waren widerstandsfähiger. Für die Schwächung bzw. Unterdrückung der Tendenz könnte der Abbruch der Beziehungen mit den Ostseefinnen verantwortlich sein. Die Depalatalisierung wirkte beim Sibilantenpaar (**s* — **š*) überhaupt nicht; die Opposition zwischen dem palatalisierten und dem nichtpalatalisierten Sibilanten wurde möglichst auch vor Palatalvokalen erhalten. Die Tendenz das *s* zu erhalten ist urmordwinisch, da der ursprünglich nichtpalatalisierte Konsonant im Wortinneren nicht nur im Erzanischen, sondern auch im Mokschanischen erhalten blieb. Die Erhaltung des *s* (und *z*) wurde auch die Velarisierung des *i* und *e* gestützt. Dieser Artikulationsmodus — der allgemein mit dem Einfluß der russischen Phonetik erklärt wird — ist urmordwinisch, er griff im Erzanischen von der zweiten Silbe auch auf die erste Silbe über.

Die von der Grundsprache geerbte Palatalisierungskorrelation blieb also im Urmordwinischen nur beim Konsonantenpaar **s*—**š* unversehrt erhalten, teilweise aber auch — vor allem wortinlautend — bei anderen Konsonantenpaaren. Die schon bestehenden wie die durch die Verbindung *lj* entstandenen inlautenden palatalisierten Konsonanten wirkten analog auch auf die übrigen Konsonanten — hauptsächlich auf die Dentalkonsonanten — und später auch auf den Wortanlaut. Die Palatalisierungskorrelation wurde also nicht vom Russischen übernommen, zu ihrer jetzigen Form entwickelte sie sich aber wahrscheinlich schon unter dem starken Einfluß russischer Dialekte.

Die zwischen erster und zweiter Silbe stehenden Konsonanten spielten nicht nur bei der Verbreitung der Palatalisierung eine große Rolle, sondern auch beim Schwund der klassischen Vokalharmonie und bei der Herausbildung der neuen Lautattraktion.

Tallózás madárnevek körében

I. A füsti fecske néhány nevééről. — A füsti fecske 'Hirundo rustica' a legismertebb fecskefaj nálunk, ezért jelző nélkül *fecské*-nek is nevezik-nevezzük, amiképpen a mezei pacsirtát (a legjobban ismert pacsirtafajt) egyszerűen *pacsirtá*-nak, a fehér gólyát *gólyá*-nak, a házi verebet *veréb*-nek stb., s ahogy ezt a más nyelvűek is teszik saját nyelvükön; vö. például ang. *swallow*, ném. N. *Schwälke*, fr. *hirondelle*, sp. *golondrina*, or. *ласточка*: 'füsti fecske' (= fecske: Gozmány László, *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum*. Bp. 1979. I—II. 5562. A megadott szám nem lap-, hanem tételszám). A *füsti fecske* (első adata 1798-ból adatható: *Füsti fetske*: Gáti István, *A' természet históriája . . . Pozsonyban 1798.* 180), *kémény fecske* (1801: Földi: *TermHist.* 178), *kéményi fecske* (Chernel István, Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségökre. II. Tüzetes rész. Bp. 1899. 516), *kéményföcske* (Herman Ottó, *A madarak hasznáról és káráról*. Bp. 1901. 179) a madár korábbi fészkelőhelye, a kémények alapján született; vö.: „a *füsti fecske* elnevezését nem a színéről kapta, hanem arról a szokásáról, hogy a régi időben a kéményekben is fészkelte” (Brehm Alfréd, *Az állatok világa. Madarak. Szerkesztette Schenk Jakab. II, 72.* Bp. 1929). A *füsti* jelző csak erre a madárfajra vonatkozik. A tollazat fekete színe alapján keletkezett jelzős madárnevek egy részének *füstös* a jelzője (például *füstös csér*, *füstös réce*), de sohasem *füsti*. Nevezik ezt a madarat is *füstös fecské*-nek (Földi: i. m. 178), minden bizonnyal a madár tollazatának fekete színéről. Az idézett nevek idegen nyelvi megfelelőire l. például ném. *Rauchschwalbe* (= füstfecske), *Feuerschwalbe* (= tűzfecske) (Brehms *Tierleben*. Leipzig und Wien. I, 1891. 519), fr. *hirondelle de cheminée* (R. T. Peterson—G. Mountfort—P. A. D. Hollom, *Európa madarai*. Bp. 1969. 185), luxemburgi ném. *Schäschtechschmuelef* (= kéményfecske) és *Kameinebotzert* (= kéménypucoló: H. Suolahti, *Die deutschen Vogelnamen*. Straßburg, 1909. 24), ném. *Schornsteinschwalbe* és sp. *golondrina de chimenea* (= kéményfecske: Gozmány i. m. 5562), észt *suitsupäusukene* (= füsti fecskécske: M. Mäger, *Eesti linnunimetused*. Tallinn 1967. 124): ua.

A *vörös föcske* (Barbacs, Sopron megye: Chernel: i. m. 516) nevet „az a hiedelem adta neki, hogy vörös tejet ad abban a házban a tehén, ahol lepiszkálják Isten madarának a fészket” (Brehm—Schenk: i. m. 72). Úgy vélem, nemcsak a hiedelem szülte ezt a nevet, amelynek a németben van megfelelője; vö. ném. N. *Blutschwalbe* 'ua.' (= vérfecske: Brehm: i. h.). A *vörös fecske* név ugyanis etimológiailag és onomasziológiailag is összefügg, azonos e madár legkorábbról adatható nevével, a *vörös fecské*-vel (*Vörös-Fetske*: 1793: Grossinger, J. B., *Universa Historia physica regni Hungariae*

... Tomus II... Posonii et Comaromii. 196). A névadás alapja a füsti fecske gesztenyevörös homloka és toroka volt. A vörös pedig nem egyéb, mint a véres melléknév szóhasadásos párja (TESz. vörös a.). A vörös fecske idegen nyelvi megfelelői közül l. ném. *Rötelschwalbe* (= vörhenyes fecske) és ang. *red-fronted swallow* (= vörös homlokú fecske): ua. (Gozmány i. h.).

Ezt a kedves madárkát mint jó és szerencsét hozó madarat nevezik *Istenfecske*-nek (Nomenclator Avium Regni Hungariae. Bp. 1898. 207. tétel-szám a.), *istenföcske*-nek (Fejér megye: Chernel: i. h.), *Isten madará*-nak (Brehm—Schenk i. h.), *Isten madárkájá*-nak (Gyula: ÚMTsz.). Többek között az a hiedelem is járja, hogy ahol ez a madár fészkel, oda nem üt bele a mennykő. Megfelelőkre vö. észt *jumala kanake* (= Isten csibéje), *jeesuse lind* (= Jézus madara), vepsze *dumalan lind* (= Isten madara): ua. (Mäger: i. m. 124—5), illetőleg ném. *Gottesvogel* 'sárgarigó' (= Isten madara: Brehm: 1: 400).

2. A kerceréce magyar nevei. — A kerceréce név (1801: *Kercze Récze*. Földi i. m. 204) előtagja, a *kerce* hangutánzó eredetű; a madár hangját („A gácsér hangja érdes; a tojóé rekedtes”: Európa madarai 70) utánzó szó volt a madár nevévé. A szóvégi *-e* a hangutánzó madárnevekben, illetőleg állatnevekben gyakori kicsinyítő képzőnek felel meg (vö. *csibe, liba, pipe: coca*). A *kerce* igei párja a *kerceg*, amellyel a kerceréce hangját fejezik ki (MNy. 1925: 217). A *kerceg, kerce* abba a nagy hangutánzó szócsaládba tartozik, amelynek egyik ismert — s a madarakkal kapcsolatban gyakran szóba kerülő — tagja a *kerreg* (l. TESz. *kerreg* a.). „Sajátságos, erős, messzehallatszó suhogással vagy inkább sziszegéssel repül” (Chernel: i. m. 99), emiatt nevezik *lärmás kacsá*-nak (Chernel: i. m. 98), *lärmás récé*-nek (Madarász Gyula, Magyarország madarai. Bp. 1899—1903. 284); vö. R. lat. szakny. *Anas clangula* (= kiáltó réce), ném. *Schellente, Schallente, Klangente* (= harsogó réce), *Schreier* (= kiáltó), *Quaker* (= kvákogó): ua. (Brehm: i. m. 3: 659). Grossinger *Jég-Rétze* (1793: 82) neve és a nyelvjárási *jeges réce* (Velencei-tó környéke Chernel: i. h.), *jegeskacsa, jegeskér, jegesruca, jégfű* (Herman, Pászt. 651) magyarazatául l.: „télén a vízen jég közt is itt marad” (Herman: i. h.). Idetartozik az 1786-ból származó türkevei *jégfűjókacsa* is: a *fű* madárnév elhomályosulása után e szót a *fűj* igéhez kapcsolták (EtSz. 1. *fű* a.). Buksi fejről és tömzsi alkatáról két nevet is kapott: *buksi réce* és *bikafejű réce* (Chernel: i. h.). Ezekre l. lat. szakny. *Bucephala* (= ökörfejű), ném. *N. Knöllje, Knobbe* (= gombóc, gumó: Brehm: i. h.), ném. *Büffelknopfente* és ang. *Buffel-headed duck* (= bivalyfejű réce: W. Makatsch, Wir bestimmen die Vögel Europas. Leipzig 1977³. 190), ném. *Büffelente* (= bivalyréce: Brehm: i. m. 3: 660): ua.

Mint a bukórécék, ez a madár is gyakran bukik víz alá. Több nevét ennek köszönheti: *bujárréce* (Chernel: i. m. 98), *bujár kacsa, bukós réce* (Brehm—Schenk 3: 233), *bugárkacsa* (Chernel: i. h.); vö. ném. *Tauchente* ua. (= búvárréce: Gozmány: i. m. 1810). A *deres réce* (Fertő tó: Chernel: i. h.) a tollazat szürkésfehér színe alapján született, miként a *kis deres* 'kisbukó', és a *nagy deres* 'nagybukó' is; ezekre l. ném. N. *Schimmel* 'hegyi réce' (= deres: Brehm i. m. 3: 659). A *bodrogi kacsa* (Brehm—Schenk: i. m. 3: 233) a madár egyik helyi elnevezése s arra utal, hogy a névadók a Bodrogon látták, figyelték meg. Erre vö. *dunai halászmadár* 'dankasirály' (Nomenclator 20.) és ném. N. *Rhein-Meve* ua. (= rajnai sirály: Suolahti i. m. 403).

3. A kuvik elnevezéseiből. — A kuvik 'Athene noctua' régóta és széles körben ismert neve a *halálmadár*, amelynek számos változata él nyelvjárásainkban. A két régi adat *Halál-madár* (1793 : Grossinger : i. m. 287), *Halálbagoly* (1799 : Fábrián József, Természeti-historia . . . Wetzprémben. 318). Chernel így ír a kuvikról: „Gyakran a kivilágított ablaknak repül . . . Így született az a hiedelem, hogy a mely házon a kuvik szól, ott haláleset lesz ; miért is egyik neve *halálmadár*. A *kuvik* és *csuvik* elnevezés hangjára vonatkozik, melyből a képzelgős fül a *ki-vidd*, *ki-vidd* mondást is kivéli hallani, mellyel a halálmadár figyelmeztet ; ami, ha esetleg beteg van a háznál, nem jelenthet mást : hogy *kividd a temetőbe*” (Chernel : i. m. 454). Hasonló elnevezések másutt is vannak. A németben például így értelmezik a madár hangját : *komm mit* (= gyere velem : Urania állatvilág. Madarak. Szerző G. Mauersberger. Bp. 1978². 246) ; vö. még ném. *Leicheneule*, *Todteneule* (= halottbagoly), *Leichenvogel*, *Todtenvogel* (= halottmadár) (Brehm i. m. 2 : 176), *Sterbekauz* (= halálkuvik : Suolahti : i. m. 322), *Todesvogel* (= halálmadár : Földi : i. m. 139) : ua.

A régiségből idézhető neve az *éjjel járó madár* (*Iyel iaro madar* : Murm. 1053. : 1533 és *eiel Jaro madar* : KolGl. : NyF. 45. sz. 41 : 1577), ez azonban más bagolyfajtákra is vonatkozhatott. A *gurgulya bagó* (Vas megye : Chernel : i. h.) nevet valószínűleg hullámvonalú, alacsony repüléséről kapta. A *gurgulya* a nyelvjárási *gurgul* 'gurul' (MTsz.) ige régies melléknévi igeneve, tehát tulajdonképpen e madárnévnek 'guruló bagoly' a jelentése. Etimológiai és onomaziológiai megfelelőkre l. : N. *gurgulamadár* 'fogoly' és *guruló* 'széki lile' (ÜMTsz.).

4. A *magyar dalabáj* és társai. — A madárnevek körében is meglehetősen gyakori az a névtípus, amelyben egy-egy madarat népnévi jelzővel, bizonyos nyelvekben pedig önmagában népnévvel jelölnek. Ennek a sajátos névadásnak több oka is lehet, s hogy éppen melyik alapján kapta ez vagy az a madár a nevét, csak külön vizsgálattal dönthető el — ha eldönthető egyáltalán. Az egyik esetben azt jelöli ez a névtípus, hogy melyik ország, melyik nyelvterület jellegzetes (vagy annak vélt) madara a megnevezett madár. A másik esetben csupán azt, hogy melyik ország felől, irányából jön a szóban forgó madár a névadó közösséghez, illetőleg melyik ország felé távozik tőle. Ismét más esetben csak azt jelölik népnévi jelzővel, hogy a madár nem honos, nem állandó, tehát többé-kevésbé idegen az elnevezők számára. Van ezen kívül még egy ok is : adnak efféle neveket tréfás-csúfolódó szándékkal is.

A nagy fülemüle 'Luscinia luscinia' Naumann-féle német elnevezése például *ungarische Nachtigall* (= magyar fülemüle : Vajda Péter : Az Állat-Ország . . . Budán 1841. 414). A névadás alapja az volt, hogy „Europa keleti részében (nevezetesen Magyarországon és Lengyelországban) van nagyobb fajtája a dalabájnak . . . neve . . . *Magyar dalabáj*” (i. m. 413—4). A cseh *slavík uherský* ua. (= magyar fülemüle : H. I. Jørgensen, Nomina Avium Europaeorum. Copenhagen 1958. 69) is valószínűleg a német név fordítása.

A nagyililik 'Anser albifrons' egyik népi elnevezése *lengyel lúd* (Chernel : i. m. 129). Az ezt a nevet adó magyar nyelvű közösség azt figyelhette meg, hogy e nálunk csak vendégként előforduló, tehát idegen madár északról jön és észak felé távozik. A *lengyel* jelző ebben a madárnévben annyit jelent tehát, hogy abból az irányból jövő, arra felé távozó madár. Hasonló madárnevekkel más nyelvekben is találkozunk. Ausztriában például a szalakóta nyelvjárási

elnevezése *der ungarische Häher* (= a magyar szajkó: Suolahti: i. m. 16). Ugyanezt a madarat a svédek *spansk kråka*-nak, azaz spanyol szalakótának mondják (Mäger: i. m. 109). A fülespacsirta neve lappul *ruošša-hállap* (Lagercrantz, LpWsch. 2: 752), s ebben a jelző azt jelenti: 'orosz'. Az észetben a szalakótának többek között a következő elnevezései járatosak: *saksamaa vares* (= németországi szalakóta), *saksavares* (= német szalakóta), *saksamaa harakas* (= németországi szarka), *saksamaa pasknäär* (= németországi szajkó), *austria vares* (= osztrák szalakóta), *japaani vares* (= japán szalakóta) (Mäger: i. m. 109); vö. még vogul *maskäu kwöræχ* 'csóka' (= moszkvai varjú: NyK 61: 354).

Az angolban a kuviknak többek között ilyen nevei vannak: *belgian owl* (= belga bagoly), *dutch owl* (= holland bagoly), *french owl* (= francia bagoly), *spanish owl* (= spanyol bagoly), *indian owl* (= indiai bagoly) (Gozmány: i. m. 1326). A döngeselyűt németül így is hívják: *norwegischer Geier* (= norvég keselyű), *ägyptischer Aasgeier* (= egyiptomi döngeselyű), *arabischer Geier* (= arab keselyű) (i. m. 7647). Észak-Amerikában a tőkésrécének *english duck* (= angol réce) és *french duck* (= francia réce) neve egyaránt van (i. m. 592). Hasonló elnevezésekkel az állatvilág más tagjainak a körében is találkozunk. A nálunk *német csótány*-nak nevezett csótány német nevei például: *Russe* (= orosz), *Schwabe* (= sváb), *Franzose* (= francia), *Däne* (= dán), *Preuße* (= porosz) (i. m. 1570). A bodobács francia elnevezései pedig többek között a *Français* (= francia), *Anglais* (= angol) és *Suisse* (= svájci) (i. m. 9693).

KISS JENŐ

Nachlese im Bereich der Vogelnamen

von JENŐ KISS

Der Autor untersucht in seiner Studie Vogelnamen. Gegenstand der wortgeschichtlich-etymologischen Untersuchung sind einige, aus etymologisch-onomasiologische Sicht interessante ungarische Vogelnamen des *Hirundo rustica*, des *Bucephala clangula* und des *Athene noctua*. Der Autor bearbeitete das Material der ungarischen ornithologischen Fachliteratur, in seinem etymologischen Beweismaterial verwendet er sowohl finnougriische als auch indoeuropäische Vogelnamen. Weiterhin untersucht er jenen Typ von Vogelnamen, welcher dadurch charakterisiert wird, daß das Attribut des Vogelnamens mit irgendeinem Volksnamen identisch ist.

Zum ostseefinnisch-permischen Lokalkasussystem

0. In den ostseefinnischen, wolgaischen und permischen Sprachen gibt es zahlreiche gemeinsame morphologische Elemente, die auch den Bereich der Deklination erfassen. Im folgenden wird eine Kasusgruppe und zwar die Lokalkasus betrachtet. Ausgehend vom Tscheremissischen werden in den mordwinischen und ostseefinnischen Sprachen die Lokalkasussysteme analysiert. Von besonderem Interesse ist ein Vergleich dieser Kasus des Tscher. mit den perm. Sprachen. Eine Analyse der Kasusfunktionen ist nicht Gegenstand dieser Abhandlung.

1. Die Herausbildung der *l*-Kasus in den zu betrachtenden Sprachgruppen hat man auf die Zeit der finnisch-permischen Ursprache angesetzt (Wichmann 1924. 161, Korhonen 1979. 9–10¹), d. h. für eine frühere Zeit als die Entstehung der *s*-Kasus. Dazu gibt es auch abweichende Ansichten, z. B. nimmt Galkin an, daß die beiden Kasusgruppen im allgemeinen im gleichen Zeitraum entstanden sind (Galkin 1980. 23).

Die *l*-Kasus

	Ostf. (Fl.)	Md.	Tscher.	Perm.
Wohin-Kasus (* <i>l</i> + * <i>n</i> >)	-lle		-lan -la	-lan̄ -l̄j -la
Wo-Kasus (* <i>l</i> + * <i>na/nä</i> >)	-lla	(-lo)		-len, -len
Woher-Kasus (* <i>l</i> + * <i>ta/tä</i> >)	-lta	(-ldo)	-leč	-l̄š

Wie ersichtlich, ist im Ostseefinnischen ein vollkommenes, klar umrissenes, das *l*-Element beinhaltendes System der äußeren Lokalkasus (eigentlich der lokalhabitiven Kasus) vorhanden. Im Tscheremissischen gehören zu dieser Serie zwei Glieder, in den permischen Sprachen drei (in den mordwinischen mit Vorbehalt — zwei). Die Ähnlichkeit der *l*-Kasus in allen vier Einheiten hat eher einen prinzipiellen Charakter. Die Struktur der Kasusmorpheme hat in jeder Gruppe ihre Besonderheiten.

¹ Es wird nicht auf die gesamte einschlägige Literatur hingewiesen. Zu den Beispielen wird meistens nur eine phonetische Variante angeführt, was auch für die Suffixe gilt.

1.1. Ihrer Struktur nach entsprechen der tscher. Allativ-Dativendung *-lan* sowohl das Suffix des osfi. Allativs (fi. *-lle* < **-len*, Hakulinen 1979. 105) als auch das des perm. Approximativs *-laní* (< **1* + lat. **ní*, Osnoy 1976. 145, Serebrennikov 1863. 49–50). Zieht man die Übereinstimmung dieser Kasusendungen im Tscher. und Perm. sowie auch ihre Funktionen in Betracht, könnte man das Vorhandensein des Suffixes *-laní* schon in der fi.-perm. Ursprache annehmen (die Entpalatalisierung des *n* im Tscher. vorauszusetzen bereitet ja keine Schwierigkeiten). Das tscher. Dativsuffix besitzt außer seiner Hauptfunktion auch heutzutage die lativische Lokalbedeutung (*kečebállan kajena* 'wir gehen zum Mittagessen' (Kovedjajeva 1978. 143), *pazarlan* 'zum Markt' (ibid. 139)) und die Bedeutung des Konsekutivs (*pulan kajaš* 'nach Holz, Holz holen fahren'). Zwei *l*-Kasus sind in den heutigen perm. Sprachen vokalauslautend: der Dativ auf *-li* und der Konsekutiv auf *-la*. Die Ausgangsformen für diese Suffixe hatten offensichtlich im Auslaut ein *k* (Uotila 1933. 130 ff., Hajdú 1966. 125, Osnoy 1976. 145, Majtinskaja 1979. 121). B. Serebrennikov hat im Suffix *-la* auch *a* als Lativzeichen angesehen (Serebrennikov 1963. 49).

1.2. Mit der Kasusendung *-la* gibt es im Tscher. mehrere Probleme. Erwartungsgemäß findet man von dem vorausgesetzten *k* im Auslaut keine Spur. Meines Erachtens kann man die tscher. Lativformen auf *-lke* mit dem perm. Suffix **-IVk* nicht in Verbindung bringen (vgl. Rédei 1962. 199–200), da ein Morphem *-lke* im Tscher. eigentlich nicht vorhanden ist (s. weiter unten). Die Funktionen des Suffixes sind sehr verschiedenartig, so daß die *la*-Formen manchmal auch Modal genannt werden. Das Suffix *-la* in lativischer Bedeutung tritt in Formen auf, die gegenwärtig nicht als produktive Kasusformen bezeichnet werden können (*vnala* 'zu Besuch', *süanla* 'zur Hochzeit'). Die andere wichtige Funktion des *la*-Suffixes ist die Art und Weise der Handlung oder auch einen Vergleich auszudrücken: *ušanla* 'vernünftig', *marla* 'auf tscheremissische Art, in tscheremissischer Sprache', *pirála* 'wie ein Wolf'. Die modale Bedeutung kann sich aus der lativischen entwickelt haben. Dazu gibt es auch aus verwandten Sprachen Beispiele (Galkin 1964. 29–30).

Das Suffix *-la* kann sich auch anderen Lokalkasussuffixen anschließen, wodurch Suffixkombinationen entstehen; *-ke* (Lat.) + *-la* (*onžákēla* 'vorwärts'), *-eš* (Lat.) + *-la* (*ülešla* 'nach unten'), *-ške* (Ill.) + *-la* (*kaspešlāškēla* 'nach Westen, in Richtung Westen'), *-č* (Elat.) + *-la* (*šengečēla* 'von hinten') (Kovedjajeva 1978. 137). Wie wir sehen, gehören diese Suffixkombinationen ebenfalls zum Bereich des Lativs.

Man hat behauptet, daß das Suffix *-la* aus dem Tschuwaschischen entlehnt sei, besonders auf Grund der Suffixkombination *-škēla*: *Joškar-Olašškēla* 'in Richtung J.-O.', vgl. tschuw. *Šupaškaralla* 'in Richtung Š.' (Fedotov 1965. 34–35, Bereczki 1979. 65 ff.). Wenn man die Angaben der perm. Sprachen und den ganzen fiu. Hintergrund dieses Suffixes in der Serie der *l*-Kasus berücksichtigt, kommt man zur Schlußfolgerung, daß die Kasusendung *-la* im Tscher. finnisch-ugrischer Herkunft ist, und offensichtlich als Entlehnung ins Tschuw. geraten ist, wie schon Y. Wichmann seinerzeit feststellte (Wichmann 1913–18. 17–18). Es sei nochmals darauf hingewiesen, daß *-la* als Komponente sowohl in den fi.-perm. Kasusmorphemen als auch in den tscher. Sonderentwicklungen vorkommt.

In diesem Zusammenhang möchte ich die wesentliche Rolle des *la*-Elements bei der Herausbildung der tscher. infiniten Verbformen hervor-

heben. Dabei denke ich an die Gerundiensuffixe *-mäla*, *-šäla* und *-(ä)šla*. In diesen Formen hat sich *-la* dem Verbalnomen auf *-me* angeschlossen, diese Verbindung ist aber derart lose, daß zwischen dem Verbalnomensuffix und dem Element *-la* nötigenfalls ein Possessivsuffix auftreten kann. Das Element *-la* hat hier temporale Bedeutung: *tolmäla* 'kommend', *le-kmäžla* 'beim Hinausgehen' (Beke 1957. 96—97), *tsodra-šte ka-iššäžla* 'als er durch den Wald ging' (ibid. 127), *kòštäšla-t* 'während deines Umherschweifens' (Beke 1938. 440). In einigen Mundarten weist das *mäla*-Gerundium auf die modale Bedeutung hin. Im Bergtscher. und in der nordwestlichen Mundart besitzt die Form auf *-mäla* nezezitive Funktion und wird als Infinitiv bezeichnet.

Auch die Form mit dem Suffix *-mäla* hat man mit dem entsprechenden tschuw. Suffix in Verbindung gebracht (Fedotov 1965. 49). In diesem Fall könnte es sich wirklich um Funktionsentlehnung handeln (Kokla 1981. 412—413), was nicht verwunderlich ist, da dies ja nur eine der zahlreichen tscher.-tschuw. Konvergenzerscheinungen wäre, denen übrigens auch die lativische Funktion der Suffixkombination *-škäla* zugeordnet werden könnte. Die oben dargelegten Erwägungen sollten die Ansicht über die fi.-perm. Herkunft des Suffixes *-la* unterstützen.

1.3. Der perm. Adessiv auf **-lVn* (syrj. *-len*, wotj. *-len*, heute als Genitiv gebräuchlich, $< *l + \text{lok. } *n$, s. z. B. Osnowy 1976. 145) kann in bezug auf seine Struktur gut mit dem osfi. Adessiv verglichen werden, obwohl seine Entwicklung in mancher Hinsicht unterschiedlich verlaufen ist.

In der tscher. Nomendeklination ist ein Wo-Kasus mit dem *l*-Element nicht vorhanden. Dessen Aufgaben werden durch Postpositionsstrukturen erfüllt. In der entsprechenden habitiven Funktion tritt das genitisch-dativische *n* auf: *ačan kok eryžže ulo* 'der Vater hat zwei Söhne' (vgl. fi. *pojan on nälkä* 'der Junge hat Hunger'). Das ist ein bemerkenswerter morphologisch-syntaktischer Berührungspunkt des Tsch. mit dem Osfi. und bedarf weiterhin detaillierter Untersuchung.

1.4. Der perm. Ablativ auf *-lVš* (syrj. *-liš*, wotj. *-les*; Osnowy 1976. 145) ist als äußerer Lokalkasus die Parallele zum Elativ mit der Endung *-iš* aus der Serie der inneren Lokalkasus. Das heutige Elativsuffix geht vermutlich auf die Form *-išt* in der perm. Ursprache zurück (Uotila 1933. 313—314, Serebrennikov 1963. 83, Osnowy 1976. 146). E. Itkonen hat überzeugend nachgewiesen, daß das perm. *š* nicht mit dem *s* in den Lokalkasus der osfi. und wolgaischen Sprachen im Zusammenhang steht, sondern daß man es mit den md. Formen vom Typ *kolmäksšt* 'dreimal' (vgl. fi. *kolmesti*, *kolmasti*, *kolmaisti*) (Itkonen 1966. 273 ff.) verbinden kann. J. Kovedjajeva weist ohne Kommentar auf die Lautentwicklung *-liš*, *-les* $< *l + \text{abl. } *t$ hin (Kovedjajeva 1978. 123). Diese Ausgangsform wäre verlockend, denn in diesem Falle würde das perm. Suffix mit der tscher. Ablativendung *-leč* ($< -let < *-let$) strukturell genau übereinstimmen. Jedoch entbehrt dieser Entwicklungsgang lautgeschichtlicher Grundlage.

1.5. Von Interesse sind vergleichbare Züge zwischen den osfi. äußeren Lokalkasus und den entsprechenden md. Formen. Bekanntlich fehlen im Paradigma des md. Nomens die *l*-Kasus. Die Aufmerksamkeit der Forscher haben einige Formen im Bereich der Adverbien (zugleich der Postpositionen) erweckt: wohin?: (mdE) *alow* 'nach unten', *ikelew* 'nach vorn, vor', *udalow* 'nach hinten', *vasow* 'weithin'; wo?: *alo*, *ikele*, *udalo*, *vasolo*; woher?:

aldo, ikel'de, udaldo, vasoldo. Wie wir sehen, gehört das *l* zum Stamm (außer bei der Form *vaso-*), und es hat nur den Anschein, als stelle es eine Komponente des Kasussuffixes dar (Jermuškin 1978. 183). Also steht außer Zweifel, daß die *lo*-Form auf die Komponenten **l + *na/nä* zurückzuführen ist, weil ja die Endung *-lo* sonst als purer Stamm aufzufassen wäre. Wir müssen also feststellen, daß die Ähnlichkeit der osfi. und md. Lokalkasus mit *l* nur scheinbar ist.

Die Lage im Tscher. ist grundsätzlich dieselbe: den *l*-Derivaten schließen sich die Suffixe des Lativs (*-ke*), Lokativs (*-ne*) und Elativs (*-č*) an. So sind die Formen *ülkō* 'nach unten', *šengelke* 'nach hinten'; *ülnō, šengelne; ülāč, šengelč* zustande gekommen. Dabei kann im Lativ und Elativ das *l* wegfallen: *šengeke, šengelč(ān)*. Im Lokativ des Tscher. hat sich keine Assimilation vollzogen. Es sei noch erwähnt, daß sich diese Kasussuffixe auch anderen Stämmen anschließen, obwohl die *l*-Derivate den größten Teil ausmachen. So gehört auch im Tscher. das *l*-Element nicht zur Kasusendung (Alhoniemi 1967. 328, Galkin 1980. 25).

2. In bezug auf die inneren Lokalkasus liegt in den perm. Sprachen im Vergleich zu den osfi. und wolgaischen eine völlig andere Situation vor. Dagegen finden wir in den osfi., md. und tscher. Systemen viel gemeinsames, aber auch mehrere abweichende Entwicklungstendenzen. Die tscher. inneren Lokalkasus haben im Prinzip dasselbe System wie die des Osfi. und Md., aber nur im allgemeinen, d. h. hinsichtlich des *s*-Elements.

Die *s*-Kasus

	Osfi. (Fi.)	Md.	Tscher.	Perm.
Wohin-Kasus (<i>*s ></i>) (<i>*s + *i ></i>)	-s -hVn	-s	-(e)š -ške	
Wo-Kasus (<i>*s + *na/nä ></i>)	-ssa	-so	-šte	
Woher-Kasus (<i>*s + *ta/tä ></i>)	-sta	-sto	(-γāč)	-iš

2.1. Im Wohin-Kasus sind Osfi., Md. und Tscher. übereinstimmend — Kasusendung geht auf das **s* zurück. Dabei ist dieser *s*-Lativ im Osfi. unproduktiv. Der produktive Wohin-Kasus ist der Illativ mit zusammengesetztem Suffix. Auch im Tscher. ist als Wohin-Kasus außer dem Lativ auf *-eš* der Illativ vorhanden, der in der Zeit der Eigenentwicklung des Tscher. entstanden ist: *-ške < lat. š + lat. ke*.

2.2. Die Suffixe der Wo-Kasus stimmen in allen drei Gruppen überein und zwar sowohl strukturell als auch materiell, was aber nur in dem Falle zutrifft, wenn sich der zweite Bestandteil der tscher. Inessivendung *-šte* tatsächlich aus dem fiu. Lokativsuffix **-na/nä* entwickelt hat (d. h. *-šte < *s + *na/nä*), wie es von mehreren Forschern behauptet wird (Beke 1911. 191, Szinnyi 1922. 66, Tauli 1952. 37, Bereczki 1971. 29, Korhonen 1975. 116).

Die anderen halten das Element *t* für den *t*-Lokativ (Serebrennikov 1964. 16, 47, Galkin 1964. 47, Osnovy 1974. 266, Kovedjajeva 1978. 72—73, Majtinskaja 1979. 114). Für den *t*-Lokativ spricht das Gesamtbild der *s*-Kasus in den osfi. und wolgaischen Sprachen. Die *s*-Kasusserien im Osfi. und Md. bilden bezüglich der Suffixkomponenten und der Entwicklungsart (die Assimilation im Inessiv, der direkte Anschluß des ablativischen *-ta/-tä* an das lativische *s*, ein erstaunlich einheitliches System. Gegenüber diesem System gibt es bei den tscher. inneren Lokalkasus große Abweichungen. Auf diesem Hintergrund wäre es durchaus möglich, daß auch die Inessivendung mit Hilfe eines anderen Elements, nämlich des *t*-Lokativs entstanden wäre. Entsteht die Frage, warum die Endung auf einen Vokal auslautet und nicht die Form **-št* hat. Es ist aber ganz natürlich, den Auslautvokal durch die Analogiewirkung der Illativendung *-ške* zu erklären. Überhaupt stehen das Illativ- und Inessivsuffix des Tscher. exakt symmetrisch gegenüber (*-ške*—*-šte*). Demzufolge ist die Rolle der Analogie bei der Herausbildung dieser Morpheme vorauszusetzen.

Die Theorie der *n*-Komponente in der Struktur des Inessivsuffixes wird erstens dadurch unterstützt, daß dasselbe Lokativzeichen auch in zahlreichen Adverbien vorkommt (*boktene* 'neben', *terne* 'zu Hause'). Zweitens, wenn man das osfi.-md. System berücksichtigt, ist es erwartungsgemäß, auch im Tscher. dieselbe Ausgangsform zu rekonstruieren. Eine gemeinsame Ausgangsform für den Inessiv würde das tscher. Lokalkasussystem dem osfi.-md. entscheidend näher bringen, und gerade deswegen ist die Lösung dieses Problems von grundsätzlicher Bedeutung. Zur Lautveränderung *šn* > *št* hat man aus dem Tscher. folgende Belege angeführt: *βištā*, *βista* 'Spelt', fi. *vehnä*; *šištā* 'Specht', lp. *čai'hne*, *čäšni*, *čäsni*, fi. *hähnä*; *šüštō*, *šište*, *šäštā* 'Riemen', mdE *kšna*, mdM *šna*, lp. *šišne*, *sis'te*, fi. *hähna*, est. *ihn*; *pište*, *pistā* 'Linde'. Gegen diese Etymologien wurden aber auch Einwände vorgebracht (Serebrennikov 1959. 84—85). Indirekt wird der ehemalige *n*-Lokativ im Inessivsuffix dadurch unterstützt, daß bislang nur zwei Wörter mit einem vermutlichen lokativischen *t* vorgelegt worden sind: *kāzāt* 'jetzt' und *ōrdāštō* 'beiseite'. Außerdem fällt das letztgenannte weg, weil es eigentlich eine aus *ōrdāžāštō* (Nom. *ōrdāž*) verkürzte Inessivform darstellt (Kovedjajeva 1978. 72) und als Adverb sekundär ist (vgl. *mučašte* 'am Ende' < *mučašāšte*). Der Umstand, daß auch heutzutage in einigen lokativischen Adverbien (*lišne* 'nah', *küšnō* 'oben') die Verbindung *šn* auftritt, spricht ja eigentlich nicht für oder gegen eine der beiden Hypothesen.

Es bleibt zu hoffen, daß durch eventuelle neue Etymologien beweiskräftiges Material zugunsten der einen oder anderen Ausgangsform hinzukommt. Vorläufig sollte man sich mit der Ansicht begnügen, daß das tscher. Inessivsuffix auf die osfi.-wolgaische Struktur **-snV* zurückgeht.

2.3. Was den Woher-Kasus anbelangt, so findet man im Tscher. nur in einigen Adverbien ein Elativsuffix mit **s*: *-šeč*, *-šāč*: *tāšeč* 'von hier', *tūšeč* 'von dort', *kušeč* 'woher', *kūšāč* 'von oben'. Hier handelt es sich um ein zusammengesetztes Suffix, wo das Ablativsuffix *-č* (< **-t*) an den sog. sekundären Stamm *š* getreten ist (Alhoniemi 1967. 29). Dieses Suffix ist deutlich eine Sonderentwicklung im Tscher.

Die elativische Funktion wird im Tscher. mittels der *γāč*-Konstruktion ausgedrückt. Die Frage, ob *-γāč* (sowie auch *-deč*) als eine Postposition oder

Kasusendung interpretiert werden soll, ist bis heute umstritten (Alhoniemi 1968. 72—73, Alhoniemi 1977. 5, Itkonen 1975. 20, Majtinskaja 1979. 106, Galkin 1980. 27).

3. Das tscher. System der *l*- und *s*-Kasus ist auffallend eigenständig. In den osfi. und md. Lokalkasussuffixen gibt es Übereinstimmungen, die von einem weitgehend gemeinsamen Entwicklungsprozeß zeugen (z. B. die Assimilation in den Inessiv- und Adessivendungen, obwohl sich im Md. letzten Endes keine produktiven *l*-Kasus herausgebildet haben). Einige zu berücksichtigende Berührungspunkte findet man aber zwischen den tscher. und perm. *l*-Kasusendungen (z. B. das tscher. Suffix *-lan*, perm. *-lan'* und die strukturelle Parallelität des tscher. *-leš* und perm. *-liš*).

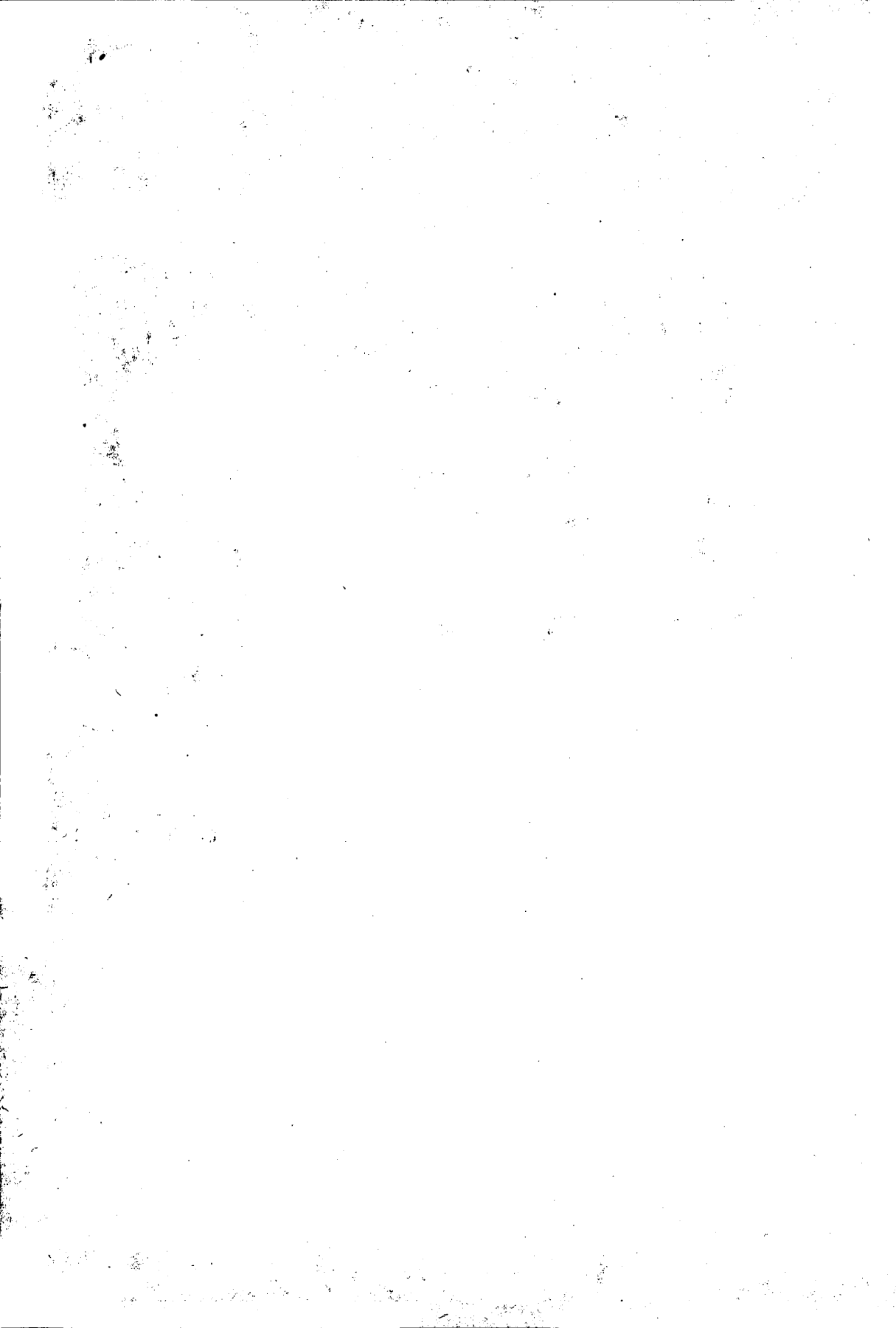
In den *s*-Kasus kommt die tscher. Eigenart besonders deutlich zum Vorschein. In diesem Bereich kann man nur das lativische *-eš* mit den osfi. und md. Illativendungen verbinden. Die Illativ- und Inessivsuffixe (die zueinander ein vollständig analoges Modell haben) sind im Tscher. Eigenentwicklungen. Der Herausbildungsweg des tscher. Inessivsuffixes kann man bis heute für nicht geklärt halten, denn die Entwicklung *-šte* < **-šne* ist nicht einwandfrei nachgewiesen worden. Vom osfi.-tscher. Kerngebiet (Tauli 1952. 32) ist es nur in dem Sinne möglich zu sprechen, daß die beiden Teilgebiete sowohl über *l*- als auch *s*-Kasus verfügen. Man muß wohl mit vielen Parallelentwicklungen der Kasussuffixe in einzelnen Sprachen rechnen, wie es P. Ravila betonte (Ravila 1958. 13). In bezug auf das Lokalkasussystem können wir keine engeren Beziehungen des Tscher. zu den anderen Sprachen der sog. fi.-wolgaischen Gruppe (den mordwinischen) feststellen.

PAUL KOKLA

Literatur

- ALHONIEMI, A. 1967, Über die Funktionen der Wohin-Kasus im Tscheremissischen. Helsinki. MSFOu. 142
- ALHONIEMI, A. 1968, Suomen ja tšeremissin kielen suuntasijärjestelmien funktionaalista rakenteesta. Sananjalka 10
- ALHONIEMI, A. 1977, Zur Verwendung der Trennungskasus im Tscheremissischen. FUF 42
- BEKE, Ö. 1911, Cseremisz nyelvtan. Budapest
- BEKE, Ö. 1938, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen, Helsinki. MSFOu. 76
- BEKE, Ö. 1957, Mari szövegek I, Budapest
- BERECZKI, G. 1971, Cseremisz (mari) nyelvkönyv, Budapest.
- BERECZKI, G. 1979, Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen. Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag, Wiesbaden. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 12
- ФЕДОТОВ, М. Р. 1965, Федотов, М. Р., Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары
- GALKIN, I. S., 1964, Галкин, И. С., Историческая грамматика марийского языка. Морфология I. Йошкар-Ола
- GALKIN, I. S. 1980, Об относительной хронологии в развитии местных падежей. Вопросы грамматики и лексикологии. Йошкар-Ола
- HAJDÚ, P. 1966, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest
- NAKULINEN, L. 1979, Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki.
- ITKONEN, E. 1966, Esiintyykö *s*-latiivi permiläisissä kielissä? Vir.
- ITKONEN, E. 1975, Betrachtungen zur zeitgenössischen Forschung der finnisch-ugrischen Laut- und Formenlehre. STIFU Tallinn
- JERMUŠKIN, G. I. 1978, Ермушкин, Г. И., Типологическая эволюция системы местных падежей в истории мордовских языков. Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам. Москва

- KOKLA, P. 1981, Zum Problem der Infinitive im Marischen. CQuIFU Turku
- KOVHONEN, M. 1975, Merkmalhaftigkeit und Merkmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen. CTIFU Tallinn
- KOVHONEN, M. 1975, Entwicklungstendenz des finnisch-ugrischen Kasussystems. FUF 43
- КОВЕДЬАЛЕВА, J. I. 1978, Коведяева, Е. И., Типологическая эволюция системы локальных падежей в истории марийского языка. Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам. Москва
- МАЛТИНСКАЯ, К. J. 1979, Майтинская, К. Е., Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Москва
- Osnovy 1974, Основы финно-угорского языкознания. Москва
- Osnovy 1976, Основы финно-угорского языкознания. Москва
- RAVILA, P. 1958, Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte. JSFOu. 60/6
- RÉDEI, K. 1962, Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest
- СЕРЕБРЕННИКОВ, В. А. 1963, Серебренников, Б. А., Историческая морфология пермских языков. Москва
- СЕРЕБРЕННИКОВ, В. А. 1964, Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Москва
- СЕРЕБРЕННИКОВ, В. А. 1959, Два спорных вопроса сравнительной грамматики финно-угорских языков. ВЯ № 4.
- SZINNYEI, J. 1922, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Berlin—Leipzig
- TAULI, V. 1952, Bemerkungen zum Ursprung der uralischen Kasussysteme. UAJb. 24
- Uotila, T. E. 1933, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65 Helsinki
- WICHMANN, Y. 1913—18, Beiträge zur tscheremissischen Nominalbildungslehre. JSFOu. 30/6
- WICHMANN, Y. 1924, Zur permischen Grammatik. FUF 16.

Über den Hintergrund einiger samojedischer Negationsformen

J. Janhunen, der bedeutendste Fachmann auf dem Gebiet der Lautgeschichte der uralischen Sprachen in der letzten Zeit, hat den Stamm des Negationsverbs folgendermaßen rekonstruiert: *verbum negativum urural. ?*e-* (~ **ə-*) > urfinn.-perm. *?*e-* ~ ursam. **i-* ~ **e-* ~ **ə-* (Janhunen 1981. 269; s. auch Janhunen 1982. 37). K. Rédei seinerseits hält die Negationspartikel (das Präfix) des früheren Stadiums des Uralischen für die Ausgangsform des Negationsverbs des Uralischen (Rédei 1970. 48). Nach der Meinung von V. Illič-Svityč konnte die Negationspartikel *ʔe* die fernere, nostratische Ausgangsform des uralischen Negationsverbs sein (Иллич-Свитыч 1971. 264–265).

1. Gy. Décsy dagegen nimmt an, daß sich das Negationsverb der uralischen Sprachen später gebildet hat, in einzelnen uralischen Sprachen getrennt, wobei die Personalendungen ähnlich den Personalendungen des Grundverbs an die ursprüngliche Negationspartikel angefügt wurden. Anders gesagt, es entstand die Kongruenz der Negationspartikel und des Verbs in Person. Nach dieser Annahme blieb der Gebrauch der Personalendungen später nur bei der Negationspartikel erhalten. Von einer solchen Entwicklung zeugt nach Gy. Décsy die Tatsache, daß das nenzische Negationshilfsverb und das Grundverb in Verbalnomenformen hinsichtlich der Verbalnomensuffixe miteinander kongruieren: *ni-βa χαβα-βa* 'unerwünscht' (Verbalsubstantiv), *ni-ña manzara-na* 'das Nicht-Arbeiten' (Part. Präs.), *ni-βi tola-βi* 'das Nichtgelesene' (Part. Prät.). Diese Kongruenzerscheinung deutet er als eine Spur der Übergangsetappe des vermutlichen Entwicklungsganges. (S. Hajdú 1970. 104.)

J. Janhunen hält das Auftreten der Kongruenz, die an Beispielen des Nenzischen beobachtet werden kann, schon im Uralischen für möglich. Er schreibt: »The finite negative construction was formed by the negative auxiliary conjugated for mood, tense and person, followed by the main verb in the constant verbal noun in **-k* . . . In non-finite constructions both the negative auxiliary and the main verb were probably in concordant verbal noun form« (Janhunen 1982. 37).

Hier sei darauf hingewiesen, daß von den samojedischen Sprachen auch das Kamassische dieselbe Kongruenzerscheinung kennt, z. B. (Castrén) *e-ne nu-na* (Part. und Ger., vgl. *e-m nu-* 'ich stehe nicht'), *e-ne toler-da* ~ *e-ne toler-de* ~ *e-ne toler-de-na* (Part. und Ger., vgl. *e-m tolera-* 'ich werde nicht stehen'); (Donner) *e-ne ηεηηō-ηε* (*ηεηηē-ηε*) *səre* 'der ewige (eigtl. unschmelzbare) Schnee' (Part., vgl. *e-m* 'ich-nicht' und *ηεηηō-lām* 'schmelzen, zerschmelzen') (s. näher Künnap 1966. 172, 175; Künnap 1977. 148, 152). Das Gerun-

dium des Negationshilfsverbs kann im Kamassischen jedoch auch mit einer speziellen unveränderlichen Negationsform des Grundverbs gebraucht werden (diese Negationsform ist den finiten Formen der Negation im Kamassischen eigen): (Castrén) *e-lä' nu-*, *e-lä' to'era-* (s. näher Künnap 1966. 172, 175; Künnap 1978a. 128). (Für das Gerundium hat man auch die zu einer Partikel gewordene Form *eĭ* des kamassischen Negationsverbs gehalten, die mit dem Grundverb ebenso nicht kongruiert.) Es ist mir gelungen, in dem nganassanischen Sprachmaterial nur zwei uns jetzt interessierende Konstruktionen zu finden, beide ohne Kongruenz (die Negation ist dem kamassischen Modell mit der Komponente *elä'* ähnlich aufgebaut): *ни-сыде торэу-* 'nicht gearbeitet' (Терещенко 1979. 269), *ни-сыде хутурэ-* 'nicht vorgespannt' (272). Im enzischen Sprachmaterial habe ich die erwähnten Konstruktionen weder mit noch ohne Kongruenz finden können. (Im Selkupischen gibt es nur Partikeln, die als Spuren des ehemaligen Negationsverbs aufgefaßt werden können.)

Das Material der samojedischen Sprachen gibt keinen Anlaß dazu, die Annahme über die Kongruenz des Negationshilfsverbs und des Grundverbs über die Grenzen der verbalnominalen Konstruktionen hinaus zu erweitern, wie Gy. Décsy es macht. Aller Wahrscheinlichkeit nach ist die Kongruenz dieser verbalnominalen Konstruktionen das Ergebnis der einstigen Analogieentwicklung, doch die Richtung der Wirkung des Analogiegesetzes konnte der von ihm angenommenen entgegengesetzt sein. Mit anderen Worten: die Verbalnomensuffixe brauchten nach dem Vorbild des mit diesen Suffixen versehenen Negationsverbs an das Grundverb angeknüpft zu werden. Verbalnominale verneinende Konstruktionen kommen ja im Samojedischen ziemlich selten vor. Bei selten auftretenden Konstruktionen konnte die Notwendigkeit nach der morphologisch redundanten, dublierenden Markierung der weiterzugebenden Information entstehen. Dabei ist die progressive Analogiewirkung (**e-ne nu-* > *e-ne nu-na*) wahrscheinlicher als die regressive.

2. In seinem etymologischen Wörterbuch des Gemeinsamojedischen führt J. Janhunen als eine weitere Entwicklung des ursamojedischen Negationsverbs **i-* ~ **e-* ~ **э-* auch die selkupischen Negationspartikeln an: »der. (? vn) (Pr) *ašša*, *aša*, *assa*, (C) *N aha* 'nicht' (Verneinungspartikel, ind.), der. (? vn) (Pr) *iki* 'не' (Verneinungspartikel, imp.)« (Janhunen 1977. 26). Damit beachtet er nicht die von H. Katz vorgeschlagene Möglichkeit, nach der die selkupische Negationspartikel mit *a* ihren Ursprung in dem ewenischen genuinen Negationswort **allš(a)* 'nicht vorkommen, nicht vorhanden sein' haben könnte. Diese selkupische Negationspartikel rekonstruierte H. Katz folgendermaßen: **ač(č(a))* ~ **aša*. (Katz 1970. 149—150.)

Einige verneinende Wortformen, die im Anhang «Собрание слов из языка Чулымских Татар, Кангатов, Тайгинцев и Камасинцев Г. Ф. Миллера (ЦГАДА, № 199, оп. 2, портф. 513, д. 22)» der handschriftlichen Kandidatendissertation von E. Helimski vorkommen, sind besonders vom Standpunkt der selkupischen Negationspartikeln aus interessant (Хелимский 1978. 206—217). Aufschlußreich ist nämlich der folgende Auszug daraus (214):

	Taigi	Karagassisch	Motorisch
Dormio	<i>chandijum</i>	<i>chóndoschin</i> †	<i>mon chondäschtam</i>
Video	<i>schischäguräm</i>	<i>chöschin</i>	<i>schénemendem</i>
Non video	<i>ischägohuräm</i>	<i>ischin go</i>	<i>ingümsiä</i>
Non dormio	<i>igimchóndunschuk</i>	<i>ischin gondo</i>	<i>itng chónđa</i>

Die etymologische Entsprechung der Komponente *š* der selkupischen Negationspartikel *ašša*, *aša* usw. kann man in den Formen *ischi-*, *ischin*, *ischin* finden. Was die Formen *igim-*, *ingüm-*, *iüng* angeht, so erinnern sie an die motorische Form *Игам-*: (Spasskij) *Игамданемъ* 'ich weiß nicht', die von J. Janhunen mit einem Fragezeichen so rekonstruiert wird: **i-ŋä-m-* (Janhunen 1977. 26).

Wenn man dem handschriftlichen karagassischen Sprachmaterial, das angeblich von S. V. Zuev aufgezeichnet worden ist, vertrauen kann, so kommt das Suffix *-šin* im Karagassischen ziemlich oft vor, dabei am Ende der Formen der 1. Person Singular Präsens (od. Aorist) Indikativ: *chondoschin* 'ich schlafe' (aber *chondijjam* 'ich will schlafen ~ der Schlaf'), *koschin* 'ich sehe', *dzsurguschin* 'ich stehe', *dzsadaschin* 'ich gehe', *amdaschin* 'ich sitze', *distaschin* 'ich liege' (Хелимский 1978. 229). Die mit diesem Suffix gebildeten Formen finden wir auch bei P. S. Pallas (die Übersetzungen der Formen informieren uns hier wohl nur über die lexikalischen Bedeutungen der Stämme): *Хондошинъ* 'schlafen', *Дисташинъ* 'sich hinlegen', *Джургушинъ* 'stehe!', *Джадашинъ* 'gehe!'; vgl. auch noch *-šim*: *Уршимъ* 'trinken', *Хоршимъ* 'das Essen' (Pallas 1789). A. J. Joki hat die Meinung geäußert, daß sich das karagassische Suffix *-šin* mit dem selkupischen Suffix der 2. Person Singular Imperativ *-šer* verbinden ließe (diese Annahme wird durch die imperativischen Übersetzungen 'stehe!' und 'gehe!' bei P. S. Pallas unterstützt; eine andere Sache ist aber, ob man diesen Übersetzungen vertrauen kann, besonders im Licht der Angaben von S. V. Zuev). Weiter könnten die Suffixe *-šin* und *-šer* nach der Annahme von A. J. Joki mit dem Merkmal des kamassischen Optativs *-š(e)-*, *-žš-*, *-zu-* in Verbindung gebracht werden (s. näher Künnap 1973. 193–194).

3. Was die zu der Partikel gewordene Form *eš* des kamassischen Negationsverbs betrifft, so ist der Vergleich dieser kamassischen Form mit der estnischen Negationspartikel, die im Prinzip desselben Ursprungs ist, bei B. Collinder sehr verlockend: »In estN and Literary Estonian, 3sg prs. ind. *ei* has been substituted for 1,2sg and 1,2,3pl, so that the indicative is uninflected. In Kamassian *ei* functions as preterite« (Collinder 1960. 247). Was kann über die kamassische Partikel *eš* gesagt werden? In einigen Fällen scheint sie zu ihrer Auslegung als Gerundium- oder Partizipialform auf *-š* Anlaß zu geben. Andererseits läßt gerade die ursprüngliche Verwendungsweise von *eš* als Negationspartikel des Präteritums die Rekonstruktion **epi* (**-pi* ist das allgemeine Kennzeichen des Präteritums im Kamassischen) und den weiteren Entwicklungsgang **epi* > **eβi* > **ei* > *eš*, der als ein Ausnahmefall, nämlich als eine infolge des schnellen Sprechens entstandene Reduktionsform zu betrachten ist, für möglich halten. (Näher über die Negation im Kamassischen s. Künnap 1966.)

Man hat mehrere Versuche gemacht, die Herkunft der Negationsverbform *ei* der ostseefinnischen Sprachen zu klären. Am häufigsten wird die Negationsform *ei* als die Reduktionsform der 3. Person Singular Präsens des Negationsverbs (als Ausnahmefall im Laufe des schnellen Sprechens entstanden) aufgefaßt: **epi* > **eβi* > estnisch, finnisch, karelisch, ingrisch *ei* ~ wepisch (**ei* >) *i*; das Ergebnis der lautgesetzlichen Entwicklung dagegen wären die Formen mit Vokalschwund im Auslaut: estnisch *ep* ~ wotisch *eb* ~ livisch *äv* (die Form **epi* selbst ist aus dem Partizip Präsens

des Negationsverbs **epä* gemäß der lautgesetzlichen Entwicklung *-ä > -i* hergeleitet worden, vgl. z. B. Laanest 1975. 71). (S. besonders Bergsland 1960. 330; Savijärvi 1977. 11–14; Laanest 1975. 158; Alvre 1980. 25.) K. Bergsland hat für das Lappische **eje* als Ausgangsform der 3. Person Singular der Negationsverbform *iī ~ ij* rekonstruiert; die Negationsverbform *ei* der ostseefinnischen Sprachen hat er für die mögliche Spur der Form **eje* gehalten (**eje > *eji > ei*) (Bergsland 1960. 327–330). Damit sollte es sich hier um das alte Verbalsuffix (Verbalnomensuffix) **-jv* handeln. Nach der dritten Auffassung ist die ostseefinnische Form *ei* eine Spur des alten Präteritums mit dem Kennzeichen *i* (s. Ikola 1960. 22; Hakulinen 1968. 209). Die Annahme von D. Bubrich, daß *ei* eine nichtabgeleitete Stammform sei, die im Unterschied zu den anderen Negationsverbformen lautlich besser erhalten ist, hat wohl keine nennenswerte Verbreitung gefunden (Бубрих 1955. 70).

H. Paunonen hält es für nicht unmöglich, daß man bei der ostseefinnischen Negationsform *ei* von der alten Parallelität **epä ~ *ejä* ausgehen müßte, die er mit der Annahme von M. Korhonen vergleicht, daß man noch in der finnisch-wolgaischen Ursprache die Parallelität *kala elävä ~ kala eläjä* 'der Fisch lebt' gekannt hat (Paunonen 1978. 72). Bei dieser Annahme müßte man aber die Tatsache berücksichtigen, daß das Schicksal von **epä* und der vermutlichen Form **ejä* im Ostseefinnischen keineswegs gleich gewesen ist: auf ein und dieselbe Weise konnten sie wohl in den Formen der 3. Person gebraucht werden, woher sie auf andere Personen übertragen und noch mehr verallgemeinert werden konnten, doch hat die vermutliche Form **ejä* der weiten Verbreitung der Form **epä*, die nicht von der Form der 3. Person ausgeht, nichts entgegenzusetzen, z. B. estn. *ebajalg*, finn. *epäusko*, *epäillä* (s. z. B. SKES I, 40b). Dieser Unterschied kann sich natürlich durch etwas erklären lassen, es kann auch ein reiner Zufall sein. Doch Tatsache bleibt Tatsache: die vermutliche Form **ejä* verfügt nicht über einen solchen Gebrauch wie **epä*, und das spricht eher gegen **ejä* als dafür. Berücksichtigen muß man auch das, daß **epä* in allen ostseefinnischen Sprachen verwendet wird, während *ei* — die vermutliche Spur von **ejä* — im Wotischen und im Livischen unbekannt ist. Außerdem hat **epä* die vollständige etymologische Entsprechung (d. h. sowohl hinsichtlich des Stammes als auch des Suffixes) im Lappischen; die mit Hilfe des Verbalnomensuffixes **-pv* gebildeten Negationsformen kennt man auch im Mordwinischen und Permischen; sowohl im Lappischen als auch im Mordwinischen und Permischen gibt es auch solche Verwendungsweisen der entsprechenden Formen, die nicht von der 3. Person ausgehen (s. z. B. SKES I, 22b; Pall 1957. 218–219, 222; Rédei 1970. 48). Die vermutliche Form **ejä* hat das alles anscheinend nicht. Es ist offensichtlich, daß die Rekonstruktion der ostseefinnischen Negationsverbform *ei* in der Gestalt des Verbalnomens **ejä* zwar möglich, aber kaum wahrscheinlich ist. Ebenso ist die Auslegung von *ei* als einer Präteritumform mit dem Kennzeichen *i* kaum wahrscheinlich — diese Deutung wird mit keinen sprachlichen Fakten unterstützt, es handelt sich um eine rein theoretische Möglichkeit. Nicht viel besser steht es mit der Annahme von D. Bubrich, daß *ei* eine alte Stammform des Negationsverbs sei.

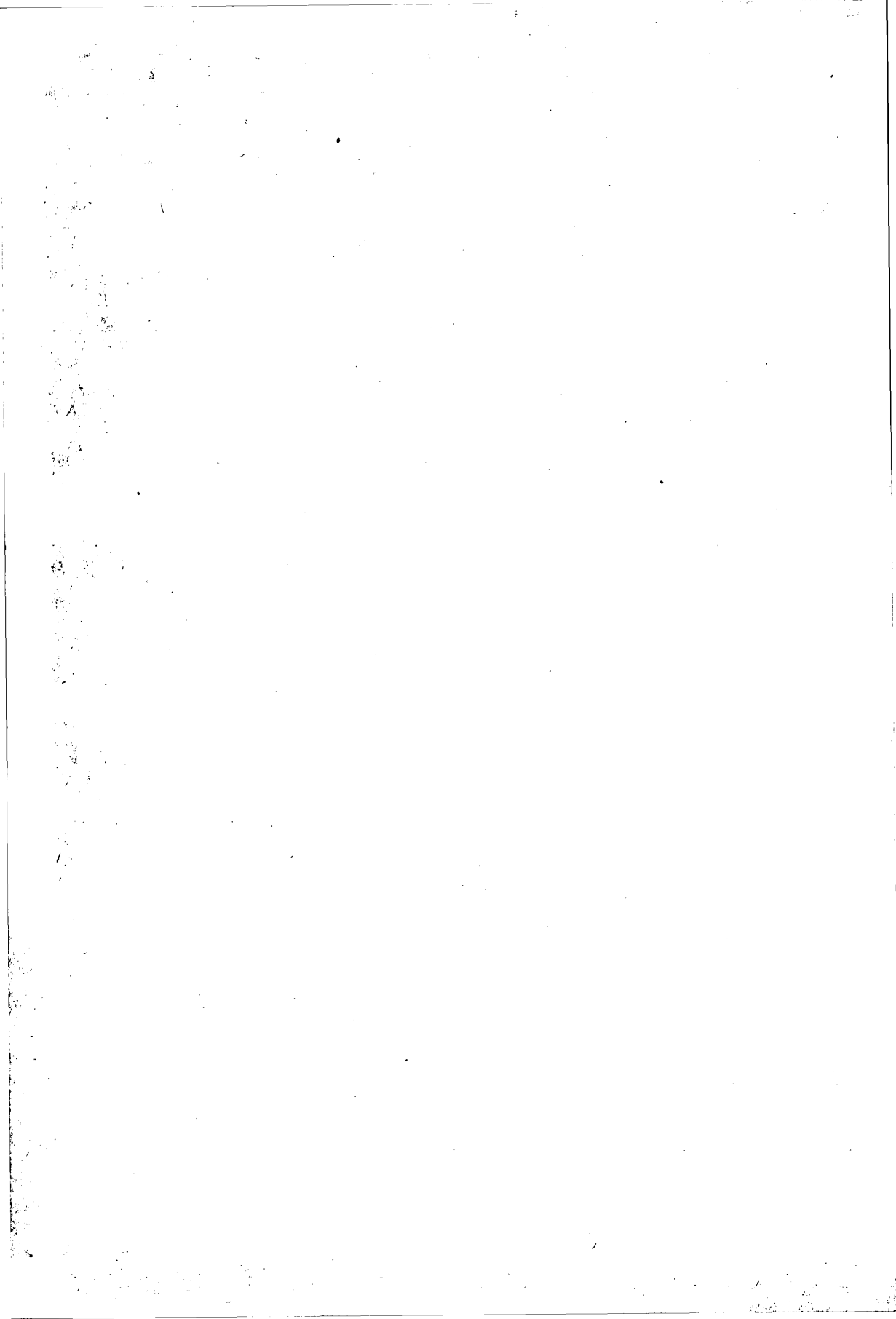
Wir können also sehen, daß der Vergleich der kamassischen Form *ei* mit der ostseefinnischen Form *ei* durchaus begründet ist: sowohl im Kamassischen als auch in den ostseefinnischen Sprachen war die Bildungsweise der Negation noch vor kurzem praktisch identisch, der Stamm **e-* des Negations-

verbs ist gemeinsam, es handelt sich um die alten uralischen Verbalsuffixe **-pv* und **-jv* (bei dem kamassischen Präteritummerkmal **-pi* kann die zusammengesetzte Ausgangsform **-pv + *-jv* angenommen werden, s. Künnap 1978b. 128—131, 141), die zu behandelnden Negationsverbformen sind zu den Partikeln geworden und haben sich verallgemeinert.

AGO KÜNNAP

Literatur

- ALVRE, P. 1980, Vana kirjakeele lõunaeestilisi küsisõnu. *Fenno-ugristica* 6. Tartu. 20—26
- Бубрих Д. В. 1955, Историческая морфология финского языка. Москва—Ленинград
- BERGSLAND, K. 1960, Lapin kieltoverbin taivutuksesta. *Vir.* 327—330
- COLLINDER, B. 1960, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm
- НАЈДУ, Р. 1970, Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. 15.—18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. Göttingen. 90—106
- НАКУЛИНЕН, Л. 1968, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki
- Хелимский Е. А. 1978, Древнейшие угорско-самодийские языковые связи. (Анализ некоторых аспектов генетических и ареальных взаимоотношений между уральскими языками.) Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва (Handschrift)
- ИКОЛА, О. 1960, Hans Fromm—Matti Sadeniemi, *Finnisches Elementarbuch ...*—FUF 33: 21—23
- Иллич-Свитыч В. М. 1971, Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (b—k). Москва
- JANHUNEN, J. 1977, Samojedischer Wortschatz. *Gemeinsamojedische Etymologien*, Helsinki
- JANHUNEN, J. 1981, Uralilaisen kantakielen sanastosta. *JSFOu.* 77: 219—274
- JANHUNEN, J. 1982, On the structure of Proto-Uralic. *FUF* 44: 23—42
- KATZ, H. 1970, Zwei Etymologien. *NyK* 72: 147—150
- KÜNNAP, A. 1966, Kamassi keele eitav kõne. *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 12. Tallinn. 169—183
- KÜNNAP, A. 1973, Über eine samojedische Personalendung. *JSFOu.* 72: 191—196
- KÜNNAP, A. 1977, Kamassische Partizip- und Gerundiumformen auf *-nrv*, *-rv*, *-dv*. *Fenno-ugristica* 4. Tartu. 145—161
- KÜNNAP, A. 1978a, Kamassische Gerundiumformen auf *-l(v(')) (-)*, *-rv(') (-)*. *Fenno-ugristica* 5. Tartu. 123—144
- KÜNNAP, A. 1978b, System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe II. Verbalflexion und Verbalnomina. Helsinki. *MSFOu.* 164
- LAANEST, A. 1975, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn
- PALL, V. 1957, Negatsioonist mordva keeltes. *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 3: 217—223
- PALLAS, P. S. 1989, *Linguarum Totius Orbis Vocabularia comparativa* II. Petropoli
- PAUNONEN, H. 1978, Tutkimuskohteena suomen kielen kieltoverbi. *Vir.* 109—117
- RÉDEI, K. 1970, Kiellon ilmaisemisen alkuperästä unkarissa. *Vir.* 47—51
- SAVIJÄRVI, I. 1977, Itämerensuomalaisten kielten kieltoverbi I. Suomi. Helsinki. *SKST* 333
- SKES I = Suomen kielen etymologinen sanakirja I. Helsinki 1955
- Терещенко Н. М. 1979, Нганасанский язык. Ленинград

О нескольких тюркизмах марийского словаря

Изучение тюркизмов марийского языка имеет длительную историю. Они привлекали внимание как финно-угроведов, так и тюркологов (см. напр., работы Ю. Вихмана, М. Рясненa, Г. Берецки, А. Рона-Таша, К. Редеи, Ф. И. Гордеева, Н. И. Исанбаева, В. Г. Егорова, М. Р. Федотова, Л. П. Сергеева и др.) и это не случайно, ибо тюркские элементы в марийской лексике интересны не только для изучения ее истории. Они служат для хронологизации и определения направленности многих звуковых изменений марийского языка (см., напр., исследования Э. Беке, Г. Берецки, А. Рона-Таша, К. Редеи, Б. А. Серебренникова, Л. П. Грузова и др.). Среди марийских тюркизмов сохраняются архаизмы, утраченные тюркскими языками (напр., такие старочувашские лексемы, как **xal* 'бровь', **arā*, **aray* 'клык' **oran* 'заяц', многие диалектизмы татарского языка, не зафиксированные в лексикографических справочниках). Тюркская лексика, заимствованная марийским языком, несет ценную информацию и об относительной хронологии некоторых фонетических процессов в истории чувашского и татарского языков.

Естественно, что предпосылкой и основой всех изысканий служит выявление тюркизмов марийского словаря и их первичное описание, которое обычно сводится к указанию источника заимствования. Последним по времени опытом такого рода анализа марийской лексики является «Этимологический словарь марийского языка» (= ЭСМЯз) Ф. И. Гордеева, материалы первого выпуска которого дают возможность тюркологам пополнить свои сведения об истории тюркской лексики Волжского региона.

Предлагая комментарии к нескольким словарным статьям вышеупомянутого словаря, мы попутно касаемся и некоторых вопросов, связанных с методикой этимологизации тюркских заимствований.

Мар. В *азтан* 'долго не заживающая рана' справедливо причислено к заимствованиям из татарского языка, но почему-то определено как семантически производное от *азтан* 'блудный, развратный, безнравственный'. На самом деле *азтан* 'долго не заживающая рана' образовано от тат. *аз-* 'растрavляться (о ране), запускаться (о болезни)' → мар. *агаš* 'распространяться (о болезни), увеличиваться (о ране, болячке)', туркм. *a* : *δ-* 'растрavляться, воспаляться, раздражаться (о ране)', тур. *аз-* 'воспаляться, заражаться'; к этому же глаголу восходят кум. *азуан* 'фурункул, чирей', тат. *азуэн* в *азуэн žəž* 'злокачественная опухоль', туркм. *a* : *δүн* 'воспаляющийся, осложняющийся (о ранах)'.

Мар. В *ажтанаš* 'стесняться' отнесено к болгарским заимствованиям (← **ажтан-*). Совр. чув. *итен-* 'стесняться, не смеять, чувствовать некоторый страх, опасаться, побаиваться, брезговать', судя по его фонетическим призна-

кам и семантике, восходит к тат. *imän-* 'сильно пугаться, брезговать'. *Imän-*, *imēn-* являются отражением более старого *ijmen-* < *ejmen-*, представленного в туркм. *ejmen-* 'бояться, опасаться' (об *ejmen-* см. Сев. ЭСТЯ I, 249—251). Булг. **ajman-*, если бы оно действительно существовало, отразилось бы в современном чувашском языке как **ojman-* ~ **ujman-* (ср. *oja-* ~ *uja-* 'соблюдать' < *aja-*, *ojar* ~ *ujar* 'ясная погода' < *ajar* и т. п.) В восточном диалекте марийского языка преобладающими являются татарские заимствования. *Ajman-* может быть не зафиксированным лексикографами татарским диалектизмом, ср. башк. *ajban-* 'опасаться, бояться', мар. В *ajbänäs* 'стесняться'. Через татарское посредство могло проникнуть в марийский язык и др. -уйг. *ajman-* (см. напр., в Lig. VSOu. 127). Поэтому, вероятно, был прав М. Ряснен (Räs. TLC, 19), сопоставлявший мар. *ajman-* с уйг. *ajman-* 'бояться, стыдиться' и монг. *aj-* (< *aji-*) 'опасаться'; не сюда ли относятся также тув. *ajma-* 'растеряться, опешить', башк. диал. (Б *hh* II 20) *ajbän-* 'опасаться', кирг. *ajbiq-*, *ajbin-* 'стесняться, стыдиться'.

Мар. л. *alavaš* 'неряха', как верно указано в ЭСМЯз 79, принадлежит к татарским заимствованиям; из этого же источника происходит и чув. *alavaš* 'неловкий, неуклюжий, небрежный, неаккуратный, нескромный, непристойный'. *Alavaš*, судя по кирг. *alavaš* 'парша, человек с паршивой головой' и башк. диал. (Б *hh* II 23) 'парша', было представлено в татарских и башкирских говорах и в этом значении, т.е. 'паршивый' → 'неряха' и т. п.

Мар. В *alacavar* 'пестрая дикая утка' (см. также ВМЯ III 13) бесспорно является заимствованием из татарского языка (ср. тат. диал. ДС III 17: *alacabär ürdäk* 'дикая утка пестрой окраски', ДСТ 32: *alacabär* 'пестрый', башк. *alacabar öjräk* 'пеганка/утка', башк. диал. Бhh I 19: *alacabar* 'утка'). К этой же структурной модели восходит башк. диал. название другого вида утки *aqsabär* < *aq* 'белый' + *sabär* (см. ВБЯ 149).

Мар. В *almamel* 'женское украшение из монет' — сложное образование, состоящее из *alma*, идентичного чувашскому *ama* 'старинное женское украшение из монет', *alma* 'то же', башкирскому *alma* 'округлое внизу женское нагрудное украшение с серебряными монетами и позументами' (в *almidaw* < *alma* + *idaw* 'нагрудное украшение, выем, горловина рубашки, платя'), и мар. *mel* 'грудь'. Ф. И. Гордеев (ЭСМЯз 89) сопоставляет *alma* с тат. диал. глаголом *almala*, выткать на полотне круглые или ромбовидные узоры из разноцветных хлопчатобумажных или шерстяных ниток' (ср. башк. диал. Б *hh* I 21: *almala-* 'набивать узор «кускар» на «*haraуыс*»- 'кусочек материи, искусно вышитый шелком, галуном'), а мар. *ama* (← чув.) почему-то связывает с *ama* 'мать'. У народов Средней Азии известны орнаментальные узоры *alma*: туркм. *alma*, юж. кирг. *almakööt*.

Мар. г. *änäs* 'мера в 1/3 десятины' образовано из *än* 'овин' + суфф. *-äs*. Аналогичная словообразовательная модель представлена в чув. *anläk*, *anläx*, *avänläx* 'земельная мера, равная трети десятины' (см. Аш. I 46, 209). Суфф. *-äs* служит для образования отименных производных, одно из его значений 'предназначенный для, рассчитанный на...' реализуется и при помощи тюркского суфф. *-läx* (ср. мар. *tuväraš* и чув. *käpeläx* 'материя на рубашку'). Поэтому этимология *änäs*, предложенная в ЭСМЯз 109: < общемар. **ängä* 'полоса земли' + *ändäzä* 'мера длины' (тат.) + мар. суфф. *-äs*, выглядит излишне усложненной. Она, видимо, опирается на ошибочное предположение М. Ряснена (Räs. TLC 21) о связи *änäs* с осм., аз. *ändazä*, восходящим к персидскому.

Мар. г., СЗ *ara, ora* л., В *ora* 'куча, ворох, груды' считается болгарским заимствованием и сопоставляется с чув. **ura, *ora* в *uləm uri, oləm uri* (Аш. III 212) 'стог соломы', уйг. *ora* 'ров, яма для хранения зерна'... кирг. *or* 'ров'. Однако кирг. *ur* 'ров' в чувашском соответствует *ur* 'то же' (ср. мар. *or* 'крепость'), а *ura, ora* 'стог сена, соломы' по семантике отличается от хак. *ora* 'яма для хранения картофеля и овощей' (об *or* и *ora* см., напр., Сев. ЭСТЯ I 466 и сл.). Поэтому более вероятным кажется предположение о связи чув. *ura* (мар. *ora* ~ *ara*) < ст.-чув. **ara* < **araq* с кум., балк. *araq* 'скирда сена'.

Araq заимствовано, видимо, из кумыкского языка в аварский: гIарах 'стог сена' (ср. авар. гIари 'скирд', под влиянием которого мог появиться анлаутный гI).

Первый компонент мар. л., В *araka pulež* 'кислица', г. (ЭСМЯз 130) *äräkä soroka* 'то же' — *araka* ~ *äräkä* 'вино, водка' выступает в значении 'кислый, горький'. Кислица одно из названий щавеля, который в говорах татарского языка (см. ДСТ 262, 218) называют *qətməz*,¹ *qətməzləq* (→ мар. В *kətməzlək*) < *qimüz* 'кумыс', ср. башк. диал. (Бhh II 155) *qətməd* 'кислица', башк. диал. (Бhh II 21) *aǰranpəq* 'то же' < *aǰran* 'напиток из кислого молока'. *Pulež* в ЭСМЯз сближается с эрзя-морд. *pulo* 'хвост' и *pulo* 'роща', однако их семантическая связь не раскрыта. *Pulež* < **pulež* скорее имеет сходство с удм. *palez', palež'* 'рябина' — словом финно-угорского происхождения, распространенным в тюркских языках Поволжья (см. башк. *mäläš, müläš*, тат. *mulış, müläš*; тат. *pizel* ← морд.). Русск. кислица, помимо щавеля, обозначает различные кислые на вкус плоды и травы. Известно и такое название кислицы //щавеля как 'сорочий щавель'. 'Сорочьи ягодами' называют горько-сладкий паслен. Поэтому можно допустить, что мар. *äräkä soroka* является отражением тат. *sajəsqanžüləgə* // *čijəsə* — кальки русск. 'сорочьи ягоды'. Ягоды рябины напоминают ягоды паслена. Не потому ли кислицу // сорочий щавель стали называть по-марийски *araka pulež*, досл. 'горькая рябина'? Кислицей в русских говорах называют также смородину. В татарских говорах *qarayat* (досл. 'черная ягода') служит обозначением паслена и черной смородины (см. ДС III 247, 251).

Мар В *arqašaš* 'ругаться, браниться друг с другом' заимствовано из чувашского языка, где имеем глагол *xarwaš-* 'рычать дру на друга (о собаках), ссориться, ругаться, браниться', образованный из *xar* 'подражание рычанию, ругани, грубым упрекам' и суфф. *-kaš*, часто присоединяемого к подражательным основам. Мар. *orlaš* 'поносить, хулить' восходит не к чув. *xuravla-* 'отвечать, возражать, прекословить' (*xurav* 'ответ, возражение' ~ мар. г. *oro, xoro* 'отпор, возражение, резкий ответ'), как предлагается в ЭСМЯз, а к чув. *xurla-* 'поносить, порочить, хулить' (*xur* 'обида, оскорбление').

Мар. *orapuj* 'клык', г. (Сав. 11) *arvü* 'то же', ЭСМЯз 149 *ärpü* 'то же', МРСл 34 *arpu* 'то же' в качестве второго компонента содержат мар. *püj* ~ *pü* 'зуб', что споров не вызывает. М. Ряснен (Räs. TLČ 24; VEWT 33a) возводил мар. *ora* к ст.-чув. **ora* 'клык', соответствующему тюрк. *azaw* < **azay*. Отождествление *ar, är* с гипотетическим мар. **ar* 'ум, рассудок', предлагаемое в ЭСМЯз, кажется неправомерным по семантическим причинам: *ärpü* 'клык', а не 'зуб мудрости'. Из татарского языка заимствовано мар. *azu* 'клык' (Räs. TLČ 24).

¹ В татарских говорах *qətməz* употребляется и для обозначения свербиги (см. ДСТ 218). Семантика мар. *araka pulež* поэтому нуждается в уточнении.

Фонетические признаки чувашских и татарских заимствований, особенности их морфемной структуры, как правило, учитываются исследователями марийской лексики. Меньше внимания уделяется семантике тюркских слов и истории обозначаемых ими реалий. Лишь первые шаги делает лингво-географическое обследование тюркизмов марийского языка. Только комплексный анализ тюркских заимствований позволит определить их источники, уточнить хронологию и углубить наши представления о тюркско-марийских языковых и этнических связях, в изучение которых весомый вклад внес Э. Беке.

Л. Левитская

Принятые сокращения

- Аш. = Ашмарин, Н. И., *Словарь чувашского языка*, вып. I—XVII. Казань—Чебоксары 1928—1950
- Бһһ = Башқорт һөйләштәренә һүзлегә I. Уфа 1967, II — Уфа 1970
- ВБЯ = Вопросы башкирского языкознания. Уфа 1973
- ВМЯ = Вопросы марийского языкознания, вып. III. Йошкар-Ола 1973
- ДС = Диалектологик сузлек, I—III. Казан 1948—1958
- ДСТ = Диалектологический словарь татарского языка. Казань 1969
- МРСл = Марийско-русский словарь. Москва 1956
- Сав. = Саваткова, А. А., *Словарь горного наречия марийского языка*. Йошкар-Ола 1981
- Сев. ЭСТЯИ = Севортян, Э. В., *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва 1974
- Lig. VSOu = Ligeti, L., *Un vocabulaire sino-ouïgour des Ming*. AOH 19. Budapest 1966
- Räs. TLČ = Räsänen, M., *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. MSFOu 50. Helsinki 1923
- Räs. VEWT = Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki 1969
- мар. В. = восточное наречие марийского языка
- мар. г. = горное наречие
- мар. л. = луговое наречие
- мар. СЗ = северо-западное наречие

Mónárkőd

1. Címül írt szavunk jellegzetes és közismert nagykunsági tájszó, *maonárkőd* alakban és 'szárazkőd'; a nyári tűző napsütéstől a talajmenti, illetőleg a talajhoz közel levő levegőnek fehéres, ködszerű párában való lebegése, rezgése' jelentésben ma a Nagykunságon és közvetlen környezetében (Nádudvar, Püspökladány, Füzesgyarmat, Dévaványa), továbbá a ma Jugoszláviához tartozó bácskai nagykun községekben (Ómoravica, Pacsér, Feketehegy) és a Budapest környéki helységek (Zsámbék, Érd, Dunakeszi, Dunaharaszti, Gyál) nagykunsági származású lakosai körében él. Szavunk összetett szó, s összetevőiben első hallásra hajlandók volnánk a magyar köznyelv általánosan ismert *molnár* és *kőd* szavait felismerni. A *kőd* összetevőt illetően valóban igazunk is lenne, mivel tájszavunk egy ködszerű természeti tüneményt jelent, de még az előtaggal kapcsolatban sem gyanakodhatnánk semmire, hiszen maguk a nagykunságiak is efféle magyarázatokat fűznek szavunkhoz: „ojan fehér az a maonárkőd, vagyis hát messziről ojannak láccik a, mint amikor jár a malom, oszt porlik a liszt” vagy „maonárkődnek mongyuk, ugyi, hát annak lehet mondani, mer szíp fehér, ritka, fátyolos kőd a, mintha csak lisztporba állana az ég ajja”. Igen ám, csak hogy van a Nagykunságon egy másik, a *maonárkőd*höz mind jelentésileg, mind hangalakilag igen közelálló szavunk is, a *monaros* 'homályos, halványan, fehéren ködlő, párálló, szárazkődbe burkolt, fátyolos kődbe borult', amit már aligha hozhatunk kapcsolatba a *molnár* szóval. Mivel pedig *monaros* szavunkat sohasem ejtik *maonáros*nak, ezért joggal gondolhatunk arra, hogy *maonárkőd* szavunkkal szemben a *monaros* szó -os képző nélküli alakja őrzi a szavaink etimonjához közelebb álló hangalakot — ezt valószínűsíti a Kunhegyes határában levő *Monar-hát*, *Monarlaposa* határrészek elnevezése és a kunhegyesi *Monar* családnév is —, míg *maonárkőd* szavunk népetimológias úton jutott előtagjának hangalakjához.

2. Eddig ismeretlen eredetűnek tartott vagy nem is vizsgált kunsági tájszavainkkal kapcsolatban mindig joggal vetődhet fel a kérdés, hogy vajon nem kun szavakat őriztek-e meg számunkra? S valóban, az utóbbi években végzett kutatások során több kis- és nagykunsági szóról, továbbá a kunok lakta területekkel szomszédos vidékeknek tájszavairól bizonyosodott be kun eredetük. Ezek számát gyarapítja *maonárkőd* szavunk népetimológiával alakult *maonár* előtagja, illetőleg *monaros* szavunk *monar* töve is, amelyeknek etimonja a kun **munar* 'szárazkőd; nyári kőd; fátyolos, párás nyári borulat; délibáb' szó.

A *munar* a törökség szókinszén belül jellegzetes kipszak nyelvi elemnek látszik, mivel csak a török nyelvek kun-kipszak ágának nyelvjárásaiban talál-

juk meg; vö.: dobrudzsai tatár (észak-krími nyelvjárás) *munar* 'szárazkőd', 'nyári párasodás, fátyolos borulat', 'szivárvány', nogaj *munar* 'mglá; marevo' (NoRS. 1963. 227), karakalpak *munar* 1. 'mglá'; 2. 'miraž'; 3. f.olk. 'nazvanie gromadnogo dereva' (KkRS. 1958. 467), kazak *munar* 'mglá; miraž; belösost vozducha' (KaRS. 1954. 247), 'küngirt tartqan bulingir, buwaldir awa' (KTTS. II [1961], 149), baskír *monar* 'mglá, marevo' (BaRS. 1958. 388), kazáni tatár *monar* 1. 'mglá'; 2. 'marevo'; 3. 'miraž' (TaRS. 1966. 375), 'räšä' (TTAS. II [1979], 402), kirgiz *munar*, *munariq* 'légkaja mglá, mutnaja belizna vozducha, dymka, belösöe marevo' (KiRS. 1965. 537).

Szavunk igei alakját is ismerjük a kun-kipcsak törökségben, pl.: kirgiz *munar*- 'marit, pokryvatsja mutnovatoj belösostju, pokryvatsja legkoj dymkoj' (i. h.), s természetesen igen nagyszámú igei és névszói származéka is van a különféle nyelvjárásokban, pl. nogaj *munarli* 1. 'mglistyj, pasmurnyj'; 2. per en. 'neveselyj, mračnyj (n a p r. o n a s t r o e n i i)' (i. h.), baskír *monarli* 'mglistyj' (i. h.), kazáni tatár *monarli* 'räšäle' (TTAS. II [1979], 402) stb.; nogaj *munarlan* '-byt okutannym legkoj dymkoj, mgloj' (i. h.), kazáni tatár *monarlan*- dial. 'prinimat mglistyj vid' (TaRS. 1966. 375) stb. A törökségi *munarli* ~ *monarli* származékok jelentései jó párhuzamokul szolgálnak kunsági *monaros* tájszavunk jelentéséhez.

A *munar* képzett szónak látszik, feltehetően egy régi kipcsak *mun-* 'ingadozik, remeg, reszket, káprázik, homályosul, sötétül' ige *-(a)r* képzős melléknévi igenévi származéka. E *mun-* ige a mai kun-kipcsak nyelvekből nem mutatható ki, de megvolt a XI–XIII. századi közép-ázsiai török nyelvemlékekben, vö.: QB, Kāšg., AtH *mun-* 'zabluždatsja; stanovitsja slabounnym, vpadat v detstvo, vyživat iz uma', 'terjat rassudok, besitsja (o ž i v o t n y c h)' (DTS. 348). A mai törökségben csak a jakutban találunk idevágó adatot: *mun-* 'bluždat, plutat' (JaRS. 1972. 244).

A kun *munar* szónak hangalakilag jól megfelel a kunsági *maonárkőd* és a *monaros* szavak *maonár* előtagja, illetőleg *monar* töve; a törökségi *u* hang *b* és *m* után a magyarban gyakran válik *o*-vá, pl. *borsó* < *buršağ*, *boroma* 'csavaros, csigás szarv' (nagykunsági tájszó) < *burama*, *Bodoglár* (kiskunsági helynév) < *Budaqlar* (kun nemzetségnév) stb. Az idetartozó példák számát szaporítja a már említett nagykunsági *Monar* család- és helynév, továbbá a Pest megyei *Monor* község neve is, ez utóbbi név első előfordulásaiiban szintén *Monar* alakban szerepel, vö.: 1398: *Monar* (ZsigmOkl. I, 576); 1401: *Monar*, *Monor* (BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938., 118). Ez utóbbi nevek szintén kun (vagy besenyő) eredetűek. (A *Munar*, *Munarbay*, *Munarbek* stb. személynevek ma is igen gyakoriak különösen a kazakok, karakalpakok és kirgizek körében.) Amint a fentiekben láttuk, *maonárkőd* szavunk jelentése csaknem teljesen egyezik a törökségi *munar* ~ *monar* szó jelentésével, s a *monaros* szó is igen közel áll jelentéstani szempontból török *munarli* ~ *monarli* megfelelőjéhez. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy kunsági tájszavaink kun eredetűek, s mivel ez idő szerint a *munar* szót sem az ótörök, sem pedig a régi kun-kipcsak nyelvemlékekben nem találjuk, legelső előfordulásául e magyarországi kun szót tartjuk.

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

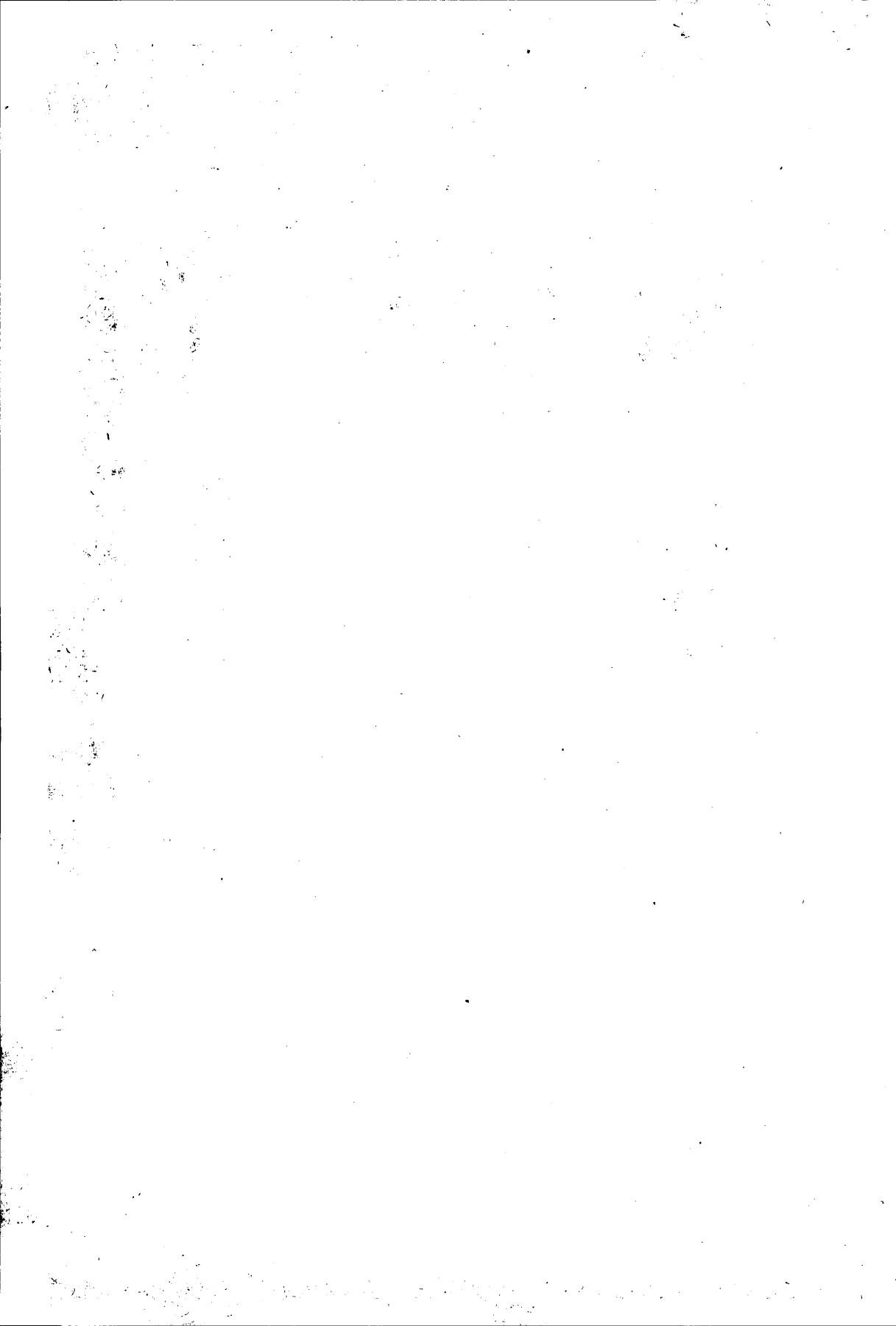
Mónárkőd 'Höhenrauch'

VON ISTVÁN MÁNDOKY KONGUR

Im Zusammenhang mit den Dialektwörtern aus Groß- und Kleinkumanien, deren Herkunft bisher für unbekannt galt oder die nicht einmal untersucht wurden, kann mit Recht die Frage gestellt werden, ob sie nicht vielleicht kumanische Wörter bewahrt haben. Im Laufe der Forschungen der letzten Jahre wurde der kumanische Ursprung mehrerer Dialektwörter aus Kumanien nachgewiesen. Deren Zahl vermehrt das durch Volksetymologie entstandene Vorderglied *maónár* des großkumanischen Wortes *maónár-kőd* (*maónár* ist die großkumanische volkssprachliche Form des ungarischen umgangssprachlichen *molnár* 'Müller').

Das Vorderglied *maónár* des Wortes *maónárkőd* 'Höhenrauch'; die durch den brennenden sommerlichen Sonnenschein in weißlichem, nebelartigen Dunst schwebende, zitternde bodennahe Luft; warmer, schleierartiger Nebel' kann in Parallele gesetzt werden zu *munar* ~ *monar* 'ein Nebel bei Hitze, schwere schwüle, undurchsichtige Luft'; 'die Luftspiegelung' (RADL. IV, 2185) aus den zum kumanisch-kiptschakischen Zweig des heutigen Türkentums gehörigen Dialekten, und so ist aufgrund einer Entwicklungsreihe *maónár* < *monar* < *munar* auch in der kumanischen Sprache Ungarns ein Wort **munar* id. zu rekonstruieren. Das *munar* des Türkentums begegnet auch in Personen- und Ortsnamen Ungarns. Aus dem kum. *munar* stammt auch das weitere großkumanische Dialektwort *monaros* 'verschwommen, fahl, weiß neblig, dunstig, in Höhenrauch, in warmen, schleierartigen Nebel gehüllt', welches ein mit dem ungarischen Suffix *-os* gebildeter adjektivischer Abkömmling von *munar* > *monar* ist.

Da das Wort *munar* weder in den alttürkischen noch in den alten kumanisch-kiptschakischen Sprachdenkmälern vorkommt, ist das aufgrund des großkumanischen Dialektwortes rekonstruierte kumanische Wort zur Zeit die früheste Angabe des Türkentums.

Idő és aspektus

1. Az idő, amelyben az egész emberi világot és az univerzumot is elképzeljük, körülöleli minden cselekedetünket, egész létünket. Minden ebben az időmederben folyik, és az áramlás iránya tudvalevőleg adott, megfordítani vagy kikökkenteni nem lehet.

Filozófiai tárgyalása az időnek nem lehet célja e dolgozatnak, már csak azért sem, mert a könyvtárnyi irodalomban egymásnak nagyon is ellentmondó megközelítésekkel találkozhatunk. A nyelv szempontjából fontosnak bizonyulhat, hogy ami ebben a világban történik, az nem képzelhető el az időkereten kívül. Ez még akkor is így van, ha már jó előre tudjuk, hogy a nyelvben a bennünket körülvevő világ időrelációi nem közvetlenül jelentkeznek; másképp fogalmazva: aligha lehetne a nyelvi időkifejezéseket közvetlen reális időformákra átváltani. A reális idő mindig folyamatos és egységes; a nyelvben ezzel szemben nagy időközök ugorhatók át, vissza lehet pergetni, múltat és nem múltat fel lehet cserélni. A közlés ilyen fajta megszakított, tömörített stb. időfázisai között a kommunikációban résztvevő partnerek teremtik meg az összefüggéseket. Tekintve, hogy ez az összefüggésteremtés bizonyos logikai képességnek a függvénye, az ilyen időt logikai időnek is szokás nevezni.

Noha az idő egyirányúsága minden kétséget kizár, az idő megragadása a gondolat számára (majd a nyelv számára) fölöttébb sokféleképp lehetséges. Ennek a tarkaságnak elsősorban az a magyarázata, hogy a nyelvi időrendszerek nem pontos másai a valóságos időnek (vö. az idő megállapításának lehetősége, amely fizikai értelemben lehetetlen, nyelvileg viszont nem az). Érthető, hogy az idő, az idő logikája, a pragmatikai összefüggések stb. napjaink tudományának is felkeltette az érdeklődését.

2. A nyelvi időkifejezések se nem egyszerűek, se nem maguktól értendőek. A tér mindenki számára közvetlenebbül érzékelhető, s talán éppen ez a magyarázata annak, hogy a nyelvekben általában előbb alakulhatott ki a térmegjelölés, mint az időé.

Tudvalevő dolog, hogy a szituáció, amiről az igei elemek informálnak, mindig benne vannak az időfolyamat medrében. Csakhogy ennek a szituációnak kaphatunk tudósítást a külső idejéről (KI) is, és kaphatunk a belső idejéről is (BI), vagy nem ritkán mindkettőről. Az viszont, hogy egyikről se, ez teljes képtelenség. A KI-ről a tempus közvetítésével szerzünk ismereteket, míg a BI-ről az aspektus informálhat.

Ha a KI-ről kapunk információt, az annyit jelent, hogy a tempus a szituációt ezáltal elhelyezte az időfolyamatban, sőt gyakran a közlés idő-

pontjához való viszonyítást is igyekeznek kifejezni. A BI-ről közölt információk nincsenek közvetlen kapcsolatban az időfolyamattal, ezek a relációk a szituáció belülről vonatkoznak, annak belső alkotórészeire utalnak. Persze a szituáció belső összefüggései bizonyos mértékig függenek az időfolyamattól, ha rá nem utalnak is.

Az igék mindenesetre különbözőképpen viselkednek, hiszen a szituációk, amikről végül is az igék informálnak, merőben különbözőképpen festhetnek. Az igék mindig csak egy bizonyos szituációról informálnak, amelynek belső jellemzője lehet a dinamizmus, ill. annak hiánya.

A mondatok kb. olyan operációkhoz hasonlíthatók, amelyek A-modellből B-modellé hoznak létre. A modellépítésben két utasítás lehetséges: az egyik statikus (ez írja le a régi állapotot), a másik dinamikus (ez hozza létre az újat). Ezt szokás úgy is fogalmazni, hogy vagy eljutunk egy újabb állapotba (B-be), vagy nem, ill. vagy vezet a szituáció új eredményre (B-re), vagy nem.

Jól látható, hogy ezek a kérdések nagy részt a szituáció belső összefüggéseire vonatkoznak, mégsem lehet a KI-t teljesen kiszorítani. Ha egy szituációban eljutunk A-állapotról B-be, akkor ennek a dinamikus változásnak a KI felől nézve is vannak (lehetnek) konzekvenciái. A KI és BI ilyenfajta összefüggései nem mindig evidensek, különösen nem a grammatikalizálódás szintjén. Vagyis gyakori, hogy vagy az időnek, vagy az aspektusnak, nincs grammatikalizálódott jele, viszont a meglevő, tehát grammatikalizálódott elem hordoz magában bizonyos vonatkozásokat, amelyek a felszínről hiányzó másik elemre vonatkoznak. Az idő és az aspektus a mély szerkezetnek egyazon oldaláról származó kategória, így egymást kiegészítve fejtik ki hatásukat. Mindennek azonban összhangban kell lennie a cselekvéstípusokkal. A cselekvéstípusokhoz való kötődés elsősorban az ige (V) jegyein múlik; vagyis ha a V-nek természeténél fogva megfelelő jegyei vannak, akkor könnyebben fejezhet ki egy bizonyos cselekvéstípust (szituációt); ugyanezen jegyek birtokában a V egy másik cselekvéstípust csak nehezen, vagy sehogy sem tud kifejezni.

A természeti jegyeken olyan jelentésjegyeket értünk, amelyek a szintaxisra hatnak (szemben pl. a kontextusjegyekkel, amelyek az ige környezetét, az argumentumok számát, választhatóságát stb. befolyásolják). A természeti jegyekben tömörödnek a kérdéses szóval jelölt dologra vagy cselekvésre jellemző karakterisztikumok, amik a nyelvtani szabályrendszerre is hatással vannak. Ezeknek a jegyeknek az ismeretében egyrészt a grammatikai szabályok szerkezete válik megközelíthetővé, másrészt viszont csoportosítást hajthatunk végre (pl. az igék lehetnek [\pm statív], [\pm tranzitív] stb.).

A természeti jegyek között található az ún. aspektusjegyek is. Nagyrészt ezektől a jegyeiktől függ az, hogy milyen aspektusviszony kifejezésére alkalmas egy-egy ige. A [+ folyamatos] jeggyel egészen más típusú cselekvés leírására alkalmas egy ige, mint [- folyamatos] jeggyel. Minden ige tehát csak egy bizonyos szituációról tud informálni; ezek az információk viszont nagyrészt kiolvashatók az ige aspektusjegyének jellegéből.

A fentiekből következik, hogy a [+ folyamatos] jegyű ige egy duratív típusú szituációról informálhat; ez pedig az imperfektív aspektus területe.

(1) jurák: *xānā* 'ő szenved'

[+ folyamatos]
[- kezdő]
[+ statív]

(2) jurák: *temtādm 'én vettem'* $\left[\begin{array}{l} [- \text{ folyamatos}] \\ [+ \text{ kezdő}] \\ [- \text{ statív}] \end{array} \right]$

(3) szölkup: *minap 'én adok'* $\left[\begin{array}{l} [- \text{ folyamatos}] \\ [+ \text{ kezdő}] \\ [- \text{ statív}] \end{array} \right]$

A jegyeknek nyilvánvalóan sokkal nagyobb készlete képzelhető el; ezek a jegyek azonban nem tekinthetők merev, meg nem változtatható adottságoknak. A jegy megváltoztatására már a felszínen, vagy legalábbis annak a közelében kerülhet sor.

(4) szölkup: *miqilsit 'szétoszt'* $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ folyamatos}] \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right] < \left[\begin{array}{l} [- \text{ folyamatos}] \end{array} \right]$

Ha az ige eredeti természeténél fogva nem képes megfelelni a kifejezendő szituációnak, akkor kerülhet sor jegyváltoztatásra. A jegyeknek van egy bizonyos optimális készlete, amely elegendő információt szolgáltat és még nem akadályozza a rendszer áttekinthetőségét.

(5) szölkup: *ija qonta 'A gyerek alszik'* $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ statív}] \\ [+ \text{ állapot}] \\ [+ \text{ folyamatos}] \\ [- \text{ kezdemény}] \end{array} \right]$

A [- kezdemény] és [+ állapot] jegyek helyébe a [- állapotváltozás] jegy is bevezethető lenne. Értelemszerűen a [+ állapotváltozás] szétbontható lenne [+ állapot] és a [+ kezdemény] jegyekre.

(6) szölkup: *qumit qontalelčätit. 'Az emberek elaludtak.'*

$$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ állapotváltozás}] \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right]$$

Ezeknek a szemantikai jegyeknek a révén teremtődnek meg azok a kötéslehetőségek, amelyek biztosítják az egységek (pl. a proposícióba szereplő ige) és a kategóriák (pl. a modalításban szereplő aspektus) egymásratalálását és összetapadását.

3. A felszín sajátos körülményei is szabályozhatják ezt a kötődést. Például bizonyos időhatározók (IH) mellett csak meghatározott cselekvéstípusok fordulhatnak elő.

$$[[IH + CST] \rightarrow Asp_x] \rightarrow Temp_x$$

Az időhatározó, bizonyos szituáció kiválasztásával egy bizonyos aspektust követel meg, ez az együttes pedig egy bizonyos időre utal.

Csakhogy a felszínről elméletileg akár az aspektus, akár a tempus hiányozhat. Az aspektus hiányával az [IH + CST] kombináció a tempusválasztást közvetlenül irányíthatja. Leggyakrabban azonban a tempus hiányzik, amit az is lehetővé tesz, hogy az aspektus implikálhat alkalmanként valamilyen időt is. Ebben az esetben olyan jelenségnek lehetünk a tanúi, amelynek gyökerei a mélybe vezetnek: az Asp és a Temp egy „térfelel” belül van, mégpedig olyan közelségben, hogy lehetővé válik bizonyos szűrők működésbe lépése, melynek következtében a kettő közül az egyik nem jut ki a felszínre. Az aspektus univerzálisnak tekinthető mindenütt. Az idő és az aspektus aránya és elrendeződése a felszínen viszont már nyelvspecifikusnak tartható.

4. A szituációk különböző voltáról már szóltam. Az állapot, az esemény és a folyamat adja azokat a szituációtípusokat, amelyeket a mondatok leírhatnak.

Az állapot tovább tart az időben, de homogén marad. Persze megfelelő hatás eredményeként az állapot is megszűnhet. Ha ilyen hatás nincs, akkor az állapot tovább tart. Az állapot vége ismét dinamikus; sőt van, aki egyenesen azt is feltételezi, hogy az állapot képes alkalmanként magába szívni bizonyos dinamikus elemet is (például magába építve az elkezdődést vagy a befejeződést).

Az esemény, amely dinamikus, azt az „utasítást” jelenti, amely az A-állapotot B-állapottá változtatja. Másként fogalmazva az esemény olyan nem nyújtott dinamikus szituációt jelent, amely az időben egy pillanatra jelenik meg. Az eseménynek ez a temporális dimenzió nélkülisége vezet el bennünket a pontualitáshoz. A puntuális szituáció nyomban dinamikussá válik, és megváltoztatja az állapotot. Puntuális állapot nem létezik.

Azt a dinamikus szituációt, amely folyik, azaz kiterjed az időben, folyamatlannak nevezzük. A folyamat tehát az eseményhez viszonyítva nyújtott szituáció. Az esemény pontszerűen behelyezhető a folyamat időbeli kiterjedtségébe.

Megjegyzendő, hogy mind az eseménynek, mind pedig a folyamatnak lehetséges egy speciális változata. Ha az eseményt ágens kezdeményezi, akkor tettről beszélünk; ha pedig a folyamatot kezdeményezi ágens, akkor tevékenységről.

Mint tudjuk, a szituáció belső összefüggéseiről az aspektussal szerzünk információt, ezeknek az információknak azonban nincs közvetlen kapcsolata a KI-vel. Mivel azonban a szituáció benne van az időfolyamatban, az aspektusnak ismeretesek bizonyos idővonatkozásai is. Az aspektus, amely tehát a BI-re utal, két lehetőségben valósul meg:

- a) megmarad az állapot (Á),
- b) \hat{A}_1 -ből az \hat{A}_2 -be történik elmozdulás.

A folyamat és az esemény temporalitása, kapcsolata az időhöz világosan áll előtünk. Az állapot kapcsolata kódösebb. Az állapot atemporális jellegével E. Bach (1981. 71) részletesebben foglalkozik.

5. Az IH-kat nyugodtan tekinthetjük olyan faktoroknak, amelyek meghatározzák azokat a kereteket, amelyekben a cselekvések (szituációk) el kell, hogy helyezkedjenek. Az időhatározók éppen olyan típusokba rendeződnek, mint a szituációk. Az időhatározók lexikalizált elemek formájában biztosítják a keretet:

- jurák: a) kerethatározók — punktális: *teda*³ 'most'
 — intervallum: *tūkū jāle*³ 'ma'
*xū*³ 'reggel'
 b) durativitás: *šide*³ *jāle*³ 'két nap'
 c) frekvenciáció: *torikowna* 'ritkán'

- szölkup: a) kerethatározók — puntuális: *ti* 'most'
 — intervallum: *tap čeli* 'ma'
garit 'reggel'
 b) durativitás: *ket kuntj* 'a tél folyamán'
nani 'folyton, mindig'
 c) frekvenciáció *kočči par* 'sokszor', *čeljnma* 'naponta'

A kerethatározók esemény vagy állapot mellett fordulnak elő. Az esemény nem nyújtott szituációként főleg a puntuális IH-val fordul elő. A folyamat viszont, lévén nyújtott szituáció, a duratív IH mellett fordul elő.

- (7) szölkup: *kanak nani muta*. 'Der Hund bellt fortwährend.'

Ebben a mondatban az időhatározó elégséges mértékben rajzolja meg azt a szemantikai keretet, amely duratív szituációnak felel meg. A mondatban szereplő aoristos alak nem jelenít meg pontos időt, hanem olyan, meglehetősen tág, globális időértéket közvetít, amelynek szűkítésére alkalmanként lehetőség nyílik. Az aoristos megválasztása a szövegben leírt szituáció függvénye. Ha ugyanis a szituáció kapcsolatban áll a közlés pillanatával, vagy a közlés idősíkján elhelyezhető, akkor aoristos szerepel.

- (8) jurák: *šānxōwa jāle manj*³ *jābēwa*³ 'Einige Tage trinken wir.'

Az IH olyan értelemben befolyásolja az idődimenziót, hogy kapcsolatot teremt a tágabb kontextussal (a szöveg szerint az események a múltban zajlanak).

- (9) jurák: *ši³viwxawa jāle*³ *xad marnā*. 'Hét napig hóvihár zúg(ott).'

Ebből a mondatból is kitűnik, hogy az aoristos alakú igék nem közvetítenek abszolút időértéket. Neutralitásuk nyitja éppen abban rejlik, hogy utat engednek egy más típusú idő kifejtésnek. Ebben az idő kifejtésben (ahol az aspektusok szerepet játszanak), a szövegösszefüggés által alkotott keret nem szabad szem elől téveszteni. Ez a keret szinte kivétel nélkül meghatározó információmennyiséget szolgáltat a szituáció temporális vonatkozásairól. Ezek az időre vonatkozó információegységek átfognak egy bizonyos terjedelmű szöveget, az adott kereten belül szereplő mondatok pedig mind ennek az érvényességi körébe tartoznak. Az összefüggés megteremtése természetesen egyfajta logikai képesség függvénye, hiszen az idővonatkozás a háttérben van elraktározva, és ezt minden mondat esetében „ismét konstatálni” kell. Mivel pedig a temporális keret adva van, az aspektualitás nagyobb teret nyerhet.

Olykor a lexikai elemek tágabbak a megszokottnál.

- (10) jurák: *čebtantanāna pido*³ *jāmdajd*³ 'Másnap ők elindultak/nak.'

A *tebtantariána* 'másnap, holnap' megállja a helyét a múltban és jövőben lezajló cselekvés mellett egyaránt. Ha az időre való utalás a közlés előttre kerül, akkor a múlt képzetünk támad, ha utána, akkor jövő. Mindez azonban (csakúgy, mint (2)-es és (3)-as példánkban) szorosan függ itt is a kijelölt keretektől.

Az idődimenziók nem azonosíthatók a tempusmorfémákkal. A tempusmorfémák csak részinformációt szolgáltatnak az idődimenzió kifejezésének egészéhez, amely összetett, több részinformáció komplexitásának az eredménye. E komplexumban lényeges szerepet kap az ige (alapvető szemantikai tulajdonságaival), az aspektus, az idő és a kijelölt keret.

6. Indokoltnak látszik az a föltevés, hogy az aspektus tipológiailag legalább annyira releváns a nyelvrendszer számára, mint az idő.

Nem egészen véletlen, hogy a tempuson kívül az aspektus (és a mód) is a modalitás-összetevőben kap helyet; ezeknek az egymás közti „áthallása” már tapasztalati úton is érzékelhetőnek tűnik, a minden részletében kielégítő, elméleti magyarázat azonban még várat magára.

Célravezető tehát, hogy a felszín idő- és aspektusjelenségeit együtt, egymással való kapcsolatuknak tudatában vizsgáljuk.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

- BACH, E. (1981), On Time, Tense, and Aspect: An Essay in English Metaphysics. In: Radical Pragmatics, ed. P. Cole, Academic Press 63—81
- DOWTY, D. R.; (1977), Toward a semantic analysis of verb aspect and the English 'Imperfective' progressive. In: Linguistics and Philosophy I: 45—79
- KRATZER, A. (1977), Kontexttheorie. Universität Konstanz: Sonderforschungsbereich 99 Linguistik 18
- MÁRK T. (1983), A nyelvi idő nyomában. Urálsztikai tanulmányok 255—263
- MOURELATOS, A. (1978), Events, processes, and states. Linguistics and Philosophy 2: 415—434
- SAUVAGEOT, A. (1965), Témegjelölés, idő, aspektus. MNy. 61: 257—263
- VENDLER, Z. (1957), Verbs and Times. Philosophical Review 56; 143—160

Tempus und Aspekt

VON TAMÁS MÁRK

Die Zeit ist ein wichtiger Faktor unserer Welt. Sie umfaßt unsere Tätigkeit und unser Dasein, sie strömt fortwährend vorwärts, ihre Richtung kann man nicht verändern.

Das Tempus der Sprachen widerspiegelt die zeitlichen Relationen der Welt nicht unmittelbar; in der Sprache kann man Zeitstufen überspringen, die Vergangenheit und Nicht-Vergangenheit verwechseln, was in der Wirklichkeit der Welt nicht möglich ist. Zusammenhänge werden durch die Teilnehmer in der kommunikativen Situation verwirklicht.

Die Situation findet im Zeitstrom statt. Über die externe Zeit der Situation informiert das Tempus, über die interne Zeit informiert uns der Aspekt.

Es gibt eine Sorte der Merkmale, die auch auf die grammatischen Regeln wirken. Ein Verb mit (+ unvollendet) informiert über eine durative Situation. Diese semantischen Merkmale können die Beziehungen zwischen Einheiten (Verb) und Kategorien (wie Aspekt) ermöglichen.

Die Zeitadverbien können die Rahmen bestimmen, in denen die Situationen ablaufen.

Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét?

A Kalevala, már a korábbi változat, az úgynevezett Régi Kalevala (Vanha Kalevala) összeállításának, megjelenésének a finn nemzeti mozgalomra és irodalomra rendkívüli hatása volt. Az eposz jelentőségét fölismerve egy-egy énekét, részletét a finn értelmiség legjobbjai közül néhányan már igen korán — még az eposz megjelenése előtt vagy közvetlenül utána — svédre fordították. Elias Lönnrot a Régi Kalevala 11. énekét, illetve a 14. és a 28. ének részleteit¹, Johan Ludvig Runeberg, Carl Niklas Keckman nyersfordítása alapján, a 15. éneket, az eposz kezdő sorait és valószínűleg a 28. ének egy részét², az 5. éneket pedig Erik Alexander Ingman³. Abraham Poppius és Frans Mikael Franzén átültetése, illetve fordításrészletei szinte teljes egészében kéziratban maradtak és részben elkallódtak. A Régi Kalevala teljes svéd fordítását — a korábbi átültetések fölhasználásával vagy figyelembevételével — Mathias Alexander Castrén adja ki 1841-ben.⁴

A Kalevala-részletek legelső tolmácsolásai közé tartozik a 29. runo legkorábbi svéd átültetése is, amely a „Helsingfors' Morgonblad” 1836-os évfolyamának 17. számában február 29-i dátummal jelent meg. A fordítás szerzőjét nem jelzik, a szöveg előtt az (Insåndt.) [Beküldött] megjegyzés áll. A finn filológia a svédre fordítást nagy valószínűséggel a Lönnroténak tartja. A „Valvoja” Setälä által összeállított Kalevala-száma szerint az átültetést azért kell a Lönnroténak gondolnunk, mert a Régi Kalevala második része, amely a 29. éneket is tartalmazza, a könyvesboltokban csak 1836 március elején jelent meg.⁵ Hänninen⁶ és Ragnar Öller⁷ is Lönnrot művei közé sorolja a fordítást. Lönnrot-monográfiájában Aarne Anttila ugyancsak arra hivatkozik, hogy a Régi Kalevala második része 1836 márciusában került a könyvesboltokba, és ezért az átültetést szintén a Lönnroténak tartja, bár megjegyzi, hogy a dolog bizonytalan.⁸

¹ Helsingfors' Morgonblad 1835. 91—93. sz. (A címben tévesen a 9. runónak mondják), illetve 53—55. sz. (Az utóbbi helyen — amelyre Väinö Kaukonen volt szíves fölhívni a figyelmemet — „Björnfesten” [Medveünne] címmel).

² Helsingfors' Morgonblad 1836. 47—49. sz., 1837. 30. sz., a 28. ének fordításrészletét Runeberg nem publikáta, Castrén viszont föltehetőleg átvette fordításába (Helsingfors 1841).

³ Helsingfors' Morgonblad 1836. 79—80. sz.

⁴ L. — az előző adatokra is — Valvoja 1909: 256—62; Laina Hänninen, Luettelo ennen v. 1927 painetusta Kalevalaa koskevasta kirjallisuudesta. Helsinki 1928. 261 l.

⁵ Valvoja 1909: 257.

⁶ L. a 4. jegyzetet!

⁷ Ett kvarts sekel av vårt litterära liv 1823—1853. Helsingfors, 1920. 46—47.

⁸ Elias Lönnrot Elämä ja toiminta. I. köt. Helsinki 1931. 248, II. köt. Helsinki 1935. 410.

A Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) Irodalmi Kézirattárában kutatva, Keckmannak, a Társaság első titkáranak, a finn nyelv egyetemi lektorának egy levele akadt a kezembe, amelyet Helsinkiből 1836. március 12-én írt Lönnrotnak. Ebben többek közt ezt kérdezi: „Mitäs arvelet Ingmannin ruotsintamasta (!?) 29^{sta} Kalevalan runosta?”⁹ [Mi a véleményed a Kalevala Ingman által svédre fordított 29. énekéről?] Lönnrot Kajaaniban keltezett válaszlevelét március 22-én kezdi el, de csak április 8-án folytatja. A kérdésre a második részben felel: „Kysyt Ingmannin ruotsintamasta 29:stä runosta ja näyttää se minusta kylläki luonnistuneen, paitsi mitä arvelen, ei sopivaksi, yhtä Suomen runovärsyvä ruotsissa kahteen värsyyn jakaa, jota ei aina ole varonut.”¹⁰ [Kérdezel az Ingman által svédre fordított 29. runóról. Nekem nagyon is sikerültnek látszik, pusztán azt nem tartom megfelelőnek, hogy egy finn verssort a svédben két sorba oszt, amire nem mindig ügyelt.] Ha a 29. éneknek a „Helsingfors' Morgonblad”-ban megjelent átültetését összevetjük a finn szöveggel, valóban találunk több olyan finn sort, amelynek a tartalma a svédben két sorba került. Így például a 15. (Harwon Ahti antanewi, — magyarul: Ritkán ad mit Ahti vissza¹¹) vagy a 61. sor (Koiwu taiten wastaeli — Nyírfa helyesen így felel¹²), fordítása a svédben a következő sorba szintén átnyúlik: „Sällan ock ifrån sig lemnar /Ahti hvad han en gång fångat.”, illetve: „Björken, så till svar forstandigt/ Talar, höjande sin stämma.”. Ugyanez a helyzet a 89., a 143., a 165., a 219. és a 222. sor esetében.¹³ A levelek dátuma, az idézett levélrészletek és az említett Régi Kalevala-sorok tanúsága alapján tehát világos, hogy a Régi Kalevala 29. énekének első svéd fordítását nem Lönnrot, hanem Ingman készítette.

Ingman jeles orvos, később orvosprofesszor volt, de irodalmi munkásságot szintén végzett, és nyelvújítóként is számon tartják. A Finn Irodalmi Társaságnak alapító tagja, 1844–45-ben pedig titkára volt. Magyar kapcsolataira most bővebben nem térek ki, csak megemlítem, hogy 1847-ben Ingman Magyarországon járt, s első volt aki a magyar–finn tudományos és kulturális kapcsolatok megteremtésén közvetlenül munkálkodott. Levelei alapján útjáról a helsinki „Suometar” című folyóirat számolt be.¹⁴ Ingman Pesten a hasonló érdeklődésű orvosprofesszor és nyelvújító, Bugát Pál vendége volt, s kölcsönösen tanították egymást finnre, illetve magyarra. Ingman ekkor a Magyar Természettudományi Társulat — nyilván Bugát Pál elnök javaslatára — külső tagjául választotta. Így ő az első finn, akit egy magyar tudományos társaság tagjául hívott meg. Ingman igen büszke volt erre. A Finn Irodalmi Társaság könyvtárának olvasótermében függött portréján úgy festette meg magát, hogy a háttérben a tagsági oklevél látszik, és a magyar szöveg jó része is olvasható: „Királyi Magyar Természettudományi Társulat Ingman Érik

⁹ A Finn Irodalmi Társaság (SKS) Irodalmi Kézirattárának levélgyűjteménye 3. köt. 209.

¹⁰ Uo. 20. köt., a másolat uo. Lönnrotiana 363. köt.

^{11,12} A magyar fordítás Reguly Antal Régi Kalevala-fordítástörédékéből való. L. A. Molnár: Könyv és Könyvtár 9(1973): 277.

¹³ A fordítások összevetésében nyújtott segítségért köszönetet mondok Tapio Peltolának. Mellékesen jegyzem meg, hogy a svédesítésből a 9., a 10., a 124. és a 125. sor hiányzik, a 45. és 46. sornak pedig a svédben csak egy felel meg.

¹⁴ 1847. 42., 44. sz.

Sándor Urat augusztus 29 1847 ben tartott közgyii . . . levelező tagut választotta. Költ Pesten 1847.”¹⁵

Filológiai kutatással ki lehetett mutatni, hogy Ingman Régi Kalevala-példánya, amelyből Bugátot tanította, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában van. Bugát ajándékként került oda, neki pedig nyilván Ingman adta. A Kalevala-példányba különböző helyeken mintegy hétszáz sornyi svéd fordításrészlet van beírva, ami maga is tanúskodik Ingmannak a fordításra tett előkészületeiről.¹⁶ A 29. runónál azonban egyetlen glossza sincs. Ez ugyancsak azt bizonyítja, hogy ennek fordítását Ingman még valóban a kötet (második részének) megjelenése előtt, valószínűleg egy Keckmantól, a kiadás intézőjétől kapott kézirat vagy korrektúra alapján végezte.

Érdekes, hogy Reguly Antal Régi Kalevala-fordítástöredéke — vagy legalábbis az, amit ismerünk belőle — a teljes első és második ének mellett a harmadik és épp a huszonkilencedik ének egy részét tartalmazza. Az átültetés készítésének idejét különböző okokból 1840 őszére teszik, amikor Reguly Vaasában tartózkodott. Ott pedig kapcsolatban volt Ingmannal, s így talán föltehetjük, hogy a fordításban Ingman szintén segítségére volt.¹⁷

A. MOLNÁR FERENC

Who Translated First the 29th Song of the Old Kalevala?

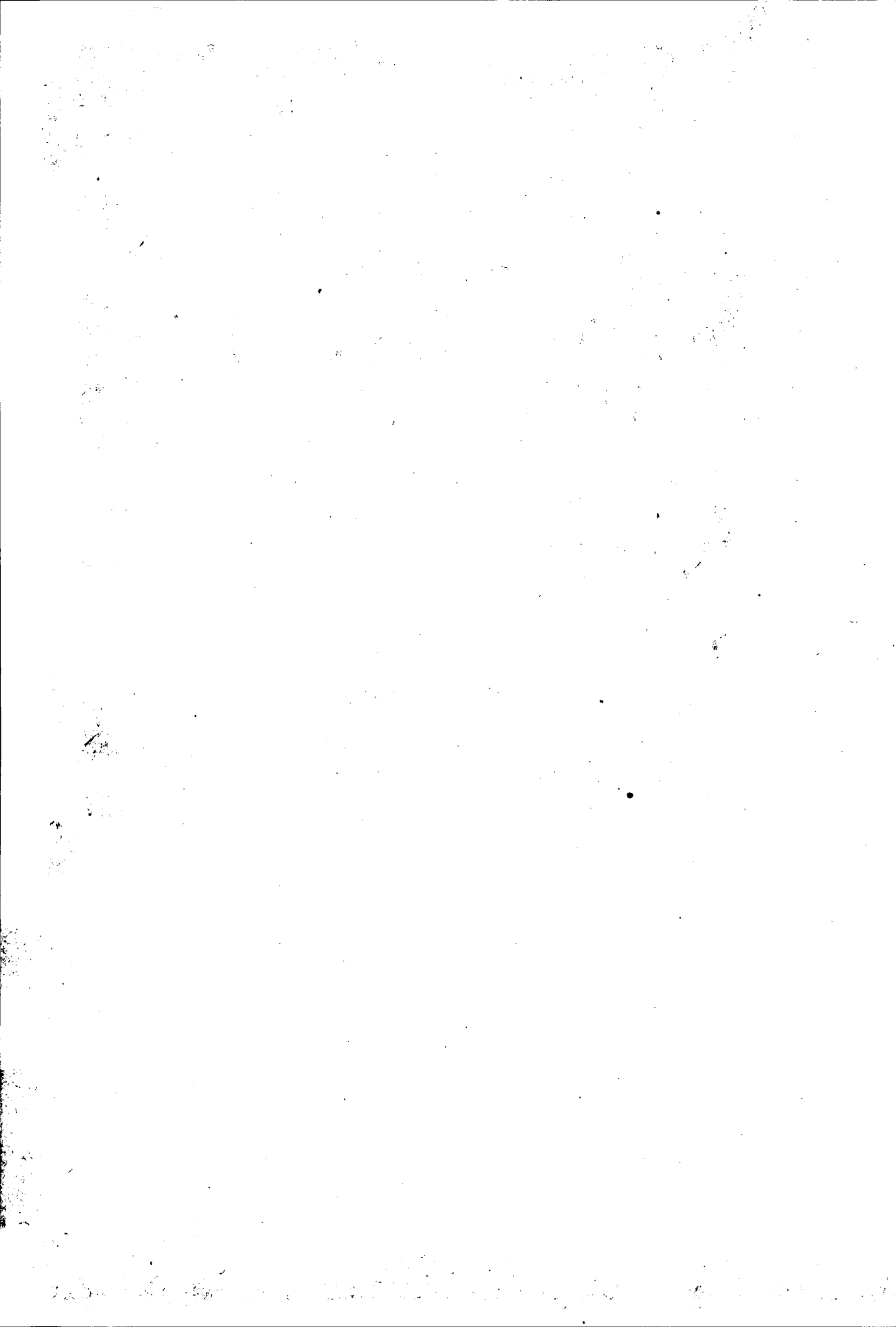
by FERENC A. MOLNÁR

The 29th song of the earlier version of Kalevala, that is the Old Kalevala (Vanha Kalevala), was published first in Swedish translation in Helsingfors' Morgonblad 1836, No. 76—78 on 29th February. As the second part of the Finnish epos containing the 29th song was issued only in March 1836, according to Finnish philology the translator of the above mentioned song was Elias Lönnrot himself, the collector and compiler of Kalevala. On the basis of Lönnrot's and Carl Niklas Keckman's unpublished correspondence the author of this article points out that the translation was done by Erik Alexander Ingman, who had obviously received the manuscript of the song before its publication. Ingman was a prominent figure of the Finnish national movement, who visited Hungary and made efforts to foster the development of Finnish-Hungarian cultural and scientific relations.

¹⁵ Korábbi följegyzésem elveszvéen, a szöveget Hannu Launonen olvasata és Eila Tuovinen szíves levélbéli közlése (1976. 11. 19.) alapján hozom. 1980-ban a kép már nem volt az olvasóteremben, s rövid ottlétemkor a könyvtárosok csak annyit tudtak mondani, hogy az épület egy másik helyiségébe kerülhetett.

¹⁶ A. Molnár, E. A. Ingmanin Kalevala-kappale Unkarin Tiedeakatemia kirjastos-sa. Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Turku 1981. 383—390.

¹⁷ L. A. MOLNÁR: Könyv és Könyvtár 9: 262, 268—269.

Szófejtések

222. Vogul *tašəm ej̄i-t* 'сухая лесина'

Kannisto „Der Mann und der Teufel” című tavidai meséjében (MSFOu. 101: 157–158) két ízben fordul elő a *tašəm ej̄i-t* [= *tašm̄ḡit*] kifejezés: *j̄uwəm nām̄i tašəm ej̄i-t* 'Mein Vater heißt Trocken Holz' (157); *ā j̄uwən nokor mās nām̄i tašəm ej̄i-t?* 'Nun, warum heißt dein Vater Trocken Holz?' (158). Ezekben a mondatokban a *tašəm ej̄i-t* jelzős szerkezet 'trockenes Holz' fordítása semmiképpen sem illik a szövegösszefüggésbe. A 417. lapon a jegyzetanyagban Liimola közli az informáns, A. Ch. Matykov orosz nyelvű értelmezését: 'сухой, сухая лесина'. Ehhez Liimola a következő megjegyzést fűzi: „Das wog. Wort sonst nicht gebräuchlich”. A szerkezet első eleme kétségtelenül a T *tāš-* ~ *taš-* 'szárad; trocknen' ige múlt idejű melléknévi igeneve. Jelentése: 'megszáradt, kiszáradt; getrocknet, ausgetrocknet'. A szerkezet második tagjának 'Holz' értelmezése helytelen, mivel *ej̄i-t* hangalakú 'Holz' jelentésű szó a vogulban nincsen. A 'trockenes Holz' fordítás az or. *сухая лесина* téves értelmezésén alapul. Az orosz irodalmi nyelvben a *лесина* valóban 'fatörzs' jelentésű, s így a *сухая лесина* kifejezés fordítása 'száraz fatörzs' volna. A felső-tavidai orosz nyelvjárásban (Верхне-Тавдинский район) azonban az or. *лесина* szónak 'лесистое место; erdős hely' jelentése is van (vö. Словарь русских говоров Среднего Урала. Том II. Szverdlovsk 1971. 92–3. l.). Észert a vog. *tašəm ej̄i-t* értelmezése 'kiszáradt erdős hely' volna. Hogy tényleg ez a helyes fordítás, az abból is kiderül, hogy a kifejezés második tagjaként szereplő *ej̄i-t* a következő vogul szóval azonos: (MSz.) T *ait* 'mező; Wiese', (VNGy. 2: 632) É *ajta* 'folyónak v. tónak lefolyása; rét', T *ait*, *ait*, *ajit* 'rét, kaszáló', (Kann.: FUF 18: 85) TJ *aj̄i-t*, AK *ajit*, AL *ajit* 'Wiese, bes. eine solche, die im Frühjahr überschwemmt wird'. A *tašəm ej̄i-t* jelzős szerkezetben az *ej̄i-t* ξ hangja a várható *a*, \bar{a} helyett (*aj̄i-t*) – \bar{a} ~ *a* magánhangzó-váltakozás – a nem-első szótagi hangsúlytalan helyzetben és a *j* hatásában leli magyarázatát (vö. Steinitz, WogVok. 171, 230 k., 247).

223. Osztják *in'l* 'Schneide'

Egy korábbi cikkemben (NyK 79: 205) a következő szavakat egyeztettem egymással: v o g. (Ahlqv.) *jinsam* 'schneiden', (MSz.) K *jenit*, *jens*, É *jin-* 'szab; zuschneiden', (WV 121) FK *jin-*, *jins-* ua. | m o r d. (Paas.: MSFOu. 22: 23, 28) E *inzed-*, *inžida-*, M *inzed-* 'hobeln', E M *inks* 'Schabhobel, Schabmesser'. A kikövetkeztethető finnugor alapalak: **jenz-* 'schneiden, schnitzen'.

Úgy vélem, a rokon nyelvi megfelelők száma eggyel növelhető: o s z t j. (KT 61) V *in*^l, Vj. *inl* 'Schneide eines Werkzeugs', Trj. *in*^Δ, *inΔ* 'Schneide Messers, Beils', DN *int*, Ni. *jentl*, Kaz. *jenΔ*, O *in*^l 'Schneide eines Werkzeugs', (PD 201, 338) J *intΔ* 'Schneide, Schärfe', Ko. *jint*: *j-wāχ* 'Stahl'. Steinitz (DEWO 124) óosztj. **intl* alakot tesz fel. Tekintettel azonban a rokon nyelvi megfelelők — különösen a vogul — alapján feltehető **jenš-* alapolakra, valószínűnek látszik, hogy óosztják alakul **jintal* > **jental* rekonstruálható. Ebben az esetben a magánhangzós kezdetű osztják formák **ji-* > *i-* hangváltozás útján jöttek létre (vö. Collinder, CompGr. 62). Az *i* > *e* hangváltozásról l. Honti, ObugrVok. 90. Az osztj. **jintal* > **jental* alakban mutatkozó osztj. *-tal* öszszetett képző, mely például a következő szókban is megvan: (OL 139) Ni. *χun*^{tl}, Kaz. *χn*^Δ, O *χun*^{tl} 'Röte am Himmel' (< **kun*^{tal} < **kun*^{tal}); vog. (WV 89) TJ *kata-l*, AK *χotal* ~ *χōtal*, Szo. *χōtal* 'Tag, am Tage' ~ osztj. (KT 354) V Vj. *kotl*, Trj. *kātΔ*, DN *χāt*, Kaz. *χātΔ*, O *χāt*^l 'Tag, Sonne' (l. Rédei: NyK. 69 : 172).

224. Osztják *ji[j]-ispad, -ispéd* 'von einem, gemeinschaftlichem Vater'

Osztj. (Honti: SUA 16: 20) É *ispad, isped*: *ji[j]-i. [ji(j)-ispət]* 'von einem, gemeinschaftlichem Vater' (DEWO 324 O *ji* 'Vater'). Ez a szó csak ebben a forrásban és ebben a kifejezésben fordul elő. Az osztj. *ispad, isped* [*ispət*] véleményem szerint vagy az or. *ucnōd* 'alja v. alsó része vminek' főnév, vagy az *u3-nōd* 'vmi alól' prepozíció átvétele. A *ji(j)-ispət* szerkezet eredeti jelentése 'egy apa alól, egy apától származó' lehetett.

225. Osztják *kírīs* 'hoch'

Osztj. (Honti: SUA 16: 67) É *kírīs* 'hoch'. — Ez az alak nem az osztj (DEWO 684) Ni. Serk. Kaz. *kürəs* 'Himmel, Gott' szóval tartozik össze, mint Honti véli, hanem az (DEWO 674) Irt. *kərəš*, Ni. Serk. Kaz. *kərəš* 'hoch, hochgewachsen' szóval, mely zürjén eredetű (vö. Toivonen: FUF 32: 33; DEWO 675). A *kírīs* első szótagi magánhangzója szokatlan: a modern lejegyzésű adatok alapján *ä-t* (RB, P *a, á, ä*) várnánk. A zürj *ī* hangnak azonban nemcsak *ä* (< óosztj **ə*) felel meg, hanem több esetben (keleti) *ī*, É *ī*, *i* is (Toivonen: i. h. 138). A mondottak alapján É **kírəs* fonetikus alakot következtethetünk ki.

226. Osztják *kāšas* 'Futter eines Kleidungsstückes'

Sauer (Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. 176) szerint az osztj. (DEWO 586) Kam. KoP Kr. *kəčäs*, Ni. Kaz. *kāšas*, O *kāšas* 'Futter eines Kleidungsstückes (Kam. KoP Kr.); Überzug eines Kissens (Ni.); loser Überzug der Maliza od. des Pelzes; Tasche des Feuerzeugs, Fach der Geldbörse, „Fach“ im Blättermagen (Kaz.); Fach, Zwischenraum (O)' a zürjén eredetű osztj. V *keč-*, Kr. *kəč-*, Ni. Kaz. *kāš-* 'einen Pelz mit Futter od. einem Überzug versehen' igéből (vö. Toivonen: FUF 32: 37; DEWO 586) az osztj. *-ās, -as* (< zürj. *-as, -es*) képzővel keletkezett belső osztják származékszó. A szó megvan Honti szójegyzékében is (SUA 16: 70): É *kāšās* 'Hemd.'. Sauer

magyarázata nem valószínű, mivel az *-as* képzős származék a zürjénben is kimutatható, s így mind az alapszó, mind pedig az osztj. *kāšas*, *kāšas* származék-szó zürjénből való átvétel: (SzrSzlK *kīšed* alatt) AV *kīšas* 'одежда, платье'.

227. Osztják *pāket* 'Vogelschwarm'

Toivonen (FUF 32: 48) az osztj. (KT 672) Trj. Kam. *pāket* 'Art', Kaz. *pāket* 'Art, Beschaffenheit; -artig, -isch (Vögel, Menschen, z. B. von verschiedenen Völkern)', (PD 1734) Ko. J *pāket* 'Geschlecht. Stamm, Familie' szót a zürj. (Wied.) P *pīgīd* 'Geschlecht', *aj-p.* 'männliches Geschlecht, átvételének tartja. Az osztj. *pāket* családjába vonhatók még a következő adatok is: (KT 672) Ni. Kaz. *pāket* 'Vogelschwarm (im Fluge) (Ni.), (Vogel)schwarm, Zug (im Frühjahr und Herbst auf dem Zug, beim Fliegen), Rudel, Schwarm, Herde (z. B., Wasser-, Waldvögel, Pferde, Kühe, Rentiere u. a.) (Kaz.)', O *pūket* 'Schwarm von Waldhühnern, Wildenten («endlos»)'.

Ez az etimológia már készen volt, amikor a DEWO 10. füzetét (Berlin 1982) kézhez kaptam. Ebben a szótár szerkesztői a KT-ben különválasztott osztják adatokat ugyancsak együvé tartozónak tekintik s az osztják szót Toivonen nyomán ?-lel a zürjénből eredeztetik a következő megjegyzéssel: „Steinitz hielt auch die umgekehrte Entlehnungsrichtung für möglich.” (DEWO 1134). Nos, a fordított irányú kölcsönzés — véleményünk szerint — aligha jöhet szóba, hiszen a zürjén szó nemcsak Wiedemann szótárában fordul elő, hanem megvan több modern lexikai kiadványban is, még hozzá az osztják-kal egyező vagy ahhoz közel álló jelentésben: (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *pīgīd*, Pr. *-pīk*, *-pīkid*: Ud. *ēi-p.* 'von derselben Art', Pr. *svadba-pīkid munisni vože* 'der Hochzeitszug zog weiter'; (SzrSzlK) Ud. *pīgīd* 'сорт, род', *bīd pīgīd tevar* 'всякого рода товары', Ud. *pīgīd*, Lu. *pīgda* 'подобный, похожий, вроде, похоже', Ud. *bīt pīgīd* 'всякий, всяческий', Szkr. *svadba-pīkēd*, FV *svadba-pīkid* 'участники свадебного пира (со стороны жениха)'. Mindezek alapján az osztják szót a kétségtelenül zürjén eredetű szavak közé kell sorolnunk.

228. Osztják *parátta* 'verrichten'

Osztj. (Honti: SUA 16: 133) É *parátta* 'verrichten, abhalten, versorgen, versehen, ausrüsten' < or. (Даль) *порядить* 'делать, поделявать, полагивать, ладить, излаживать, приводить вещь в должный порядок, исправлять, чинить и переделывать'.

229. Osztják *pāt*: *p.-pāket* *ōt* 'mindenféle dolog'

A címben jelzett osztj. *pāt* csak ebben a szerkezetben fordul elő: (KT 643) *pāt pāket* *ōt* 'всякая всячина; [mindenféle dolog]', (Honti: SUA 16: 122, 138) É *pad*, *pāt*: *pad-pūgud*, *pāt-pūgot* 'jeder, jedermann, allerlei' (*pāket* 'Art, Beschaffenheit', *ōt* 'Sache, Ding'). Az osztj. *pāt*, melynek jelentése a szerkezet alapján nyilvánvalóan 'minden; jeder, all(er)', zürjén jövevénytű: (WUo.) V AV Pecs. Lu. Le. I Ud. *bīd* 'jeder, all, ganz', (Lytk.) Ja. *bēd* 'всякий'. Vö. még zürj. (SzrSzlK) Ud. *bīt pīgīd* 'всякий, всяческий, всевозможный, разнообразный' (*bīd peles* alatt). A *pāket* szóról l. 227. sz. alatt.

230. Osztják *tįjda* 'taugen'

Osztj. (Honti: SUA 16: 181) *Ē tįjda* 'taugen, tauglich werden', *tįjlam* 'ich tauge' < zürj. (WUo.) V Sz. Lu. I P Ud. *tuj-* 'tauglich, passend, dienlich, fähig, brauchbar, angemessen sein (V Sz. Lu. Ud. P), zur Frau passend sein (weil nicht verwandt) (I)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V Ud. Le. Pr. *tuj-* 'passen, taugen, tauglich sein'. Honti (i. h.) **trj-* fonematikus alakot rekonstruál. A zürj. *u-*nak azonban az osztják nyelv zürjén jövevényszavaiban *Ē u* (< *ös*-osztj. **u*) felel meg szabály szerint (Toivonen: FUF 32: 128). Honti szójegyzékében az *i* betű némelykor *u*, *ű* hangot jelöl. Vö. (209) *wiččida* 'wünschen, wollen'. Így egy osztj. *Ē *tuj-* fonematikus alak feltevése teljesen megalapozott.

231. Osztják *tĕA* 'vihar'

A következő szót csupán egyetlen nyelvjárásból ismerem: (Honti: NyK 80: 342) Szurg. (Pim) *tĕA* 'vihar'. A szűk nyelvjárású elterjedtségű osztj. *tĕA* a zürj. (WUo.) Sz. Pecs. Lu. Le. *tĕl*, V Ud. P *tĕv*, I *tĕ* 'Wind', (Gen.) KP *tül* 'Wind, Wetter' átvétele lehet. — A zürjén szóban *ös*permi **q̇* tehető fel. Az osztják nyelv zürjén jövevényszavai közt egészen kisszámú olyan szó van, amelyben az *ös*permi **q̇* képvisellete található. Ezekben a zürj. *q̇* (< **q̇*) hangnak általában az *ös*osztj. **i* folytatói felelnek meg (Toivonen: FUF 32: 135). Egy példában osztj. *ə* (= *ě*) (< *ös*osztj. **ə*) van (Toivonen: i. h.). Nos, ilyen megfelelés mutatkozik az osztj. *tĕA* 'vihar' szóban is.

232. Osztják *tĕA* 'Kiste, Kasten'

Az osztj. (Ahlqv.) *Ē tul* 'Köcher', (KT 1033) Trj. *tĕA* 'Kiste, Kasten (im Speicher); Hälfte des überdeckten Teils einer Barke (falls diese durch eine Zwischenwand in Abteile geteilt ist)' szót Toivonen (FUF 30: 356) a következő rokon nyelvi szavakkal egyeztette: z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P I *doz* 'Gefäß (V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P), Körbchen aus Birkenrinde (I)', (Wied.) *nel-doz* 'Köcher' | v o t j. (Wichm.) J *düz* 'kleine Kufe', (URSzl.) *дүз* 'кадушка' || s z a m. j u r. (Leht. 499) O *tüce*² 'Nähbeutel der Frau' (l. még *ĒSzk*).

Az osztják szó nemcsak az említett két nyelvjárásban fordul elő, hanem szélesebb területen is el van terjedve: (Honti: SUA 16: 185) *Ē tul*, *tül* 'Verschlag, Bretterverschlag, Verhack, Verhau'; (Терешкин, Словарь восточно-хантыйских диалектов. Ленинград 1981) Ag. U-Ag. Tr.-Jug. Jug. U-Jug. *tĕA*, Szal. *töt* 'пергородка'. Ez a tény a szó ősi volta s egyúttal a fenti etimológia helyessége mellett szól.

233. Osztják *tări-* 'zittern'

A KT (1022) ezt a szót csak a Kaz. nyelvjárásból ismeri: *tări-* 'zittern (vor Kälte)'. Megvan azonban Honti osztják szójegyzékében is: (SUA 16: 190) *Ē tărıda*, *tărılam* 'zittern, beben'. Az osztják szó zürjén eredetű, vö. (SzsSzlK) FV *tir-*, Szkr. FSz. KSz. *tiral-* 'дрожать, тряситься; трепететь бояться', (KRSzl.)

tír- 'дрожать', (WUo.) Sz. V *tiral-* 'Kälte empfinden, frieren, zittern, beben (vor Kälte)'. A zürj. *i*-nek osztj. *ǎ* (< őosztj. *ǎ) hanggal való helyettesítésére vonatkozóan l. Toivonen: FUF 32: 137.

234. Ostják *winlə-* 'nicht ausreichen'

A következő szó csak az északi ostjákban s ott is csak szűk területen ismeretes: (KT 228) O *winlə-* 'zu früh ein Ende nehmen, nicht ausreichen', (Honti: SUA 16: 200) É *winlada, winlalam* 'nicht ausreichen'. Az ostják szó zürjén eredetű: **venli-*: vö. (WUo.) FV Sz. I Ud. *ven-* 'bezwingen, bewältigen (FV I Ud.), im Disput besiegen (Sz.)'.

A **venli-* származék a rendelkezésre álló forrásokban nincs adatolva, de ilyen alak feltevése teljesen megalapozott, mivel a momentán-inchoatív, momentán-perfektív, illetőleg konatív jelentésű *-li-* igeképző a zürjén nyelv legproduktívabb képzői közé tartozik. A zürjén szó fent közölt jelentése az ostjákétól ugyan távol áll, de más forrásokban — különösen bizonyos szószerkezetekben — a zürjén szónak olyan jelentései is vannak, amelyek alapján az ostják jelentés jól megérthető: (Wied.) *ven-*: *vesen v.* 'zu knapp wägen, *merajtemen v.* 'falsch messen', (KR Szl.) *ven-* *обсчитывать, обсчитывать; обвесить, обвешивать; обмерить, обмеривать*, (Сорвачева, Нижневычегодский диалект. Москва 1978. 80. l.) AV *ven-* 'получить обманом; обмануть, обдуть, обжулить', (Колегова-Бараксанов, Среднесыольский диалект. Москва 1980. 84. l.) KSz. *ven-* 'обсчитывать, обвесить'. Az ostjákban 'túl keveset mér, hamisan mér, becsap, megkárosít' (zürjén) → 'túl korán elfogy, nem elég' (ostják) jelentésváltozás mehetett végbe. Az átvételkor zürj. *v-nl-* → osztj. *w-nl-*, zürj. *e* > osztj. *i*, zürj. *ǐ* > osztj. *ǎ* hanghelyettesítés történt.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

VON KÁROLY RÉDEI

222. Wogulisch *tašəm ǧj̄t* 'сухая лесина'

Bei Kannisto (MSFOu. 101: 157–158) kommt in einem Märchen der Ausdruck *tašəm ǧj̄t* 'trockenes Holz' zweimal vor. Die Übersetzung 'trockenes Holz' ist unrichtig, sie basiert auf dem Mißverständnis der russischsprachigen Erklärung *сухая лесина* des Informanten A. Ch. Matykov. Das Wort *лесина* bedeutet tatsächlich 'Baumstamm' in der russischen Schriftsprache, so wäre die Übersetzung 'trockenes Holz' richtig. Das russische Wort hat aber in der Mundart von Verohne—Tavdinsk die Bedeutung 'waldige Stelle'. So kann man den wogulischen Ausdruck *tašəm ǧj̄t* folgenderweise übersetzen: 'ausgetrocknete waldige Stelle' (vgl. *ǧj̄t* 'Wiese, die im Frühjahr überschwemmt wird').

223. Ostjakisch *inl* 'Schneide eines Werkzeugs'

Ostj. V *inl*, Vj. *inl*, Ni. *jenl* 'Schneide eines Werkzeugs' kann folgenden Wörtern gleichgesetzt werden: wog. N *jin-* 'zuschneiden' | mord. E *inžede-*, M *inžede-* 'hobeln'. Als urostjakische Form kann **jimtal* > **jental* rekonstruiert werden, das *-tal* ist ein zusammengesetztes Bildungssuffix. — FU **jenə-* 'schneiden, schnitzen'.

224. Ostjakisch *jǐ[-j]-ispad, -ispéd* 'von einem, gemeinschaftlichem Vater'

Das zweite Glied dieses Kompositums stammt aus dem Russischen: *учнод* 'das Untere von etw.' od. *из-под* 'unter... hervor'. Die ursprüngliche Bedeutung der Konstruktion wäre 'von einem Vater stammend' gewesen.

225. Ostjakisch *kǫrǫs* 'hoch'

Ostj. N *kǫrǫs* 'hoch' gehört nicht mit dem Wort *kūrəs* 'Himmel, Gott' (Honti: SUA 16: 67), sondern mit Irt. *kārəš*, Ni. Kaz. *kārəš* 'hoch' zusammen. Das letztere Wort ist aus dem Syrjänischen entlehnt.

226. Ostjakisch *kāšas* 'Futter eines Kleidungsstückes'

Ostj. Kr. *kəšas*, Kaz. *kāšas* 'Futter eines Kleidungsstückes' ist ein Lehnwort aus dem Syrjänischen: VU *kǫšas* 'одежда, платье'.

227. Ostjakisch *pāket* 'Vogelschwarm'

Ostj. Ni. Kaz. *pāket* 'Vogelschwarm' usw. < syrj. Ud. *pǫǫd*: *ǫti-p.* 'von derselben Art', Pr. *pǫkid*: *svadba-p.* 'Hochheitszug'.

228. Ostjakisch *parǫtta* 'verrichten'

Ostj. N *parǫtta* 'verrichten, abhalten' < ru. *порядить* 'делать, ладить...'

229. Ostjakisch *pāt*: *p.-pāket* *öt* 'allerlei Sachen'

Ostj. Kaz. *pāt* kommt nur in der obigen Konstruktion vor. Das ostjakische Wort ist eine Entlehnung von syrj. *bǫd* 'jeder, all, ganz'.

230. Ostjakisch *tǫda* 'taugen'

Ostj. N *tǫda* 'taugen, tauglich werden' < syrj. *tuj.* 'tauglich, passend sein'. Ostj. *ǫ* bezeichnet in diesem Falle das Phonem *u*.

231. Ostjakisch *tǫl* 'Sturm'

Ostj. Surg. (Pym) *tǫl* 'Sturm' < syrj. *tǫl*, PO *tǫl* 'Wind, Wetter'. Die Lautsubstituierung syrj. *ǫ*, *ü* (< urperm. *ǫ) > ostj. *ǫ* (< urostj. *ǫ) kommt nur in ganz wenigen syrjänischen Lehnwörtern des Ostjakischen vor.

232. Ostjakisch *tǫΔ* 'Kiste, Kasten'

Toivonen (FUF 30: 356) kennt dieses ostjakische Wort nur aus zwei Dialekten: N. und Trj. Nach den neuesten Quellen ist ostj. *tǫΔ* in viel mehr Dialekten vorhanden: Ag. U.—Ag. usw. *tǫΔ*, Sal. *tǫt* 'неперородка'. Deshalb kann die von Toivonen vorgeschlagene FU Ätymologie des ostjakischen Wortes als sicher betrachtet werden.

233. Ostjakisch *tǫri* 'zittern'

Ostj. Kaz. *tǫri*, N *tǫri* 'zittern, beben' < syrj. *tir-* id. Syrj. *i* wurde durch ostj *ǫ* (< urostj. *ǫ) substituiert.

234. Ostjakisch *winlə* 'nicht ausreichen'

Dieses nordostjakische Wort (O *winlə*, N *winlada* 'nicht ausreichen' ist ein syrjänisches Lehnwort: **venlǫ-*, vgl. *ven-* 'bezwingen, bewältigen'. Zu der ostjakischen Bedeutung vgl. die folgenden syrjänischen Konstruktionen: *vesen ven-* 'zu knapp wägen', *merajtemen ven-* 'falsch messen, ven- 'betrügen'.

Diachronic Aspects of the Finno-Ugrian Conditional Sentence

1. Owing to the lack of older written texts in the great majority of the Finno-Ugrian languages, any attempt to describe a particular sentence type in PFU must of necessity be based on the comparative study of this sentence type in the modern languages and their dialects. In this respect, diachronic syntax does not differ from diachronic phonology or morphology. In order to be able to remark on the nature of the conditional sentence in PFU and its development in the individual languages, a large body of material (i.e. conditional sentences) from the various languages is absolutely necessary. Such a body of material was gathered by myself for another, synchronic study; the examination of this corpus also allows observations of a diachronic nature to be made.

The origin of the conditional sentence in PFU has already been specifically dealt with once, to wit by the eminent Hungarian scholar Ödön Beke.¹ This topic was somewhat later touched upon in another context by D. R. Fokos-Fuchs.² To my knowledge, the origin and development of the Finno-Ugrian conditional sentence has not since then formed the subject of scholarly work.

The opinions of Beke and Fokos-Fuchs on the origin of the conditional sentence are in part well-founded. Certain points in their reasoning cannot, however, be fully subscribed to, this above all in the light of a larger body of conditional sentences. In the following, I should like to present my views on this subject, examining at the same time other opinions advanced hitherto. The conditional sentences of open condition (= realis) will be treated first, after which remarks on the conditional sentence of rejected condition (= irrealis) will follow.

2. The conditional sentence is, in contrast to other sentence types, such as the concessive sentence, a very common sentence type in all Finno-Ugrian languages. This alone, apart from similarities in its structure (cf. below) could lead to the conclusion that it was present in PFU. Assuming, as we do, that the conditional sentence was indeed known in PFU, we must bear in mind what is known about PFU sentence structure, in particular about complex sentence structure. Nothing new need be added here to the position that subordination was predominant within the sentence itself, co-ordination, however, between the sentences.³ If the conditional sentence was indeed present in PFU as a combination of protasis and apodosis, i.e. of two separate

¹ Ödön Beke, A feltételes mondat eredete. Nyr. 48 (1919): 103—106.

² D. R. Fokos-Fuchs, Egy vogul-osztják ,névutó'. NyK 50 (1936): 88—107.

³ Cf. Paavo Ravila, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27 (1941): 1—136.

clauses, then one must assume that the relationship between the two clauses was that of formal co-ordination, which, of course, does by no means preclude logical subordination.⁴

What types of conditional sentences of open condition do we encounter in the modern Finno-Ugrian languages, in particular with regard to the question of subordination and co-ordination? Four major types can be distinguished. The first is unmarked as regards subordination, i.e. it lacks any formal sign of subordination. While the protasis and apodosis are formally co-ordinated, the logical subordination is made clear through meaning and context. The other three types are marked as regards subordination. This can be through 1) a conditional conjunction or conditional particle, 2) a specific non-finite verbal form, or 3) a specific conditional mood.⁵ In the following, let a number of examples be given to illustrate the four major types mentioned here.

Subordination unmarked:

Mokša Mordvin: *užäl ulan alänäzä träjnäzä, lanžstät kajasak, teen maksak*
'wenn du Mitleid mit mir hast, lieber Vater, ziehe deine Kleider aus und gib sie mir'⁶

Western Vogul (P): *nëy jëlt ašteyn, tak nëy amnönəmna jüwötjän* 'wirst du zuerst fertig, so frißt du mich'⁷

Zyrian (Viš.): *on vaj, jurte kerišta* 'if you do not bring her back, I will cut off your head'⁸

Subordination marked:

1a. Conditional Conjunction

Hungarian: *Ha jöttök, leszek.*

Erza Mordvin: *kol'i udwad tñ sižožeđe, kol'i aštitad tñ kuncolado* 'wenn ihr schlaft, so wacht auf, wenn ihr wach seid, so hört zu'⁹

1b. Conditional Particle

Votyak: *ug-ke potiški, kötj ug tšida* 'wenn ich nicht gehö, erträgt (ə) mein Herz nicht'¹⁰

Cheremis: *taņədəm oltalet kəñ, ške-at oltalaltat* 'wenn du deinen Freund betrügst, wirst auch du selbst betrogen'¹¹

2. Specific Non-finite Verbal Form

Southern Ostyak (Irt.): *menanen, ti-mendan, χatanem, ti-χattam!* 'wenn du gehst, so geh, wenn ich sterben muß, so sterb ich'¹²

⁴ Cf. Irén N. Sebestyén, A finnugor alárendelés kérdésehez. MNy. 23 (1927): 348—353.

⁵ The specific conditional moods encountered in conditional sentences of open condition must not be confused with the optative-conditional moods found in various languages in the conditional sentences of rejected condition.

⁶ Heikki Paasonen, Mordwinische Volksdichtung IV. MSFOu 91 (1947): 557.

⁷ Artturi Kannisto, Wogulische Volksdichtung I, MSFOu 101 (1951): 152.

⁸ Károly Rédei, Zyrian Folklore Texts. Budapest 1978. 348.

⁹ Heikki Paasonen, Mordwinische Volksdichtung I. MSFOu. 77 (1938): 45.

¹⁰ Yrjö Wichmann, Wotjakische Sprachproben. JSFOu. 11/1 (1893), p. 24.

¹¹ Yrjö Wichmann, Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, MSFOu. 59 (1931): 122.

¹² S. Patkanov, Die Irtyschostjaken und ihre Volkspoese, St. Petersburg. Vol. I, 1897; Vol. II, 1900: 156.

3. Specific Conditional Mood

Vogul (T): *ti cäüt äm kūsäskem, šämen künpäti* 'wenn ich pfeife, fallen deine Augen heraus'¹³

Erza Mordvin: *mol'indärat šimšisejev bazarov, ila rama, sema ejdhem kalaca* 'wenn du auf den Markt von Schimyschej gehst, so kaufe, Sema, keine Semmel'¹⁴

Some of the modern Finno-Ugrian languages use predominantly only one of the above types of conditional sentences. Others make use of two or more types. It would go beyond the bounds of the present article to give more detailed information on the usage in the individual languages. It would seem important, though, to quote the relative frequency of unmarked conditional sentences as compared with the total number of examples found in the material from the individual languages. These figures cannot, of course, be regarded as absolute, representing as they do only a limited amount of material. Additional material of the same type (folklore texts) would, however, not likely result in significantly different figures.¹⁵

Percentage of Unmarked Conditional Sentences:

Mokša Mordvin:	67%
Western Vogul:	65%
Southern Ostyak:	40%
Erza Mordvin:	35%
Northern Vogul:	27%
Eastern Vogul:	18%
Cheremis:	13%
Zyrian:	12%
Northern Ostyak:	10%
Eastern Ostyak:	9%
Southern Vogul:	7%
Votyak:	1%
Hungarian:	(rarely found in writing)

All the evidence at hand points distinctly to the unmarked conditional sentence being the type of conditional sentence likely to have been present in PFU. Firstly, this type of formally co-ordinate complex sentence is precisely what we would expect for PFU. Secondly, this type of conditional sentence is still very much alive in the modern Finno-Ugrian languages, in some still playing a predominate role. The development unmarked > marked as regards this sentence type is also much more probable than the opposite development.

What can be said of the development of the conditional sentence in the various branches of the Finno-Ugrian language family? The general tendency has been unmarked > marked, whereby the method and degree of marking can vary considerably. For Proto-Ugrian we can assume a prevalence of the unmarked conditional sentence. The Ugrian languages then went their individual ways. Hungarian developed the conditional conjunction *ha*, the semantic evolution of which unfolds before our eyes in the older writings. The Vogul and Ostyak dialects retained in varying degrees the unmarked conditional sentence. Through the Zyrian loan word *-ke* (Vogul and Northern Ostyak)¹⁶ or a specific non-finite conditional form (Southern and Eastern Ostyak) methods of marking did, however, arise.

¹³ Artturi Kannisto, *Wogulische Volksdichtung I.* MSFOu. 101 (1951): 160.

¹⁴ Makarij Evšev i. a., *Mordwinische Volksdichtung VII.* 176 (1980): 172.

¹⁵ The material gathered represents the Ugrian, Permian, Mordvin, and Cheremis languages.

The usage of conditional particles in Permian (-*ke*) and Cheremis (-*kən*) is undoubtedly very old. One can assume that after they developed their present meaning the frequency of marked conditional sentences rose rapidly. In Votyak we find almost exclusive use of such sentences; in Zyrian and Cheremis unmarked conditional sentences are still very much alive, but form a distinct minority in the modern languages.

As regards Mordvin, both Erza and Mokša, the development is clear. Unmarked conditional sentences are still very important, in Mokša even being predominant. In the Mordvin marked conditional sentences we find above all conditional conjunctions borrowed from Russian, which, of course, can only be a later development. The occurrence of the Mordvin conditional mood in the material gathered was surprisingly enough quite low.

2.1. With the more limited amount of material at his disposal, Beke also came to the conclusion that the PFU conditional protasis was originally a main clause, i.e. that the complex conditional sentence originally consisted of two formally co-ordinate clauses.¹⁷ In contrast to myself, though, he assumes that the PFU conditional protasis was first an interrogative sentence which then assumed a conditional function. To support his view he brings forward two main arguments. Firstly, he brings examples from Cheremis in which he feels that the conditional particle is being used in its original function, i.e. that of an interrogative particle, e.g.: *mälannažî muralaš kelšales-γân, oyeš-γân?* 'ziemt's uns zu singen, oder nicht?'¹⁸ He also offers examples for the Hungarian *ha* being used in a subordinate interrogative clause, e.g.: *ha bűnös, nem tudom*.¹⁹ Without offering any examples from the Ob-Ugrian or Permian languages, he states, „Valószínűleg az obi-ugor és a permi kötőszók is eredetileg kérdőszócskák voltak”.²⁰

With examples such as those above one must proceed with caution. The boundaries between conditional conjunction/particle, conjunction of the subordinate interrogative clause, and interrogative particle are sometimes difficult to draw. Any of these three functions can develop from the other. Examples from many different languages could be given to show one word fulfilling two or more of these functions. For instance, the Finnish interrogative particle *ko/kö* is also used as the particle of the subordinate interrogative clause. German offers a good example with its conjunction *ob*. In Old and Middle High German *ob* was a conditional conjunction. In modern German this usage is archaic; it now serves to introduce a subordinate interrogative clause and through ellipsis can be used as an interrogative particle (*Ob das wohl die beste Lösung ist?*). In German the development of *ob* is clear. In Cheremis this is not the case. Without further evidence one cannot assume that the original function of *ken* was that of an interrogative particle. As regards *ha*, its usage in subordinate interrogative clauses is clearly secondary.²¹

The views of Fokos-Fuchs coincide with those of Beke. He specifically cites Beke's opinion on the PFU conditional sentence and then writes, „A fgr.

¹⁶ Károly Rédei, *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest 1970. 102

¹⁷ Beke: op. cit., p. 103.

¹⁸ Ibid., p. 104.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., p. 105.

²¹ Cf. Jolán Berrár, *Magyar történeti mondattan*. Budapest 1957. 170.

feltételes mellékmondat . . . eredetileg főmondat volt, még pedig vagy kijelentő főmondat, vagy — ami valószínűbb — eldöntendő kérdő főmondat; a kérdés nyomósítására pedig kérdőszó, ill. meg eredetibb nyomatékosító szó szolgált.”²²

In his article, Fokos-Fuchs examines *inter alia* the development of the Permian/Ob-Ugrian conditional particles. Using many examples he contends, quite plausibly, that the development was emphatic particle > conditional particle. Nowhere does he offer any evidence for the development emphatic particle > interrogative particle > conditional particle, nor does he specifically assume this development for the Permian/Ob-Ugrian conditional particles.²³

Beke's second major argument is much more tenable than his first. He points out that interrogative sentences can form a conditional protasis in a great many languages and also gives examples from Hungarian, both with and without the interrogative particle *-e*, e.g.: *Hisztek-e istenben, én bennem is higgyetek*,²⁴ and *Tetszeni soknak akarsz? Szólj, cselekedj igazat*.²⁵

That interrogative sentences and conditional protases can be in close proximity to one another, that the latter can easily evolve from the former is an indisputable fact. That the above examples show this development to be possible in Hungarian (and surely in the other Finno-Ugrian languages as well) is just as incontestable. To assume, though, as Beke does, that interrogative sentences formed the sole source of PFU conditional protases is not justified. Firstly, it cannot be shown that the modern conditional particles/conjunctions evolved from interrogative particles. Secondly, and much more importantly, the evidence of the modern languages must be taken into consideration. The unmarked conditional sentences quoted further above are uniformly non-interrogative. Beke states „Vannak köztársasági feltételes mondatok is; nézetem szerint ezek is eredetileg kérdő mondatok voltak”²⁶ There is, however, no evidence for a massive, convergent development interrogative sentence > unmarked declarative conditional protasis. The evidence at hand points much more clearly to an unmarked declarative sentence as the predominant source of the conditional protasis in PFU. This does not mean that interrogative sentences could not also have been a source of the conditional protasis both in PFU and later in the evolving languages.

3. As regards the development of the Finno-Ugrian conditional sentences of rejected condition (irrealis), one must once again utilize the evidence offered by the modern languages. The first point to be made is that all the modern languages are capable of formally distinguishing between open and rejected condition in their conditional sentences. This takes place through 1) the use of a particular particle of unreality or 2) the use of a special mood which does not occur in the conditional sentences of open condition. The conditional sentences of rejected condition are then marked as opposed to the conditional sentences of open condition (unmarked).²⁷

²² Fokos-Fuchs: op. cit., p. 95.

²³ Ibid.

²⁴ Beke: op. cit., p. 105

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ That conditional sentences of rejected condition can also be marked or unmarked as regards the formal subordination of the protasis goes without saying. In the following, unmarked vs. marked will refer to the contrast open condition/rejected condition.

Interestingly enough, there were, however, instances in each language in the material gathered for an unmarked conditional sentence (= open condition) being definitely used in the sense of a conditional sentence of rejected condition. In most languages this usage was not common, in others quite seldom. In Hungarian, though, such a usage is not uncommon in colloquial speech. In Zyrian the majority of the conditional sentences of rejected condition found in the material were unmarked, i.e. they are formally identical with the conditional sentences of open condition, although the Zyrian language with its particle of unreality *eške* possesses the means to distinguish between them. Let a few examples illustrate what is meant.

Hungarian: *Ha tudom, másként teszek.* (pro: *Ha tudtam volna, másként tettem volna.*)

Vogul (So.): *χumin-ke at jaltəptasłən, sipłuwn pumtar 5łs.* Hättest du deinen Gefährten nicht ins Leben zurückgerufen, (dann) wäre dein Hals (wie) ein Grashalm.²⁸

Ostyak (Sy.): *naη ki gntym ūsη, min kārti l5wη śita śi lēsajmen* 'wenn du nicht gewesen wärest, wären wir von dem Eisernen Pferd da gefressen worden'²⁹

Zyrian (V): *ez-ke ledž, eni-na kole-ke pattšer vilin tuplašā* 'ha nem eresztette (volna) el, talán még most is a kemencén hánykolódna'³⁰

Cheremis (U): *kizet kuyərak izam toleš kin, mom lištet tūdəm?* 'wenn jetzt mein älterer Bruder käme, was tätest du ihm?'³¹

In conditional sentences of the above type, the rejected nature is nowhere indicated formally. It must be inferred from context. The assumption can be made that this was also typical of the conditional sentence in PFU, in other words, that context determined whether a conditional sentence in PFU was of open or rejected condition. After the individual languages began to evolve, the tendency to mark conditional sentences of rejected condition as opposed to those of open condition grew and with the exception of Zyrian became predominant. The individual languages developed their own separate means for the distinguishment of open from rejected condition. The only means which on the basis of the evidence offered by the modern languages could possibly have already been used in PFU is the employment of the PU verbal mood in **-ne* (**-nek*). Varying moods using this PU mood marker can be found in many of the modern Finno-Ugrian languages, as well as in the Samoyed languages. We find conditional sentences of rejected condition marked with a mood going back to the PU **-ne* (**-nek*) in, at the very least, Hungarian, Vogul and Cheremis (KB). That this mood was employed as early as PFU (or even PU) to distinguish between conditional sentences of open and rejected condition is, although not provable, certainly possible.

TIMOTHY RIESE

²⁸ Artturi Kannisto, Wogulische Volksdichtung II. MSFOu. 109 (1955): 88.

²⁹ Wolfgang Steinitz, Ostjakologische Arbeiten I. Budapest 1975. 144.

³⁰ Dávid Fokos, Zürjén népköltészeti mutatóványok. NyK. 41 (1911/1912): 462.

³¹ Ödön Beke, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. MSFOu. 76 (1938): p. 437.

Zur morphologischen Charakterisierung der Adjektive im Ostjakischen

Die Adjektive bilden im Ostjakischen — wie auch in anderen finnisch-ugrischen Sprachen — keine morphologisch ausgeprägte Kategorie, da sie nicht über ein Komparations- und Deklinationsparadigma verfügen. In grammatischen Beschreibungen werden sie daher oft bei den Nomina abgehandelt, ohne eine genauere Abgrenzung zu erfahren. Es gibt aber auch Versuche, die Adjektive innerhalb der Gruppe der Nomina auf morphologischer, semantischer und syntaktischer Ebene als Wortklasse zu spezifizieren und insbesondere von den Substantiven zu differenzieren. So schreibt W. Steinitz, daß es in der Wortbildung einige Suffixe gibt, »die vorwiegend bei attributiv gebrauchten Nomina, also bei Adjektiva auftreten«. ¹ Und zum semantischen Aspekt heißt es an derselben Stelle: »Die Adjektiva bilden keine inhaltlich scharf abgegrenzte Wortklasse, da ein und dasselbe Wort bald als Adjektiv, bald als Substantiv in unserem Sinne auftreten kann, z. B. *nōwə* 'weiß, hell; Licht, Feuer'; *atəm* 'schlecht; elender Mensch'«.

Berührungspunkte zwischen Adjektiv und Substantiv ergeben sich insbesondere, wenn Substantive die Funktion von Attributen übernehmen, man denke z. B. an die mehrgliedrigen attributiven Konstruktionen der ostj. Volksdichtung, in denen oft schwer zu entscheiden ist, ob ein Attribut als Adjektiv oder Substantiv zu werten ist, z. B. Scher. *wetəm unt wəj χūw pānt* 'langer Weg zur Erlegung der Walddiere'. Auf die syntaktische Funktion der Adjektive ist meines Wissens zuerst P. K. Životikov eingegangen. ²

Was die morphologische Kennzeichnung der ostj. Adjektive betrifft, so werden in den uns zur Verfügung stehenden Grammatiken annähernd übereinstimmend folgende Nominalbildungssuffixe angeführt:

-əŋ, -pə, -pi bzw. *-əp, *-i (-ə)*. Sie bilden (vorwiegend denominale) Nomina possessoris. *-əŋ* erscheint am häufigsten, die Bildungen mit *-p-* sind stets attribuiert, z. B. V *liləŋ*, Scher. *tītəŋ* 'lebendig' (V *lil*, Scher. *tīt* 'Seele, Atem'); Scher. *kew sempə urt* 'steinäugiger Held' (*sem* 'Auge'); V *jəŋki*, Scher. *jīŋkə* 'naß' (V *jəŋk*, Scher. *jīŋk* 'Wasser').

**-ləy* (KoP *-tə*, Scher. *-tə*). Bildet Nomina karitiva von substantivischen Grundwörtern, seltener von Verben, z. B. V *semləy*, Scher. *semətə* 'blind' (*sem* 'Auge'); V *pəlləy*, Scher. *pātətə* 'taub' (V *pəl*, Scher. *pāt* 'Ohr').

Die angeführten Suffixe können zumindest dialektal als wortklassen-typische Morpheme bezeichnet werden. Die relativ wenigen Fälle, in denen

¹ Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Leipzig 1950. S. 48.

² Očerki grammatika chantyjskogo jazyka (sredne-obskoj dialekt). Chanty-Man-sijsk 1942. S. 62.

sie in substantivischen Wörtern erscheinen, sind unproduktive Bildungen, z. B. Scher. *jasəŋ* 'Rede, Sprache' (vgl. Sy. *jastə-* 'sagen'); *jätpə* 'Quelle' (vgl. V *jel* id.).

Bei den mit dem Karitivsuffix gebildeten Adjektiven scheint es Berührungspunkte mit dem Substantiv nur in Juxtaposition von Parallelwörtern zu geben wie KoP *ǰəytä aŋkitä* 'Waise' ('ohne Vater, ohne Mutter'), *kettä körtä* 'Krüppel' ('ohne Hand, ohne Fuß').

Aus der großen Zahl der ostj. Nominalbildungssuffixe ließen sich weitere, wenn auch weniger verbreitete oder produktive Suffixe anführen, die typisch zur Bildung von Adjektiven verwendet werden. Im Rahmen dieses Beitrages möchte ich aber nur noch auf ein Wortbildungssuffix eingehen, das mir im Zusammenhang mit der kategorialen Ausbildung des Adjektivs besonders interessant erscheint und mit dem sich auch Ödön Beke beschäftigt hat.³ Es handelt sich um das Suffix V *-at/-ät* usw., das zur Weiterbildung einer charakteristischen semantischen Gruppe von Maß und Gewicht bezeichnenden Adjektiven wie *gross, breit, hoch, viel, schnell, leicht* u. a. dient. Es bildet von diesen Adjektiven entweder Substantive oder dient zur Markierung dieser Adjektive, wenn sie durch Attribute oder Possessivsuffixe näher bestimmt sind,⁴ hat also im letzten Fall eher eine syntaktische als eine semantische Funktion, z. B. V *köyat* usw. 'Länge, -lang' (*köy* 'lang'); *löl köyat* oder *köyatl löl* 'ein Klafter lang'; *əj köyatəki* 'gleich lang'. V *mälät* usw. 'Tiefe, -tief' (*mäl* 'tief'); *wet löl mälät* 'Tiefe von fünf Klaftern'; *mälätl* 'der Tiefe nach'.

Welche der beiden genannten Funktionen die ursprüngliche ist, läßt sich nicht mit Sicherheit sagen. Es kann aber angenommen werden, daß die substantivischen Bedeutungen sekundär aus Formen entstanden sind, die mit Possessivsuffixen als einer besonderen Form der Attribuierung näher bestimmt sind: V *mätl* 'seiner Dicke nach' < (*löy*) *mätl* '(so) dick wie (er)'.

Die offenbar rein syntaktische Funktion der Markierung von attribuierten Adjektiven haben — neben der der Substantivbildung — übrigens auch die genuinen Entsprechungen dieses Suffixes im benachbarten Wogulischen und im Tscheremissischen, die Ö. Beke in seinem oben erwähnten Aufsatz nachgewiesen hat,⁵ z. B. wog. N *ās jānit sampä xum* 'äugiger Mann von der Größe des Ob' (*jāniy* 'groß'); tscher. KB *ik-leləts* 'gleich schwer' (*lelə* 'schwer'). Auch Beke hielt diese Funktion für die ursprüngliche.

Wie man die Funktion des Suffixes auch zu definieren haben wird, so steht jedenfalls fest, daß wir es hier mit einer engen Verflechtung einer semantischen Subklasse von Adjektiven mit einem spezifischen Morphem zu tun haben. Aus diesen Verhältnissen könnte man schließen, daß die Maß und Gewicht bezeichnenden Adjektive im Finnisch-Ugrischen als eine inhaltliche Klasse besonders ausgeprägt waren. Das mit ihnen eng verbundene Suffix ostj. *-at* usw. kann als ein Mittel zur morphologischen Kennzeichnung dieser Klasse von Adjektiven und damit als kategoriales Merkmal angesehen werden. Bemerkenswert ist in diesem Zusammenhang, daß sich die Adjektive der genannten Klasse auch im Finnischen mit einem besonderen Morphem

³ Egy finn—magyar névszóképzőről. Keleti Szemle 12 (1911—12). S. 271.

⁴ Vgl. auch G. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. S. 110.

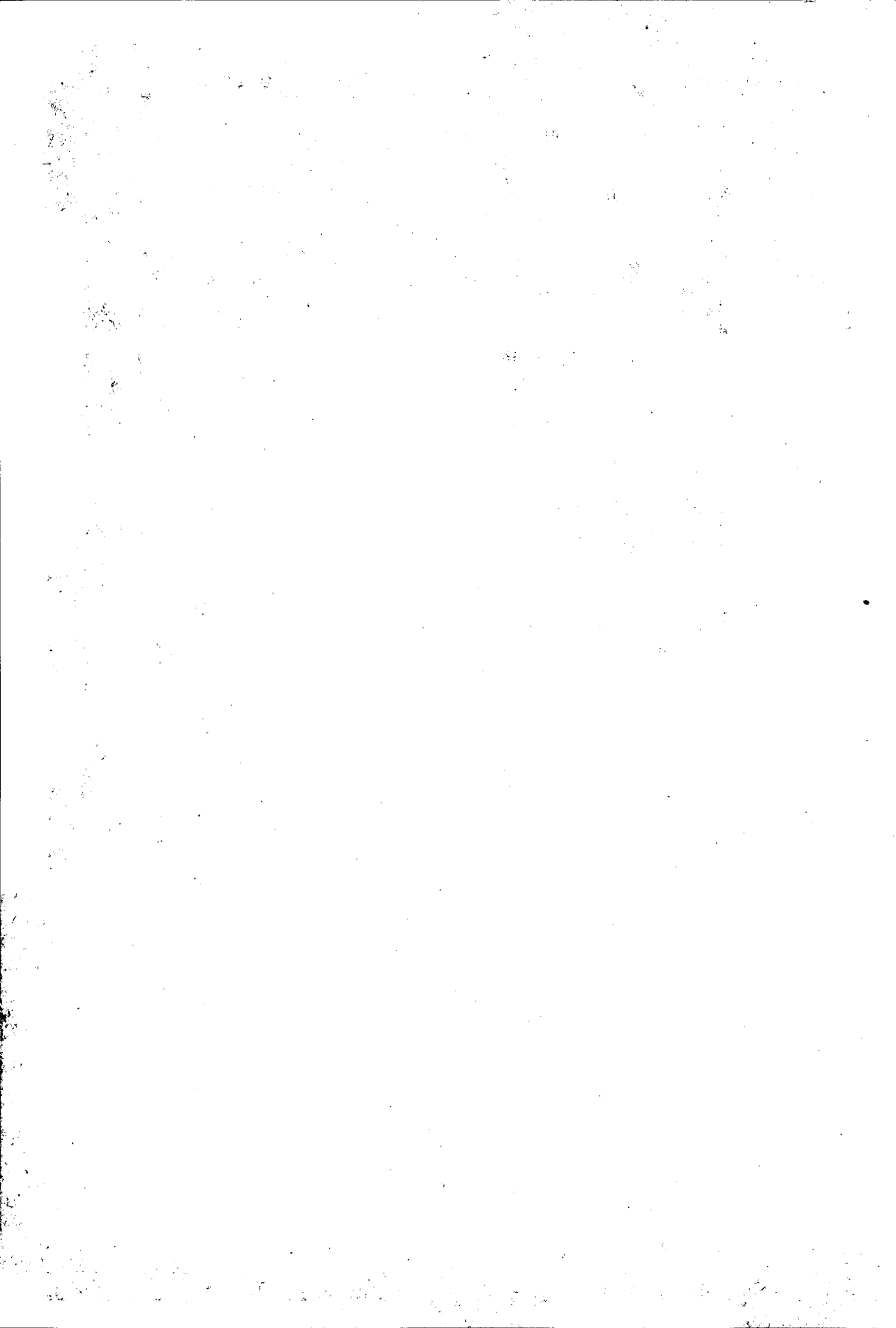
⁵ In seiner Arbeit Zur Geschichte einiger permischer Nominalbildungssuffixe (ALH 2 [1952]) hat Beke auch das Syrjänische in diesen Zusammenhang einbezogen.

-*uinen/-yinen* verbinden, wenn die durch sie ausgedrückten Dimensionen durch Attribute quantitativ näher bestimmt sind.⁶

Im Ostjakischen erscheint das Suffix *-at* einmal auch in Verbindung mit einem Adjektiv, das nicht zu der engeren Klasse der Maß und Gewicht bezeichnenden Adjektive gerechnet werden kann: DN *ti jəmät jəm werät* 'er möge so gut sein'; Ahl. *jamat* 'Eigentum' usw. (DN *jəm*, Ahl. *jam* 'gut'; s. auch DEWOS 370). Dieser Beleg könnte ein Hinweis darauf sein, daß sich das Suffix auch einer größeren Klasse qualitativer Adjektive anschließen kann.

GERT SAUER

⁶ Siehe L. Hakulinen, *Suomen kielen rakenne ja kehitys I*. Helsinki 1941, S. 160f.

Eine grammatische Kategorie im Kontext

Die vorliegende Studie ist eine Art Fortsetzung meines Beitrags in der Festschrift zu B. Collinders 90. Geburtstag (im Druck). Dort liegt der Nachdruck auf der Definition der lappischen Passivkategorie, hier auf der philologischen Frage nach den Beziehungen zwischen der einzelnen Passivform und ihrem konkreten Kontext oder — anders gesagt — zwischen Kategorie und Sprachwerk. Die Ermittlung einer grammatischen Kategorie ist vom Material relativ unabhängig; für sie konnte der schwach bezeugte Malå-Dialekt genügen. In der vorliegenden Untersuchung mußten jedoch Texte aus zwei repräsentativen, gut bekannten und für das Passiv ergiebigen Dialekten herangezogen werden, dem Lule- und Norwegisch-Lappischen.¹

I. Systematische Grundlagen

1. Anlage der Arbeit. Die knappen Interpretationen malålappischer Texte haben zu zwei Ergebnissen geführt: 1. die lappische Passivkategorie beeinflußt nicht allein die grammatische sondern auch die syntaktische und die semantische Struktur des Passivsatzes; 2. das Auftreten des Passivs ist mitbedingt durch die Struktur des zugehörigen (vor allem des vorangehenden) Kontexts. Um den Vergleich mit dem hier untersuchten zentrallappischen Material durchführen zu können, wurden die Interpretationen unter den dort als relevant erkannten Gesichtspunkten vorgenommen; es sind die folgenden: 1. zur syntaktisch-semantischen Struktur des Passivsatzes; a) Semantik des Passivs: Widerspruch zwischen pragmatischer und kognitiver Bewegung in der Zeit, b) Häufigkeit von Haupt- und Nebensatz, c) Überwiegen des nominalen Subjekts, d) Subjekt meist unbelebt, e) Agens kaum belegt; 2. Verhältnis des Passivsatzes zum vorangehenden Satz: a) er steht selten am Anfang oder Ende eines Abschnitts, b) im laufenden Kontext steht er etwas isoliert (leichter Textbruch).

2. Passivfunktion. Als noetische Grundlage des Passivs wurde in der genannten Arbeit der »zentripetale Vorgangsrichtungsbezug« ermittelt. Die

¹ Quellen zum IpL (Lulelp.) PIRAK, A., *Jáhttee saamee viessoom* [= Das Leben eines Nomadenlappen], ed. H. Grundstöm in: *Skrifter utgivna av Kgl. Hum. Vetenskapssamfundet i Uppsala* 31:2, 1937; Koutoikeino: TURI, J., *Muittalus samid birra* [= Erzählung von den Lappen], ed. E. Demant, København 1910; Varanger: (ed.) Qvigstad, J., *Lappiske eventyr og sagn fra Varanger* in: *Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning Serie B: Skrifter*, III, Oslo 1927.

Hauptfunktion des Genus Passiv liegt demnach dann vor, wenn die Verbbandlung als auf das grammatische Subjekt zukommend dargestellt wird.

3. Interpretation des Noems

3.1. Vorgangsrichtungsbezug. Faßt man die Bewegung des Geschehensstroms in der Zeit subjektiv als ein Vorwärtsschreiten auf, ist sie »zentrifugal«. Das Passiv stellt sie aber als »auf den Experienter gerichtet« dar, d. h. umgekehrt zum pragmatischen Verlauf. Unterschiedlich in den Einzelsprachen ist dabei nur, in welchem Grade das grammatische Subjekt semantisch zum Objekt wird. Im Lappischen gibt es, wie ich UAJb 25 (1953), 179 ff. entwickelt habe, drei solcher Grade, verteilt auf drei morphologische Typen. Das hier behandelte *v*-Passiv ist das »passivischste«, dem Skandinavischen und Deutschen ähnlichste von ihnen.

Betrachtet man nun einen laufenden Sprachkontext entsprechend dieser Passivkonzeption als parallel zum pragmatischen Geschehensstrom verlaufende kognitiv-sprachliche Bewegung, als ein kontinuierliches, gedankliches, syntaktisch-semantisches Nacheinander in der Zeit, so sind alle diejenigen dynamischen Träger dieser Bewegung (meist Verben) »nicht-passivisch« (d. h. aktivisch oder inaktivisch), deren konkreter Inhalt an einer bestimmten Kontextstelle das Geschehen im unumkehrbar »nach vorwärts gerichteten« Geschehensstrom ebenfalls »zentrifugal« darstellen. Das Passiv ist entsprechend in dieser Situation »nach rückwärts gerichtet«, »zentripetal«. Während das betrachtende oder sprechende Subjekt nur im allgemeinen pragmatischen Zeitstrom mitgeführt wird, psychologisch aber auf seinem (subjektiven) Ich- oder Sprechzeitpunkt verharret, verändern die es umgebenden Objekte ihre Lage zweifach: objektiv als Bestandteile des pragmatischen Geschehensstroms in der Zeit, subjektiv im Verhältnis zum Betrachter. Für die subjektive Veränderung sind die Diathesen des Verbs der relevante sprachliche Ausdruck. Wenn das Passiv die »subjektive Bewegung« zentripetal darstellt, entsteht eine Gegenläufigkeit zur pragmatischen Bewegung und damit auch zur Bewegungsrichtung des Kontexts, zum geordneten Nacheinander der formulierten Sachverhalte. Diese doppelte Bewegung ist derjenigen vergleichbar, die ein Reisender ausführt, wenn er in einem fahrenden Eisenbahnwagen von vorn nach hinten geht.

3.2. Passiv und Aspekt. Was das Passiv in ein und derselben Form darstellt, verteilt sich im Aspektsystem auf die Glieder einer Opposition. Beide grammatischen Kategorien gehören in den Zeitbereich; das Passiv gibt den Vorgangsrichtungsbezug, der Aspekt den Zeitrichtungsbezug an. Beide sind subjektive Ausdeutungen des Zeitverlaufs, also letztlich stilistische Darstellungsmittel. Während aber die Aspekte die subjektive Einstellung des Sprechers zur Richtung des Zeitverlaufs andeuten, stellen die Diathesen die (subjektiv gesehene) Richtung des Geschehens selbst innerhalb des Zeitverlaufs dar. Die subjektive Sehweise der Aspekte hat psychologische, also extralinguale Sachverhalte zum Gegenstand: ob das Geschehen abgeschlossen (nicht: »vollendet«) oder im Wahren begriffen ist; diejenige der Diathesen dagegen gibt nicht nur die Richtung des Verlaufs sondern den Vorgang selbst verschieden wieder, so daß die gesamte grammatische und syntaktische Struktur des Satzes (also der linguale Status) sich ändern muß. Der Gegensatz zwischen den beiden Alternativen ist bei den Diathesen stärker als bei den Aspekten.

Ein Beispiel. 'der Hund jagte einen Hasen' kann perfektiv und imperfektiv gemeint sein. Im ersten Fall kann der Hund den Hasen fangen oder von der Verfolgung ablassen. Die Verschiedenheit der pragmatischen Sachverhalte wird erst bei Berücksichtigung des Zusammenhangs ganz deutlich. Passivische Entsprechungen des Satzes aber gibt es zwei: 1. 'der Hase wurde von dem Hund gejagt' umfaßt beide Aspektmöglichkeiten, vertauscht aber die Aktionsrollen der Aktanten und verändert stärker das Geschehen; 2. *'der Hund wurde von dem Hasen gejagt', d. h. die formale Entsprechung der Aspekte, ist sachlich unmöglich. Wo das nicht der Fall ist, ändert sich der pragmatische Sachverhalt.

Die Kontrastierung zeigt, daß das Passiv das subjektivere, merkmalfähige Glied der Diathesenopposition ist und in einer auf Handlungsdarstellung ausgerichteten Sprache eine Umgestaltung des Satzes verlangt, sofern die syntaktischen Strukturmittel in beiden Diathesen die gleichen sind (»Subjekt« und »Prädikat«). Das Passiv steht in dem Fall, daß in einer Sprache mit Handlungsverb ein Sachverhalt, der Handlungsdarstellung zuläßt, als »festgestellte Veränderung« wiedergegeben wird.

4. Das Material. Die eingangs zitierte Arbeit hat am verfügbaren Material aus Malå untersucht, ob diese Gegenläufigkeit im Passiv sprachliche Folgen für das Verhältnis des Passivsatzes zu seiner sprachlichen Umgebung hat. Die oben mitgeteilten Resultate sollen nun an einem — aus Raumgründen begrenzten — Corpus aus dem lpL und lpN nachgeprüft werden. Es wurden wieder zwei Textgattungen zugrundegelegt: Beschreibung (= B) und Erzählung (= E). Von beiden wurde aus den Dialekten etwa gleich viel Text ausgewertet: aus PIRAK (= P, lpL) für B der zusammenhängende Text S. 117—121, für E die Stücke S. 167—172 und 183 f; aus TURI (= T, lpN) für B die Kotenbeschreibung S. 32 f. und die medizinischen Praktiken S. 62—68, für E die Stalogeschieden S. 77—82; aus QVIGSTAD (= Qv, lpN Varanger) für E das zusammenhängende Stück S. 202—211 (5 1/2 Seiten lappischer Text). Die Textmenge aus Malå beträgt etwa das Doppelte der zentrallappischen, und auch die Anzahl der Passivbelege (241) ist etwa doppelt so hoch (123). Für statistische Auswertung ist dies Material zu gering. Da indessen einige daraus ablesbare Tendenzen mit denen aus Malå übereinstimmen, sei hier eine Tabelle über die Häufigkeit der verwendbaren 120 Belege bezüglich der Satzarten und der Subjektarten mitgeteilt.

Hauptsätze	P		T		Qv	Summe:
	B	E	B	E	E	
nomin. Subj.	32	1	17	4	—	54
pron. Subj.	2	3	5	1	1	12
ohne Subj.	3	1	25	1	1	31
Nebensätze						
nomin. Subj.	1	—	3	1	5	10
pron. Subj.	2	1	2	1	—	6
ohne Subj.	—	1	6	—	—	7
Summe:	40	7	58	8	7	120

4.1. Die Passivformen. Die Bezeugung der Passivformen ist sehr einkörmig. Fast nur die 3Sg. ist belegt, daneben gelegentlich die 3Pl., einmal in

einer Frage die 2Sg. Im lpN begegnet nur die Variante auf *-u(ju)vvut*; im lpL entspricht *-(ht)uvvat*. Das Part. Perf. endet bei T auf *-uvvom*, bei P auf *-um*. Die Entsprechung zu lpN *-uvvut* findet sich bei P selten, vgl. 119, 2; 4. In beiden Dialekten wird bei Beschreibung durchweg Präsens gebraucht; 1. und 3Pl. Akt. erscheint nur vereinzelt als stilistische Variante zum Passiv — im Gegensatz zu Sjulssons Malå-Text; das Passiv ist im Zentrallp. im ganzen etwas häufiger als in Malå.

4.2. Gebrauch der infiniten Formen. Relevant für die Passivfunktion und das Verhältnis des Passivs zum Kontext ist die aus Malå bekannte Vorliebe für Perfekt (und Plusquamperfekt) sowie den Infinitiv: Part. bei P in B 11, in E 3; lpN bzw. 6 und (T und Qv) 9, d. h. 29 von 123 Belegen. Die schwache Bezeugung bei T (B) erklärt sich aus dem Inhalt: Beschreibung medizinischer Praktiken besteht aus Vorschriften. Von den 18 Belegen für Infinitiv stehen allein bei T (B) 12, ebenfalls durch die Vorschriften bedingt. Allgemein ist jedoch festzustellen, daß sich die grammatischen Funktionen von Perfekt und Passiv wirksam verstärken, weil sie in der statischen Satzbedeutung des Prädikatsverbs zusammentreffen.

5. Wirkungen des Passivs auf den Kontext

5.1. Die kognitive Bewegung. Der Widerspruch zwischen pragmatischer und kognitiver Bewegung in der Zeit offenbart sich im zentripetalen Vorgangsrichtungsbezug als grammatischer Funktion des Passivs. Der passivisch formulierte Vorgang hat zwar einen (pragmatischen) vorwärts wandernden Zeitstellenwert, aber kognitiv ist er auf das grammatische Subjekt »zurückgewendet« und unterbricht dadurch die dynamisch gesehene, von Wirkkräften in Bewegung gehaltene Geschehenskette. Pragmatisch ist die Unterbrechung scheinbar, d. h. ins Sprachliche übersetzt: stilistisch, der Willkür des Sprechers freigegeben. Diese sprachliche Leistung nehmen solche Kontexte in Anspruch, in denen die Wirkkräfte irrelevant oder gar störend sind. Der aktivische Satz bezieht sie in seine Darstellung des Geschehens ein als Handeln des Subjekts oder Wirken nicht näher genannter Kräfte; dadurch wird der Verbinhalt konkret, weil er in einen festen Zusammenhang gehört. Der passivische Satz dagegen ersetzt Wirken durch Faktizität, löst den Verbinhalt aus dem kognitiven Bewegungszusammenhang, macht ihn abstrakt. Dieser statischen Darstellungsform entspricht besonders der außerzeitliche Gebrauch der Tempora sowie die Beschreibung. Beide überwiegen auch im Zentrallp. deutlich. Die Verba sind dann meist aktionell solitiv (außerzeitliches Präsens), und die beschriebenen Handlungen interessieren nicht als Tätigkeit sondern als Verfahren, als statische Information. Die Erzählung dagegen lebt von der kontinuierlichen Bewegung im Geschehen.

5.2. Satzarten. Der NS. (= Nebensatz) ist in beiden Dialekten viel seltener als in Malå; HS (= Hauptsatz): NS lpL 42:5, lpN 55:18. Auch in der Verteilung auf die Textgattungen sind keine relevanten Abweichungen zu erkennen. Der Vergleich mit Malå ergibt, daß die stilistische Ausnutzung der Satzarten den Passivgebrauch bestimmt, nicht umgekehrt. Die Häufigkeit des NS in Malå verursachen u. a. die zahlreichen passivischen Relativsätze, besonders die Formel mit *guhtjòhtuvvat* 'genannt werden'; der entsprechende Ausdruck erscheint im zentrallp. Material 6mal (2mal im NS), daneben bei

P 2 HS mit *t*-Passiv. Wie das Part. Perf. verstärkt auch der NS die Wirkung des Passivs (s. Collinder-Festschr. a. O. 6. 3.).

5.3. Subjektbezeichnung. Der überlegene Einfluß des Stils (Textgattungen) zeigt sich auch in der Bezeichnung des grammatischen Subjekts. Während für Malå die Seltenheit der Fälle ohne selbständigen Subjektausdruck charakteristisch war, ist das Bild in den zentrallp. Dialekten differenzierter. Ein Blick auf die Tabelle zeigt, daß in E unbezeichnetes Subjekt deutlich seltener als bezeichnetes ist. In B dagegen besteht ein Gegensatz zwischen den Dialekten: in P hat die Mehrzahl der Belege nominales Subjekt, bei T unbezeichnetes. Das pronominale Subjekt, das am deutlichsten den Anschluß an den vorhergehenden Satz anzeigt, ist überall selten. Die jeweils höchsten Belegzahlen bietet in beiden Dialekten B. Diese attrahiert somit das Passiv, ohne daß der Passivsatz syntaktisch besonders isoliert sein muß.

Belebtes und unbelebtes Subjekt sind wie in Malå verteilt. Während jenes im Aktiv gewöhnlich überwiegt, tritt es im Passivsatz ganz zurück. Im zentrallp. Material fanden sich 12 Fälle von 123, in B 4, in E 8 (hiervon 6 in dem Folkloretext Qv). Hier macht sich der kognitive Faktor geltend. Der konstatierende Charakter des *v*-Passivs verstärkt die Objektmerkmale am grammatischen Subjekt und begünstigt das unbelebte Subjekt, die Beschreibung und die Isolierung des Passivsatzes. Das belebte Subjekt dagegen bevorzugt die Erzählung, nun aber als »leidendes Wesen«, auf das (in umgekehrter kognitiver Bewegung) ein Geschehen zukommt. Der stilistische Reiz dieser Darstellungsform liegt gerade in dem unaufgehobenen Widerspruch zwischen pragmatischer Objektivität und kognitiver Subjektivität, zwischen Konstatieren und Leiden, zwischen Einfügung in die kalendarische Zeit und der erlebten Zeit des Erfahrens.

5.4. Agens. Der Agensausdruck spielt wie in Malå keine Rolle. Einziger Beleg P 171, 23 *almatjijst paalechtum fäggee* 'eine von Menschen gegrabene Grube', eine unlapplische Variante der alten, auch im Lp. bekannten Genitivkonstruktion. Der Agens sollte die kognitive »Rückwärtsbewegung« unterstreichen; hier aber ist er bloße Information, nicht Handelnder. Das kognitive Merkmal tritt also auch hier zugunsten der Statik der Darstellung in den Hintergrund.

6. Stellung des Passivsatzes im Kontext

6.1. Stellung am Anfang oder Ende. Die Seltenheit des Passivsatzes in dieser Stellung erklärt sich daraus, daß er *ceteris paribus* pragmatisch tiefer eingebettet ist als der Aktivsatz — jedenfalls in Sprachen mit zweipoligem Satz und subjektivem Verb. Die sprachlich isolierte Bekanntmachung »Rauchen verboten« kann sich der passivischen Feststellung bedienen, weil ihr genügend Kontexthilfen zur Verfügung stehen: jeder weiß, auf welchen Raum sie sich bezieht, wie lange sie gilt, daß sie eine rechtliche Grundlage hat, daß sie sich gegen Erzeugung von Tabakrauch richtet usw. Der aktivische Handlungssatz müßte wenigstens den Handelnden und den Geltungsbereich des Verbots nennen. Die subjektivere sprachliche Formulierung mit Aktiv bedingt mehr pragmatische Angaben, die sprachlich objektivere, aber kognitiv subjektivere mit Passiv kann weitgehend auf sie verzichten.

Das zentrallp. Material bestätigt die Feststellungen über Malå, für E noch deutlicher als für B. Turi hat für ausführliche Beschreibungen keine Geduld. Das zeigt ein Vergleich zwischen den inhaltlich ähnlichen Texten P 117, 21 ff. und T 32, 33 ff. Deshalb lassen sich längere beschreibende Abschnitte bei ihm schwer finden. Die hier ausgewertete lp. Medizin (T 63, 1 ff.) bietet mehr Schilderung als Beschreibung; sie enthält eine Reihe mehr oder minder ausführlicher Vorschriften, die zwar in sich abgeschlossen sind, aber doch ein Ganzes bilden. Deshalb begegnet öfter Passiv am Anfang oder Ende einer Vorschrift; vgl. T 63, 20 (obs. *Ja* 'Und' am Satzbeginn); 64, 22 ('wie oben schon erklärt ist'); 65, 14 (Vorschrift besteht nur aus einem Satz) usw.

Stellung am Anfang oder Ende isoliert nun zwar den Satz in gewisser Weise, und T's Beispiele zeigen, daß es Texte gibt, in denen das Passiv in dieser Stellung vorkommt. Die Seltenheit in meinem Material beruht also weniger auf dem Kontext als auf der Eigenart des Passivsatzes, auf seiner »kognitiven Subjektivität«. In der Beschreibung wird die Zeit (subjektiv) angehalten, von Bewegung im Verb wird abgesehen, vgl. P 118, 25: 'Und so wird sie [die Stange] so hoch aufgerichtet, wie . . .': die Stange wird während der Äußerung gar nicht aufgerichtet, die Verzeitung des geschilderten Vorgangs ist irrelevant, es kommt nur auf die Mitteilung dessen an, was an (und mit) dem Subjekt geschieht, auf die zentripetale Richtung der Vorgangsdarstellung, auf die »Umkehrung« eines Vorgangs in einen Sachverhalt. Das hier behandelte Merkmal ergibt sich somit wesentlich aus der rückwärts gerichteten kognitiven Bewegung im passivischen Verb überhaupt, kommt aber nur in solchen Kontexten zur Geltung, wo nicht Handlungen, Vorgänge oder Zustände, sondern Sachverhalte mitgeteilt werden.

6.2. Isolierung. Wir sahen, daß das Passiv einen sprachlichen oder pragmatischen Kontext braucht, aber nicht um ihn kontinuierlich fortzuführen sondern um sich informatorisch von ihm abzusetzen, um die Dynamik zu unterbrechen. Für den Sprach- und Gedankenkontext bedeutet das eine gewisse Isolierung, einen leichten Bruch, der sich aber nur im laufenden Text bemerkbar machen kann. Die bisher behandelten Passivmerkmale lassen sich zum größeren Teil mit der Isolierung in Verbindung bringen. Das gilt für den zentripetalen Vorgangsrichtungsbezug im Verb selbst, für die zusammengesetzten Tempora und den Infinitiv, den NS (besonders den Relativsatz), die Seltenheit des pronominalen Subjekts und des Agens sowie die Vorliebe für unbelebtes Subjekt. Da die Aufgaben der Diathese nicht vom Inhalt sondern vom Stil bestimmt werden, stellt sich die Frage, welche der beiden sprachlichen Größen — der Kontext oder das Passiv — jeweils für die Formulierung den Ausschlag gibt. Sie soll am Schluß kurz betrachtet werden. Dabei wird das Verhältnis von Semantik und grammatischer Funktion der einzelnen Passivform eine Rolle spielen. Es empfiehlt sich daher, vor der Interpretation einiger Beispiele die Bedeutung der belegten Passiva (nur in Übersetzung) anzugeben.

6.3. Bedeutung der belegten Passiva. B: P nennen (3 Fälle), bedecken (4), mit Birkenreisig belegen, stecken (4), aufrichten (4), nehmen (2), setzen (5), aufhängen (2), aufrichten (frequ., 2), einklemmen, abschneiden (2), nähen (4), binden (2), auffädeln, zusammenheften, hineinstecken; T: herbeischaffen, festbinden, lesen, herauslassen (5), müssen (!), schließen, verbrennen (tr.), erklären, heilen, schröpfen (6), zupfen, nehmen (2), reiben (2), massieren,

wickeln (2), stechen, benutzen (2), einnehmen, einreiben, nennen (2), legen (3), berichten, zerschneiden, kochen (2), trinken, hineinstecken (2), machen (7), trocknen, drücken, abkratzen. E: P festbinden, tragen, töten, berichten, nennen, graben, zimmern; T setzen, machen, meinen, kochen, begraben, verhexen, bekleiden, erzählen; Qv auskleiden (2), verurteilen, legen (2), nageln, (2), lassen, bringen (2).

Der Unterschied zwischen den Dialekten und den Textgattungen ist gering; die B-Belege sind vielleicht etwas spezieller handwerklich. Das verschiedene Verhalten des Passivs in den beiden Texttypen hat also keine lexikalischen Gründe. Mit Ausnahme von 'müssen' (Diathese attrahiert) sind alle Verben transitiv. Das ist im Lapp. nicht selbstverständlich: das *j*-Passiv bildet ein persönliches Paradigma auch von gewissen intransitiven Verben. Diese Beschränkung des *v*-Passivs zeigt, daß sein semantisches Verhältnis zum Aktiv dem der skandinavischen Sprachen von den lappischen Passivtypen am nächsten kommt.

Alle zitierten Belege besitzen drei- und vierstellige Valenzen. Dadurch sind sie ausgesprochene Handlungsverba. Die mit ihnen gebildeten Sätze geben demnach nicht etwa »passivisch gesehene« Sachverhalte wieder wie IpN *gul'lut* 'verlauten', sondern die deutliche Aktivität der Verben soll im Interesse des Kontexts aufgehoben werden, weil sie von der konstatierenden Information ablenkt. Pragmatischer Sachverhalt, Informationsinhalt, Gedanken- und Sprachkontext, Lexikon, Syntax, Grammatik und Stil stehen alle in wechselseitiger Abhängigkeit, aber nicht in einer eins-zu-eins-Beziehung sondern in einer Art Ausleseprozeß. Das Passiv z. B. ist nicht die einzige sprachliche Ausdrucksmöglichkeit für Beschreibung. Das für diese Textgattung notwendige gemerische Moment kann etwa durch die 3. Person Sing oder die 1. Plur. des Aktivs wiedergegeben werden. Wird das Passiv gewählt, sind gleichzeitig andere Entscheidungen gefallen: aus der Kette der Handlungen wird eine Reihe von Mitteilungen, der Handelnde wird zur Randfigur, das Objekt zum veränderten Subjekt, das Verb intransitiv.

Die komplizierten gegenseitigen Abhängigkeiten müssen auf zwei Ebenen analysiert werden, auf der von *langue* und *parole*. Die *langue* stellt die Sprach- und Strukturelemente und prägt mit ihnen durch den sprachlichen »Zugriff« die Denkinhalte des Sprechers, aus denen sich der Kontext aufbaut; insofern ist der Passivgebrauch vom Kontext abhängig. Andererseits kann der Sprecher, wenn er zur Wiedergabe eines Inhalts ausgesprochen aktivische, dynamische Verben vorfindet, handlungsdämpfende Sprachmittel wie das Passiv verwenden. Dadurch ändern sich die grammatischen Kategorien, die Satzbedeutung, der syntaktische Aufbau und der Sprachkontext. Demnach ist die Verwendung des Passivs im Einzelfall vom Inventar und der Struktur der betr. Sprache und vom Kontext abhängig, modifiziert aber auch durch die stilistische Wirkung der rückwärtigen kognitiven Bewegung ihrerseits den Kontext.

II. Interpretationen und Folgerungen

7. Interpretationen. Auch das Textmaterial zeigt als Wirkung des Passivs auf den Kontext den leichten Textbruch infolge von Isolierung des Passivsatzes. Dies soll jetzt anhand der besprochenen sprachlichen Kennzeichen durch Textbeispiele verdeutlicht werden.

7.1. Zusammenhang zwischen Passivfunktion und Kontext

In B wird bei P 117, 9 ff. ausführlich das lp. Wohnzelt beschrieben. Die Einleitung bildet eine kurze Schilderung des Lebens im Zelt und seiner Einrichtung. Die Verben sind aktivisch und stehen im Gewohnheitspräsens. Dann werden die beiden Räume und die Tür genannt, es folgt der Übergang zur Beschreibung: (20) »Von der Feuerstelle erstreckt sich ein dünner Stamm gegen das untere Ende der Türstange. Und ebenso verläuft . . .«- übertragen gebrauchtes aktivisches Bewegungsverb beschreibt Zustand. Dann werden zwei Namen für Räumlichkeiten mitgeteilt, die Verben im Passiv (24 f.). Nach weiteren Passiva folgt 29: *Tat lä kitta njatechtum . . . wvsuhka padjē-käähtjāi.* 'Das [Brett] ist angeheftet . . . an das obere Ende der Türplane.' (Zustand, nicht Resultat). 32 Aktiv *tjatnih* 'sie binden (= man . . .): die außerzeitliche Funktion des Präsens nimmt dem Verb die Dynamik und die Konkretheit im pragmatischen Kontext — eine stilistische Variante zum Passiv. 118, 1 ff. wieder ein Stück Schilderung wie am Anfang. 12 *lä tuor'kihtum* 'ist mit Reisig belegt', 14 und 16 variiert durch *äadtjuh tuor'kit* 'man kann m. R. belegen'. Andere Umschreibungen z. B. *atnaa sajeev* 'hat [seinen] Platz' 15, häufig das sein-Verb mit verschiedenen Prädikativen. 18 ff. wird die Beschreibung fortgesetzt, Thema die Zeltstangen und ihre Befestigung. 19 funktionsgleiches *t*-Passiv, 21 und 23 in parallelen Sätzen *tsaakeehtuvvaa* 'wird gesteckt', angereihte Informationen, nicht Handlungen; so mit 3Pl. 25. 26 ff. folgen drei ähnliche Passiva ungewöhnlich dicht aufeinander, das ist selten. 18 und 30 wird der Beschreibungsgegenstand zu Beginn mit 'sein' genannt (vgl. noch 119, 11; 120, 12). 30 ff. werden zuerst Eigenschaften aufgezählt, erst dann wieder Passiv. 119, 1 Passiv am Anfang (s. 6.1.), die Aufzählung der Zeltteile wird fortgesetzt. 119, 2 *katsoostuvvujih* 'werden aufgehängt', es folgen einige fokussierte Subjekte: gutes Beispiel für das statische Passiv. 119, 5 f. zwei erklärende Relativsätze; Prädikat des ersten *atnaa* 'hat', des zweiten *lä . . . pastastum* 'ist eingesetzt': schon der Relativsatz unterbricht den Fortgang der Darstellung. Der Abschnitt 119, 11 ff. beginnt mit 'sein' und 'werden', dann *tjuolautuvvaa* 'wird zugeschnitten' und weitere Passiva: ähnliche Verrichtungen in parallelen Sätzen aufgereiht. Es folgt eine längere Strecke mit »statischen Aktiva« (»man kann läerweitern«, »wenn man sieht« u. ä.). Die Aufgabe solcher Passivsätze ist meist Thematisierung oder Fokussierung. Für diesen Zweck ist der Passivsatz ebenso geeignet wie der Satz mit 'sein, werden' + Prädikativ oder das Gewohnheitspräsens: alle enthalten zwar Verben aber keine konkrete Bewegung.

T bringt nicht so ausführliche Beschreibungen; er erzählt überhaupt ungebundener. So beginnt der Abschnitt über das Wohnzelt 32, 33: *Ja koñit dat atnoit maida tuodarin dakar baikoin, kos . . .* 'Und die Zeltkoten, die werden gebraucht [*j*-Passiv, wie oft im lpN in der Funktion des *v*-Passivs] auch im Gebirge an solchen Stellen, wo . . .': Thematisierung durch nachgestelltes Demonstrativum; Passiv am Anfang des Abschnittes ('jetzt komme ich in meiner Erzählung zum Wohnzelt', ohne strenge Gliederung), aber ohne kognitive Bewegung: »werden gebraucht« fast = 'sind, stehen'. 33: *. . . ja boaldim muorat käsehuvvit kukin bænagulmit tuokinai.* '(wo . . .), und Brennholz wird meilenweit herbeigeschleppt.': der Relativsatz wird halb anakoluthisch weitergeführt; nicht die Einwirkung auf das Subjekt ist wesentlich sondern die große Entfernung. Der Satz führt nicht das Geschehen fort sondern gibt Rahmenumstände an, das Passiv im Gewohnheitspräsens, statisch, abstrakt.

Ähnlich 35: ...*ahte i biso kohte ječa lakin ko čadnojuvo birra juoke kuovlos ja ...* '(Wenn der Wind so stark ist,) daß das Zelt nicht anders stehen bleibt als wenn es überall festgebunden wird'; folgt ein Infinitiv und ein aktivisches Verb in gleicher Funktion. — 63, 1 ff. werden die Medizinpraktiken vorgeführt, eine lange Reihe von mehr oder minder ausführlichen Vorschriften. 63, 10 noch in der Einleitung eine ungewöhnliche Verbindung mit *šaddat* 'werden': ...*tantieta ko tat kirje šada lokojuvot oba mailmi mielte* 'weil dies Buch in der ganzen Welt gelesen werden wird': erinnert an Ikolas »fortuitive Satzentsprechung² im Finnischen; die üblichen Passivkennzeichen: Verbinhalt abstrakt, die Bestimmung fokussiert. 63, 20: Vorschrift im Nachsatz: ..., *te luitojuvo kiedas siskobalde kieda-kavas ... , ja das luitojuvo oivebaučas vara ...* 'dann wird im Arm [zur Ader] gelassen innen in der Armhöhle, ... und da wird gegen Kopfschmerzen Blut abgelassen ...': die Einwirkung auf das Subjekt ist so unwichtig (weil selbstverständlich), daß es wegbleiben kann; auch hier die Bestimmung fokussiert. Vgl. noch 16, 19, 23 (18 Aktiv). — Formelhaft 64, 22 *i ... aempo, ko læ tas bagjelis jo selehuvom* 'nicht mehr als hier oben schon erklärt worden ist.'; vgl. 64, 35. Der Aufbau der Vorschriften ist ziemlich einförmig. Zu Beginn ein Konditionalsatz (Schilderung der Situation), meist mit statischem Verb ('sein' o. ä.), im Nachsatz die eigentliche Vorschrift mit passivischem Verb im Gewohnheitspräsens. Es wird also keine Geschehenskette vorgeführt sondern zwei Sachverhalte in ein Implikationsverhältnis gesetzt; kontextlich bleiben die beiden Sätze isoliert.

7.2. Erzählung. In Erzählung ist das Passiv selten; seine isolierende Wirkung tritt deutlicher hervor als in B: der Kontext ist dichter, und das Handlungsverb überwiegt. So kommt in P 167, 21 ff. ein Passiv erst 168, 11 vor: »... , *ja tjuolah pattèv, maste læ ruou'tè-pähtsää tjanahnum, ...*« 'und schneide das Band durch, mit dem das Eisenrohr festgebunden ist': zuständlicher attributiver Relativsatz, nennt einen allgemein bekannten Sachverhalt als nähere Bestimmung des Substantivs und unterbricht den Gang der Erzählung. 18: »(das taugt nicht mehr zum Essen.) *Här'tijta tal taat vier'hti kuottehtuvvat sjalljò-rab'tai.* 'Das muß wohl für die Hunde an den Rand des Zeltplatzes gebracht werden.' Die Frau formuliert den Vorschlag möglichst unpersönlich, um keinen Verdacht zu erregen. Schon als Vorschlag fällt der Satz aus der Erzählung heraus, das Passiv verstärkt die Wirkung. — 36: die letzte von drei parallelen Nebenhandlungen, die nur berichtet, nicht erzählt werden: *Taat ai kättehtuvvai sämmäläähkäi kã tuoh äuteepuh.* 'Der wurde ebenso getötet wie die vorigen.' usw. — Ähnlich bei T: in den Stalogesichten S. 77 ff. begegnet erst 78, 20 ein Passiv: aitiologische Seenamenerklärung in die Erzählung eingeschoben; ähnlich 30 *dagjojuvo* 'man erzählt'; 34: anakoluthisches, fast finnisches unpersönliches Passiv: 'es ist so gemeint worden', Lokalsage am Schluß der Erzählung (vgl. 80, 9 f.). 79, 36: der Stalo ruft: »Gewiß bekomme ich eine frische Mahlzeit, *dat kalka akeedis malestuvot* 'die soll abends gekocht werden!': Vorschrift wie P 168, 18. Die beiden letzten Beispiele sind Nebensätze: 82, 5 Objektsatz, ein bereits erzähltes Geschehen wieder (als Sachverhalt) erwähnt. 82, 21 die auch in B vorkommende redaktionelle Bemerkung *kot læ ovdalis muitaluom* 'wie oben erzählt ist'. Alle Belege treten sachlich

² O. Ikola, Satzentsprechungen im Finnischen. Veröffentlichungen den Societas Uralo-Albaica 15 (Wiesbaden 1981), 39.

und kontextlich deutlich aus dem Zusammenhang heraus; das Passiv wirkt dazu mit. — Bei Qv. sind die Passivfälle fester in den Kontext eingefügt. Dafür überwiegen aber die temporalen Nebensätze, die das lineare Geschehen zu einer (inhaltlich verbindenden) Zeitbestimmung degradieren, sowie das belebte Subjekt, an dem der zentripetale Vorgangsrichtungsbezug deutlicher als am Gegenstandssubjekt hervortritt. Vgl. 206, 17; 18; 29; 208, 16; 34. Ein Einzelfall 208, 5 mit direkter Rede: »*Ikgo don læm far'pâlâ sisâ biddjujuvvum?*« 'Bist du nicht in die Tonne gelegt worden?' Die Isolierung bewirkt schon die direkte Rede; der Satzinhalt ist aus dem Zusammenhang bekannt, wird hier erstaunt in Frage gestellt. Das Passiv deutlich zentripetal: der Frager betrachtet das Subjekt als Opfer des Gerichtsurteils.

7.3. Nebensätze (vgl. 5.2.).

Der passivische NS ist im zentrallp. Material relativ schwach belegt. Von den 3 Beispielen aus P in B sind 2 Attributivsätze (117, 26; 119, 6), 121, 12 ein Subjektsatz in Form eines Vergleichs: »(es ist nichts weiter zu sehen,) *kâ kieris-råvee nanne læh kierrisah sii'tulakkõi piejatum ja ...* 'als daß die Schlitten auf einem Gestell nebeneinander aufgesetzt sind und ...': ein Sachverhalt als Zustand berichtet. — T hat zweimal die Formel 'der ... genannt wird' (65, 30; 67, 26). Die übrigen Belege sind fast alle Adverbialsätze, die einen demonstrativen Ausdruck des vorangehenden HS thematisieren, z. B. 32, 35 (s. 7.1.1.): Verfahren, nicht Handlung. 64, 22: s. 7.1.1. und oben zu 82, 21; vgl. 65, 35. 65, 1: *Oivevikai læ okta konsta takar, ahte ravgotuvo vuoptait* 'Gegen Kopfschmerzen gibt es ein solches Mittel, daß Haare gecupft werden': das Verb unpersönlich. 65, 23: (*jur tam muodoi*), *ko kalga rausa sis çugijuvot ...* 'gerade so weit,) wie sie [die Nadel] in die Drüse gestochen werden soll'. Ein Kausalsatz 63, 10: s. 7.1.1.; der Satz führt den Inhalt von »deswegen« aus. Ein Konditionalsatz 64, 11: *ja jos i dakavidi læt boltojuvom, te ...* 'und wenn sie [die Unterwäsche] nicht sofort verbrannt worden ist, so ...' Es ist bezeichnend, daß in beiden Texten kein Temporalsatz begegnet, der gewöhnlich dem dynamischen HS nahesteht. Die belegten NSs. referieren alle Sachverhalte. Als Satzteile sind sie nicht syntaktisch isoliert sondern kontextlich: die Unterordnung unterbricht den Ablauf der Vorgänge ebenso wie das Passiv.³

Die wenigen NSs aus E sind von derselben Art. P 170, 8 *kâk kâhtjoohtuvvaa* 'wie sie [mit anderem Namen] genannt wird', adverbialer Relativsatz. 183, 21 Relativsatz (*mi* 'welcher'). — T: 82, 5 Objektsatz im Sinne von 'den Betrug'. 82, 21 adverbialer Relativsatz ('so ... wie ...'), vgl. 64, 22 oben in B. — Qv: 206, 17: (der Pastor befahl, er solle ausgezogen werden,) *jà go gan'dâ nuolâtuvui* 'und als der Bursche ausgezogen worden war': ein Temporalsatz, der aber nur den Befehl in Erzählung umsetzt, das Geschehen geht nicht weiter. 206, 19 adverbialer Relativsatz (*mân çâdâ* 'durch welche'). 206, 29; 208, 16; 34 Temporalsätze, deren Inhalt erwartet ist; comment ist der folgende HS. Die Erzählgattung begünstigt den Temporalsatz. Die Konjunktion überall *go* 'als', Satz vorzeitig. Der Inhalt ist vorher bekannt. Beziehungen bestehen nicht nach rückwärts sondern nach vorwärts.

³Verf. in: *Explanations et Traductions Fenno-Ugricae ...*, Münchener Universitätsschriften. Phil. Fak., Finnisch-Ugrische Bibliothek Bd. 3 (München 1979). 325—338.

Unter kontextlichem Gesichtspunkt betrachtet, verstärkt also das Passiv die Wirkung des NS. Die geringe Bezeugung zeigt, daß der NS das Passiv begünstigt, nicht umgekehrt. Die isolierende Wirkung wird weder in der Syntax noch in der Semantik sondern im Vorgangsrichtungsbezug deutlich.

7.4. Subjekt belebt (s. 5.3.).

Von den beiden Subjektmerkmalen ist das semantische — Subjekt belebt oder unbelebt — für die Wirkung des Passivs im Kontext ohne erkennbare Relevanz. Interessant ist es dagegen für die Satzbedeutung und daher mittelbar für die Passivfunktion: es bedarf stärkerer Motivation, ein lebendes Wesen zum Objekt eines Geschehens zu machen als einen Gegenstand. Im lp. Passiv bewahrt das grammatische Subjekt einen Rest der (semantischen) Subjektfunktion, aber eben nur semantisch-stilistisch, nicht pragmatisch. Daher sind die Belege mit belebtem Subjekt selten. In B fehlen sie bei P ganz, bei T erscheint im Zusammenhang mit einem Rezept 4mal 'Frosch' in völlig gegenständlichem Sinne (65, 30 ff.). In E hat P den Beleg 168, 36: *Taat ai kättehtwäi sämmäläähkäi kä tuoh äuteepuh.* 'Der wurde auch auf dieselbe Weise getötet wie die vorigen.' (s. 7.2.), bezogen auf den '3. Sohn' im Kampf gegen die Stalofamilie. Er bleibt unbekannt und wird wie eine Sache aus dem Wege geräumt. Eine Beziehung zum vorigen Satz besteht darin, daß dieser den Sohn (als Objekt) einführt und so zum Thema macht. T hat den Beleg 80, 9: (der Stalosee ist fischlos, weil ein Stalo dort versenkt wurde) *Ja stalu ahka ja neida loet haudatuvom nuortabaelai jauri.* 'Und Frau und Tochter des Stalo sind auf der Nordseite des Sees begraben.' Auch hier sind die Frauen nur die üblichen Statisten, deren Tod »dazugehört«. Etwas reichlicher sind die Beispiele aus Qv. Der Schwank erzählt die Erlebnisse eines jungen Burschen, der immer wieder in Bedrängnis gerät (6 Fälle, 206, 16—208, 6). Der Bursche wird Opfer seines Leichtsinns, bleibt aber ein folkloristischer Typus, die Erzählung ist »sachlich«. Das ist die typische Situation des *v*-Passivs.

7.5. Subjektbezeichnung (s. 5.3.).

Das morphologische Merkmal zeigt mehr Beziehungen zum Kontext: von den 98 Belegen für B haben 53 substantivisches Subjekt. Wie erwähnt, handelt es sich dabei meist um gereimte Einzelbeschreibungen bestimmter Gegenstände; die Sätze stehen nur sachlich, nicht kontextlich in engerer Beziehung, z. B. P 119, 5 ff.; T 64, 24 ff. In E finden sich nur 11 Fälle, davon 5 bei Qv, lauter NSSs, davon 4 mit *go* 'als' im Vordersatz. Auffallend häufig sind die Sätze ohne bezeichnetes Subjekt in B bei T (25 HSs, 6 NSSs). Es handelt sich öfter um Nachsätze mit beibehaltenem Subjekt (64, 30) oder locker angereihte Aussagen über dasselbe Subjekt (67, 33). Mehrfach begegnen unpersönliche Passiva, z. B. 64, 25 ff. Pronominales Subjekt, das engen Zusammenhang am deutlichsten anzeigt, findet sich in B 11mal, in E 7mal. Der Zeugniswert der Fälle ohne bezeichnetes Subjekt wird dadurch beeinträchtigt, daß die Wirkung des Passivs auf den Kontext durch semantische (z. B. unpersönliche Verben) und syntaktische (z. B. Nachsätze) Faktoren überlagert wird. In der Abhängigkeitsskala der sprachlichen Formelemente vom Informationsinhalt steht die Stilistik an letzter Stelle, weil sie die Äußerung inhaltlich nicht verändert: der Nachsatz ist für die Information und ihre Gliederung wichtiger als das Passiv, und außerdem ist die enge Beziehung von Nach- und Vordersatz syntaktisch, nicht kontextlich bedingt.

8. Ergebnisse

Ein Vergleich des Passivgebrauchs in Malå und Zentrallapland ergibt weitgehende Übereinstimmung. Auf dem ausgedehnten Gebiet zwischen Malå und Varanger dient das *v*-Passiv zum Ausdruck des zentripetalen Vorgangsrichtungsbezugs.

Als für den Kontext relevante Merkmale des Passivs, die mit dieser Funktion in Zusammenhang stehen, haben sich auch hier herausgestellt: Vorliebe für zusammengesetzte Tempora und Infinitiv, für unbelebtes substantivisches Subjekt, statische, nur der Information dienende Feststellungen, die zu einer gewissen Isolierung des Passivsatzes im Kontext führen, sowie für beschreibende Textgattungen; andererseits Abneigung gegen den Nebensatz (dies im Gegensatz zu Malå. Hier müßte weiteres Material untersucht werden), gegen belebtes und pronominales Subjekt und Agens, gegen Stellung des Passivsatzes am Anfang oder Ende eines Abschnitts und gegen erzählende Textgattungen.

Diese Merkmale stehen in verschieden enger Beziehung zur Passivfunktion. Die Hierarchie der Wirkursachen ließ sich am zentralp. Material weiter verdeutlichen. Diese stehen, wie zu erwarten, in gestalthafter Wechselbeziehung zueinander. In der Passivkategorie sind per definitionem Morphem und Funktion fest aneinander gebunden und drücken den (noetischen) Vorgangsrichtungsbezug aus. Semantisch ist das Passiv auf transitive Verben beschränkt; in den Texten sind handlungsbetonte Verben bevorzugt. Die syntaktische Struktur des Satzes ist durch das passivische Prädikat bedingt, die inaktivische, statische Satzbedeutung durch die Passivfunktion, die adverbialen Bestimmungen deutlich rhematisiert, oft fokussiert. In unmittelbarer Beziehung zur Funktion stehen die Merkmale infinite Verbformen, unbelebtes Subjekt, Fehlen des Agens, statische Satzbedeutung.

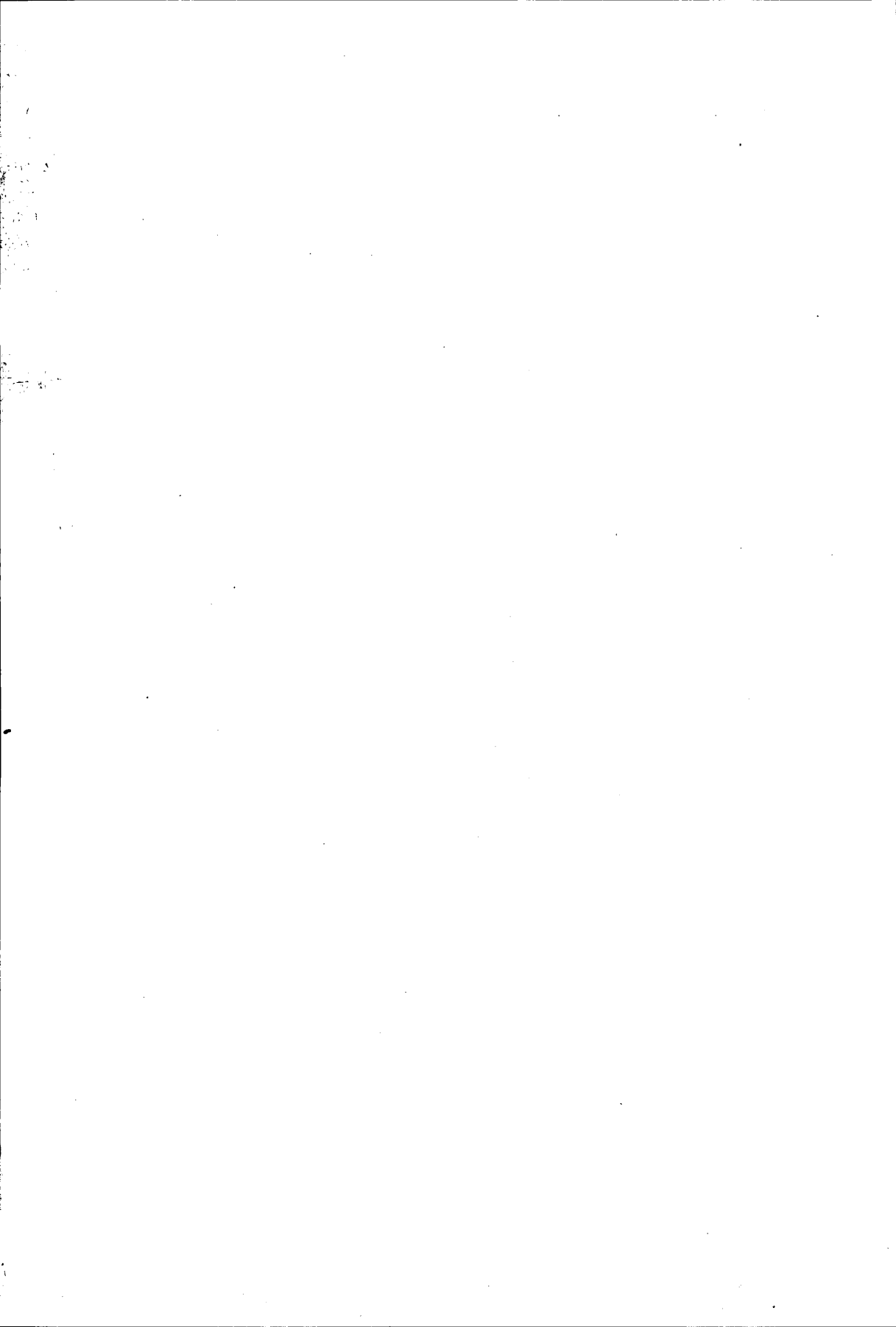
Beziehen wir den Kontext ein, treten andere Zusammenhänge in den Vordergrund. An der Spitze der Hierarchie steht der pragmatische Sachverhalt. Er wird durch den (subjektiven) sprachlichen »Zugriff« zum Sprachinhalt und Träger der Information. Diese ist gegen die Diathesen indifferent. Die Entscheidung über deren Verwendung setzt das Beziehungsnetz des Passivs und seines Satzes voraus. Sie fällt in einem weiteren subjektiven Akt, der stilistischen Einpassung in den Kontext. An dieser Stelle findet die Verschmelzung der autonomen Größen »Passivsatz« und »Kontext« statt. Daß der Kontext in der Hierarchie höher steht und die Wahl des Passivsatzes bestimmt, zeigen deutlich die Nebensätze: die gewollte Isolierung des Passivsatzes ist nicht syntaktisch sondern kontextlich bedingt. Ferner »benutzt« der Kontext das substantivische Subjekt und den konstatierenden Gebrauch handlungsbetonter Verben. Der Sprecher endlich bestimmt die Art des Kontexts nach der Art der Information: Beschreibung begünstigt das Passiv, Erzählung das Aktiv.

Der Gegensatz von zeitlicher und kognitiver Bewegung hat sich durch die Wirkungen des Passivs auf seinen Satz und seinen Kontext als brauchbares Denkmodell für die Passivfunktion erwiesen. Die Komponenten des Gegensatzes liegen »unterhalb« der Kategorie, sie treten nicht selbständig auf und können daher nichts »bedeuten« oder »bezeichnen« oder unmittelbare Wirkung auf den Satz oder den Kontext ausüben. Die zeitliche Bewegung macht sich aber in jeder (auch der passivischen) Verbform und in der Kohäsion des Kontexts bemerkbar, die kognitive nur im Passiv durch das Fehlen der Verbdy-

namik und diesyntaktische Umgestaltung des Satzes. Auf den Kontext wirkt sie indirekt in Form einer leichten Isolierung, deren unmittelbare Ursachen oben aufgezählt sind. Die Überlagerung des kognitiven Bewegungselements durch syntaktische und semantische Faktoren läßt sich gut an der Form des Subjekts beobachten: die Sätze mit substantivischem Subjekt stehen meist in dichtem Sachkontext, aber in lockerem Sprachkontext. Die übrigen Fälle, in denen der Sprachkontext enger ist, sind meist durch andere Umstände bedingt: unpersönliche Verben, Nachsätze u. ä.

Das Passiv bildet somit das Zentrum eines komplizierten Wirkungszusammenhangs, der von der Morphologie über die grammatischen Kategorien mit ihrer Funktion, die Syntax einschl. der aktuellen Satzgliederung, Satz- und Wortbedeutung, stilistische Formung bis in den Kontext reicht.

WOLFGANG SCHLACHTER

A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben

II. rész*

5. Az I. részben elmondottak értelmében a kérdés tehát az, kiderül-e, és ha igen, akkor mi módon, milyen nyelvi eszközöknek köszönhetően derül ki egy-egy rokonsági elnevezésből, hogy milyen korú rokonról van szó. Milyen nyelvi elemnek köszönhető, hogy az egy nyelvet beszélők tudatában a rokonságnevekhez a beszélő korától és a helyi szokásoktól, hagyományoktól függően bizonyos életkor is asszociálódik. Például más-más korú *öcsre* gondolunk, ha a beszélő 10 éves vagy ha 40 éves, csak az biztos, hogy mindkét esetben a beszélőnél fiatalabb személyről van szó, hiszen a magyar *öcs* szó jelentése 'fiatalabb fiútestvér'; a szokásokhoz idomuló asszociációról tanúskodik a házassági hirdetések elmaradhatatlan nyelvi fordulata: „korban hozzáillő férjet/feleséget keres . . .”. A kor kifejeződése, a társadalom kor (és vele együtt a nem) szerinti tagolása vagy inkább tagolódása a néprajz régi kérdése, amelyet a kapitalizmus előtti társadalmakra vonatkozóan a kétféle kor, a biológiai (élet)kor és az ún. társadalmi kor megkülönböztetésével talán már meg is oldottak.¹ A finnugor nyelvű népek társadalmának kutatása szempontjából sem érdektelen megnézni, miféle kor mi módon tükröződik a rokonságnevekben.

Azt keresem tehát, hogy az általam ismert, de terjedelmi okokból itt nem részletezett finnugor rokonságnév-anyagban a kormegkülönböztetés milyen szerkezeti-szemantikai típusú rokonságnévvel történik. A korra utaló nyelvi jelek vizsgálata során ugyanazt a csoportosítást tartom szem előtt, amelyet a rokonsági terminusok szerkezeti-szemantikai elemzése során követni szoktam,² miszerint egy terminus vagy A) grammatikailag motiválatlan tőszó (szinkrón szempontból) vagy B) grammatikailag motivált, vagyis 1) egyszavas szerkezet = toldalékolt szó, 2) két- vagy többszavas szerkezet, amely lehet a) szóösszetétel, b) jelzős szerkezet és c) körülírás. Hogy egy-egy nyelvre milyen szerkezetű-szemantikájú terminusrendszer, pl. hogy a lappra mondjuk a tőszavak, az obi-ugorokra a birtokosjelzői szóösszetételek léte a tipikus jellemző, azt nem könnyű megállapítani, mivel egy-egy nyelven belül a „földrajzi dialektológia” és a „társadalmi dialektológia”³ szerint többféle élő és elavult, kevert és tiszta típus létezhet egymás mellett (bár féltő, hogy a típus „tisztasága” csak az adatok hiányának köszönhető). Az is előfordul,

* Az I. részt I. NyK 84: 381—391.

¹ К. П. Калиновская, К проблеме возрастных систем. СовЭтн. 1982/1: 60.

² Szij Enikő, A votják rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzése. (Tőszavak, egyszavas szerkezetek.) NyK 84: 165—188.

³ В. И. Лыткин, Предисловие. In: Сборник комиссии по собиранию словаря и изучению диалектов коми языка. вып. 1. Сыктывкар 1930. 5.

hogyan ugyanaz a nyelv a felmenők és a lemenők esetében más típust képvisel. Az is nehezíti a kutatást, hogy az adatgyűjtés és a feldolgozás során nem fordítottak kellő figyelmet a megnevező és a megszólító terminusok, a gyerek — szülő párbeszédben használatos „famiális” és az ún. „hivatalos” szóhasználat elhatárolására, pedig ezek a főleg beszélt-nyelvi változatok érdekes módon tarkíthatják a tipikusnak mondott képet (l. alább a finn példát).

6. Az egyenesági kormegkülönböztetés ilyenfajta vizsgálatának első látásra nincs értelme, hiszen nyilvánvaló, hogy hozzám (Egóhoz) mérten az egyenesági öregebbek/ fiatalabbak a szó eredeti értelmében vett nemzedékeknek⁴ a képviselői, akik között a kötelező minimális korkülönbség kiszámítható, biológiai, annyi, amennyi — a földrajzi helytől, szokásoktól, tehát végeredményben objektív adottságoktól függően — ahhoz kell, hogy valaki valakinek apja/anyja lehessen. Klara Vavra azt írja, hogy ha „термин обладает признаком L° [прямая линия, egyeneság] то а в т о м а т и ч е с к и [kiem. — Sz. E.] исключаются признаки E+ E- [старше/младше связующего родственника, nálam: ±] e+ e- [старше/младше Ego, nálam: x].”⁵

Ez azonban korántsincs így, ha az egyenesági rokonokat a megnevezésük nyelvi megformáltsága oldaláról nézzük. E tekintetben a feladatunk tudományosan megfogalmazva „заключается в отграничении лингвистической информации от информации, выводимой из некоторой экстралингвистической ситуации, постоянно сопутствующей данному слову при употреблении его в речи.”⁶ Az egyeneságiak nemzedékbe sorolásának kérdése is nagy múltra tekint vissza a néprajzban, l. pl. a csoportházasságról szóló elméletek nyelvi indoklását.⁷

Miből derül ki, hogy mely nemzedékbeli, milyen korú egyenesági rokonról van szó? Az alábbi táblázatféle nem az erre adandó feleletet, hanem egyelőre csak a nyelvi lehetőségeket, a típusokat kereső módszeremet szemlélteti: minden nemzedékre más-más szó használatos-e avagy valamelyik nemzedék terminusa ismétlődik különféle változatokban?

(A G nemzedéket jelent és egyben az adott nemzedékre vonatkozó terminust is jelzi; + 1 — a szülők nemzedéke, + 2, 3 stb. a további felmenők nemzedéke; j — kijelölő jelző, l. 6.4.)

Példák⁸ a típusok sorrendjében: 1. norvég-lapp — +1 *ač'če*, +2 *ag'gja*; 2. beszélt köznyelvi, gyermeknyelvi magyar — +1 *anyu*, +2 *nagyi*, +3 *dédi*; 3. közép-karjalai — +1 *iza*, +2 *diedo*, +3 *pravodiedo*, vö. orosz — +1 *otec*,

A vizsgált nemzedék	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus stb.
G+3	?	G+3	j + G+2	j ² + G+1 vagy j ² + j ¹ + G+1
G+2	G+2	G+2	G+2	j ¹ + G+1
G+1	G+1	G+1	G+1	G+1

⁴ TESz. *nemz.*

⁵ Klara Vavra, Терминология родства венгерского и мансийского языков. АҚД. Тарту 1970. 21.

⁶ А. М. Кузнецов, Сопоставительно-типологический анализ терминов родства английского, датского, французского и испанского языков. Ип: Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. Москва 1971. 270.

⁷ Pl. I. N. Szmirnov összes munkáiban, l. róla NyK 84: 387

⁸ Az I. és a II. rész forrásjegyzékét l. majd a III. rész végén.

+2 *ded*, +3 *praded*; 4. „hivatalos” magyar — +1 *apám*, +2 *nagyapám*, +3 *dédapám* vagy *dédnagyapám*.

Ilymódon arra az eredményre jutunk, hogy az egyenesági korára utaló nyelvi lehetőségek tárháza gazdag: a korra utalhat tőszó, toldalék, birtokosjelző, minőségjelző (kijelölő jelző), birtokos és igeneves körülírás.

6.1. Tőszavakból álló egyenesági terminológiát, „hivatalosat” és „fami-liárisat” több finnugor nyelvből is kimutathatunk. A „hivatalosra” — igaz, csak a +1, +2 nemzedékre kiterjedően — például szolgál a lapp. Első látásra talán a lapp is besorolható lenne a 6. pontban 2.-ként említett típusba, mert arra lehet gyanakodni, hogy a dédszülők nemzedékére vonatkozó terminusok csak a szótárakból hiányoznak. Csakhogy a lapp a rokonságnevek kutatása szempontjából a legkutatottabb finnugor nyelvnek minősíthető⁹, s erről a kérdéses +3 nemzedékről sehol sincs említés. Sőt. A Nielsen-féle szótári adatok mellé (amelyeket „classic” jelzővel használ mind R. N. Pehrson, mind pedig I. Whitaker)¹⁰ pl. a Könkämäben beszélt lappban felzárkózik egy finnből kölcsönzött terminus-sor, amely ugyanezt a két-nemzedékes típust képviseli:¹¹

	Férfiak		Nők	
	„classic”	„finn”	„classic”	„finn”
G ⁺²	<i>ag'gja</i>	<i>faari</i>	<i>ak'ko</i>	<i>muori</i>
G ⁺¹	<i>ađ'ēe</i>	<i>isa</i>	<i>aeđ'ne</i>	<i>ete</i>

A finn oldaláról nézve a dolog úgy áll, hogy míg a „hivatalos” (mondhatnánk „classic”) finn a minőségjelzős típus (l. 6.4.) képviselője, addig a köznyelvi, beszélt változatok „lapp”-típusúak: a családi szokásoktól függően a nagyapát meg lehet szólítani és meg lehet nevezni az *ukko*, *ukki*, *pappa* stb. szavakkal. Az észet és minden bizonnyal a beszélt nyelv szintjén még több finnugor nyelv (és nem-finnugor is) hasonlóképpen viselkedik.

A lappban a +2 nemzedékben használt szavakra az is jellemző, hogy „the classic terms *ag'gja* and *ak'ko* are universally used to designate any old man or old woman.” „... Should one wish to distinguish lineal grandparents from classificatory grandparents [értsd: minden nagypapa-korú embertől], the possessive suffix *-n*, implying close and intimate relationship, is attached to the kinship term. Thus, *ag'gjan* signifies „my own lineal grandfather”¹²

6.2. Toldalék annak jelzésére, hogy az egyenesági rokon másik nemzedékbe tartozik, mint a toldalék nélküli (alap)alakokkal jelölt rokon — ritkának látszó, de talán korántsem annyira ritka, inkább kellően nem kutatott nyelvi

⁹ Bodo Fehlig, Zur Altersklasseneinteilung in der lappischen Verwandtschafts-terminologie. FUM 5: 61—73. Bibliogr. 73. — Itt jegyzem meg, hogy az egyik legtöbbet idézett lapp rokonságnév-cikk, Knut Bergsland Det samiske skletskaps- og svogerskaps-ordssystem című cikke a Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap c. kiadványsorozat 13. évfolyamában (148—198. old.) Oslóban nem 1942-ben, miként mindenhol olvasható, hanem 1945-ben jelent meg.

¹⁰ Robert N. Pehrson, The bilateral network of social relations in Könkämä Lapp District. Indiana Univ. Publ. Slavic and East European Series 5. 1957.; I. Whitaker, The kinship and affinal terminology of the Karesuando Lapps (Sámi). FUF 43: 80—110; 81.

¹¹ Pehrson: i. m. 25 (*isa*, *ete*), 29 (*faari* stb.)

¹² Pehrson: i. m. 29.

lehetőség. Eddigi tapasztalataim szerint oldalági rokonok esetében gyakrabban élnek vele, talán azért, mert ott több az azonos rokonsági viszonyban levő személy, pl. Ego ↔ a fiútestvérei. Egyenesági példák:

zürjén *mam* (mindenütt) *mama* *mami* (luzai nyj.) anyai nagyanya

csángó *apika* 'apa'
de: *apika* 'apa'

apóka 'nagyapa'
nagyapika 'nagyapa'

vaszjugáni osztják

änki, änka 'Mutter'
äpa 'Vater (in der
Anrede)'

änkäš 'Mutter der Mutter'
äpäš 'Mutter des Vaters'

Ez az osztják példa nem minden tekintetben megnyugtató. W. Steinitz¹³ és G. Sauer¹⁴ toldalékkolt szavakról beszél: az *-əš* szibériai tatár jövevény kicsinyítőképző. Mindketten úgy vélik, hogy K. F. Karjalainen téved, amikor 'anya' – utótagú birtokosjelzős összetételnek nézi a terminust.¹⁵ Elgondolkozható azonban, miként lesz 'apa'-jelentésű megszólító terminusból kicsinyítőképzőnek köszönhetően 'apai nagyanya' jelentésű szó, különösképpen akkor, ha analógiára hivatkozni csak a szibériai tatárra lehet, mivel ennek a kicsinyítőképzőnek ez a szópár az egyetlen osztják képviselője, és pillanatnyilag ez az egyetlen általam ismert, egymagában típust jelentő egyenesági példa nemcsak az osztjákban, (amelyben egyébként az egyenesági felmenőket kizárólag jelöletlen birtokosjelzős összetételekkel nevezik meg), hanem az említett, alkalminak tűnő csángó magyar adatot¹⁶ leszámítva a többi finnugor nyelvben is.

A lemenőkre vonatkozó lapp példa több tekintetben is különleges: a 'nagyapa', 'nagyanya' jelentésű szó kicsinyítőképzős alakja az unokákat jelenti, de a beszélő, tehát a nagyapa és a nagyanya nemétől függően:

ag'gja 'nagyapa' *ag'gjob* 'a nagyapa fiú- vagy lányunokája'
ak'ko 'nagyanya' *ak'kob* 'a nagyanya fiú- vagy lányunokája'

Ugyanaz a fiúunoka tehát a nagyapjának *ag'gjob*, a nagyanyjának *ak'kob*. Ha ez a terminus nem bizonyulna megfelelőnek, akkor a *bard'ne-bard'ne* 'fiam fia' (vö. finn *pojanpoika*, észt *pojapoeg*) stb. megoldással élnek.¹⁷

6.3. A birtokos jelző korra utaló nyelvi elemként a két- vagy többtagú szerkezetek közül a szóösszetételekben és a szerkezetekben (körülrásokban) fordulhat elő, szórendileg az első helyen állva. A korra utaló birtokos jelző mindig terminus, mégpedig önállóan is használatos, egyenesági rokont jelölő, miként a jelzett szó is. Szófaját tekintve főnév. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert szép számmal akadnak minőségjelzői sorsra jutott vagy éppen jutó, főnévből melléknévvé vált vagy váló egyenesági rokont (és férjet/feleséget) jelentő terminusok, pl. a magyar *ük, déd*, komi *čož* ~ udm. *čuž-* stb.

¹³ W. Steinitz, DEWO *änkəš* (-š szib. tatár).

¹⁴ G. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. 187. (-əš szib. tatár)

¹⁵ K. F. Karjalainen, Wie EGO im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF 13:

220.

¹⁶ Szabó T. Attila, Kicsinyítő képzők a moldvai csángó nyelvújzásban. In: Nyelv és múlt. Bukarest 1972. 139–148; 141.

¹⁷ Pehrson: i. m. 29.; -b, -t 51, 52.

A korra utaló birtokos jelző alakilag lehet 1) teljes vagy csonka, rendszerint szabályszerűen rövidült alak,¹⁸ pl.

osztj. Kr. *täta* 'apa' *tättäta* 'apai nagyapa (tkp. apa + apa)'
 Kr. *änkä* 'anya' *änkäänkä* 'anyai nagyanya (tkp. anya + anya)'
 vog. *ävi* 'lány(om)' *äyavi* 'lányom lánya'

2) jelöletlen (l. az iménti példákat) vagy jelölt. A jelöltség különösen a balti- finn nyelvekre jellemző, pl.

finn	észti	szó szerint
<i>lapsenlapsi</i>	<i>lapselaps</i>	'gyermekem gyermeke'
<i>tyttörentytär</i>	<i>tyttöritär</i>	'lányom lánya'
<i>tyttörenpoika</i>	<i>tyttöreopog</i>	'lányom fia'
<i>pojantytär</i>	<i>pojantütär</i>	'fiam lánya'
<i>pojanpoika</i>	<i>pojapogog</i>	'fiam fia'

Az ilyen terminus + terminus — összetételek, amelyeknek a körülírással való kapcsolata nem minden tekintetben tisztázott (l. 6. 5.) az oldalági rokonok és a nászrokonság megnevezésében gyakoriak azokban a finnugor nyelvekben is, amelyekben egyébként az egyeneságiak megnevezésére nem használatosak.¹⁹

Nézzük meg ezek után, hogy az egyenesági rokon jelentésű terminus + egyenesági rokon jelentésű terminus jelöletlen kapcsolata milyen jelentésű összetételt (terminust) eredményez:

L^0 egyeneság = G a nemzedék nem változik
 L^1 oldalág +1 G eggyel idősebb nemzedék
 -1 G eggyel fiatalabb nemzedék

Az előtag — birtokos jelző	Az utótag— jelzett szó	Az előtagban és az utótagban		Milyen terminus (szó) használatos	Az összetétel jelentése L G
		a G	a nem		
1a L^0	L^0	$G^{+1}G^{+1}$	azonos	ugyanaz ismétlődik (tautológia)	$L^0 + 1 G$
1b L^0	L^0	$G^{+1}G^{+1}$	azonos	azonos nyelvjárásbeli szinonimák	
2a L^0	L^0	$G^{+1}G^{+1}$	ellenkező	más-más	$L^0 + 1 G$
2b L^0	L^0	$G^{+1}G^{+1}$	ellenkező	más-más	$L^0 = G$
3 L^0	L^0	$G^{+1}G^{-1}$	azonos	más-más	$L^1 G^0$
4 L^1	L^0	$G^{+1}G^{-1}$	ellenkező	más-más	$L^1 G^0$
5 L^0	L^0	$G^{-1}G^{-1}$	azonos	ugyanaz ismétlődik (tautológia)	$L^0 - 1 G$
6a L^0	L^0	$G^{-1}G^{-1}$	ellenkező	más-más	$L^0 - 1 G$
6b L^0	L^0	$G^{-1}G^{-1}$	ellenkező	más-más	$L^0 = G$

¹⁸ Magánhangzókievetéses névalakulatról ír Szabó T. Attila, Annasszony [sic] és asszonytársai. In: Nyelv és múlt. Bukarest 1972. 245—249; 248.

¹⁹ Szió Enikő: NyK 81: 157.

Például:

- 1a) osztj. Kr. *tálltə, ănkănkə* l. fent
 vog. *ăyayi* l. fent
- 1b) osztj. Vj. *ăpajjəy* 'Vater des Vaters'
ăpa; *jjəy* 'Vater'
- 2a) osztj. Vj. *ănkăjjəy* 'Vater der Mutter'
ănkə 'Mutter'
jjəy 'Vater'
- 2b) osztj. Vj. (Lukina) *ăpa(m)ănkə* 'szülők'
 votj. *ataj-anaaj* 'szülők'
ataj 'apa', *anaaj* 'anya'
- 3) vog. *jjəy* 'a brother' 4) *jjəyayi* 'a sister'
jjəy 'one's father' *jjəy* 'one's father'
jjəy 'a son' *ăyayi* 'a daughter'
- 5) vog. *ăyayi* 'a granddaughter (one's daughter's daughter)'
jjəyjjəy 'a grandson (one's son's son)'
- 6a) vog. *ăjjəy* 'one's daughter's son'
jjəyayi 'one's son's daughter'
- 6b) votj. *nəlpə* ~ *pinal* 'gyerek (tkp. lány + fiú)'

A sort lehetne (és kellene is) folytatni olyan további összetételekkel, amelyekben az elő- és utótag egyaránt egyenesági rokon jelölésére szolgál, de az összetételek egy része elhomályosult jelentésű (pl. m. *atyafi*²⁰) vagy alakilag nehezen meghatározható „szószkeresztmény”,²¹ mint pl. a zürjénből ismert *-a* nomen possessoris képzővel ellátott előtag + jelöletlen utótagok:²² *ajapi* 'a férj fiútestvére (tpk. *aj* 'apa' + *-a* + *pi* 'fi, fia')', *ajaniv* 'a férj lánytestvére (tpk. *aj* 'apa' + *-a* + *niv* 'lány(a)'). Az összetétel megértéséhez számolni kell az 'apa' szó 'após' jelentésével, s azzal is, hogy más szerkezetekben az *-a* képzőnek 'és (und)' jelentése van, tehát ez az összetétel-típus minden szempontból méltó a külön tárgyalásra.²³

A táblázathoz a következő megjegyzéseket lehet fűzni: 1) A 2b és a 6b pont csak látszatra tartozik a többi közé, ugyanis a toldalékolás során kiderül, hogy amennyiben mindkét tagja toldalékot kap, akkor a mellérendelés összefoglaló összetételnek nevezett esetével állunk szemközt, ez pedig — Cs. Faludi Ágota megfogalmazásában — a mellérendelésnek az a különleges esete, amikor „két logikailag mellérendelt fogalommal jelölnek egy logikailag föléjük rendelt fogalmat”.²⁴ Vannak olyan finnugor nyelvek, amelyek már a nominatívuszbán (vagy alapalakban) is toldalékkal utalnak a mellérendelés különlegességére (pl. zj. *čoja-voka* 'testvér(ek)', md. *atat-babat* 'старик со старухой'²⁵).

²⁰ TESz. *atyafi*.

²¹ Brassai szak kifejezése, id. Simonyi Zsigmond, A szavak összetétele a magyarban. Nyr. 4: 103.

²² A. Kövesi Magda, A permi nyelvek ősi képzői. Budapest 1965. 52, 53—54.

²³ Bátor István: Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Wiesbaden 1969.; В. С. Зимиц, К вопросу о соотношении сложных слов и словосочетаний в коми языке. In: Историко-культурные связи пермских народов (по данным фольклора и языка). Ижевск 1981. 24—35.

²⁴ Cs. Faludi Ágota, Az osztják nyelv történetéhez. NyK 52: 208—238; 209.

²⁵ Szij Enikó: NyK 84: 176—178.

2) Tévedés lenne azt hinni, hogy a 3—4. pontban említett példák analógiájára az egyenesági rokonokat jelentő szavakkal szabadon gazdálkodhatunk: bármennyire is logikusnak tűnik, hogy ha az apám lánya a lánytestvérem, az apám fia pedig a fiútestvérem, akkor az anyám lánya is a lánytestvérem, és az anyám fia is a fiútestvérem, ez mégis így:

vog. *āṅkw* 'one's mother (egyetlen jelentés)'
āṅkwari '(tpk. 'anya' + 'lány') a daughter of one's mother's sister'
āṅkwpiy '(tkp. 'anya' + 'fi(a)') a son of one's mother's sister'
(āṅiy 'one's mother's sister; one's elder brother's wife; one's stepmother')

Tehát egyeneságiakat jelentő terminusok összetételével egyenes- és oldalági rokont jelentő terminus, illetve ún. összefoglaló összetételek alkothatók. Érdekességgént jegyzem meg, hogy sajátos matematika érvényesül a téren, melyik nemzedékbe tartozik a szóösszetétellel megnevezett rokon (az előbbi sorszámok szerint):

$$G^{+1}G^{+1} - G^{+2} \quad (1, 2a) \quad G^{-1}G^{-1} - G^{-2} \quad (5, 6a)$$

$$G^{+1}G^{-1} - G^0 \quad (3, 4)$$

$$G^{+1}G^{+1} - G^{+1} \quad (2b)$$

$$G^{-1}G^{-1} - G^{-1} \quad (6b)$$

6.4. A korra utaló jelzők vizsgálata felvet egy terminológiai kérdést: minek nevezzük őket, megkülönböztető vagy kijelölő jelzőnek? A megkülönböztető jelző „egy ismertetőjegy hozzáadásával rendszerint leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, jelentéstartalmát viszont ezzel gazdagítja. . . . A kijelölő jelző annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza.”²⁶ Milyen jelző pl. a magyar *nagy-*? A magyar köznyelvben 'az apa anyja' és 'az anya anyja' egyaránt *nagyanya*, van viszont olyan nyelvjárás, amelyben a *nagyanyám* 'az anyai nagyanyám', az *öreganyám* pedig 'az apai nagyanyám' megszólító terminusa.²⁷ A nyelvjárási *nagy* az *öreg*hez (és az *öreg* a *nagy*hoz) viszonyítva kijelölő jelző, mivel egyedre utal: egy anyai (= *nagy-*) és egy apai (= *öreg-*) (nagy) *anyám* van. A köznyelvben viszont az *anyai* és *apai* jelzővel szűkítem a nagyanyáim körét, de a korra ekkor is — jóllehet már nem összetétellel, hanem szó szerkezettel van dolgunk — változatlanul a *nagy-* utal. Finnül ebben a helyzetben az *isoäiti* 'nagyanya (tpk. 'nagy' + 'anya')' helyett birtokos szerkezetek: *isän äiti* 'az apa anyja', *äidin äiti* 'az anya anyja' használatosak.

Végignézzve a finnugor rokonságnevekben szereplő „korjelzőket” arra az eredményre jutunk, hogy az egyeneságon mindig kijelölő jelzővel van dolgunk, még akkor is, ha a finn *isoäiti*-t hallva tudván tudjuk, hogy a finneknek is két nagyanyjuk szokott lenni. Csakhogy a „köz” magyarok és a finnek a szülők szüleinek nemzedékét csak nemük és koruk szerint különböztetik meg, apai és anyai ág szerint nem, másként tagolják a szemantikai mezőt, mint az említett magyar nyelvjárást beszélők, tehát a *nagy-*, az *iso-* logikailag és grammatikailag egyaránt kijelölő jelző. Az udmurtban előforduló *čuž-* 'anyai (ági) . . .'

²⁶ Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné, A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest 1971² 337—338.; Imre Samu, A jelzők osztályozásának terminológiájához. MNy 54: 37—43; 41, 42.

²⁷ NyAtl. 460. térképlap, N4 (Békés m.)

jelentésű terminusok is csak látszólag mondanak ellent: a *čuž ataj* 'anyai nagyapa (tpk. anyai apa)', *čužanaj* 'anyai nagyanya (tpk. anyai anya)' esetében a *čuž*-előtag nemcsak az apai/anyai ág, hanem egyben a kor megkülönböztetését is szolgálja, egyeneságon a jelentése nemcsak 'anyai . . .', hanem 'anyai és öregebb . . .' (ugyanígy viselkedik a cser. *čučü*-).

A korra utaló jelzőknek számos jelentéstani és alakítási sajátosságuk van, ezek egy része univerzálé jellegű.²⁸ Sajátosságuk, hogy rokonságnévi használatban jelentésük eltér(het) a köznapitól (pl. *jó, szép*; ez különösen antonimáikkal egybevetve tűnik ki), alapfok, alakjaik nem ritkán középfokú értelműek, a középfokú jelentés viszont nem indokolt, „nem logikus” stb. stb. Pl. a *nagy* nem valamiféle méretet, terjedelmet, az *öreg* nem „abszolút” öregséget, hanem valakinek a korához mérten korban „nagyobbságot”, ebből következően „tekintélyebbséget” jelent.²⁹ Ki gondolná, hogy 'fiatal; új' jelzővel használni lehet egy 'nagyapa' jelentésű szót, ráadásul — többek között — 'az apa nagyapa idősebb (!) fiútestvére (= bátyja)' jelentésben is: mdE *od pokšta* ~ *od deda* (*pokšta* 'nagyapa' < *pokš* 'nagy' + *teta* 'apa'; *deda* 'ua' < or. дед; *od* 'fiatal; új', vö. SKES *uusi*)³⁰ Az alapfokú és a középfokú melléknemek egy részének nincs antonimája, pl. *szépanya* (? csúnya), R. m. *jób* anya 'nagyanya' (? rossz(abb)). A jelzők egy része a magyarban (más finnugor példát nem találtam; más kérdés, hogy a magyarban is mennyiben természetesen vagy mesterségesen kimódoltan) az egyeneságon szimmetrikusan is használatos: az Egóhoz mérten a felmenő és a lemenő ágon ugyanolyan fokú rokont jelöl pl. a *déd*- (*dédapa, dédunoka*), az *ük*- (*ükapa, ükunoka*) stb.³¹

A korra utaló jelzők halmozva is előfordulnak (már amennyiben 2 — halmaz), éspedig 1) ismétlődve (tautológia), pl. cser. (Beke kéziratot szótárában, CK) *kyjo kopyžaj* 'dédanya' *kyju aβa* 'nagyanya', *kyju, kyjo* 'nagy'; észt *vanavanaema* 'dédanya' (*vana* 'öreg', *ema* 'anya'), ugyanígy *vanavanaisa* 'dédapa' (*isa* 'apa') stb.; 2) szinonimasorban, pl. mdE *inēpokšta* 'dédapa (apai)' (*inē, pokš* 'nagy', *inē* esetleg 'leg-'); 3) lehetnek antonimák, pl. mdE *od* — *pokš* (l. fent); 4) az egyik jelző 'öreg', a másik 'nagy', pl. zj. *periš ižid ai* 'dédapa' (*periš* 'öreg', *ižid* 'nagy' + *aj* 'apa'). Ezeknek a jelzőhalmazatoknak az a sajátossága, hogy a jelzett szó (a főnév) az előtte álló jelzővel egy egységet alkot (akár egybe van írva, akár külön), a második jelző (szórendileg az első) ennek a jelzős szerkezetnek/összetételnek a jelzője, tehát nem +(az én) *jó-öreg apám*, hanem +(az én) *jó öregapám* 'dédapám'. Az egyszerűjtést, a szótaghatár-eltolódást, a magánhangzókieésés alakulatokat a gyors beszéd, a gyakori használat eredményeként bekövetkezett alakváltozásként szokták magyarázni. Ha ez igaz, akkor a kijelölő jelzős rokonságneveket rendkívül gyakran használhatták, mert gyakori a torzult alak, pl. udm. *pešataj* < *perēs ataj*

²⁸ Carl Darling Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to History of Ideas. Chicago—London 1949. Chapter 2.: 2.46, 2.47, 2.48, 2.49.

²⁹ [Cs.] Faludi Ágota, Névszói összetételek az osztjákban. FgrÉrt. 10. Budapest 1948. 15.

³⁰ Érdekeségként jegyzem meg, hogy az állítólag született mordvin („... родом мордвин”, I. Яковлев, Жизнь национальностей. Москва 1923. книга I. 164—167.) M. Markelov (Системы родства у угро-финских народностей. Этнография. Москва 1928. № 1: 44—78.; 55) a md. *od* 'fiatal, új' szót 'új'-nak (és nem 'fiatal'-nak) fordította oroszra.

³¹ Szépe György, A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. ANyT 8: 181—199. Különösképpen 184. old. 5. ábra.

'öregapa, nagyapa', cser. *koča* < *kugu ača* 'nagyapa', sőt, md. *ščavaj* 'anyai nagyanya' < *šč-* 'anyai' . . .³² stb. A magyarban a leghíresebb példa a *banya*, amely kezdetben *jób anya* formában 'nagyanya' jelentésű volt. A kalotaszegi *jó bonyó* 'dédanya', *jó bopó* 'dédapa' (*bonyó* 'nagyanya', *bopó* 'nagyapa') tehát a jelzőismétlésnek egy érdekes esete: *jó* (alapfok) + *jób* (középfok) + *anya/papa*.³³

A korra utaló jelző szófaját tekintve általában melléknév, amely éppen említett sajátosságai révén 1) főnevesülhet, pl. udm. *peres* 'nagyapa' < (ellipszis) *peres ataj* 'nagyapa', gyermeknyelvi magyar *nagyi*, *dédi* (a *nagy-*, *déd-* jelzői előtagból -i kicsinyítő képzővel). A rokonságnevek etimológiája szempontjából ez az elliptikus jelenség fontos, mert nem egy olyan terminus van, amelynek kapcsán feltehető a kérdés, etimológiai összetartozás esetén melyik jelentés az elsődleges, pl. finn *isä* 'apa' — *iso* 'nagy', mdM *oča* 'Vaterbruder, der älter ist, als der Vater' — *oču* 'gross'. Ha a finn *iso* és a mordvin *oču* összetartozik, akkor például a 'nagy' > 'apa' jelentésváltozással lehet/kell számolni. L. még **äje* 'gross; Vater', **enä* 'gross; viel' — finn *eno* 'anyai nagybácsi' stb.³⁴ 2) Előfordul, hogy a korra utaló jelző melléknévesült, főnévből (terminusból) jelzővé (melléknévvé?) „süllyedt”, pl. m. *ük* (< ugor, finnugor), *déd* szláv).³⁵

További, elsősorban szövegelemzésre épülő kutatást igényel a korra utaló főnévi jelző és a jelzett szó kapcsolatának egy meglehetősen ritka, a vogulból és az osztjából adatolható, itt viszont nagyon is jellegzetes esete, amelyet Fokos Dávid „a jelzőileg használt főnév állapotot, k o r t (kiem. — Sz. E.), szerepet, foglalkozást jelölhet” címszóval tárgyal:³⁶ a jelző szerepét (szórendileg az első helyen állva) az egyenesági terminus, az 'apa', 'anya' tölti be és a jelzett szó mögötte 'öregember', 'öregasszony' jelentésű, ebben a jelentésben egyébként önállóan is használt főnév:

- vog. *ānekwə* 'a grandmother (one's mother's mother)'
āna, *ānakwə* 'one's mother' (-*kwə* kicsinyítő képző³⁷)
ekwə 'an old woman'
- vog. *āsājka* 'a grandfather (one's mother's father)'
ās 'one's father'
ājka 'an old man' (< zürjén *ajka*³⁸)
- vog. *šān* 'a mother'
šāšekwə 'one's father's mother'
- osztj. *āpa-jęγ-rät* 'nagyapó'³⁹
āpa-jęγ 'nagyapa'
rät 'öregember'

³² UrEtSz. *čecä* a.: -*šč-*, *šc-*.

³³ TESz. *banya*; Szabó T. Attila, *Jó bonyó, jó bopó; bonyó, bopó*. In: A szó és a ember. Bukarest 1971. 285—288.

³⁴ SKES, MSzFE; UrEtSz.

³⁵ *ük*: ugor **ikk* MSzFE; finnugor **ewkk* UrEtSz.

³⁶ Fokos Dávid: NyK 62: 226.

³⁷ Kicsinyítőképzőként Kálmán Béla, *Chrestomathia Vogulica*. Budapest 1976², 41, 42; а слова-суффиксы között becéző képzőként E. И. Ромбандеева, *Мансийский язык*. In: Языки народов СССР. т. 3. Москва 1966. 348.

³⁸ Rédei Károly, *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest 1970. 91. N° 1.

³⁹ Honti László, *Vaszjugáni osztják szövegek*. NyK 84: 145 (46), 158, 162.

Az egyeneságiak korára utaló jelzők használata terén a finnugor nyelvek meglehetősen sajátos képet mutatnak: a lappban nem használatosak, a balti-finn nyelvek közül a finnben és az észtbén irodalmi nyelvi normaként⁴⁰ a 'nagy' (finn), az 'öreg' (észti) használatos, egyébként túlsúlyban vannak a különféle helyi (nyelvjárási), familiáris tőszó-változatok, főleg megszólító nevek.⁴¹ A karjalaiban a szláv (orosz) *praveo-*, *pravo-* a +3 nemzedékben mint a +2 nemzedékbeli, ugyancsak szláv jövevényszó-terminus jelzője ismeretes. A mordvinban, miként a fentebb említett példákban láthattuk, szinte „virágzik” a jelzőhasználat, a cseremiszbén viszont feltűnő a *kugu* 'nagy' szó szinte kizárólagos, a rövidült alakokból és az oldalági előfordulásából ítélve nagy múltra visszatekintő és az egész nyelvterületre kiterjedő használata (vajon a „nagy” itt most milyen korra utal?). A permi nyelvekben is jól nyomon követhető a 'nagy', 'öreg' használata, s ehhez hasonló, sőt a jelzők számát illetően még tarkább a kép a magyarban. Az obi-ugorban, főleg a vogulban a korra utaló főnévi jelző elő-előfordul, de túlsúlyban vannak a terminus + terminus (birtokosjelzős) összetételek, amelyek az osztjákra szinte kizárólagosan jellemzőek.⁴²

6.5. A körülírás mint olyan a rokonságnév-kutatás „terminológiai mostohagyereke”. Tudományos meghatározásáról nincsen tudomásom, márpedig el kellene döntenünk, mikor beszélünk körülírásról, akkor ha „illemből, tapintatból más szavakkal nevezünk meg valamit”,⁴³ vagy ha több szóval mondjuk el (nevezzük meg) azt, amit egy szóval is megtehetnénk (tehát a terjengősséggel mint stilisztikai „eszközzel” van dolgunk), vagy ha kénytelen-ségből élünk vele, mert azok a bizonyos „más szavak” egyszerűen — nincsenek? A körülírást a rokonságnév-kutatásban — okkal vagy anélkül? — nem tartják terminus-értékűnek, szembeállítják a terminussal, nem ritka a megjegyzés, hogy ezt vagy azt a rokonsági viszonyt egy közösség „csak körülírással”⁴⁴ tudja kifejezni. Mindezekben, főleg ezen a „csak”-on érdemes elgondolkodni, mert miként az alábbiak célja ezt némiképpen szemléltetni, a körülírás érdekesebb, „értékesebb” nyelvi megoldás, mint amilyennek látszik vagy amilyennek feltűntetik.

6.5.1. Klasszikus példája és egyben sokak számára egyetlen lehetséges formája a birtokos szerkezet, amely alakilag lehet egyszerű (birtokos + birtok, pl. az *apa apja*) és ún. láncolatossá [*birtokos + (birtok = birtokos) + birtok*, pl. az *apa apjának apja*]. A kor hangsúlyozására főleg ez utóbbi szolgál. Nem tisztázott, hogy az egyszerű birtokos szerkezet mikor valóban szerkezet és mikor birtokos szóösszetétel (l. **6.3.**), pl. a finn *isän isä* 'az apa apja' — szerkezet, amelyet körülírásnak tartanak, a *tyttöarentytär* 'a lányom lánya' (l. fent a

⁴⁰ Soome-eesti sõnaraamat. Toim. P. Alvre. Tallinn 1971.

⁴¹ R. E. Nirvi, Synonymimituskimuksia sukulaismistön alalta. Suomi 106: 1. Helsinki 1952.

⁴² Indoeurópai példákra l. M. A. Kuznyecov: i. m., BUCK: i. m.

⁴³ Magyar Értelmező Kéziszótár körülírás.

⁴⁴ Pl. Bodrogi Tibor, A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. In: Népi kultúra — népi társadalom. X. Budapest 1977. 14.: „... kifejezhető, de csak körülírással, ... s ez figyelmen kívül hagyható”.

⁴⁵ Simonyi Zsigmond, A jelzők mondattana. Budapest 1913. 191. Simonyi nyomán Georgovits József, Vogul jelzés szerkezetek. Pécs 1930. 13—14.

felsorolást) birtokos összetétel, amelyet terminusnak szokás tekinteni, jöllehet csak a helyesírásuk eltérő. Vajon miért?

Ezen gondolkodván és végignézve, miféle lehetőségei vannak a birtokviszony kifejezésének a finnugor rokonságnevekben, úgy látom, hogy körülírással akkor élünk, ha a *célunk* vele

1) megnevezés: a fölérendelt fogalom nélküli, tovább nem bontható = egyedi fogalom kifejezése; a körülírás ebben az esetben a megnevezésnek egyetlen lehetséges formája, amelyet célszerű birtokosjelzős szerkezetként s egyben terminusként tárgyalni; nem igazi körülírás, nem valami „más”-nak a szinonimája. Ilyenek például az említett obi-ugor birtokos szóösszetételek.

2) kijelölés: a létező fölérendelt fogalom alkalmi továbbosztása körülírással („ha szükséges”), amely formailag külön írt birtokos szerkezet. Pl. a finn *isoisä*-vel szemben az *isän isä* 'az apa apja', *äidin isä* 'az anya apja'; *anyós* 'a házastárs anyja', aki vagy 'a férjem anyja', vagy 'a feleségem anyja'. Itt a körülírás tehát a fölérendelt fogalom kifejezésére szolgáló terminusnak r e s z b e n szinonimája.

3) értelmezés: ez az igazi körülírás, erre épülnek az értelmező szótárak. Még nem ismert (pl. kisgyermek, nyelvet tanulók stb.) vagy — akár az egyen, akár a köz tudatában — már elhomályosult vagy éppen elhomályosulóban levő terminusnak a szinonimája, amelyet stilisztikai szempontból sokféleképpen lehet megítélni. Pl. finn *eno* 'anyai nagybácsi' sok finn számára „már csak” *äidin veli* 'az anya fiútestvére'; m. *ángy, rér, süv* stb.

6.5.2. A körülírásnak — maradjunk egyelőre ennél a terminus technikusanál — szokatlan és kellőképpen nem kutatott formája a rokonságnevek körében az igeneves szerkezet alábbi két fajtája, elsősorban az utóbbi, zürjén példa, amely, bármily hihetetlen is, élő nyelvi forma.⁴⁶ Igeneves rokonságnév-körülírást ezideig csak a zürjénben, a cseremiszbén, a vogulban és a magyarban sikerült kimutatni. Ezek közül több nem az egyenesági rokon korának kifejezését szolgálja, itt most csak a körülírásról mondandóm teljessége kedvéért kerülnek sorra.

1) A cseremiszbén, a vogulban és a magyarban a létigéből képzett igenevek, 'levő', 'lett', 'leendő' fordulnak elő, főként a potenciális rokonságot (mostohaviszonyok, nászrokonság) jelentő szavakban, pl.

cser. *ava ližše* 'anyám levő (vagy inkább lett) = anyósom'⁴⁷

m. "Hon van-é, hon van-é *Anyámru livendő?* [anyámmá leendő]

Hon vagyok [sic], hon vagyok [sic] *Vejemre livendő.* [vejemmé leendő]⁴⁸

2) A zürjénben a *šuni* 'mondani, nevezni' igének a PartPraes alakja a szerkezet igenévi tagja, a „körülíró” rokonságnév *-en* ragos esetben áll, a körül-

⁴⁶ Saját gyűjtésem 1979-ből, az adatközlő egyetemi hallgató volt.

⁴⁷ M. Velenyák Zsófia, A „nap levő” szerkezet a cseremiszbén. NyK 72: 164—167; Kertész Manó, Finnugor jelzős szerkezetek. FgrÉrt. 17. Budapest 1914. 98 kk.

⁴⁸ Itt mondok köszönetet Bereczki Gábornak, hogy erre az értékes adatra felhívta a figyelmemet. L. Vargyas Lajos, Balladáskönyv. Budapest 1979. N° 29. Halva talált menyasszony. Lészped. Moldva. 1962. Kallós Z. gyűjtése 60 éves adatközlőtől. A zárójelben levő magyarázat Vargyas Lajostól származik. Az idézett kérdés—felelet háromszor ismétlődik (5., 11., 17.).

író és a "körülírt" sajátos szimmetriát mutat az egyeneság mint szimmetria-tengely mentén:

peris pelen (pečen, baben) šuis' dédunoka'
peris pel' dédapa' (peris' 'öreg' + pel' 'nagyapa')
peris pec' ~ peris' bab' 'dédanya' (peris' 'öreg' + pec' ~ bab' 'nagyanya')

tehát dédunokám az, aki (engem) *dédapjának mondó* (dédapának mond) vagy, (engem) *dédanyjának mondó* (dédanyának mond). Ezekből a szerkezetekből éppúgy mint a lapp 'unoka' szavakból, nem derül ki, fiú- vagy lánydédunokáról van-e szó. Ugyanezt az igeneves szerkezetet mint típust megtaláljuk az oldalágon is. Talán van jelentősége annak is, hogy mind az egyenes-, mind az oldalágon ezeknek a szerkezeteknek a szinonímái orosz jövevényszavak [(v)nuk, (v)dnučka, plemen'nik, plemen'nica].

7. Az eddigiek során az egyenesági rokonok, tehát biológiai alapon kijelölt személyek megnevezéseit kerestük-kutattuk. Ha a megnevezésekből indulunk ki, akkor számolni kell az egyenesági rokonokat jelentő szavak poliszémájával is: találkozunk-e ezekkel a szavakkal másfajta rokoni viszonyok megnevezésében és a rokonsági terminológián túl is? Ezeket a további jelentéseket — mennyiségre nem nagy az anyag — azért kell különös gonddal vizsgálni, mert nemcsak az egyenes- és oldalágon, hanem a nászrokonság körében is az ún. csúszkáló nemzedékszámításról és a különféle (ági, vér- és nász) rokonok terminológiai szét nem választásáról tanúskodhatnak.

Leszámítva a kereszt- és mostohaviszonyokat, a 'feleség' és 'férj' jelentésű előtaggal rendelkező birtokos összetétel csoportokat (pl. udm. *varm-*, beszermán *bi-* stb.), az átvitt értelmű (főleg szlengbeli), alkalmi, 'az apa; hím', 'az anya; nőtény'-féle, nemre, korra utaló használatukat, az egyenesági rokont jelentő terminusok jelentenek még

- 1) a felmenőknél idősebb, ritkán fiatalabb oldalági rokonokat, elsősorban a felmenők testvéreit (pl. a nagyapám bátyját),
- 2) a házastárs apját/anyját, tehát apóst/anyóst.

A terminusok ezekben a jelentésükben is beilleszkednek a szerkezeti-szemantikai típusokba, sőt, ki is egészítik őket.

M. Markelovnak két adata van arra, hogy az 'apa' jelentésű szó 'az apa fiútestvéré'-t (mdM. idősebbet) is jelenti: votj. *agaj*, mdM. *alaj*.⁴⁹ A példák számát csak eggyel tudom növelni, de ez fontos, mert nemzedéki különbséget tükröz (pontosabban mos össze): zj. luzai-letkai *čov* 'anyai nagyapa', 'az anya fiútestvére' (tpk. apa és fia).

Arra, hogy egyenesági terminus toldalékolt alakban oldalági stb. rokont jelent, talán egy vogul adatot lehet említeni: *āna* 'one's mother' — *ānij* 'one's mother's sister' (l. még 6.3.). Az 'após/anyós' meg sz ó l í t ó terminusaként használni az 'apa/anya' terminust, ezek különféle toldalékolt alakjait — univerzálé.

Az egyenesági terminus + egyenesági terminus = oldalági terminus —féle képletre példákat már láttunk. Marad tehát a jelzőhasználat kérdése. A 'kis' jelző az 'anya' szóval több nyelvben mostohaanyát jelent, de az osztályában kimutatható 'az anya húga' jelentéssel: *ažan'ki* (až'kicsi').

⁴⁹ M. Markelov: i. m. 55.

A Z. N. Kuprijanova gyűjtötte Malaja Zemlja-i nyenyec rokonságnév-
anyag⁵⁰ tanulmányozásakor tűnt föl, hogy a nyenyec a házastárs szüleit a
nagy szülők korosztályába sorolják. Erre a jelenségre a megnevező ter-
minusok körében eddig csak a mordvinban, a vogulban és az osztjákban talál-
tam példát (hasonló jelenséget E. R. Nirvi a balti-finn megszólító terminusok
körében figyelt meg), pl.

mdM *ata* 'az apa apja (nagyapa); a férj apja (após)
šire ata (*šire* 'nagy') 'az apai nagyapa apja (dédapa); az apai
nagyapa bátyja; a férj apjának apja (a férj nagyapja); a férj
apjának bátyja (a férj (apai) nagybátyja'

A vogulban a férjnél idősebb házassági rokon, tehát az após (a férj apja) is az
édesapánál idősebb egyenes- és oldalágiak közös megnevezését kapja: *aki*.
A férj apjánál idősebbek mind *ākimājka* névre hallgatnak. Valószínűleg arról
van szó, hogy a gyerekek = unokák szóhasználatát veszik át a szülők, amikor
házastársuk szüleit = gyerekeik nagyszüleit ily módon nevezik meg. A megne-
vezett azonos személy, a megnevező személye változik, s vele együtt, előbb
vagy utóbb, a megnevező terminus jelentése is.

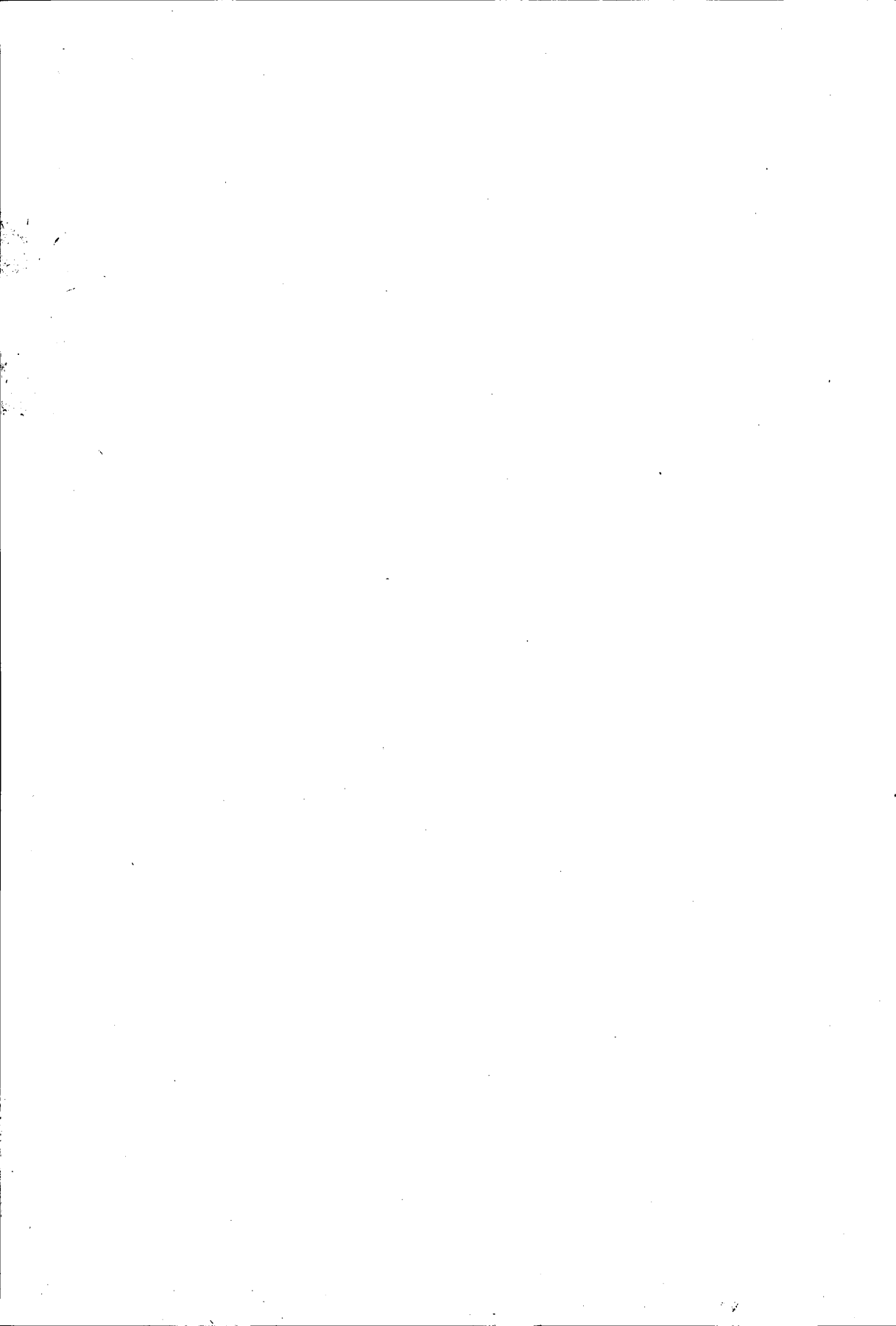
Выражение сравнительного старшинства в терминах родства финно-угорских языков

Часть II

Энико Сий

Резюме на русском языке публикуется после III части работы.

⁵⁰ Z. N. Kuprijanova, Терминология родства в устном народном творчестве ненцев.
In: Ученые записки ЛГПИ им. А. Н. Герцена. т. 101. Ленинград 1954. 159—179.; Дә: Г. И.
Пелих, Кольцевая связь у селькупов Нарымского края. In: Сибирский этнографический
сборник 4. Москва 1962. 176—196; а 188—189. oldalon levő szójegyzék és táblázat szerint
a szülők az apát, az apóst és minden férfit, aki náluk öregebb, egy korosztálynak
tekintenek.

Szöveg és dallam kapcsolata

Negyed százada, amikor Kodály Zoltán a Volga vidéki finnugorok közé küldött, két dolgot kötött a lelkemre: 1. keressék magamnak egy nyelvészt, aki a népdalszövegek lejegyzésében és majd lefordításában is segít, 2. minden felvett szót, ott a helyszínen, a szalagot visszahallgatva, még az énekes jelenlétében, írásban is pontosan rögzítsünk, mert csak így remélhető, hogy a kutatás eredménye tudományos szempontból is használható lesz.

Mindaz, aki valaha is gyűjtött népdalokat jól tudja, hogy Kodály fenti javaslata elengedhetetlen feltétel. Szöveg és dallam oly szoros egységet alkot, hogy azt megérteni és megértetni csak a kettő egyidejű tanulmányozásával lehet. Egyik a másikat nemcsak kiegészíti, de befolyásolja is. Szétválasztásuk elemi hiba, amely mind a nyelvi, mind a zenei kutatás értékét jelentős mértékben csökkenti, majdhogynem megsemmisíti.

Rossz példa — sajnos — akad bőven. Kiadványok egész sora látott már napvilágot, kül- és belföldön egyaránt, amelyekben népdalszövegek sorakoznak dallamok nélkül. És — bármily különös — az ellenkezője is létezik: ismerünk szövegüktől megfosztott kottaközléseket. Pedig ezeket — mindenki tudja — soha nem adták elő külön-külön. Mindkettő töredék, mert csak a felét nyújtja a valóságnak. Elég széjjelnezní a magunk házatáján. Mennyi gyönyörű szöveget ismerünk az Obtól a Dunáig pusztá versként, dallam nélkül. Az obi-ugorok máig alapvető dallamgyűjteményének meg hiányzik minden szava.

A múlt századi és a századunk elején összeállított gyűjtések esetében kézenfekvő a magyarázat. Nem volt szakember, aki a dallamokat is leírta volna. A hivatásos zenészek ilyesmivel akkor nemigen törődtek. Még örülnünk kell, hogy a nyelvészek és a néprajzosok legalább a felét megmentették ennek a páratlan értéknek. Manapság azonban, a jobbnál jobb gépek korában, már nincs mentség. Tudomásul kell venni, hogy végül is csak nyelvész és muzsikusi együttműködése vezethet el az énekelt szájhagyomány hiteles megörökítéséhez. Elvértve ugyan, még ma is akadnak, akik kényelmességből vagy talán megszokásból nem tartják fontosnak a szövegek és a dallamok együttes közlését, örvendetes mégis, hogy mind többen vállalják — akár a gyűjtéstől a sajtó alá rendezésig — a népzene kutatókkal, illetve a nyelvészekkel kialakítandó együttműködés gondját és fáradságát. Arra aligha számíthatunk, hogy egyvalaki mindkét tudomány területén kellő jártasságot szerez. Bár — Bartók román gyűjtésére gondolva — még ez sem lenne lehetetlen.

A népdalok dallamának és szövegének összeillesztését a feldolgozás gyakorlatában több, kisebb-nagyobb probléma nehezíti. Ha megkérjük az énekest, hogy akár többször és esetleg lassan diktálja le a szöveget, szinte biztosak lehetünk abban, hogy másodszor már nem pontosan azt mondja el,

amit néhány perccel azelőtt énekelt. Még jó, ha egyáltalán képes elválasztani a szöveget a dallamtól. A legtöbb esetben kiigazít, elhagy vagy betold olyan apró részleteket, amelyek talán még javíthatnak is a szövegen, de nem azonosak a dalolásakor elhangzottakkal. A felvételek leírásának egyik fő nehézsége ugyanis a szöveghez szorosan nem tartozó, ún. töltő, sokszor értelmetlen szótagok, betűk, hangzók rögzítése. Ezeket — mondhatná valaki — akár el is hagyhatjuk. De mivel a felvételkor elhangzottak, a dalolás szerves részét képezik, nem tekinthetünk el tőlük. Az előadó ezeket többnyire nem is veszi észre s amikor a felvételt visszahallgatjuk és e részletekre is felhívjuk a figyelmét, alig hiszi el, hogy ezeket ő énekelt. Az egyéni előadásnak azonban éppen ezek az apróságok adják meg a jellegzetességét. Ezekből válik egyedivé minden variáns.

Másképpen szólva: a zenésznek általában több szótagra van szüksége, mint amennyit a nyelvésztől kap, mert minden egyes elhangzott hang alá kell írni „valamit”, akár a szöveghez tartozó, értelmes, akár a szövegtől független, alkalmi, értelmetlen szótagokat. Időigényes, de mégiscsak az az egyetlen jó megoldás, ha a szalagról visszahallgatva írjuk le a dallamhoz párosított szöveget. Előfordul, hogy első hallásra maga az énekes sem ismeri fel egészen a saját szövegét. Mordvin siratók gyűjtésekor jártunk úgy, hogy az, aki siratott, alig volt képes megérteni a pár perccel azelőtt énekelt szavait. A különféle nevek, elnevezések, helyi dialektusok, tájszók és kiejtések vagy a gyakori rossz artikulálás, a fogatlan öregek beszéde, éneke mind csak nehezíti, néha lehetetlenné teszi a szövegek későbbi pontos leírását. A leningrádi Puskin Házban őrzött s a századforduló táján fonográf-felvételekkel megörökített népdalok szövege ma már, utólag megfejthetetlen. A Bartók által lejegyzett, de csak 1951-ben publikált szerb-horvát hősénekek szövegének gondozója, Albert B. Lord, a New York-i Columbia Egyetem volt tanára 1982 tavaszán az indianai Bloomingtonban így nyilatkozott: „Nagy öröm és megtiszteltetés volt számomra, hogy Bartókkal dolgozhattam. De sok baja volt velem, mert mindig több szótagot kért, mint amennyit én adtam neki.”

A népdalok leírásának alapvető feltétele, hogy a dallamokhoz kapcsolódó szöveg mind rendelkezésre álljon. A szöveg tagolása sok esetben a dallam formáját is meghatározza. Ott, ahol a szöveg és a dallam strófája egybeesik, nincsen kétsége a lejegyzőnek. Gyakori azonban, hogy a zene szerkezete, formája nem egyértelmű, többféle módon lehet magyarázni. Ilyenkor a szöveg dönti el, hogy hová esik a versszak vagy akár egy-egy sor vége s hol kezdődik az új. Az alábbi osztljak szövegsor utolsó szótagára eső hangot pl. — amíg a szöveget nem ismertük — a következő sor első hangjaként értelmeztük: *kaj, ši(leva) löpivratievije*.

A szövegekben előforduló ismétlés szintén irányadó lehet. Ugyanígy a pont, a vessző vagy egyszerűen a szótagok összetartozása. Aki nem érti a nyelvet, az akár úgy is elválaszthat egy szót, hogy annak egyik fele az egyik zenei sor végére, a másik fele a következő zenei sor elejére kerül. Mindennapos jelenség a hangsúlyok területén uralkodó zűrzavar. Ideális állapot, ha a prozódia egyszerű szabályai érvényesülnek: a szöveg és a zene hangsúlyai egybeesnek. Ez azonban nem mindig van így. A dallamok írásban történő rögzítésekor figyelni kell a szavak kezdetére, a hangsúlyok helyére, az értelmi összetartozásra, mert ezek mind befolyásolhatják a sorok hosszát és egy-egy soron belül az ütemek beosztását.

Külön gondosságot igényel a dallam, illetve a szöveg első főhangsúlyának megállapítása. Egy esetleges felütést (Auftakt, upbeat), amely hangsúlytalan,

mindenképpen az ütemvonal elé kell írni. A magyar fülnek ez meglehetősen idegen jelenség s mi éppúgy hajlamosak vagyunk a mi beidegződésünk alapján félrehallani a hangsúlyokat, ming a germánok vagy a szlávok a finnugorokéit. Robert Lach számos tévedése az első világháborús hadifoglyok dalainak közlésében éppen ebből adódott — amint erre Kodály helyesen rámutatott.

Természetesen nem szükségszerű, hogy egy dallamon vagy akár csak egy soron belül is mind azonos, pl. 2/4-es ütemek lenegyenek. Gyakori jelenség a páros és páratlan számlálójú, sőt, eltérő nevezőjű ütemjelzés, pl. 2/4 és 5/8 váltakozása egy zenei egység keretében. De nemcsak a szöveg ismerete segítheti a zenei forma megállapítását. Lehet ez fordítva is. A nem strófikus obiugor vagy balti, permi, sőt mordvin epikus anyagban egy-egy ismétlődő zenei motívum is lehet irányadó. Célszerű úgy leírni ezeket a szövegeket, hogy a zenei motívum elejére új szövegsor kerüljön. De mivel a zene sokszor szabálytalanul változó, magát szigorú rendszerbe zárni nem hagyó anyag, igen magas a kivételek száma. Esetenként lehet a zenei hangsúly annyira egyértelmű, hogy még a szöveg hangsúlyokkal ellentétben is a zene szabhatja meg a dallam formáját.

Hasznos eligazítást adhat, ha tudjuk, hogy egy-egy szó vagy szótag megismétlődik, pl. : 7 + 3, 7, 7, 7. Az effajta bővülés vagy ennek ellentéte bármelyik sorban előfordulhat, pl. : 10, 10, 7, 10. Mindez egyben jóleső változatosságot is hoz az énekes és a hallgató számára egyaránt.

Más esetekben ismét a zene befolyásolhatja a szöveget. A dallam egy-egy feltűnően magas vagy mély hangja kihatással lehet a szöveg elrendeződésére is. Sok esetben változhat a szavak sorrendje anélkül, hogy a szöveg értelme változna. De még az is előfordulhat, hogy egy kissé szokatlanná válik a szavak sorrendje, mert a dallam vonala, a magas vagy a mély pontja, egy hosszan kitartott hangja ezt így kívánja. A dallam és a szöveg összeillesztése — bár az énekes részéről ez öntudatlanul megy végbe — sok, figyelmet érdemlő mozzanatot foglal magába. Ritmus-összevonás vagy ritmus-aprózódás éppúgy lehetséges, mint egy vagy több szótag beillesztése, elhagyása, attól függően, hogy a dallam vagy a szöveg él-e erősebben az előadó emlékezetében? Lássunk néhány példát :

1. vsz.		3 → 4	2. vsz.	
	<i>mural-ta</i>			<i>me ona li</i>
1. vsz.		4 → 2	2. vsz.	
	<i>wayš-temat</i>			<i>wo- len</i>

Máshol a dallam is változik :

1. vsz.		10 → 11
	<i>tuwâr urwaltânat i[k] ka - je da</i>	
2. vsz.		
	<i>kapna kâl(â)na i[k] kaj[e]oγâl γân(â)</i>	

(Vikár—Berezcki, *Cheremis Folksongs* 82, 90, 175).

A szövegbővülés helyenként pusztán előadói modorosság :

og(e)ze no(ji) žuom(e) no(je) kek(e)ze(ji) žuom

(Vikár—Berezcki, *Votyak Folksongs*. Kézirat).

Módosulhat a szöveg a szóvégi mássalhangzó hangsúlyos kiejtésekor:

korem(â)

(Vikár—Bereczki, Cheremis folksongs 205).

A szó különféle megnyújtása új hangokat igényel:

oj-jo-ja, ra-ja-ja: e-wi-(yi)-jem(ə)

(Vikár—Bereczki, Chuvash Folksongs 348 és Vikár, Két osztják ének 2/18. Gyűjtötte Schmidt Éva. Zenetudományi Tanulmányok 1981: 302).

A példák azt bizonyítják, hogy mindez éppúgy lehet egy vidékhez, mint egy bizonyos személyhez kötött sajátosság.

Az így leírt szövegek olvasása — magától értetődik — nehezíti a szöveg megértését és e betoldások az idegen nyelvű fordításokban általában nem is szerepelnek.

A zenei és vele együtt a szövegi lejegyzés sokféle lehet. Ez függ magától a dallamtól, a lejegyzőtől, de legfőképpen talán attól, hogy milyen célból készül. Az apró részletekre is kiterjedő tanulmányozás egészen más kotta- és szöveg-képet kíván, mint a reprodukálásra szánt tankönyv vagy egyéb népszerű kiadvány. Ez utóbbi esetekben már kialakult, könnyen értelmezhető sémák is célravezetőek s ezeket — ha úgy adódik — akár javító, kiegészítő módosításokkal is elláthatjuk.

Napjaink kutatásait a részletekben való elmerülés, ám ugyanakkor a társtudományokkal kialakított egyre szorosabb együttműködés is jellemzi. A nagy, általános felfedezések korát ma már a kisebb területek mélyenszántó tanulmányozása váltja fel s általános gyakorlattá vált, hogy egy-egy szakág kutatói, elért eredményeik ellenőrzéséhez, igazolásához vagy annak éppen a cáfolatához más, rokon területeken folyó munkákat is igyekeznek figyelembe venni. Természetes, hogy a viszonylag fiatal finnugor zenekutatás — amiben lehet — a régebbi diszciplínák társa szeretne lenni, velük együtt törekszik a valóság feltárására.

A nemzeti alapokon kibontakozó népzene gyűjtést a Volga—Káma vidékén éppúgy mint a Kárpát-medencében, mindinkább az areális kutatások váltják fel, mert egyre többek meggyőződése, hogy ez az út járhatóbb. A zenei hagyomány is legalább annyira kötődik egy-egy vidékhez, mint néphez. Az átmeneti sávok általában szélesebbek, mint egy, minden mástól elzárt zenei stílus élettere.

A napjainkra jellemző szüntelen technikai forradalom a zenetudomány számára is egészen kimagasló lehetőségeket kínál. A hangrögzítés és a felvételek sokféle értékelése szinte a tökéletességig emelkedett s az, amit eddig az emberi hallás korlátozott, immár minden szubjektív ítélet nélkül, a leg-tárgyilagosabban rögzíthető.

A zenekutatás, a tudomány és a művészet közös mezsgyéjén az igaz és a szép feltárására tesz kísérletet. A napdalok dallamának és szövegének tanulmányozása révén kettős értéket hoz felszínre. A beszéd és az ének az emberi lélek két, egymást nem helyettesíthető, de kiegészítő s igen mélyről fakadó, ősi megnyilvánulása. Nem szabad őket szétválasztani.

VIKÁR LÁSZLÓ

Die Verbindung von Text und Melodie

von LÁSZLÓ VIKÁR

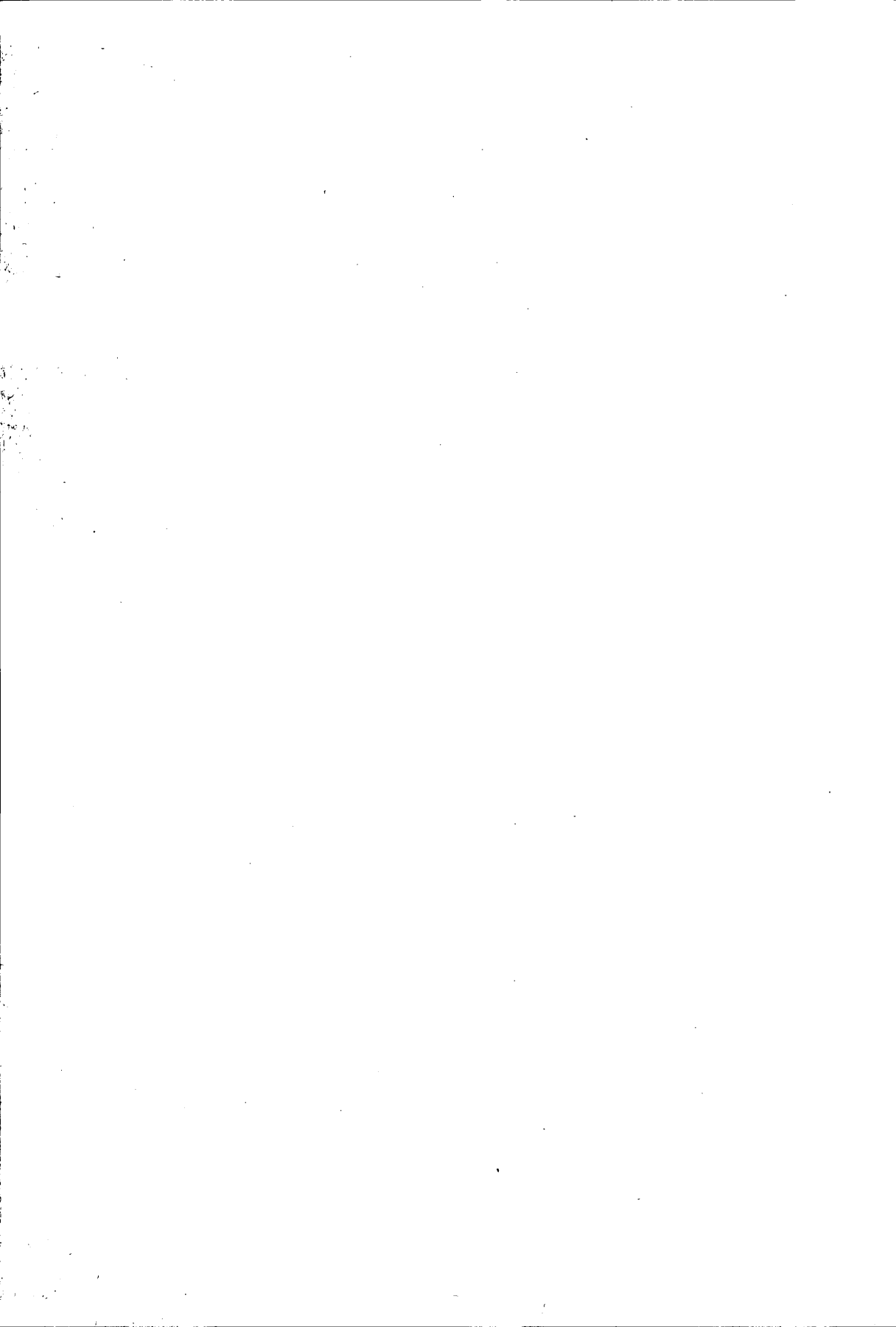
Jeder, der je Volkslieder gesammelt hat weiß, daß Text und Melodie eine derart feste Einheit bilden, daß sie gewinnbringend nur zusammen untersucht werden können. Ihre Trennung ist ein grundlegender Fehler, der den Wert der Forschungsergebnisse sowohl auf sprachlichem wie auch auf musikalischem Gebiet bedeutend einschränkt.

Im vorigen Jahrhundert, aber auch noch zu Beginn dieses Jahrhunderts beschäftigten sich nur wenige Forscher mit den Melodien. Es ist an sich schon erfreulich, daß Sprachwissenschaftler und Volkskundler zumindest die Hälfte des unvergleichlichen Schatzes der Volksdichtung retten konnten. Heute sind schon erfreulicherweise mehr Forscher bereit — angefangen beim Sammeln bis hin zur Drucklegung — mit Volksmusikforschern bzw. Sprachwissenschaftlern zusammenzuarbeiten.

Eine Hauptschwierigkeit bei der Transkription der Aufnahmen ist, daß die oft bedeutungslosen Silben, die nicht enger zum Text gehören auch berücksichtigt werden müssen. Der Musiker braucht oft mehr Silben als der Sprachwissenschaftler aufgezeichnet hat. Die einzige gute — leider zeitraubende — Methode ist, den Text nach der Aufnahme, aber noch in Gegenwart des Sängers und nicht erst später, während die Bandaufzeichnung abgehört wird der Melodie beizufügen.

Oft bestimmt die Strukturierung des Textes auch die entsprechende Form der Melodie. Es kann aber auch umgekehrt sein. Bei den nicht strophischen obugrischen, baltischen, permischen oder mordwinischen epischen Gesängen sind die einzelnen, sich wiederholenden melodischen Motive für die Strukturierung des Textes ausschlaggebend. Auf die Gliederung des Textes kann auch ein hoher oder tiefer Ton der Melodie einwirken. Die gleichzeitige Transkription von Melodie und Text kann vielfältig sein; Faktoren sind hier die Melodie selbst, die Person des Aufzeichners und Ziel der Sammlung.

Die Erforschung von Text und Melodie der Volkslieder — ein halb wissenschaftliches, halb künstlerisches Unternehmen — bringt Ergebnisse in zweifacher Hinsicht; Sprache und Gesang sind ja zwei untereinander nicht austauschbare, sich gegenseitig ergänzende aus der Tiefe hervorbrechende uralte Erscheinungsformen der menschlichen Seele; sie dürfen deshalb nicht getrennt werden.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Egy új cseremiszi régészeti és néprajzi kiadványsorozat

(Археология и этнография Марийского края 1—6)

Cseremiszföld régészeti kutatásának kezdete — csakúgy, mint Oroszország szomszédos területeié — a múlt század végére tehető. E vidék régészeti emlékeit először A. P. Szmirnov összegezte,¹ majd 1960-ban jelent meg a Mari Autonóm Köztársaság régészeti lelőhelykatasztere.² Az 1930-ban alapított Cseremiszi Tudományos Kutatóintézet 1956-ban hozta létre a cseremiszföldi régészeti expedíciót (Марийская археологическая экспедиция), amelynek az első években a kazanyi A. H. Halikov, majd később az intézet munkatársa G. A. Arhipov lett a vezetője. Az évről évre jelentős ásatásokat végző munkaközösség 1960 és 1966 között eredményeiről három kötetet tett közzé,³ emellett több monográfiában és gyűjteményes kötetben értékelték az előkerült leletanyagot,⁴ s évenként rövid jelentésekben is számot adtak tevékenységükről.⁵ 1976-ban G. A. Arhipov a széles olvasóközönségnek szánt, de tudományos alapossággal megírt könyvében összegezte a 70-es évek közepéig napvilágra került leletanyagot az őskőkortól a 18. századig.⁶

Az utóbbi két évtizedben különösen megnőtt a régészeti emléktanyag jelentősége a cseremiszi etnogenezis kutatásában. Nyen szempontú értékelésére korábban O. N. Bader⁷ és A. P. Szmirnov⁸ kerített sort, a már lényegesen

¹ А. П. Смирнов, Археологические памятники на территории Марийской АССР и их место в материальной культуре Поволжья. Козмодемьянск 1949.

² Г. А. Архипов—А. Х. Халиков, Материалы к археологической карте Марийской АССР. Йошкар-Ола 1960.

³ А. Х. Халиков, Материалы к изучению истории населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья в эпоху неолита и бронзы. Труды Марийской археологической экспедиции, том I. Йошкар-Ола 1960; Железный век Марийского края. Ред. Г. А. Архипов. Труды Мар. арх. экп., том II. Йошкар-Ола, 1962; А. Х. Халиков—Т. В. Лебединская—М. М. Герасимова, Пепкинский курган. (Абашевский человек.) Труды Мар. арх. экп., том III. Йошкар-Ола 1966.

⁴ A legfontosabbak: А. Х. Халиков—Е. А. Безухова, Материалы к древней истории Поволжья. Горький 1960; А. Х. Халиков—Е. А. Халикова, Васильсурское поселение эпохи бронзы. МИА 110. (Москва—Ленинград 1963) 239—268; А. Х. Халиков, Памятники абашевской культуры в Марийской АССР. МИА 97. (Москва 1961) 157—241; В. Ф. Генинг, Азелинская культура III—V вв. Вопросы археологии Урала, 5. Свердловск — Ижевск 1963; А. Х. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья. Москва 1969.

⁵ E beszámolók korábban főként a joskar-olai kutatóintézet kiadványában (Труды Марийского научно-исследовательского института языка, литературы и истории), 1965-től pedig az évenként rendszeresen megjelenő Археологические открытия года с. moszkvai kiadványban látnak napvilágot.

⁶ Г. А. Архипов, Марийский край в памятниках археологии. Йошкар-Ола 1976.

⁷ О. Н. Бадер, Древнее Поволжье в связи с вопросами этногенеза мари и ранней историей Поволжья. Советская этнография 1951/2: 15—41.

⁸ А. П. Смирнов, Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА 28. (Москва, 1952) 161—174.

nagyobb mennyiségű régészeti forrásanyag elemzését az 1965-ös joskar—olai konferencia előadói,⁹ majd 1973-ban G. A. Arhipov végezte el.¹⁰

A feltárások egyre növekvő üteme, a múzeumokban mindjobban felhalmozódó közlésre váró leletanyag tette nyilvánvalóan szükségessé, hogy az alkalmi helyi, és a kéziratokkal amúgy is elárasztott központi folyóiratok és egyéb kiadványok mellett többé-kevésbé rendszeresen megjelenő kiadványsorozat induljon. Az alábbi röviden bemutatásra kerülő, „A cseremiszföld régészete és néprajza” címet viselő sorozat a hasonló baskíriai (Археология и этнография Башкирии I—IV. Уфа 1966—1971) és tatárköltői (Археология и этнография Татарии I. Казань 1971), kiadványsorozat mintájára szervezhető lehetett. Eddigi hat kötete azonban örömminkre szolgálóan azt sugallja, hogy életerősebb vállalkozás az említettekénél, mivel azok kiadása több mint tíz esztendeje megtorpant. Az egyre gyéribben megjelenő kötetekből ítéelve hasonló sors vár a kiválóan szerkesztett, Szverdlovszkban és Izsevszkben megjelenő Вопросы археологии Урала с. régészeti sorozatra is. (1961 és 1975 között 13 kötet látott napvilágot.) 1975 óta ugyancsak hiába várjuk az Археология и этнография Удмуртии I. kötetének követőit is. Pedig a szovjet vidéki intézmények kiadványait több-kevesebb reménnyel csak úgy kísérheti figyelemmel a nemzetközi kutatás, ha tematikus sorozatokba szerkesztve jelennek meg. Az alkalmi, zömmel igen vegyes tematikájú tanulmánykötetekről jószerint csak a szakirodalmi utalásokból lehet tudomást szerezni. (Beszerzésük — sajnos — így is, úgy is szinte a lehetetlennel határos.)

I. Az új cseremiszföld kiadványsorozat rendszeresen, egy esztendő kihagyásával évente jelent meg eddig. Első kötetének dolgozatai a cseremiszföld ősi és mai népi és kulturális változásainak kérdéseit boncolgatják (Древние и современные этнокультурные процессы в Марийском крае. Йошкар-Ола 1976. 174 l.). E dolgozatok közül — s a későbbi kötetek esetében is így járok el — illetékeségemnél fogva elsősorban a régészeti témájúakat ismertetem.

E kötet élén G. A. Arhipov áttekintése áll az említett cseremiszföldi régészeti expedíció húsz évet felölelő munkájáról (1956—1975). Ezt A. H. Halikovnak az 1973-ban Helsinkiben tartott előadása követi a cseremiszföld nép etnogenezisének alapvető mozzanatairól a régészeti emlékek alapján. Jól áttekinthető lelőhelytérképekkel kísért gondolatmenetének sarkalatos pontja, hogy a mai cseremiszföld ősi lakossága az újkőkortól kezdve többnyire a Volga—Káma vidéki és a felső-volgai nagy műveltségi (és bizonyára népi) egységek határzónájában élt. Az újkőkorszakban (i. e. III. évezred) a volga—kámái és a fésűs-gödröcskés, a bronzkorban pedig (i. e. II. évezred második fele) a kazányi és a pozdnyakovói műveltségek érintkezési területe ez. A kora vaskorban (i. e. 8—3. sz.) lényegében az egész cseremiszföld a Káma vidékén kialakult ananyinói kultúra része. Időszámításunk kezdete körül a Vetluga torkolatvidéke a Volga jobbparti gorogyeci műveltség vonzáskörébe kerül.

⁹ Происхождение марийского народа. Ред. Г. А. Архипов—Д. Е. Казанцев. Йошкар-Ола 1967. Ismertetése: Szij E.: НуК 71 (1969): 461—465.

¹⁰ Г. А. Архипов, Марийцы IX—XI вв. Йошкар-Ола, 1973. A temető anyagának első őstörténeti szempontú összegzése: С. Goriounova, Matériaux pour la caractéristique des nécropoles mariennes (Tshérémiszes). Eurasia Septentrionalis Antiqua 4 (1929): 321—331. — A cseremiszföld néptörténet a néprajz szemszögéből: К. И. Козлова, Очерки этнической истории марийского народа. Москва 1978. Ismertetése: Szij E.: НуК 83 (1981): 209—214.

(Ez utóbbi műveltség népessége zömmel az ősmordvinokkal azonosítható.) A 3–5. században ismét megerősödik a kámai–vjátkai eredetű (azelinói) népesség beáramlása.¹¹ Halikov — A. P. Szmirnovval és G. A. Arhipovval szemben — úgy véli, hogy a cseremisiz nép kialakulásában a Káma vidékiekkel rokon ananyinói–azelinói népelemek játszották a döntő szerepet, a gorogyeci hatás csupán a hegyi cseremiszek kialakulási területén figyelhető meg s végső soron ezzel magyarázható a hegyi és mezei cseremiszek közti nyelvi és kulturális különbség.¹²

Halikov cikkéhez kapcsolódva G. A. Arhipov a gorogyeci és azelinói népelemek kölcsönhatását vizsgálja a cseremisiz népalakulás szemszögéből, s lényegében az előbbihez hasonló véleményre jut, csupán valamivel jelentősebbnek véli a déli gorogyeciek szerepét.¹³ Hangsúlyozza, hogy e két ősi népesség kölcsönhatása igen erős volt, ami a leletanyag jellegének „kevert” voltában nyilvánul meg. A 4–6. századi cseremiszföldi temetőekben megfigyelt részleges lovastemetkezésekben¹⁴ szarmata hatást lát a szerző. (Csak-hogy ennek ellene szól, hogy a szarmatákra nem jellemző ez a temetkezési szokás.)

G. A. Arhipov és V. Sz. Patrusev cikkében az 1969 és 1975 között végzett cseremiszföldi régészeti kutatásokról kapunk áttekintést. A fenti kérdések szempontjából különösen fontos a 925 síros korábbi ahmilovói, i. e. 8–6. századi ananyinói temető feltárása, amelynek teljes közlése a közelmúltban jelent meg,¹⁵ valamint az addig ismeretlen 12–13. századi cseremisiz temetők feltárása. (Korábban ti. az ismert 9–11. századi és a későközépkori temetők közti átmenet kérdése tisztázatlan volt.) G. A. Szepejev a cseremiszek XX. századi etnikai változásairól, V. D. Sarov pedig a cseremisiz falusi lakosság körében is egyre emelkedő számú, etnikai tekintetben vegyes házasságokról ír.

¹¹ E műveltségekről összefoglalóan l.: Fodor I.: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. ArchÉrt. 98 (1971): 253–263; Uő: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. RégFüz. 2/12 (1973): 47–62; Zaicz G. Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig. NyK 77 (1975): 270–284; Kürti B. Közép Eurázsia a mezolitikumtól az i. sz. III–IV. századig. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I.: l. Szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (Budapest 1976) 24–84.

¹² Halikov ezen állásfoglalásából félreérthetetlenül következik, hogy származásukat tekintve a cseremiszek közelebb állnak a permiekhez, mint a mordvinokhoz, s régészetileg nem mutatható ki a volgai finn „őshaza”. L. még erről turkui elbádatását: A. X. Халиков, О структуре археологических культур восточно-европейских финно-угров в I тысячелетии н. э. СQuintIFU Pars VIII. (Turku 1981) 357–363. Vö. Fodor I.: Arch Ért. 108 (1981): 104. A volgai alapnyelv létének nyelvészeti szempontú tagadását l. Bereczki G., Cseremisiz (mari) olvasókönyv. 2. kiad. (Budapest 1974) 5; Uő: Существовала ли праволжская общность финно-угров? Acta Ling. 24 ((1974): 81–85; D. Gheno, Megjegyzések a mordvin és a cseremisiz közti grammatikai egyezésekről. NyK 83 (1981): 114–121. A nyelvészeti és régészeti érveket egymással szembeállítva tárgyalja a kérdést: Klima L., A mordvinok és a cseremisiz etnogenezeise nyelvészeti és régészeti adatok alapján. XVI. Országos Tudományos Diákkonferencia. Humán Tudományok Szekciója. (Budapest 1983) 139–140. — Jelen ismereteink alapján a régészeti leletek valóban nem támogatják a volgai finn „őshaza” feltevését. Nagyon valószínűnek tartható, hogy az i. e. II. évezred közepe (a voloszovói kor) után e két nép ősei nem éltek szorosabb közösségben.

¹³ Erről l. még: Г. А. Архипов, Марийско-удмуртские связи (к вопросу об азелинском компоненте в марийском и удмуртском этносе). In: Материалы по этногенезу удмуртов. (Ижевск 1982) 63–71.

¹⁴ Vö. Uő: Захоронения с конем I тысячелетия н. э. в Марийском Поволжье. In: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. (Москва 1978) 172–180.

¹⁵ В. С. Патрушев—А. Х. Халиков, Волжские ананьинцы (Старший Ахмыловский могильник). Москва 1982.

2. A második kötet teljes egészében régészeti témájú, a rézkori voloszovói és a koravaskori ananyínoi műveltség kérdéseivel foglalkozó dolgozatokat tartalmaz (Из истории и культуры волосовских и ананьинских племен Среднего Поволжья. Йошкар-Ола 1977. 176 l.). A kötet első két tanulmányában G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin egy-egy késővoloszovói (i. e. II. évezred közepe) település ásatási eredményeit ismerteti. Az Ursumka falu mellett négy, átjáróval összekötött, félig földbeásott, jellegzetes voloszovói lakóház került elő. A főként fésűs pecsétlővel díszített felületű edények és kőeszközök mellett különös figyelmet érdemel az a kb. 200 db öntőmintatöredék, továbbá öntvénymaradványok és salakdarabok, amelyek kétségkívül bizonyítják, hogy a voloszovói finnugor lakosság déli (bizonyára ósiráni nyelvű) szomszédaitól elsajátította a fémművesség ismeretét. Az ahmilovói II. számú településen nyolc, az előbbiekkal azonos típusú lakóházat tártak fel. (Mindkét dolgozat értékét erősen csökkentti, hogy a lakóházak alaprajzait igen kis méretű, erősen sematikus ábrákon közlik a szerzők, amelyeken például lehetetlen a tetőt tartó ágafák nyomait a számtalan egyéb rendeltetésű gödörtől elkülöníteni, s így a szövegben leírottakat nem lehet az ábrákon sem követni, sem pedig ellenőrizni.)

V. Sz. Patrusev a cseremiszföldi ananyínoi állatábrázolásos bronz-éktípusokról és fegyverekről értekezik, sajnos majdhogynem kivehetetlen, apró rajzokon mutatva be az impozáns leleteket.

E. N. Csernih és Sz. V. Kuzminih a voloszovói telepeken talált fémtárgyak kémiai vizsgálatának eredményeit közli. Megállapításuk szerint a voloszovóiak a Középső Volga és a Káma alsó szakaszának vidékén található réztartalmú homokkővet használták nyersanyagként, bár e településeken érc- és salaknyomokat eddig nem találtak. (Kivéve talán az előbb említett ursumkai leletet.) Az utóbbi szerző ezt követően alapos dolgozatban tekinti át az ananyínoi bronzművességet, az öntés és fémmegmunkálás formáit, az erre utaló leleteket, felsorolja a temetőkben talált kovács-sírokat. A. G. Petrenko egy-egy tanulmányban a voloszovói és az ananyínoi településeken előkerült állatcsontok vizsgálati eredményeit közli. A voloszovóiaknál még nem mutathatók ki háziállatok, az ananyínoiaknál viszont ezek csontjai teszik ki a leletek túlnyomó többségét. A vaskori népesség főként sertést, lovat és szarvasmarhát tartott.

3. A harmadik kötet a szakirodalomban oly sok vitát kavart voloszovói műveltséggel foglalkozó dolgozatokat közöl (Лесная полоса Восточной Европы в волосовско-турбинское время. Йошкар-Ола 1978. 208 l.). A kötet megjelenését az tette aktuálissá, hogy a Mari ASzSzK területén eddig 120 voloszovói település került elő, amelyek közül jónéhányat ásatással is megvallattak. Többségük azonban a tervezett csebokszári víztározó területén van, így feltárásuk meggyorsítása elengedhetetlen feladat.

A bevezető tanulmányban A. H. Halikov a műveltség kutatásában elért legfontosabb eredményeket foglalja össze, s felvázolja a megoldásra váró feladatokat. Úgy véli, egyre bizonyosabb, hogy az i. e. III. évezred végén kialakult, s a későbbiekben a Baltikumig elterjedő műveltség létrehozói a Volga-Káma vidéki finnugorok voltak. Kérdéses azonban, hogy a későbbiekben beszélhetünk-e a Kámától a Baltikumig húzódó egységes voloszovói műveltségről, avagy több rokon kultúrát kell e területeken feltételeznünk. G. A. Arhipov a cseremiszföldi voloszovói települések kutatásának történetét

tekinti át, majd V. V. Nyikityin a Középső Volga vidékén feltárt településeken tett megfigyelések és a leletanyag alapján jellemzi a műveltséget. Részletesen taglalja az edényművesség időbeli változásait, az ékítmények, munkaeszközök alakját, a lakóházak meglehetősen egységes formáját. Hangsúlyozza, hogy a voloszovói lakosság gazdálkodásában az előző korhoz viszonyítva két alapvető változás figyelhető meg: a fémművesség kialakulása és a földművelés kezdetleges formáinak megjelenése, amire az orsógombok és az őrlőkövek alapján lehet következtetni. A műveltség jellegzetes színtöltjét alkotják a kovából és csontból készült állatfigurák, valamint az edények palástján ábrázolt vízimadarak. Ez utóbbiak szinte napjainkig fellelhetőek több finnugor nép, köztük a cseremiszek díszítőművészetében is.

G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin a rutkinói voloszovói település ásatásáról számol be, ahol öt ház került elő. Ezt követően V. Sz. Patrusev a jurinói és a koksájszki telepek feltárását ismerteti. Az előbbin előkerült lakóház különlegessége, hogy a $9,6 \times 6,4$ méteres félig földbeásott épület bizonyára többosztatú volt.

V. P. Tretyakov a voloszovói műveltség felbomlásával s ennek lehetséges néptörténeti következményeivel foglalkozik dolgozatában. Úgy véli, hogy az i. e. II. évezred közepén a Középső Volga vidékére jelentős létszámú déli, steppei származású népcsoport vándorolt (a gerendasíros műveltség lakossága), akik a helyi voloszovóiakat innen elűzték vagy asszimilálták. A kialakuló volga—kámái kazányi és volga—okai pozdnyakovói bronzkori műveltség (mindkettő időrendje: i. e. II. évezred közepe — i. e. 8. sz.) lakosságát tehát zömmel e déli népcsoportok alkották, akik bizonyára ősiráni nyelvűek lehetnek. A finnugorság a szerző nézete szerint tehát a bronzkorban eltűnik erről a vidékről, s majd csak az i. e. 8. századtól a vaskori ananyinói műveltség népességének képében jelenik meg újra. Úgy vélem azonban, hogy a szerző következtetései aligha fogadhatók el. Igaz ugyan, hogy a jelzett bronzkori kultúrák leletanyagában és lakosságuk temetkezési szokásaiban a korai időszakban (az i. e. II. évezred harmadik negyedében) igen sok gerendasíros elemet találunk, ezek azonban (az északra vándorolt déli eredetű lakossággal egyetemben) eltűnnek az ezredforduló tájékán, aminek számos régészeti jele van. A finnugor lakosság tehát csak egy időre szorul vissza szállásterületének déli sávjából a voloszovói kor után, a későbronzkorban visszavonulásra kényszeríti a déli jövevényeket.¹⁶

L. A. Nagovicin a Vjatka középső szakasza mentén feltárt Arkul III⁶ nevű, R. Sz. Gabjasev és P. N. Sztárosztin pedig az Ik—Bjelaja folyóközben feltárt voloszovói és a velük egykorú turbinói településekről számol be. A sort M. F. Obigyennov folytatja a Bjelaja alsó szakasza mentén feltárt telepek ismertetésével. I. B. Vasziljev a Kujbisev környéki Volga vidék újkőkori és bronzkori emlékanyagának elemzése kapcsán megjegyzi, hogy a voloszovói finnugor lakosság egyes csoportjai az i. e. III. évezred első felében e déli vidékekre húzódhattak. Feltevése azonban időrendi okok miatt elfogadhatatlan, hiszen az eddig ismert legkorábbi voloszovói leletek nem keltezhetőek ugyanezen évezred végénél korábbi időre.

D. E. Kazancev a voloszovói műveltség népességének nyelvi hovatarthatásáról írott dolgozatában a régészeti és nyelvtörténeti elképzelések egyez-

¹⁶ Vö. Fodor I., Vázlatok . . . 27.

tetésére tesz kísérletet. Úgy véli, hogy az i. e. II. évezred turbinói és gorbunovói műveltség lakosságában az ugorokat sejthetjük. A magyarság ősei szerinte a Káma középső és felső szakasza mentén éltek, tőlük északra, zömmel a Vicsegda és Pecsora völgyében pedig a vogulok és osztjákok elődeinek szállásterülete lehetett. Az ugorok egy része (a gorbunovóiak) az Urál hegység keleti oldalán élt. A voloszovóiakban a finn-permi ág népességét sejthetjük, s e műveltség felbomlása az i. e. II. évezred közepén a kazányi és a pozdnyakovói kultúrára e közösség felbomlását szemlélteti. Kazancev elgondolása azonban több ponton is erősen vitatható. A turbinói műveltség területén például nem beszélhetünk a termelőgazdálkodás elterjedéséről¹⁷ s így magyarázat nélkül marad többek között az ugor nyelvek ugor kori lovasterminológiája. Az ugor szállásterület felvázolásánál a szerző egy sor elhibázott nyelvészeti elgondolásra is épít (pl. az állítólagos Káma vidéki magyar eredetű víznevekre, vagy a magyar *méh* szó életföldrajzi jelentőségére¹⁸), ami ugyancsak erősen meggyengíti feltevésének erejét. Cikkének legfőbb tanulsága az, hogy a régészeti és nyelvtörténeti adatok egybevetésénél jóval körültekintőbben kell eljárunk. Végezetül V. V. Nyikityin dolgozata zárja a cikkek sorát, amelyben a voloszovóiaknál korábbi, ún. fésűs-gödröcskés kerámia kultúrájába tartozó település feltárásáról számol be. E műveltség népessége későbbben zömmel a voloszovóiakba olvadt.

A kötet tanulmányai magas színvonalon összegzik a finnugor őstörténet szempontjából kulcsfontosságú voloszovói műveltséggel kapcsolatos újabb régészeti eredményeket. Ez a rendkívül bonyolult időszak két ponton válik — főként a régészeti kutatások nyomán — egyre világosabbá: a finnugorság ekkor népesítette be Kelet-Európa erdős övezetének jelentős részét a Kámától a Baltikumig, s ekkor ismerkedett meg déli szomszédainak hatására a termelőgazdálkodás néhány elemével és a fémművességgel.

4. A negyedik kötet cseremiszföld gazdaságtörténetének köréből közül dolgozatokat (Из истории хозяйства населения Марийского края. Йошкар-Ола 1979. 154 l.). G. A. Arhipov előbb a termelőgazdálkodás kialakulásával kapcsolatos szovjet régészeti szakirodalmat tekinti át, második dolgozatában pedig az i. e. I. évezred közepére keltezhető, a kézműiparral kapcsolatos régészeti leleteket ismerteti. (Két kovácsműhely a szomovói telepen, kovács és bronzöntő sírja az ahmilovói és rozsgyesztvenszkojei temetőben.) V. V. Nyikityin a voloszovóiak termelő gazdálkodásának sokat vitatott kérdéseit boncolgatja. A korszak új eszközei közül a kőkapákat földművelő szerszámnak véli. T. B. Sikajeva a 14—16. századi települések földművelő eszközanyagát mutatja be, majd az ezt követő néprajzi dolgozatok a 16—17. századi utazóknak a mezei cseremiszek gazdálkodásáról írott feljegyzéseivel, a mezei cseremiszek hagyományos földművelésével, a 19. századi paraszti háziiparral, a cseremiszméhészet történetével és a földműveléshez fűződő hiedelmekkel foglalkoznak. Végezetül G. A. Fjodorov-Davidov a finnugor régészet kiválóságának, az 1974-ben elhunyt A. P. Szmirnovnak bibliográfiáját közli (vö. ArchÉrt. 102: 134).

¹⁷ Uo. 16—17.

¹⁸ Vö. Uő: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről. MTA II. Oszt. Közl. 26 (1977): 282—285.

5. Az ötödik kötetben a cseremisiz anyagi és szellemi műveltséggel foglalkozó tanulmányok kaptak helyet (Материальная и духовная культура марийцев. Йошкар-Ола 1981. 208 l.). G. A. Szepejev a cseremisiz néprajzkutatás jelen állásáról ad áttekintést az első dolgozatban, majd G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin az 1976—80-as régészeti feltárásokról számol be. G. A. Arhipov a cseremiszek embertani vizsgálatának történetét tekinti át. Őstörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy a cseremiszek mai embertani alkata nagyjából a 4—6. századig követhető időben visszafelé. A régebbi korokból származó embertani leletanyag alaposabb vizsgálata a jövő feladatai közé tartozik. Ugyanő és V. V. Nyikityin számol be a mazani voloszovói település ásatásáról.

Két dolgozat foglalkozik a cseremiszek temetkezési szokásaival és lélekhitével, amely kérdéseknek Beke Ödön is nagy figyelmet szentelt egykor. N. Sz. Popov a 19. századi és a 20. század eleji tudósítások alapján ad számot a cseremiszek temetkezési szokásairól, amelyek — bár a lakosság zömét a 18. század közepére keresztény hitre térítették — igen sok pogány elemet őriztek meg. A cseremiszeknél ekkor még világosan kimutatható — csakúgy, mint a legtöbb rokonnépnél és a honfoglaló magyarságnál is¹⁹ — a kettős lélekhit. T. B. Sikajeva a 16—17. századi cseremisiz temető feltárásakor tett megfigyelések alapján vázolja fel a halottas szokásokat. Dolgozatából kiviláglik, hogy e késői temetők valóban fontos összekötő láncszemek a régészet és néprajz között, feltárásuk és közzétételük ezért a cseremiszföldi régészeti kutatás egyik igen fontos feladata.

A kötet többi, néprajzi tanulmányában a faluközösségek és a pogány vallási közösségek szerepéről, a hegyi cseremiszek hagyományos földműveléséről és ruházatáról, a mezei cseremiszek táplálkozási szokásairól, valamint a nők családbéli helyzetéről olvashatunk.

6. A legutóbb megjelent hatodik kötet tanulmányai település- és háztörténeti témájúak (Поселения и жилища Марийского края. Йошкар-Ола 1982. 192 l.). G. A. Arhipov a Vetluga és a Gorkij környéki Volga vidék településeinek feltárása alapján e terület legkorábbi szláv lakosságának nyomát kísérli meg felderíteni. A 12. század közepétől, Gorodok orosz város alapításától kezdődően jelennek meg errefelé a szláv települések, s az orosz kolonizáció különösen 1221, Nyizsnyij Novgorod megalapítása után válik intenzívvé. A jellegzetes szláv eszközök és ékítmények ez időtől tűnnek fel a cseremisiz sírokban is. Sajnálatos, hogy a szerző által említett települések jórészt még közöletlenek. Ugyanő és V. Sz. Patrušev közli a kétrétegű (ananyinói és az I. évezred közepi őscseremisiz) ardi települést. V. V. Nyikityin a Barszkie Kuzsevi mellett feltárt voloszovói telepet mutatja be, majd ugyancsak ő és B. Sz. Szolovjov számol be az ugyanitt előkerült bronzkori (i. e. 14—11. sz.) település lakóházairól, s megkísérlik a már lényegében felszíni épület rekonstruálását is. V. Sz. Patrušev a cseremiszföldi későbronzkori (kazanyi és pozdnyakovói) felszíni, bizonyára nyeregtes és féltetes boronaházak régészeti nyomait mutatja be. Végezetül A. G. Ivanov a hegyi cseremiszek 18. századi település-

¹⁹ Dienes I., A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. Elő-munkálatok a Magyarság Néprajzához 3 (1978): 28—39; Uő: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. Szombathy V. (Budapest 1978) 170—233.

területét rekonstruálja, G. A. Szepejev pedig a cseremiszfalvak szerkezeti sajátosságait vizsgálja.

A röviden bemutatott cseremiszföldi kiadványsorozat az egyetemes finnugor régészeti és őstörténeti kutatás nagy nyeresége. A dolgozatok jelentős része ugyanis olyan átfogó, a finnugor őstörténet egészét érintő kérdésekkel foglalkozik, amelyek a szakemberek széles körének érdeklődésére tarthatnak számot. Természetes, hogy e kötetek munkatársai különös figyelmet szentelnek az őscseremiszek hagyatékaként értékelhető régészeti leleteknek. Számos újabb fontos feltárás eredményét teszik a szakterület közkincsévé. E közleményekben azonban jóval nagyobb figyelmet kellene fordítani a képanyag minőségére, amiről a fentiekben már szót ejtettünk. Az elmondottak alapján úgy vélem, jogos várakozással tekinthetünk az újabb kötetek kiadása elé.

FODOR ISTVÁN

Honti László: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 227 l.

A finnugor hangtan művelőjének megdobbán a szíve (vagy ha szkeptikusabb alkat: magasra szalad a szemöldöke) Honti László új könyve láttán. Nemhiába, hiszen az első szótagi vokalizmus problémája a finnugrisztikának az a sziklája, melyen eleitől fogva nézetek csaptak össze, elmeélek csorbultak ki, melyet kikerülni nem illik, áthágni nagyon nehéz, elhengeríteni pedig talán lehetetlen. Az obi-ugor nyelvek felé pedig Steinitz óta több figyelemmel fordulnak az alapnyelvi vokalizmus kutatói is.

Eppen ezért várták Honti László könyvének megjelenését azok, akiknek a szerző 1975-ben írt kandidátusi értekezése alapján volt némi előzetes ismeretük a munka lényegéről és eredményeiről. A mű a Bibliotheca Uralica sorozat 6. köteteként jelent meg.

A könyv felépítése világos, áttekinthető. Rövid előszó és bevezető után (Vorwort 9–12; Einleitung 13–17) következik az obi-ugor alapnyelv első szótagi magánhangzórendszerének bemutatása (Vokalismus der ersten Silbe der obugrischen Grundsprache 18–25), majd pedig az ősvogul, ill. az ősosztják vokalizmus kialakulásának története (Urobugrisch > Urwogulisch 26–50; Urobugrisch > Urostjakisch 51–103). A szerző külön fejezetben foglalja össze az obi-ugor alapnyelvi magánhangzóváltakozásról vallott nézeteit (Vokalwechsel in der obugrischen Grundsprache 104–108). A befejezésben (Zusammenfassung 109–119) a kvantitatív módszereket is alkalmazza, véleményét statisztikai számításokkal támasztja alá. A szűkreszabott jegyzetanyagot (Anmerkungen 120–122) követi az etimológiák bőséges jegyzéke (Etymologisches Belegmaterial 123–206), melyben 829 szócikk szerepel, ebből a szerző 724-et használt föl kutatásaiban. A szócikkeket az obi-ugrisztikában használatos abc-rendbe sorolta a szerző, s felépítésük is egyezik a könyvbéli ascendens szemléletmóddal: a rekonstruált obi-ugor alapnyelvi tő után az ősvogul majd a mai vogul nyelvjárási adatok, illetve az ősosztják, valamint a mai osztják nyelvjárási adatok következnek. A szerző értekezésében nem közli az etimológiai példaanyagot, csak a szócikkek sorszámainak segítségével utal rá.

A könyvet rövidítés- és irodalomjegyzék zárja (Abkürzungen 207–214; Literatur 215–225). A 227. lapon a szerző néhány, a kézirat nyomdába kerülése után elkészült, s a témával kapcsolatos cikkére hívja fel a figyelmet (Epilog).

A könyv tudománytörténeti visszhangokat keltő címe arra utal, hogy Honti az elődökhöz hasonló célkitűzéssel és módszerrel végzi munkáját. Kutatásaiban azok eredményeire támaszkodik, korrekcióit viszont az eddig legbőségesebb etimológiai anyag valamint az alaktan hangtani tanulmányai alapján teszi meg. Könyvében Steinitz munkáit idézi leggyakrabban. Steinitz osztják és vogul magánhangzó-története (Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950; Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955), számos cikke, valamint kéziratos munkái, melyekkel szerzőnknek szintén volt alkalmja megismerkedni, hosszú időre meghatározták az obi-ugor sőt a finnugor vokaliz-

muskutatás irányát is. Honti következetes, szívós kutatómunkával alakította ki saját elméletét. Nem keres olcsó megoldásokat, tételei mellett mindig számos érvt sorakoztat fel, bőséges bizonyító anyagot használ.

A Honti által rekonstruált első szótági obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszer a következő:

ĩ	ũ	ĩ	ũ
õ	ẽ	õ	ẽ
ã	ã		
<hr/>		<hr/>	
ü	ÿ	ü	ÿ
ö	ë	ö	ë
ä	ä		

Ezt összehasonlíthatjuk a steinitzi obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszerrel, mely valójában azonos a VVj. nyelvjárásával, és Steinitz finnugor vokalizmusától csak abban különbözik, hogy rendelkezik a palatális labiális sor négy tagjával is:

ĩ	u	ĩ	ü
	o	e	ö
a	ɔ	ã	õ
ä	õ	ä	õ

Steinitz ősobiugor magánhangzórendszerében a kétféle kvantitású hangok aránya 11 : 4, Hontinál viszont 9 : 8, õ tehát kétszer annyi rövid magánhangzóval számol mint Steinitz. Honti arra törekedett, hogy az obi-ugor alapnyelvi vokalizmusából mindkét nyelv magánhangzóit meg tudja magyarázni, mivel egyiket sem tekinti a másiknál archaikusabbnak, s a fejlődést elsősorban hangváltozások, nem pedig váltakozások eredményének tartja. Az ou. *ũ, *õ felvételét az ósvog. *ü ~ õsoszjtj. *õ megfelelés teszi szükségessé, az ou. *ÿ, *ë segítségével pedig könnyen megmagyarázható az ósvog. *ÿ ~ õsoszjtj. *ë, illetve ósvog. *ë ~ õsoszjtj. *ë megfelelés. A vog. *ã ~ õsoszjtj. *ã megfelelést tartalmazó etimológiák esetében nem lehet eldönteni, hogy az obi-ugor alapnyelvben *ë vagy *ã volt, mivel ez a két hang az ósvogulban egybeesett és ä-vé vált, az õsoszjtjában pedig *ÿ × *ë × *ã > *ë változás ment végbe.

Az alsó nyelvállású labiálisok (ɔ, ɔ̃) Honti szerint csak az õsoszjtják nyelvállapotban alakultak ki egyszerűt nyíltabbá válással (ou. *ũ > õsoszjtj. *u, ill. ä > *õ), másrészt a *k és a *ɣ labializáló hatására (ou. *ã, *i > *õ). Az obi-ugor egység felbomlása után az egész magánhangzórendszerre jellemző változás a rövidülés volt, ennek okait és bizonyítékait megtalálhatjuk az összefoglalásban (110. l.).

Hontinak azonban nem az obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszer rekonstrukciója az egyedüli célja, ez csak alap az ósvogul, illetve az õsoszjtják vokalizmusok kialakulásának megmagyarázásához. Könyve 3. és 4. fejezetében hangról hangra haladva írja le, mi lett az egyes obi-ugor magánhangzókból, milyen feltételek között változtak meg.

Az ósvogulban a középső nyelvállású magánhangzók eltűntek, általában egybeestek a megfelelő alsó nyelvállásúval, az *õ delabializálódott, az *õ és az *ë pedig nyíltabbá vált (*õ > *ẽ, *õ > *ã, *ẽ > *ã, *ë > ä, *õ > õ). Így az ósvogul vokalizmus jóval egyszerűbb két nyílásfokú rendszer:

ĩ	ũ	ĩ	ũ
ã		ã	
<hr/>		<hr/>	
ü	ü	ÿ	ÿ
ä		ä	

Az etimológiák tanúsága alapján az alsó, illetve a felső nyelvállású magánhangzók a vogulban konzervatívoknak bizonyultak.

A fentebb említett általános rövidülés az ósvogulban is végbement, mégpedig egy, a szótág nyílt vagy zárt voltától függő hosszú ~ rövid váltakozás eredményeként. A kvantitatív váltakozás a mai déli, keleti és nyugati nyelvjárásokban is megfigyelhető. Az északi nyelvjárásokban éppen azokban a szavakban őrződött meg a hosszú magánhangzó, amelyek részt vesznek a váltakozásban, ezért a szerző ilyen esetekben hosszú magánhangzót rekonstruál az alapnyelvre. Ebben egyezik véleménye Steinitzéval, nem úgy, mint az *ẽ, *ë rekonstrukciója esetében, melyet lehetetlennek tart. Egyéb érvek

mellett a jövevénytiszavak segítségét is felhasználja: a tatár *e hanghelyettesítéssel *i-ként került a vogulba.

A magánhangzóváltakozások tekintetében Honti sokkal óvatosabb, mint Steinitz. Szigorúan elkülöníti a szabályos váltakozásokat (Wechsel) a sporadikus ingadozástól (Schwankung). Az ősvogulra a Steinitz által feltételezett váltakozások közül csak a következőket tartja valószínűnek: *ā ~ *ā̄, *ā̄ ~ *ā̄̄, *ī ~ *ī̄, *ī̄ ~ *ī̄̄, *ē ~ *ē̄, *ē̄ ~ *ē̄̄ (o: *ī̄ ~ *ā̄̄), *ā̄̄ ~ *ī̄̄ (o: *ī̄̄ ~ *ā̄̄̄), *ā̄̄̄ ~ *ē̄̄̄ (o: *ī̄̄̄ ~ *ā̄̄̄̄).

Az őszosztják magánhangzórendszer Steinitzcel egyezően lényegében Hontinál is azonos a Karjalainen-korabeli VVj. vokalizmussal. Kevesebb rövid és több hosszú magánhangzót tartalmaz mint az obi-ugor alapnyelv, s a kvantitási korreláció is megváltozott, a teljes képzésű magánhangzókkal szemben redukáltak állnak:

ī	u	i	ü
	o	e	ö
a	ɔ	ā	ā̄
ā̄̄̄	ō	ē̄̄̄	ō̄̄̄

A fenti rendszerből hiányoznak az obi-ugor alapnyelvi felső nyelvállású rövidék és az ā̄, viszont megjelentek az alsó nyelvállású labiálisok, az *ɔ és az *ō. A teljes képzésű magánhangzók a megfelelő hosszúból alakultak, illetve a megfelelő zártak nyíltabbá válásával. Így egy szinte teljes, három nyílásfokú, négyosztályos magánhangzórendszert kaptunk, melyből csak az ē hiányzik.

A recenziert csak az gondolkoztatja el, hogyan lehetséges az, hogy az obi-ugor alapnyelvi vokalizmus, mely a mai obi-ugor nyelvknél közelebb áll az alapnyelvihez, mind az ősvogul, mind az őszosztják magánhangzórendszerénél gazdagabb akkor, amikor az újabb kutatások fényében hajlamosak vagyunk a finnugor magánhangzórendszert igen egyszerűnek látni (egyféle kvantitás, hat, esetleg nyolc vokális). A finnugor hangtörténetben tehát eszerint egy erőteljes differenciálódási folyamatot az obi-ugor egység (ha volt ilyen) felbomlása után újabb egyszerűsödés következett. A gazdag magánhangzórendszerből valóban könnyen meg lehet magyarázni („ohne Schwierigkeiten zu erklären” 109. l.) az egyszerűbb ősvogul, illetve őszosztják vokalizmust, de hogyan hozható ez összhangba a távolabbi múlt tényeivel? A szerző jelen műve keretei között ezzel nem foglalkozhatott, egy következő lépésben viszont nyilván szembenéz a kérdéssel.

A keleti osztják paradigmaticus magánhangzóváltakozás okait kutatva Honti arra az eredményre jutott, hogy annak a kiindulópontja a birtokos személyragozás egyes számú birtokra vonatkozó sora volt, ahol is a személyjelek magánhangzói a horizontális (nyelvállás szerinti) magánhangzóharmónia szerint igazodtak a többi vokálishoz. Ezt azonban egy disszimilációs folyamat követte, mely talán az igeragozásban az -a/-ā jeles alakokban erősödött meg: ezekben a többi alsó nyelvállású magánhangzó felső nyelvállásúvá váltakozik. A kétféle folyamat egymás után vagy talán egyidőben hatott egymásra, és analógiás úton került át egyik kategóriából a másikba. A kissé nehézkesnek tűnő magyarázatot kiegészíti a derivációs magánhangzó-váltakozás bemutatása, ahol szintén alsó nyelvállású ~ felső nyelvállású váltakozással találkozunk.

A keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozás kialakulását elősegítette az az obi-ugor eredetű váltakozás, melyet Honti az ún. tematikus igékben (a múlt idő -s jele előtt ősvog. *ā ~ őszosztj. *a magánhangzóval bővülő tövű igékben) fedezett fel. A szerző az obi-ugor alapnyelvre egyedül ezt a váltakozást tekinti bizonyíthatónak. A témamagánhangzó nélküli töben ou. *ō (> ősvog. *ā, őszosztj. *o) volt, a magánhangzós töben pedig ou. ā (> ősvog. *ā, őszosztj. *ā̄). Ez a váltakozás leginkább a tavadai vogulban őrződött meg fonetikai váltakozásként, a keleti osztjákban pedig morfológiai funkciót is kapott. Honti elméletének egyetlen gyenge pontja az, hogy a tematikus igék száma igen kicsi, az obi-ugor alapnyelvben mindössze néhány tuat lehetett, így nehezen elfogadható, hogy egyedüli kiindulópontja lett volna egy ilyen fontossá vált hangtani jelenségnek.

Honti nem tekinti eredményeit végleges megoldásnak („Es mag sein, daß in Zukunft einige Feststellungen dieser Arbeit modifiziert oder sogar anders formuliert werden müssen” 119. l.). Ha valóban vannak téves, illetve korrekcióra szoruló megállapításai, akkor ez nem a szerző hibája, inkább módszerének korlátaira irányítja a figyelmet. Megállapításainak kétségtelen bizonyítéka az lenne, ha más módszerrel is erre az eredményre jutnának. Ezen a szinten az összehasonlító hangtörténet, az általános fonológia, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet módszereinek komplex alkalmazása hozhatna pontosabb eredményeket. Ennek lehetőségét csillantotta meg nemrégén P. Tólos Endre kéziratosa bölcsészdoktori értekezésében (A történeti rekonstrukció és a természetes fonológia. Budapest 1982).

Maga a szerző hívta fel figyelmemet a kötetben található néhány értelemzavaró sajtóhibára:

- A 25. lapon az ósvogul mássalhangzórendszerben *ś* helyett *é* a helyes;
 44. lap, 19. sor: **j* helyett **γ* a helyes betű;
 48. lap, utolsó sor helyesen: des unbestimmten Imperativs;
 52. lap, 11. sor helyesen: dieser Vokal nach **ü* am häufigsten war ...;
 108. lap, 7. sor helyesen: mit der Terminologie ...

Valamint:

49. lap, 2. sor: a hivatkozott lapszám helyesen 372.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Honti László munkájának vitathatatlan értéke és eredményei mind a dobogó szívű, mind a ráncolt homlokú nyelvészt arra készítetik, hogy a kötetet annak áttanulmányozása után elismerő bólintással a könyvespolcon egy könyven elérhető helyre állítsa.

CSEPREGI MÁRTA

Honti László: Nordostjakisches Wörterverzeichnis

Studia Uralo-Altaica 16. Szeged 1982. 211 l.

Egy jelentős — nyelvtörténeti gyanánt felfogható — osztják szótári művel gyarapodott a szegényesnek ugyan nem mondható, de a teljességtől még távol levő obi-ugor lexikológiai irodalom. Steinitz és munkatársai óriási és igen hasznos munkára vállalkoztak, mikor a DEWOS-ban összegezték az addigi szójegyzékek és szótárak (Reguly, Hunfalvy, Ahlqvist, Patkanov, Pápay, Paasonen, Karjalainen, Steinitz stb.) anyagát. Tekintélyes terjedelme ellenére még ez sem lehet teljes, hiszen ma is vannak jócskán kiadatlan Pápay-szövegek, amelyek sókincse nincs még szójegyzék-szerűen feldolgozva. Lehetnek egyéb régi és új források. Orosz oklevelekben már a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve hivatalos iratok százaiban fordulhatnak és fordulnak elő obi-ugor személy- és helynevek szórványemlékként. Ugyanígy a nagyjából fősiskolai hallgatóktól századunkban gyűjtött anyag egy része sem került kiadásra. Ezért mind régi, mind legújabb — eddig szótározatlan, vagy csak más nyelvjárából ismert adatokkal — bővíthetnek még ismereteink.

Az itt ismertetendő munka három múlt századi osztják-orosz, orosz-osztják és egy osztják — jurák-orosz szótár anyagát ötvözi egybe. Szerintem helyesen — szamojedológusra bízva Popov nyenyec anyagát. A három mű szerzői: P. Popov missziós szerzetes, I. Roszljakov (négy évet töltött Obdorszkban), V. Bartyenyev pedig az obdorszki meteorológiai állomás vezetője volt. A nyelvtan és két mese orosz fordítását az obdorszki misszionárius iskola vezetője írta le, de nevét a szótár összeállítójának nem sikerült kiderítenie.

A római számokkal jelölt bevezetés (I—XI) tartalmazza a források jegyzékét, valamint a szótárra szerkesztés módszerének leírását, az átírási rendszert és a rövidítéseket. A könyv további része (1—210) a szójegyzék, amely 1706 — nagyon eltérő terjedelmű — szócikkben dolgozza fel az anyagot, mindig utalva az eddig ismert DEWOS-beli vagy egyéb északi adatokra.

Bevezetésében (IV—V) a szerző szerényen azzal indokolja a szótár közzétételét, hogy található a szójegyzékben eddig föl nem jegyzett szótári adatok (főleg nyenyec és orosz eredetű szavak), valamint az eddigi följegyzésekben elő nem fordul számos képzett és összetett szó. Próbaként megvizsgáltam az anyagnak mintegy harmadát (a magánhangzóval, *p*-vel és *v*-vel kezdődő szavakat) abból a szempontból, mennyi az eddigi forrásokból hiányzó vagy eddig csak a déli osztják nyelvjáráskból kimutatható szó. Véleményem szerint elég tekintélyes a számuk, mintegy 12%. Ez azt jelenti, hogy ezt az arányt az egész szójegyzékre kiterjesztve eléri a 200-at az eddig ismeretlen vagy hiányosan adatolt szavak mennyisége.

Igaz, hogy legalább a felük jurák vagy orosz jövevényszó, de nem elhanyagolható az ősi, az ismeretlen és az esetleg hangutánzóknak minősíthetők aránya sem. Többnek van vogul megfelelője, tehát eredhetnek a közös obi-ugor korból, vagy pedig eddig fel nem tárt (vogul > osztják vagy osztják > vogul) átvételek.

A szójegyzék az igen értékes szegedi urál-altaji sorozat 16. számaként jelent meg. Bár az előállítás módja sokszorosítás, — mint sok más, főleg külföldi kiadványnak —, a betűk nagysága megfelelő, jól olvasható, a hibák száma a terjedelemhez mérten elenyé-

szőben kicsi. Noha nem nyelvészek jegyezték fel az anyagot, de az obi-ugor nyelvek egyik legjobb ismerője rendezte sajtó alá a művet. Az elkövetkezendő obi-ugor szótári és etimológiai kutatásokban e szójegyzék adatait már nem lehet figyelmen kívül hagyni.

KÁLMÁN BÉLA

Pertti Virtaranta: Karjalaisia kulttuurikuvia

Ihmisiä ja elämäntapojensa rajantakaisessa Karjalassa Weilin + Göös, Espoo 1981. 272 l.

Ismét egy könyvvel gazdagodott az a kép, amit a finn olvasók közvetlen keleti szomszédságukról megtudhatnak: Pertti Virtaranta könyvével, aki Karjalában először 1943–44 között finn katonaként járt, s feletesei jóvoltából már akkor készíthetett feljegyzéseket. Ezeket aztán a háború után Svédországba és Finnországba szakadt karjalaiakkal folytatott beszélgetésekkel egészítette ki, így igyekezett megmenteni egy-egy átalakult vagy eltűnt karjalai település nyelvét.

A Finn Köztársaság és a Szovjetunió közötti tudományos és műszaki együttműködési szerződés tette azután lehetővé, hogy Pertti Virtaranta és felesége 1957 és 1977 között hét alkalommal összesen hetedfél hónapnyi időt töltsön el Szovjet-Karjala területén. Pertti Virtaranta megragadott minden alkalmat, így a Finn–Szovjet Társaság rendezte utazásokat is, hogy eljuthasson Karjalába. Minden egyes útján elengedhetetlenül vele volt a magnetofon, a fényképezőgép (ezt többnyire felesége, Helmi Virtaranta kezelte, aki közismerten kitűnő arckép- és tájfelvételeket készít). Pertti Virtaranta az adatgyűjtés közben szorgalmasan jegyzetelt. Eddig kiadott kötetében egy-egy falu lehetőleg minél teljesebb leírását adja, adatközlőket szólaltat meg a karjalaiak egykori és mai életéről. E könyvek sikerkönyvek lettek Finnországban s egyúttal módszertani útmutatóul szolgálnak: így kell, így lehet emberi közelségbe hozni a nyelvkutatást, s a finn nemzeti tudatba beoltani a karjalai testvérnép hagyományait, gondolkodásmódját, nyelvi fordulatait, kultúráját.

Az előttünk levő könyv nem nyelvjárási adatmentés végett született. Mint a kötet alcíme is mutatja, elsősorban emberekről és életsorsokról szól. Karjalai emberekről és karjalai életsorsokról. Az a finn katona, aki 1944-ben még a Szovjetunióban maradt karjalaiakkal szemben állott, ma a karjalai közélet kitűnő ismerője, aki nemcsak egy-egy szovjet-karjalai intézményt tud emberközelségbe hozni a nyelvünkkel, hanem átfogó képet ad e terület kultúrájának hagyományairól, jelenéről, s szenttelenül megvillantja előttünk a jövő várható távlatait is.

Könyvét P. Virtaranta Szovjet-Karjala területének és lakosainak bemutatásával (13–14) kezdi. 1897-ben, a cári Oroszországban 42,3% karjalai és 53,0% orosz mellett e területen 3,4% vepsze nemzetiségű lakos volt. 1979-ben 11,1% karjalai, 2,7% finn, 71,3% orosz, 8,1% fehérorosz, 0,8% vepsze, 3,3% ukrán és 2,7% más nemzetiség volt e területen. Lélekszám szerint ez 1897-ben 78 900, 1979-ben 81 700 karjalait jelent (tehát kb. annyi embert, amennyi a ma még magyarul beszélő moldvai csángók száma). Lássuk azonban, milyen anyanyelvi továbbképzési lehetősége van Szovjet-Karjalában e kb. 80 000 karjalai léleknek, akiknek a csángókhöz hasonlóan kb. 50%-a él földművelésből. A karjalaiak szellemi központja ma Petroskoi (oroszul Petrozavodszk), ahol 1717-ben kb. 3 000 ember lakott, 1900 körül kb. 5 000, jelenleg közel 250 000 lélek.

Petroskoi közelében van Kizsi szabadtéri múzeuma, ahová a karjalaiak anyagi kultúrája iránt érdeklődőknek érdemes elmennie, hiszen már az 1300-as évekből van itt épület. Több templom, kápolna található e szabadtéri múzeumban, s 1876-ból egy nagy-család teljes lakóépülete is. (Bizony jó lenne, ha a moldvai csángó ácsmesterek kultúrájáról is összeállítanának egy ilyen szabadtéri múzeumot.) Kizsi neve a karjalai nyelv játék, tánc jelentésű *kizsa* szavával hozható etimológiailag kapcsolatba. A sziget korábban kedvelt, étellel teli karjalai mulatóhely volt.

Az anyagi kultúra bemutatásánál jóval nagyobb teret kap azonban Pertti Virtaranta könyvében a mai karjalai szellemi élet, s ennek képviselői. A szerző emberközelségbe hozza az Akadémia 1945 októberében alapított Karjalai fiókintézetének munkatársait. Szól a lapp nyelvi kutatásokról (Georgi Martinovics Kert és Pekka Zaikov tevékenységéről), s különös melegséggel beszél a nemrég elhunyt, önfeláldozó karjalai kutató Grigorij Nyikolajevics Makarov önmagát nem kímélő nyelvi mentőmunkájáról.

Egy-egy tudományos kutatóút bemutatása során Virtaranta kitér az emberi sors bemutatására is, s arra, hogy mit is jelentett az itteni finnségi népeknek a háború. Makarov családjáról így ír: „Grigori Makarov édesanyja, Anna Andrejevna Jermolajeva (82 éves korában halt meg 1965-ben), Kuttinen falujából való volt. — Miikulanak (Makarov édesapjának) és Annának 7 gyermeke volt, a legidősebb Stephan, ezután Aleksei, Anni, Mihail, Palaga, Grigori és Aleksandr. Grigori kivételével minden fiú és mindkét vő felesett a háborúban.” Jól érzékeltetik ezek a mondatok, hogyan szenvedték meg az egymással szembenálló finnségi népek az idegen érdekek diktálta háborút.

Egy lúd és egy aunusi nyelvkutatót is bemutat Pertti Virtaranta: A. P. Barancevet és V. D. Rjagojevet. Mindketten abból az anyanyelvi környezetből kerültek ki, amelyet kutatnak. Virtaranta lehetőleg minél részletesebben leírja falujukat, családjukat, életsorsukat. Minden érdeklí, ami valamennyire is fényt deríthet e két visszaszorulóban levő nép életére, sorsára.

Az egyetlen tveri karjalai (Felső-Volga melléki) kutató a petroskoi kutatóközpontban A. V. Punzsina, de nem ő az egyetlen tveri karjalai a városban. Virtarantának sikerült egy 1888-ban született adatközlőt is felkutatnia, aki megjegyzi (akárcsak öreg moldvai csángó bácsit hallanánk): *Koissa nagolo omah rugah pagizemma* 'otthon mi továbbra is önnön nyelvünket beszéljük' (65. l.).

A vepsze nyelv kutatóit is bemutatja P. Virtaranta: Maria Ivanovna Zaiceva maga is e nemzetiséghez tartozik, s 1951-től finnugor nyelvészetet tanult a petroskoi egyetemen, Maria Mullonen eredeti anyanyelve a finn, s a háborút a vogulok és az osztjákok közé telepitve vészelté át, így legközelebbi nyelvrokonainkról is ejt néhány szót (69). A nagy vepsze szótár szerkesztése mellett itt is foglalkoznak az orosz nyelvnek a vepszére gyakorolt hatásával (az ilyen jellegű jövevényszó kutatások az ötvenes évektől a magyar peremvidékeken is divatban voltak, s szükségességüket a nyelvápolás és -mentés indokolja). Maria Mullonen elsőszülött leánya, Irma Mullonen anyja munkáját folytatja, illetőleg egészíti ki: a vepsze helynevek összegyűjtésével foglalkozik. Véletlen folytán, egy újsághírből értesülve került a petroskoi kutatóintézetbe a vepsze származású Nina Zaiceva, aki most Maria Zaicevával együtt az Európai Nyelvatlasz vepsze anyagát is összegyűjti. Az inkeri-finn Matti Hämäläinen és a született vepsze N. I. Bogdanov foglalkozik még vepsze nyelv kutatással.

Szól Pertti Virtaranta azokról is könyvében, akik Petroskoiban a nagy finn— orosz és orosz—finn szótáron dolgoznak, s „jotka harvoim kiitosta saavat” (ritkán kapnak köszönetet, 77. l.): Anni Flinkmant, Helmi Lehmust, Matti Kuusinent, Veera Ollikaint és Irma Salot hozza emberközelbe a könyv. Munkájukat áldozatkészen végzik. Két nép kultúrájának „rabszolgái”.

A történelem kutatóit is bemutatja Pertti Virtaranta, majd a finn irodalom legismertebb petroskoi kutatójával, Eino Karhuval foglalkozik (Suomen kirjallisuuden historia marksilaisen tutkimuksen mukaan 87—91. l.). Karhu szemléletében és nyelvében a hatalmas orosz nyelvű olvasóközönség felé közvetít, s munkásságáról a nálunk is ismert és megbecsült Kai Laitinen is elismeréssel ír. (Bizony számunkra, magyarok számára se lenne közömbös, ha megjelenne oroszul a magyar irodalom részletes története.) Igaz ugyan, hogy Karhu szemlélete eltér finn kollégái többségének szemléletétől, de így is hasznos, a finn és az orosz kultúrát egyaránt jól szolgáló munkát végez.

Olyan irodalomtörténészt is bemutat Pertti Virtaranta, aki szülőföldjétől távol szakadván, elfeledte anyanyelvét: Oleg Misin (szül. 1935-ben) inkeri finn anya fia. A háború Szibériába sodorta, majd visszatért Karjalába, de orosz iskolába járt, oroszul kezdett verseket írni, s ma már finnül is versel. Hallatlan akaraterővel ismét megtanulta ősei nyelvét (92).

Sorolhatnók tovább a neveket, életsorsokat, életműveket. E helyett azonban felvázolom, milyen további kutatásokban igazít el Pertti Virtaranta könyve. Ír a Petroskoiban folyó népköltészeti kutatásokról: a karjalai és az inkeri szellemi néprajz feltáróiról, bemutatja a Petroskoi Egyetemet (ezen belül külön tárgyalja a finn nyelv- és irodalom tanszékét, ahol finnországi anyanyelvi lektor is működik), külön is szól arról, hogy milyenek a finn szakos hallgatók elhelyezkedési lehetőségei, bemutat néhány finn nyelvű frót, költőt, ír a aunusinyelvű versről és prózáról, megemlíti az itteni orosz prózaírókat, majd áttér a népi és kalevalai ihletésű gazdag népművészet bemutatására. A honismereti múzeumok következnek, a színházi élet és a színészek (itt bizony nyelvi nehézségek ütnek fel a fejüket — nincsen elegendő finnül jól tudó színész), majd a zenei élet és az egykori és mai Karjala életében oly fontos szerepet játszó dal zárja be méltóképpen Pertti Virtaranta történetekké kikerekedő karjalai életsorsait.

A szerző tudományos igényére jellemző, hogy névmutató is van a könyv végén. A szövegben pedig a tömör, jól megfogalmazott fejlécek kitűnően eligazítanak, segítenek

abban, hogy egy-egy minket érdeklő témában azonnal fellapozhassuk a megfelelő helyet. Pertti Virtaranta nemcsak kitűnő szerkesztő, aki a kivitel gondosságára figyel, hanem életsorsai valóságos kis novellák, izgalmas, igaz olvasmányok. Mi, magyarok különösen sokat tanulhatunk e könyvből, hiszen hasonló leírások égető szükségességét érezzük Csíksban, a osángók között, a bácskai, a pozsonyi, a kárpátaljai vagy a burgenlandi vidékeken barangolva. Rendkívül hasznos lenne számunkra, ha e könyvet mielőbb magyarul is olvashatnók.

SZABÓ T. ÁDÁM

Alpo Räsänen: Kainuun murteiden ja nimistön opas

Kainuun Sanomain kirjapaino Oy, Kajaani 1982. 128 l.

Nyelvjárás, köznyelv és irodalmi nyelv (9–11), így kezdődik Alpo Räsänennek a Joensuu egyetem finn tanszéke vezetőjének könyve, mely egyaránt szól a művelt finn nagyközönségnek és az archaikus nyelvjárásáról ismert Kainuu vidéke iránt érdeklődő szakembereknek. A bevezető sorok után az első fejezetben Räsänen rátér Kainuu nyelvjárási helyzete (11–15) elemzésére, majd a kainuui nyelvjárások egymás közötti viszonyát (15–23) tárgyalja. Ezen belül szól azokról a jellegzetességekről is, amelyek e vidék nyelvét a pohjolai nyelvjárásoktól megkülönböztetik, a köznyelv és e nyelvjárás különbségeit hang-, alak-, jelentés- és mondattani példák sokasága illusztrálja. Egy-egy szófeldrajzi különbséget mértani szimbólumokkal, igen jó szemléltető térképpel is ábrázol Alpo Räsänen. E fejezetet a Kainuival foglalkozó fontosabb nyelvészeti szakirodalom könyvészete zárja.

A második rész érdekes, irodalmi értékű nyelvjárási szövegekből áll. Adatközlőit Räsänen röviden bemutatja, s mindenütt közli azt is, hol található az a hangszalag, amelyről a szövegeket lejegyezte. A történeteket az adatközlők képei, valamint a témával kapcsolatos múzeumi értékű felvételek hozzák még inkább emberközelbe. Paltamo falujában Haikki Meriläinen (1847–1939) író egykori eselédjét szövegezte meg a könyv, Ristijärvenben a századelő kainuui falusi iskolájáról beszél Anna Liisa Juntunen szül. Kurninen (1873–1965). Hyrynsalmi falujában három kőzse legjobb zenésze Alpo Räsänen adatközlője. Itt is egykori képekkel szemlélteti szövegét. Suomussalmi nyelvtől a templomi búcsúmenetek felől, s egy csodálatos hosszú tavasz élményének szemszögéből ismerhetjük meg. Kuhmo adatközlője a népi étkezés és az építészlet hagyományát adja tovább utódainak. Sotkamoban Aate Korhonen (1878–1966) iskolai élményeiről beszél (az 1890 körüli időkből). Kajaaniban az adatközlő családörténetéről kérdező Alpo Räsänen. Vuolijokiban Katri Hatva (1887–1969) az ottani pénzszerzési lehetőségekről és a juhok nyírásáról szól. Vaala falujának adatközlőjét az ősi halászatról kérdezi ki a szerző. Puolankában pedig régi vadászatok közös élményeit eleveníti föl az adatközlő. E részt közmondások, mondókák és részben már köznevesült gúny- és ragadványnevek felsorolásával zárja Alpo Räsänen.

A harmadik nagy fejezet címe Névyanyag (75–125). Ebben a szerző előbb a nagyobb tájegységek: Kainuu és Kajaani nevének etimológiájával foglalkozik, majd a lapp eredetű helyneveket veszi sorra. Egy átmeneti lapp-karjalai névtípus következik, majd rátér a könyv a karjalai eredetű helynevek tárgyalására (83–87). A személy- és helynevek közvetlen kapcsolatát levéltári adóösszeírások megsárgult papírjai között követi nyomon, s nem egy 16. századi írás kitűnő hasonmását is közli könyvében. Így falvanként mutatja ki a foglalkozás és családnév, a család-, illetőleg megkülönböztető név és a helynév közötti kapcsolatot. A természet és az ember kapcsolatát tükröző földrajzi nevek a növénytermesztés módjáról és az égetéses erdőirtásról tesznek tanúbizonyságot. Nem hiányzik azonban Kainuu helynevei közül a népi igazságszolgáltatásnak a magyar *Tolvajostető*-höz hasonló névadási módja sem. Régi térképeket is vallatóra von a szerző, s ezeket helységenként szótárszerűen ki is értékeli. A családnevek és a keresztnévek (118–125) zárják ezt az igen hasznos honismereti kötetet. Itt beszél a könyv írója arról is, hogyan alakultak ki állatnevekből (vö. magyar róka, nyúl, farkas, medve, bagoly . . .) régi finn családnevek, hogyan váltak testi tulajdonságot jelölő megkülönböztető nevek családnevekké (vö. magyar sánta, balog, vak, nagy, kövér . . .), foglalkozásnevek (vö. kovács, kántor, faragó, harangozó . . .) és törzsnevek e vidék számára jellegzetes személynévanyaggá. Külön is szól Räsänen az ortodox (görög-keleti) vallási eredetű névanyagról.

A könyvet szakirodalmi útmutató és igen alapos névmutató (126–128) zárja, ez utóbbi is nagyban segíti e kiadvány tudományos értékét és használhatóságát. Külön ki kell emelnünk az ízléses, egyszerű, barna, műbőr kötést és a képek, a papír és a nyomás kitűnő minőségét. Kajaani nyomdászai szép munkát végeztek.

SZABÓ T. ÁDÁM

Giuseppe Francescato: *Il bilingue isolato*

Studi sul bilinguismo infantile Minerva Italica, 1981. 336 l.

Giuseppe Francescato *Elszigetelt kétnyelvű című monográfiája* a Biblioteca del professore di lingue sorozat tizenkettedik köteteként jelent meg, melynek bevezetőjét, a sorozat főszerkesztője – Giovanni Freddi, a Velencei Egyetem professzora – írta.

Giuseppe Francescato, a Trieszti Egyetem professzora, sok éve a kétnyelvűség szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai kérdéseivel foglalkozik.

Új könyvében különös figyelmet szentel a gyermekkori egyéni kétnyelvűség szociálpszichológiai aspektusának, azaz olyan témához nyúl, amellyel gyakorlatilag nem foglalkozik a szakirodalom.

Az utóbbi években a bilingvizmus iránti tudományos és társadalmi érdeklődés jelentősen megnövekedett. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy jelenleg tanúi vagyunk a fokozódó „külső migráció” jelenségének, amelyeknek okai többek között gazdasági, jóléti igények, másrészt az elterjedt vegyes-házasságok elszaporodása következtében szintén bővül az „idegenek” beáramlása. Mindenesetre az egynyelvű társadalomban gyakran találkozhatunk olyan gyerekekkel és felnőttekkel, akik rosszul vagy egyáltalában nem ismerik a befogadó ország nyelvét. Gyermek, illetve felnőtt-szinten a második nyelv elsajátítási folyamatának pszicholingvisztikai jellegű vizsgálatai viszonylag gyakran szerepelnek a szakfolyóiratok hasábjain, ugyanakkor a kétnyelvű egyének szociális adaptációjára vonatkozó elemzéseket, az egynyelvű csoportokba való beilleszkedési problémák feltárását a szakirodalom kikerüli. Giuseppe Francescato *Elszigetelt kétnyelvű című monográfiája* ezt a hézagot igyekszik pótolni.

A szerző 106 kétnyelvű gyermek esetét gyűjtötte össze és elemezte nyelvészeti, pszichológiai és szociálpszichológiai szempontból. A két nyelv elsajátítása a serdülő kor előtti időszakban történt és a folyamat spontán módon zajlott le, vagyis az adott nyelvek hordozóival közvetlen érintkezés kapcsán. A nyelvek elsajátítási körülményeire, illetve a nyelvtudás szintjére vonatkozó adatokat Francescato kérdőívekből és interjúkból gyűjtötte össze. A kérdőívek – többek között – a családon belüli nyelvek használatával, a kétnyelvű individuumban által tapasztalt szóbeli vagy írásbeli nyelvi nehézségekkel, valamint az óvodai, vagy iskolai közegbe való beilleszkedéssel kapcsolatos kérdéseket tartalmaztak. A kérdőívre egyfelől maguk a kétnyelvű személyek válaszoltak gyerekkori visszaemlékezés alapján, másfelől a kétnyelvű gyermekek szülői, rokonai, ismerősei szolgáltatottak adatokat.

A 106 kétnyelvű esetben (rövid leírásuk a könyv végén található) különböző nyelveket sajátítottak el, pl. olaszt-hollandot, olaszt-franciát, hollandot-portugált. A szerző olyan személyek nyelvi életrajzát mellékeli, akik vagy kétnyelvű családban nőttek fel (pl. német-országi, görög-olasz) vagy pedig egynyelvű családjukkal együtt átköltöztek másik nyelvi területre. Rendkívül változatosak azok a körülmények, amelyek között ezek az egyének kétnyelvűvé váltak.

A 106 nyelvi életrajzot a szerző két csoportra bontja. Az egyik csoportban a személyeknek majdnem a fele kétnyelvű, vegyes családban nevelkedett, ahol a két nyelvet párhuzamosan használták a szülők a gyermekkel való kommunikáció során. A gyermekek másik csoportja akkor kezdte elsajátítani a második nyelvet, amikor az elsőt már ismerte egy bizonyos szinten. Az összes család az úgynevezett „középosztály” képviselte.

Mi a közös vonás és mi a különbség a kétnyelvűség kialakulásának olyan eseteiben, amikor a gyermek vegyes családból, illetve külföldön élő egynyelvű családból származik?

Francescato szerint akár vegyes, kétnyelvű családról, akár külföldön élő egynyelvű családról van szó, az egynyelvű közösség szempontjából mindkét eset a bevált normától eltérő jelenségnek tekinthető. Valóban az adott ország egynyelvű lakosságának számára különösen tűnhet az, hogy közöttük élő emberek más, számukra érthetetlen nyelven beszélnek, sőt gyakran még más, furcsa szokásokkal is rendelkeznek.

Az ország nyelve — vegyes család esetén — általában az apa anyanyelve. Az anya második nyelvtudási szintje széles határok között ingadozik. A szülők és a gyermek egymás közötti verbális érintkezésekor a nyelvek kiválasztásának számtalan stratégiája létezhet. Azokban a családokban, amelyeket Francescato elemez, nem használták az „egy személy — egy nyelv” nevelési elvet. Tehát a szülők a gyermekkel való verbális kommunikáció során nem őrizték meg szigorúan saját szerepüket a nyelvek használatára szempontjából.

A szerző szerint a vegyes családokban az anya tartós idegi feszültségben, egyfajta érdelemhasadással él, ugyanis egyfelől igyekszik anyanyelvét megtartani és átadni a gyermekének, másfelől meg kell tanulnia a befogadó ország nyelvét, hogy beilleszkedjen az új szociális környezetbe. Minél mélyebben belemerül a másik nép életébe és kultúrájába, annál szűkebb az anyanyelv alkalmazási területe, korlátozottabb a funkciója. Az anyának komoly erőfeszítést kell tennie ahhoz, hogy idegennyelvű szavak és kifejezések beiktatása nélkül fejezze ki magát. Ezért nem meglepő az a tény, hogy az anya otthoni körülmények között a környezeti nyelven is beszél a gyermekkel. A gyermek iskolai tanulmányai során az a szülő segít a házi feladat elkészítésében, aki a befogadó ország nyelvvel rendelkezik. A szerző szerint a gyermek szemében ez a szülő „pszichológiailag jelentősebbé válik” a másikhoz képest. A „kevésbé jelentős szülő” ezáltal háttérbe szorul az anyanyelvvel együtt. Tehát annak ellenére, hogy úgy tűnik, mintha a gyermeknek egyformán lehetősége lennének elsajátítani a két nyelvet az anya, illetve az apa szintjén, nem feltétlenül következik be a felnőttkori maradandó kétnyelvűség.

50 vegyes család közül 44 gyermeknél — akik eleinte kétnyelvűek voltak — később a környezeti nyelv erősebben dominált, sok esetben gyakorlatilag kiszorította a használatból a második nyelvet. Ha mégis az egyik kétnyelvűvé válik, akkor a gyermekei — azaz a harmadik generáció — elveszítik az egyik nyelvet, vagyis unokái egynyelvűek lesznek.

A szerző kiemel néhány okot, amely az anya nyelvi tudásszintjének csökkenéséhez, vagy pedig teljes elvesztéséhez vezethet. Elsősorban a környezet gyakorlata erős nyelvi nyomás, amellyel szemben az anya gyakran képtelen egyedül harcolni, másodsorban a család alacsony szocio-kulturális szintje, amely nem a bilingvizmushoz, hanem a diglossia-jelenségéhez vezet, aminek következtében a gyermek nem sajátítja el az anya nyelvének irodalmi stílusát és az olvasást, frást. Harmadik ok: a szülők nem tesznek erőfeszítést annak érdekében, hogy megteremtsek olyan kommunikatív helyzeteket a családban, amelyekben a gyermek nemcsak hallhatja az anyának a nyelvét, hanem el is tudja sajátítani azt.

Ezzel kapcsolatban Francescato megjegyzi, hogy az 50 eset közül csak három család szülei voltak tudatában annak, hogy a gyermek számára mennyire fontos az intenzív érintkezéssel bíró kommunikatív helyzetek létrehozása. Az egyik esetben a szülők docensek voltak, a másikban az apa — nyelvész, a harmadikban pedig az anya — pszichológus.

A kétnyelvűség kialakulása és a környezeti nyelv ismereti szintje szempontjából a külföldön tartózkodó egynyelvű családból származó gyermekek vannak a kedvezőbb helyzetben. Otthon a család a saját anyanyelvén kommunikál, a gyermek pedig a második nyelvet „direkt módon”, a környezeti nyelv hordozóival közvetlen érintkezéskor sajátítja el. A szülők nem segítenek a gyermeknek a házi feladat elkészítésében, mivel a befogadó ország nyelvét rosszul ismerik, ennek következtében nem alakul ki „a pszichológiai feszültség”, amely az egyik szülő előnyben részesítésével jár. Általában ilyen családokból származó gyermekek hosszú időre megőrzik a két nyelv aktív használatát, az ő gyermekeik pedig, vagyis a harmadik generáció, gyakran kétnyelvű családi körülmények között nőnek fel; igaz, hogy az unokák nem mindig sajátítják el a nagyszülők által beszélt nyelvet. A vegyes családokéhoz képest tehát a nagyszülők által használt nyelvnek több lehetősége van arra, hogy megmaradjon hosszabb időre.

A második nyelv tudását „ingyen” kapja-e meg a gyermek, vagy pedig ezért a tudását fizetnie kell?

Befolyásolja-e a második nyelv korai elsajátítási folyamatát a más nép szokásának, kultúrájának az ismerete, hogyan hat a gyermek pszichés fejlődésére, a személyiség kialakulására?

Francescato 85 gyermek nyelvi életrajzának elemzéséből olyan következtetésre jutott, hogy 52 esetben semmiféle pszichés zavar nem tapasztalható, jöllehet 27 gyermek vegyes családban nőtt fel, 25 személy pedig külföldön élő egynyelvű családból származott. (21 gyermek pszichés fejlődéséről nem tesz említést a szerző.) 33 kétnyelvű egyénnél gyermekkorukban pszichés zavarokat tapasztaltak és sok esetben a szülők pszichológushoz, pszichiáterhez, vagy orvoshoz fordultak segítségért. 17 esetben a pszichésen sérült gyermek kétnyelvű családból származott, 16 esetben pedig egynyelvű családból. Milyen

jellegzetes pszichés zavarok észlelhetők a kétnyelvűeknél? Kiválthatja-e ezeket közvetlenül maga a kétnyelvűség-jelensége?

A vegyes családokból származó kétnyelvű gyermekeknél az iskolai tanulmányi évek során megnyilvánulhat pszichés labilitás, affektív ingadozás. A szerző ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a kétnyelvű gyermekekben nem szűnik meg a nyelv kiválasztásáért folyó küzdelem, egyfajta folytonos dilemmával kell szembenéznie: elfogadni vagy visszautasítani az anyának a nyelvét?

Mivel a vegyes családokban nem hoznak létre olyan helyzeteket, amelyekben állandóan és egyértelműen csak egy nyelvet használnak a szülők, ezért a kétnyelvű gyermekekben a „két világ képei” összekeverednek, egymásra rakodnak. Ezért az ilyen kétnyelvű gyermeknél gyakran tapasztalható „kevert nyelv” használata, vagypedig az anyai nyelv visszautasítása.

Francescato szerint egészen más a helyzet a külföldön élő egynyelvű családokból származó kétnyelvű gyermekeknél. A két nyelv alkalmazási területe élesen elkülönül egymástól. Iskolában, utcán — az egyik nyelvet használják a gyerekek, otthon a szüleikkel — a másikat. A kétféle „világkép” éles elkülönítésének bizonyítékaként Francescato idézi saját gyermekeinek példáját. Hollandiában éltek, ahol a gyermekei családi körülmények között olaszul beszéltek a szülőkkel, kint az iskolában, az ismerősökkel — hollandul. Gyakorlatilag nem alakult ki olyan helyzet, amikor hollandul szóltak volna az apjukhoz. A gyermekek nem gúnyolták, nem csúfolták a szülők rossz holland nyelvtudását, valószínűleg felismerték, hogy a külföldieknek „joguk” van ahhoz, hogy ne ismerjék tökéletesen a befogadó ország nyelvét.

Francescato szerint az olyan szituáció, amelyben a két nyelv és ezeknek alkalmazási szférája élesen elkülönül, — sokkal természetesebb a vegyes családokban kialakult helyzethez képest és sokkal alkalmasabb nyelvek szempontjából a ténylegesen kiegyensúlyozott kétnyelvűség kialakulására.

Ugyanakkor az ilyen kétnyelvű egyéneknek a pszichikuma sokkal erősebben károsulhat a vegyes családból származó kétnyelvűekhez képest. A gyermekben frusztrációt válthat ki a környezeti nyelv bizonytalan, hibás használata, valamint a keletkező szegényérzés az akcentussal beszélő szülők miatt. A frusztráció válaszként emocionális bizonytalanság, zárkózottság vagy agresszió nyilvánulhat meg a gyermekben. Mégis, maga Francescato és más szakemberek — akikhez segítségért fordultak a vegyes, vagy egynyelvű családból származó gyermekek szülői — nem tartották magát a kétnyelvűség jelenségét a pszichés zavarok elsődleges okának. A családok közelebbi megismerése során ugyanis kiderült, hogy jellemző volt rájuk a diszharmónia, hogy a szülők között zűrzavar és veszekedés uralkodott.

Néhány családban a gyerekek fizikailag gyengék voltak, gyakran és hosszasan betegeskedtek. Ezért, arra a kérdésre, hogy milyen hatással van a kétnyelvűség a gyermeki személyiség kialakulására, nem lehetséges egyértelműen választ adni. Hiszen sok esetben nem lehet eldönteni, milyen ok válthatta ki például a gyermek remocionális bizonytalanságát, vagy az idegrendszer veleszületett sajátosságai határozták meg azt, vagy pedig ilyené vált a kedvezőtlen családi körülmények, a szülői nevelési attitűdök hatása következtében? Az is lehet, hogy ezt az effektust maga a kétnyelvűség okozta? A kérdés még nyitott.

Mindenesetre Francescato megjegyzi, hogy az egynyelvű családokból származó kétnyelvűek — különösen az iskolások — érzékenyen, kérosan reagálnak az egynyelvű csoport tagjainak olyan megnyilvánulásaira, amelyek a nyelvtudás szintjét és származásukat érintik.

A *spaghetti*, *macaroni*, *Mussolini* csúfnevekkel megbélyegzett gyerekek érzik, hogy a csoporttársak ellenzik a csoportéletben való részvételüket, érzik, hogy nem tekintik őket hozzájuk tartozónak, hogy alárendelt szerepet szánnak nekik. A kétnyelvűekben keletkező ellentmondások — egyfelől a vágyuk, szükségletük, hogy a csoport teljesjogú tagjává váljanak és megtalálják benne a helyüket, másfelől a csoport visszautasító reakcióinak következményeként jelentkező öndestrukción és csökkent-értékűség érzésük — belső konfliktust, néha neurozist idézhetnek elő. Az ilyen jellegű belső konfliktusok az individuális adottságoktól függően különbözőképpen oldódhatnak meg: egyesek bezárkóznak, elidegenednek, befelé fordulnak, mások agresszívvá vagy opportunisztává válnak. Néha közelebb kerülnek a magukhoz hasonló kétnyelvű egyénekhez, vagy olyan egynyelvűekhez, akik a közösségben marginális státust foglalnak el. Az ilyen elszigetelt csoportban jól érzik magukat, hiszen mindnyájan az egynyelvű társadalomból kitesztottak, illetve nem befogadottnak tekintik magukat csökkent értékűségük miatt.

Itt jutottunk el — véleményem szerint — a monográfia központi tételéhez: az elszigetelt kétnyelvű kérdéséhez. Hogyan értelmezi ezt a fogalmat Francescato? Miért

vezet az egyéni kétnyelvűség elszigeteltséghez, elidegenítéshez? Francescato azt írja: „A kétnyelvűség — természeténél fogva — individuális jelenség, amely a kétnyelvű egyén verbális viselkedésében realizálódik” (289) ... és „a beszélő egész személyiségét bevonja” (335). Maga az egyéni kétnyelvűség nem elszigetelt jelenség, viszont a kétnyelvű, mint egyén elszigetelt, magányos, mert az egyik nyelven beszélő társadalomtól elszakadtnak érzi magát, ugyanakkor a másik nyelven beszélő közösségbe rosszul illeszkedik be. Píen érzések kialakulására hatást gyakorol az adott társadalomban uralkodó „idegenekhez” való attitűd. A kétnyelvű egyénhez, azaz a „nem a mi körünk emberéhez” fűződő szubjektív viszonyulás kialakulása és a közvélemény formálása között szoros kétoldali dinamikus kapcsolat van: az egyik vélemény a másik hatására alakul.

Francescato szerint a gyermek sikeresen elsajátíthat két vagy több nyelvet, viszont a kétnyelvűség pozitív hatásának a kialakulását végsősoron olyan beállítódások, attitűdök és közvélemény határozza meg, amelyek az adott egynyelvű társadalomra jellemzőek.

Véleményem szerint, Giuseppe Francescato *Az elszigetelt kétnyelvű* című monográfiája egyfajta „pszichológiai esszé”. A kétnyelvű egyén szociálpszichológiai képét vázolja fel a szerző úgy, hogy elsősorban a saját érzéseire, személyes tapasztalataira támaszkodik, valamint azokra a gyér adatokra, amelyek ezzel a témával kapcsolatban találhatóak a szakirodalomban. A monográfia tudományos értéke lecsökken e kérdés tanulmányozásának gyenge módszertani megközelítése miatt. Hiszen, a „saját kétnyelvű gyermekkorra” emlékező egyénektől vagy pedig a kétnyelvű személy rokonaitól, ismerőseitől kapott információ darabos, egyoldalú, torzult a felnőttek érzéseinek, tapasztalatainak és tudatának keresztül átszűrt élmények ezek. Ennek kapcsán az anyag értelmezését általánosnak és sematikusnak, néhány tételét pedig szubjektíven elfogultnak és vitathatóknak tartom. Píen tézisei például: a kétnyelvű család a „dráma” forrása, hogy a vegyes családi körülmények között nevelkedő gyermek „komplexusok áldozatai”; hogy a vegyes család nem ad lehetőséget a valódi, kiegyensúlyozott kétnyelvűség kialakulására stb.

Sok ellenpéldát idézhetnék, amely nem igazolja ezeket a feltevéseket.

Mivel ez a bonyolult kérdéskör spekulációra készíthető a gondolkodót, ezért hatványozottan van szükség mélyreható, tudományos, tényleges „gyermeki” anyagon alapuló vizsgálatokra, precíz pszichológiai és szociálpszichológiai módszerek bevonásával. A könyv gyenge pontjai ellenére azonban örülünk megjelenésének és reméljük, hogy ez a téma valóban tudományos igényű és alapos tanulmányozásra ösztönöz. Ezt az utat eddig még nem járták végig e terület kutatói.

JAROVINSZKIJ ALEKSZANDE

Михаил Гапеевич Булахов: Восточнославянские языковеды (Библиографический словарь)

I. Минск 1976. 318. l. II. Минск 1977. 348. l. III. Минск 1978. 383. l.

Napjaink szovjet nyelvészetének egyik sajátos vonása, hogy megnőtt az érdeklődés mind az általános, mind a speciális nyelvtudomány története iránt. Az általános nyelvtudomány történetével nem egy modern szovjet kiadvány foglalkozik (pl. Ф. М. Березин, *История лингвистических учений*, Moszkva 1975, Т. А. Амирова, Б. А. Ольховников, Ю. В. Рождественский, *Очерки по истории лингвистики* Moszkva 1979, *История лингвистических учений (Древний мир)* под редакцией А. В. Десницкой, С. Д. Кацнельсон Leningrád 1980, stb.). A nyelvtudomány oroszországi történetének feldolgozása szempontjából különös érdeklődésre tarthatnak számot F. М. Березин terjedelmes monográfiái, amelyekben főleg a modern nyelvészeti irányok oroszországi gyökereire mutat rá (Ф. М. Березин, *Очерки по истории языкознания в России*. Moszkva 1968, *Русское языкознание конца XIX — начала XX вв.* Moszkva 1976). De az egyes speciális nyelvtudományi területek történetének feldolgozása is folyamatban van. Példaként említjük meg a szlavisztika története 1917-ig tartó szakaszának alapos feldolgozását. (*Славяноведение в дореволюционной России. Ответственный редактор С. Б. Бернштейн*. Moszkva 1979, М. Г. Булахов, *Основные этапы развития славянского языкознания в России (до 1917)*. Методологические проблемы истории славистики. Moszkva 1978). Ezek a magas szakmai színvonalon megírt művek jó áttekintést nyújtanak a nyelvtudomány fejlődéséről, azonban М. Г. Булахов itt ismertetendő könyvének megjelenéséig nem volt egy olyan viszonylag rövid és áttekinthető

segédeszköz, amely alapvető információkat tartalmazott volna az oroszországi nyelvészet jelentős képviselőinek életéről és tevékenységéről. Különösen érezhető volt ez a hiány a felsőoktatásban, ahol gyakran kellett kitérni az előadásokban említett nyelvészek életére és tevékenységére. Ez pedig a mindig szorító időhiány miatt értékes percekot vett el az előadástól.

Ezt a tudományosan és a pedagógiai gyakorlatban is érezhető hiányt pótolja a minszki egyetem professzorának, az ismert szovjet tudománytörténésznek, M. G. Bula-hovnak alább ismertetendő könyve.

A szerző célja az, hogy tájékoztató, információ jellegű munkát adjon olvasói kezébe, amelyben az oroszországi, ill. szovjetunióbeli nyelvészeti eredményekkel ismerteti meg az olvasókat. E gyakorlati céltól vezetve a szerző anyagát életrajzi szótár formájában dolgozza fel. Mielőtt a szótár ismertetésére rátérnénk, tisztázni kell egy kétértelműséget, amely a mű címéből ered. Ugyanis Bula-hov szótárának címe kétféleképpen is érthető:

1. Olyan keleti szláv (orosz, ukrán, belorusz) szakemberek életrajza, akik a nyelvtudomány valamely részterületét, illetve a vele kapcsolatos diszciplínákat művelték.

2. Olyan keleti szláv (orosz, ukrán, belorusz) szakemberek életrajzi lexikonja, akik valamely keleti szláv nyelv vagy a keleti szláv nyelvek (orosz, ukrán, belorusz) tanulmányozásában vagy oktatásában tündek ki.

Csak a szótár részletes tanulmányozása vezet e kétértelműség feloldásához, Bula-hov elsősorban a keleti szláv eredetű általános nyelvészekkel, ill. a szláv filológia valamely részterületével foglalkozó szakembereknek életrajzát és munkásságát ismerteti, akik Oroszországban, ill. a Szovjetunióban működtek a 16. században élt M. Smotryckijtól kezdve napjaink keleti szláv nyelvészeivel bezárólag. Azonban a szerző nem híz meg merev földrajzi határokat. Eljárásának illusztrálására két nevet említünk meg: V. Jagic'ét és N. Trubeckojét. A neves horvát szlavista hosszú és gyümölcsöző életéből mindössze 8 évet töltött Oroszországban, de olyan hatást gyakorolt a szláv filológia ottani sorsára, hogy tevékenysége megemlézése nélkül aligha alkothatnánk helyes képet a szlavisztika oroszországi történetéről. Ellenpéldaként az ismert bécsi szlavistát, N. Trubeckojt kell megemléstünk, aki nyelvészeti felkészültségét Moszkvában szerezte az ún. moszkvai iskolához tartozó professzoroktól.

Hasonló a helyzet néhány kiváló nyelvész nemzeti hovatarozásával is. Így például J. N. Baudouin de Courtenay nemcsak az oroszországi, de a lengyel nyelvészet büszkesége is, bár alkotói élete nagy részét Oroszországban élte le.

Bula-hov eljárása lehetővé teszi, hogy minél teljesebb képet kapjunk a keleti szláv nyelvészet történetéről és külföldi kapcsolatairól, hatásáról.

Az ismertetendő mű 3 kötetében 344 nyelvész és nyelvpedagógus életét és tevékenységét ismerteti a szerző. Az I. kötetben 123 nyelvész, irodalmár, pedagógus adatait olvashatjuk, akik a 19. sz. végéig, ill. a 20. sz. elejéig fejtették ki tudományos tevékenységüket. E korszak képe meglehetősen tarka, hiszen a szerzetes Smotryckijtól kezdve olyan nevekkel találkozhatunk itt, mint A. S. Siskov, a maradi nyelvűművelő admirális, vagy V. I. Dalj', a nagy orosz nyelvjárás-kutató, aki foglalkozására nézve orvos volt. A II-III. kötet a 20. század elejétől követi nyomon a nyelvészeti kutatásokat egészen napjainkig. Azonban az időhatárok itt sem merevek, hiszen az oroszországi nyelvtudomány olyan klasszikus személyiségei, mint A. I. Sobolevskij, A. A. Šahmatov, vagy J. Baudouin de Courtenay az I. kötetbe kerültek, bár tevékenységük a XX. századra is áttért. Természetesen az e két kötetben ismertetett 170 filológus között már aligha találkozhatunk nyelvészet iránt érdeklődő orvosokkal, botanikusokkal, ami jól szemlélteti a filológia őnálló tudománnyá való szerveződését. Igaz, kivétel itt is akad, mert az egyik legjelesebb őszláv nyelvemlék publikáló, akinek életrajza jóformán teljesen ismeretlen még ma is, az a S. Severjanov, aki tűzértiszt volt képzettségét tekintve. Bula-hov ábécé sorrendben csoportosítja anyagát. Teljes életrajzi képet rajzol — ha ez elérhető — a felsorolt nyelvészekről. Majd részletesen ismerteti és értékeli munkásságukat. Megadja az ismertetett művek pontos bibliográfiai adatait és kritikai szempontból ismerteti a fontosabb megállapításokat. Végül részletes bibliográfiát ad a tárgyalta szerzőre vonatkozólag.

Mindez igen nagy előkészítő munkát és alapos felkészültséget igényel, viszont ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeképpen sikerül pontos és részletes, kritikailag méltatott képet kapni egy-egy keleti szláv filológus életéről és tudományos tevékenységéről.

Úgy gondoljuk, hasznos lesz megemléteni néhány olyan nyelvész nevét, akit a magyar olvasó ismer, de talán mégsem ismer teljesen. Az olyan nagy iskola-alapító tudós egyéniségek mellett, mint F. F. Fortunatov, A. I. Potebn'a, vagy J. N. Baudouin de Courtenay, olyan kitűnő nyelvészek portréival találkozhatunk, mint Je. D. Polivanov, vagy a méltatlanul elfeledett N. I. Kruševskij, vagy a kitűnő fonetikus A. I. Tomson és a

hazánkban csak a ruszisták és orientalisták által ismert F. H. Korš, akinek mondattani nézetei ma is érdeklődésre tartanak számot.

Igaz, az ismertetendő mű célja a keleti szláv általános nyelvészek és szlavisták bemutatása, mégis más szakterületek kutatóinak nevével is gyakran találkozunk: elég itt a kitűnő oszétológus Vs. F. Miller, az iskolát teremtő klasszika-filológus M. M. Pokrovskij és a sinológusként is kiváló fent is említett Polivanov nevét megemlítenünk.

Az egyes nyelvészek méltatásának pozitívuma, hogy széleskörű tudományos képet kaphatunk róluk. Ez annak köszönhető, hogy a szerző nemcsak az egyes kutatóknak a nyelvészeti tevékenységét veszi figyelembe, hanem kitér más területeken elért eredményekre is. Így megtudhatjuk, hogy az iranista és folklór kutató V. F. Miller a finn és orosz éposz kölcsönhatását is vizsgálta. Az iranista F. Je. Korš az orosz népi, ill. a szláv verselés tanulmányozása terén is jelentős eredményeket ért el. Hasonló információkat találhatunk A. A. Potebn'áról, aki az utóbbi időben nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomelméleti és néprajzi tevékenységéért is egyre inkább a kutatás központjába kerül.

Bulahov szótárában az orosz-szovjet finnugrisztika néhány művelőjéről is tájékozódhatunk. D. V. Bubrih mellett, aki a szovjet finnugor kutatások megalapítója volt, a szakma olyan hazánkban kevésbé ismert művelőjéről olvashatunk, mint F. A. Jakubinkaja — Lemberg, a leningrádi egyetem professzora, aki az észt és finn nyelv tanulmányozása terén tűnt ki. Ebből a szempontból figyelmet érdemel A. I. Popov, az ismert leningrádi polihisztor (matematikus, etnográfus és történész) munkássága is, aki a balti-finn szótörténet jelentős művelője volt, akinek egyes megállapításai gyakran váltak tudományos viták forrásává. Hasonló a helyzet az eddig főleg szlavistaként számon tartott A. L. Pogodin esetében is, aki 320 északorosz nyelvjárású lexeméről mutatta ki a finn eredetet, meghatározva átvételük helyét és idejét. De utal Bulahov a híres bécsi fonológusnak, N. Trubeckojnak a mordvin fonológiai rendszerrel foglalkozó munkásságára is.

Érdekes, hogy a felsorolt finnugor nyelvekkel foglalkozó keleti szláv nyelvészek az indoeurópai, ill. szláv nyelvészettől jutottak el a finnugor nyelvészethez. Ez mutatis mutandis Trubeckojra is érvényes, akit fonológiai érdeklődése irányított az indoeurópai nyelvcsaládon kívüli nyelvek tanulmányozására.

Itt említjük meg, hogy az ismertetendő műben olyan nyelvészekről is olvashatunk, akiket a magyarországi nyelvtudomány is számon tart. LutsKay Mihályra és Csopey Lászlóra gondolunk itt. LutsKay Grammatica — Slavo-Ruthena (Buda 1830) nyelvtana az első nyomtatott keleti szláv dialektológiai mű. Csopey nemcsak orosz — magyar szótárt adott ki Budapesten, hanem az ukrán — magyar kapcsolatok úttörő kutatója is volt.

A tudománytörténeti összefoglalásokkal kapcsolatban kettős igény jelentkezik. Az első esetben szintézist és további kutatások bizonyos programját várjuk a szerzőktől. A másodikban az ismeretterjesztést kérjük számon. Bulahov könyve elsősorban ismeretterjesztő, ismeretközli mű, amelynek alapján meghatározott kép bontakozik ki előttünk a keleti szláv nyelvészet történetéről, módszereiről és probléméiről. Azonban szótárszerű jellegénél fogva mégis elsősorban ismeretterjesztő munka e fogalom jó értelmében. Bulahov könyve lelkiismeretes, jól áttekinthető, gazdag anyagot, jó bibliográfiát tartalmaz, valóban hézagpótló mű, amelyet mind a kutatómunkában, mind a felsőoktatásban kitűnően lehet használni nemcsak a szlavisztikának, de más diszciplínák szakembereinek, ill. jövőendő szakembereinek is. Nem kevésbé hasznos a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatóknak, akik egy-egy nyelvész tevékenységéről szinte teljes képet nyerhetnek az egyes szócikkek alapján.

A magyar olvasó néhány esetben kiegészítheti, főleg bibliográfiai adattal Bulahov könyvét.

A. A. Šahmatovról írva a szerző megemlíti azt a nemzetközi mértékben is jelentős tudományszervezői tevékenységet, amelyet levelezése révén folytatott e kiváló tudós. Kevésbé ismert, hogy Šahmatovval élénk levelezésben volt a tudományos magyar szlavisztika megteremtője Asbóth Oszkár is, akit igen jó kapcsolatok fűztek Šahmatovhoz.

Ami a bibliográfiát illeti megjegyezzük, hogy az ismert leningrádi ruszista M. A. Sokolova néhány dolgozata Magyarországon is megjelent (Церковнославянизмы и русский литературный язык. Dissertationes Slavicae IV. Szeged 1966. 3 — 7. К истории разработки русского языка в советский период и перспективы дальнейшей работы. Dissertationes Slavicae V. Szeged 1967. 3 — 8).

Hasonlóképpen kiegészíthetjük az A. Potebn'ara vonatkozó szovjet szakirodalmat N. A. Meščerskij leningrádi professzor publikációjának adataival: Н. А. Мещерский, Александр Афанасьевич Потебня. Dissertationes Slavicae IX — X. Szeged 1975. 85 — 114.

Csopey László életrajzi adatait pótolhatjuk születési és halála évének és helyének pontos közlésével a Magyar Életrajzi Lexikon alapján (Ramocsháza, 1856. okt. 1. — Budapest, 1934. jún. 23.). Bulahov bibliográfiájából hiányzik Csopeynek a kárpátukrán

dialektusok magyar elemeiről írt alapvető dolgozatának címe is (Magyar szók a rutén nyelvben. NyK 16. 270–294).

Bulahov itt ismertetett művét örömmel ajánljuk a magyar szakembereknek, akik hasznos és gazdag tájékoztatásra találnak ebben a jól elgondolt, értékes és magas színvonalon megvalósított tudománytörténeti szótárban.

H. TÓTH IMRE

Hermann Amborn—Gunter Minker—Hans-Jürgen Sasse: Das Dullay. Materialien zu einer ostkuschtischen Sprachgruppe

Band 6, Kölner Beiträge zur Afrikanistik. Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1980. 285 l. + 9 ábra

Interdiszciplináris együttműködés eredménye ez a könyv. Az eddig legkevesbé ismert alcsoportja a keletkusitának, a valamivel több mint 30 000 ember beszélte dulláj (dullay) nyelvjárás csoport (eddig a „werizoid” elnevezés volt használatos) nyeri el végre méltó helyét az irodalomban. A H. Amborn és G. Minker által 1973–75-ben dél-Etiópiában összegyűjtött anyagot az alfabetikus sorrend önkényességei miatt csak harmadik szerzőnek feltüntetett H. J. Sasse dolgozta fel nyelvészetiileg, így a kötet legnagyobb része elsősorban az ő munkája.

Az első fejezet történelmi és etnográfiai bevezetéssel szolgál (13–54). Az eddigi (gyér) kutatások összefoglalása, a belső nyelvjárási felosztás és a dulláj helyzete a keletkusitán belül képezi a második fejezetet (55–65).

A harmadik, legfontosabb fejezet (66–125) nyújt általános összehasonlító leírást a dulláj dialektusokról. Nehéz világos határokat vonni közöttük. Három nagyobb egységnek szentelnek a szerzők különösebb figyelmet: a maguk-gyűjtötte harszo-dobásze (harso-dobase) kontinuum, a szintén saját gollango anyag időnként P. Blacktól származó gawwada adatokkal kiegészítve, végül csak az E. Haberland által közölt korlátolt mennyiségű anyag alapján, camaj (tsamay). Szövegszemelvények sorközi morfématikus fordítással: négy dobásze és egy gollango szöveg, teszük ki a negyedik fejezetet (126–145). Az ötödik fejezet (146–282) szöszedeket tartalmaz: harszo/dobásze-német, gollango-német és német-dulláj (a rendelkezésre álló adatok összegezésével).

E rövid áttekintés keretén belül csak a nyelvi anyagról teszük néhány megjegyzést. Nem térek ki a csak kusita specialisták számára érdekes részletek bemutatására. Néhány jelenség, például a fókuszrendszer, ismertetése viszont hasznos lehet a magyar nyelvész-olvasónak is.

Lexikális szempontok arra a következtetésre juttatják a szerzőket, hogy a dulláj kivülesik a már elfogadott Magasföldi és Alacsonyvidéki Keleti Kusita kettős felosztásán (63–65). Azonban ha egyéb kritériumokat is figyelembe veszünk, az utóbbi csoporthoz való sorolás meggyőzőnek tűnik: az igei előrag rendszer, az alanyi fókusz utáni ragozatlan ige, emellett szóló izoglosszák.

A leírásban többször esik szó eddig publikált vagy kéziratként terjesztett munkáiról. Elsietett bemutatásokat helyesbít a jelenlegi részletesebb taglalás. Az allofónika részletes ismertetése a régebbi tévedéseket érthetővé teszi. Ugyanaz a fonéma: /d'/ jelentkezhetik implozív, előglottalizált és retroflex realizációkban (68). Érdekes módon, nemcsak a magánhangzó és egyéb mássalhangzó közötti (a paradigma más tagjainál világosan megjelölő) és asszimilálódik az előző magánhangzóhoz (azaz eltűnik és a magánhangzó meghosszabbodik), hanem d' is: /kod'+na/ → kóna 'tenni fog'. Másfajta asszimiláció révén a gégezárhang is megkettőződhet. Dallamhangsúly kizárólag a morfológia keretén belül releváns (74).

A szórend kötött SOV (78), de a névszói csoporton belül mellék- és számnevek és birtokos jelzők a főnév mögé kerülnek (79). Határozott tárgynak -n végződése lehet (pontos feltételeket nem ad a leírás), ilyen végződéssel, topik szerepében, megelőzheti az alanyt is (80).

Különösen érdekes a fókuszrendszer, de, hozzáteendő, lényegében azonos több alacsonyvidéki keletkusita nyelvvel. A jelen leírásban is találkozunk azzal a megállapítással, hogy az a semleges mondatszerkezet, amelyik igefókuszos (80). Ez indokolatlan és félrevezető. Az igtét a leírók, és ebben Sasse csak esatlakozik elődeihez, azért nyilvánítják fókuszosnak, mert a semleges szerkezetekben előrangrendszerrel van ellátva, amely

alany-fókusz esetén nem jelentkezik, pl. gollango *ato ay-yiisi* 'te eszel' (pref. áC-), de *ato yi'i* 't e eszel' (kiemelt alany). Nyilvánvaló, hogy az utóbbi esetben az alanyt azért tekintjük fókuszosnak, mert a szövegösszefüggésben kiemelt fontosságú, tehát értelmileg jelentős a fókusz fogalma. Az igét pusztán morfológiája miatt fókuszosnak minősíteni egyrészt következetlenség, másrészt az ilyen megközelítés elfelejti a kutatóval, hogy azt is meg kellene vizsgálni, hogy ezek a nyelvek ismerik-e az (értelmileg is jelentős) fókusz-fókusztalanság kettőségét az igénél, mint a magyar: (*te*) *e s z e l* ' (ez most a feladatod ...). Ezenkívül azt sem szabad elfelejteni, hogy a fókusz-jelnek nyilvánított előragok bővítményi fókusz esetén szintén szükségesek (lásd lentebb). Megint más kérdés az, hogy mi közik van az előragoknak eredetileg ige-fókusz kifejező morfémákhoz a diakronia szintjén. A somáli néhány közeli rokonában: *rendille*, *boni*, az ilyen előragok kimutathatóan ilyen eredetűek, de szinkronikusan nem ez a szerepük, kötelezővé váltak. A dulláj előragok eredete kevésbé világos, de akármi is a válasz a történeti kérdésre, jelenlegi előfordulásuk nem tölt be semmilyen önálló szerepet. Részai a főmondati ragozásnak (l. lentebb). Csak annyit mondhatunk róluk, hogy alany-fókusz esetén nem jelennek meg, de ez sem teljesen helyes ábrázolása a helyzetnek, mert nem ez az egyetlen változás az ilyen szerkezetben szereplő igénél.

E félrevezető rendszeren belül következetesen, az alany-fókusz leírása „ θ -fókusz alcím alatt található (81), mivel mind az alany, mind az ige jelöletlen. A somáliban, alany-fókusz esetén az ige a szokásos hat különböző alakot tartalmazó paradigma helyett egy csak négytagú paradigmát használ. Oromóban viszont egy változatlan igealak, amely másutt az egyes-szám harmadik személy hímnemének szerepét tölti be, az egyedüli lehetőség minden személyű vagy számú fókuszos alany után. A dullájban is ugyanez a helyzet, azzal a kivétellel, hogy a többes számot, fakultatíve, szintén ki lehet fejezni (másutt harmadik személyű többes számként működő igealakkal). Fókuszos bővítvány esetén, a „*k*-fókusz” használatos (82). A fókuszos elem többnyire az ige elé kerül (amely megtartja előragját) és vagy egy *-kka* rag követi, vagy az előraghoz tapad egy *k*- prefixum: *yóho-kka u-šóqi* = *yóho k+u-šóqi* 'e n g e m ütött meg' (*u*- hímnemű előrag).

Jelenleg folyó kutatások szerint úgy tűnik, hogy a somáliban az alany-fókusz funkciója keveredett a topikéval, azaz alanyváltás (topikváltás) esetén is használatos. A dullájban ez még világosabb. A θ -fókusz elsődleges szerepe az „új alany” jelölése. Kiemelő (azaz igazi) fókusz kifejezésére a *k*-fókusz alkalmas alany esetén is (de az igét ilyenkor sem ragozzák) (82). A magyar anyanyelvű számára nem meglepő, hogy a kérdőnévmások kötelezően fókuszban jelennek meg, még egy általánosabb keletkusi jelenség.

Egy ritkább, *t*-fókuszhoz hívtat szerkezet (83) fordul elő előbb említett elemmel való kontraszt vagy előző, hasonló jellegű információjú elemhez való hozzáadás esetén (ilyenkor többnyire 'is'-sel fordítható). Formailag, vagy *-ta* utórag, vagy az igei előragot megelőző *t*-fejez ki. Ez a megkülönböztetés, fókusz és kontraszt, sem ismeretlen a magyarban, bár más, prozódiai eszközök fejezik ki.

Amikor egy nem-tárgyi bővítvány *k*-fókuszban áll, fakultatíve a tárgy az ige és annak előragja közé ékelődhet (84–85), pl. dobásze: alapforma *pogolho settée-nu-kka maarakkó kúmma u-tééhi* 'főpap lány-nak-Foc. üsző fekete pref.-adott' (itt a fókuszos elem nem közvetlenül az ige előtt áll), vagy, inkorporációval, *pogolho settée-nu k+u-maarakkó kúmma tééhi* 'főpap lány-nak Foc+pref.-üsző fekete adott', mindkét szerkezet (vagy a S-O-DatFoc-V változata az elsőnek) ugyanazt jelenti; 'A főpap a l á n y n a k adott egy fekete üszőt'. Szintén megemlítendő, hogy részeshatározóval együtt előforduló tárgy fókuszálása esetén, a részeshatározói rag az ige és előragja közé is beékelődhet (fakultatíve, 84): *pogolho setté maarakkó kúmma k+u-nú-tééhi* 'főpap lány üsző fekete Foc.+pref.-Dat.-adott', azaz 'A főpap a lánynak fekete üszőt adott'. Általános nyelvészetileg ennek a szerkezetnek az az érdekessége, hogy valószínűleg egyik megnyilvánulása annak a tendenciának, amely sok egymástól független nyelvben, különböző eljárásokhoz folyamodva, a részeshatározót formailag jelöletlen és helyzetileg a tárgyat megelőzővé teszi. Az angolban (indonézben stb.), elég a szórendet megváltoztatni, a részes-rag kiesik: *John gave the book to Mary* → *John gave Mary the book*. Szuahéliban (nahuatlban, bizonyos mértékig arabban) igei deriváció is közbelép, az ún. 'applikatív' forma szükséges: *niimvandika barua kwa Ali* 'irtam levél Dat. Ali' → *niimvandikia Ali barua*, ahol az ige *-ia* végződést kap (amely persze más funkciókat is elláthat), és a részes bővítvány, *kwa* '-nak' prepozícióját feladva, a tárgy elé kerül. A fenti dobásze szerkezet az utóbbi típus analitikusabb változata, a részes bővítvány maga jelöletlen, de az ige jelzi, hogy mi a funkciója.

Eddigiekben részeshatározóról (datívusról) beszéltem. A leírásban a *-nú* rag a „benefaktív” elnevezést kapta (89 és másutt). A datívusz és benefaktívusz közötti határ nyelvenként különbözők. Itt azonban csak egyfajta ilyen esetről értesülünk, *-nú* jelenik

meg az 'ad' ige részes bővítményével is, így, bár ez végülis izlés dolga, én szívesebben használnám itt a Dat. megjelölést.

Azt olvassuk, hogy a dullájban nincs külön lexikális melléknévi kategória (92). Névszók és vonatkozó igealakok látják el a minősítés szerepét. Azonban a leírás alapján arra gyanakodhat az olvasó, hogy a „tulajdonító” névszó valójában igazi melléknév. A tulajdonképpeni megkötés csak annyi, hogy az ilyen melléknév kizárólag állítmány szerepben jelenhet meg (ugyanaz áll a szomáli melléknévek többségére, bár nem egészen), tehát *qawhó makakkó* 'rossz ember' szerkezetileg 'ember [aki] rossz', aszindetikus vonatkozó szerkezetben, nempedig 'ember [aki] rosszság'. De még ennek a bizonyítására is több érvre lenne szükség. A szerzők maguk mutatnak rá arra, hogy a birtokos-vonatkozó kötőszó *hú* itt elfogadhatatlan. Igaz ugyan, hogy rövid vonatkozó mellékmondatoknál általában elegendhető a kötőszó, tehát nem ismeretlen az aszindetikus szerkezet, de igazi mellékmondatoknál nem tilos: dobásze *qawhó hú ókáyí* = *qawhó ókáyí* 'az ember, aki jött'. Így lehetséges végülis, hogy *makakkó* (nőnem *makatté* gollangóban és *makáčé* harszoban és dobászéban) nemcsak, hogy igazi melléknév, hanem nincs is szükség állítmányinak minősíteni szinkronikusan. Tipológiailag zavaró, hogy helye a névszó után van, ennek történelmi magyarázata minden bizonnyal abban rejlik, hogy a szerkezet eredetileg valóban aszindetikus vonatkozó volt, de leíró szempontból ez, amennyire látom, már nem áll.

Névmási bővítmények közül a tárgy és a részes eset jelenik meg ragként az igei előrag és az ige közé beékelve. Formailag a kettő csak a harmadik személyben különbözik. Másunnan is jól ismert rendszer.

Az ige morfológiája (107sq) olyan mint a többi kusita nyelvben: a főmondatbeli és mellékmondatbeli igeik végződésben különböznek, a tagadást is az ige morfológiája fejezi ki. A mellékmondatbeli igeik nem kapnak előragot. Az igező utolsó magánhangzójának megkettőzése fejezi ki a cselekvés csak egy ízben való végrehajtását (117). Itt is találunk kettős műveltetést: *hol-* 'visszatér', *hol-as-* 'visszaad (~-juttat)', *hol-sas-* 'visszaadat'.

A kérdőnévmások helyzete a mondatban ugyanolyan, mint a funkcionálisan megfelelő névszóé (125), de kötelezően fókuszosak.

Elmondhatjuk, hogy e könyv megjelenése jelentős mértékben gazdagította a kusita nyelvek ismeretét. Ami bíráló megjegyzést felhoztam, korántsem értelemzavaró hiba kimutatása volt, hanem viszonylag jelentéktelen, elvi jellegű nézeteltérések kifejezése. Sasse sokoldalú nyelvész, kutatása sok nyelvre kiterjed (többek között az albánra is) és a dulláj anyag feldolgozásában kiváló munkát végzett.

HETZRON RÓBERT

Sándor Rot: Old English

Tankönyvkiadó, Budapest 1982. 608 c.

Подготовка филолога предполагает — наряду с изучением студентами общих теоретических курсов — прохождение специальных курсов и семинаров, цель которых — углубить теоретическую подготовку будущего специалиста в определенной области филологической науки, ввести его в проблематику современного состояния соответствующей отрасли знания, помочь ему выработать навыки самостоятельного филологического исследования. Обеспечение учебной литературой этой стороны подготовки филологов-германистов нельзя признать удовлетворяющим. Число учебных пособий для спецкурсов и спецсеминаров, в частности, по лингвистическому циклу дисциплин удручающе мало, они не всегда современны по проблематике и научным идеям, нередко являются по существу монографиями. Существенную лакуну в этой части учебной литературы заполняет рецензируемая книга. Книга сочетает фундаментальное описание строя древнеанглийского языка с материалом чисто учебного характера.

Дадим краткую характеристику указанным двум сторонам книги.

В теоретической части пособия описание древнеанглийского языка предваряется сжатым, по весьма информативным описанием особенностей индоевропейского языко-новы, общегерманского языка. Этот сложный и по своей природе и состоянию научной разработки материал дается в доступном для студента-старшекурсника изложении, конкретен. Автор охватывает все области системы языка, включая и такую сферу, мало исследованную в силу трудностей реконструкции, как синтаксис. На уровне современных зна-

ний излагаются вслед за этим особенности древнеанглийского языка: фонология, морфология и синтаксис, словообразование, словарный состав.

Читатель составил бы правильное представление о книге, если бы из сказанного заключил, что основное достоинство теоретической части в том, что она является собой квалифицированно составленный компендиум сведений по древнеанглийскому языку и о его генетических предшественниках. Ш. Рот углубляет и обогащает рассмотрение материала, в ряде случаев заполняет соответствующие лакуны в научной литературе собственными наблюдениями и обобщениями. Новизной отличается, например, синтаксический раздел древнеанглийской части книги, где устанавливается набор элементарных предложенческих структур, в описании составляющих предложения успешно используется признак структурной обязательности/ факультативности, дается детальное описание семантики падежей и др. Интересно предложенное автором функционально ориентированное описание древнеанглийской системы аффиксов и мн. др.

Теоретическая часть читается с интересом, потому что это не собрание парадигм и правил, как нередко выглядят исторические грамматики, а увлеченно написанное описание основ строя древнеанглийского языка, дающее пищу для размышления и поисков решений. Она вводит читателя в научный концептуальный аппарат диахронических исследований, современную научную литературу предмета (для германистов других стран, в частности, будет интересно узнать о германистах-соотечественниках автора). Трудность решения стоявших перед автором задач становится очевидной, если указать еще на то, что древнеанглийский язык рассматривается в пособии как динамичная, развивающаяся, функционально дифференцированная система.

Столь же обстоятельна собственно учебная часть книги. Она содержит Хрестоматию с отрывками из произведений различных жанров, охватывающих период от 7 до 11 вв., в каждом случае с авторской вводящей статьей и примечаниями, Словарь и Упражнения (с ключами). Заключает книгу список рекомендуемой литературы.

Наши критические замечания касаются главным образом отдельных неточностей, которые легко могут быть устранены автором при переиздании книги в ВНР или за рубежом.

Ряд терминов используемых в книге, можно ожидать, окажутся незнакомыми студенту и потому требуют разъяснения (например, *microisogloss*, *macroisogloss*, *monoseme*, *quanting*, *code-switching*, *protection*, *oriented/non-oriented*). Приведенное на с. 59 имя обычно передается как *Busbeque*. К стр. 61 — сегодня, после поразительной находки в Шпеере, объем готской библии составляет 188 страниц. Что означают две звездочки, сопровождающие *ǣr* (стр. 245)? Вопреки утверждению на стр. 366, британский археолог Френкс стал обладателем шкатулки, носящей сегодня его имя, не при раскопках, а приобрел ее из частной коллекции. (ср. R. W. Elliott. *Runes*. Manchester: Univ. Press, 1963. 96—97). Вряд ли можно рассматривать количественную ограниченность и непродуктивность сильных глаголов в древнеанглийском как результат исчерпания возможностей аблаута (стр. 214—215). Причина, видимо, — в другом: в фонетической множественности маркеров формы, как следствие, утрате первоначального ясного соответствия между (фонетической) формой и содержанием, в развитии лексической «привязанности» показателя. И как перспективная противоположность — агглютинативность, независимость от лексического содержания глаголов претарительного показателя у слабых глаголов.

Пособие прекрасно издано. Можно отметить лишь отдельные несовершенства: потерялась часть текста между стр. 67 и 68, опечатки на стр. 79 (*ewer* вм. *ever*), с. 241 (ряд ошибок, допущенных при наборе готских глагольных форм). Почему автор и редактор предпочли передачу готского глухого межзубного щелевого через *th* вместо *þ*? Нельзя признать удачным, особенно при описании фонологического материала, использование косых скобок в качестве показателей членения текста. /a/, /b/ и под. ассоциируются с обозначением фонем.

В заключение следует еще подчеркнуть, что пособие Ш. Рота *Old English*, современное по идейно-теоретическому содержанию и методической обработке материала, создает хорошую основу для продвинутого изучения предмета. Оно представляет интерес для лиц, ведущих исследовательскую работу по проблемам древнеанглийского языка.

Почепцов Г. Г.

Dieter Flader—Ruth Wodak-Leodolter (szerk.): *Therapeutische Kommunikation*

Ansätze zur Erforschung der Sprache im psychoanalytischen Prozeß. Scriptor Verlag, 1979. 214 l.

A nyelvről mint a pszichoterápia eszközéről szóló tanulmánykötet első szembetűnő jellegzetessége az, hogy, mint a mellékelt életrajzi adatokból kitűnik, szerzői és szerkesztői szinte kivétel nélkül a fiatal nyelvész- és pszichiáternemzedék képviselői. Ez a látszólag mellékes adat sokatmondóvá válik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvre mint a terápia eszközére csak az utóbbi időben terelődött a figyelem. A pszichoanalízis és terápia a kezdetektől fogva alkalmazza a nyelvet a feltárás és gyógyítás folyamatában. Mint Süle Ferenc megállapítja: „A pszichoterápiás történéis lényege a terapeuta és a beteg közti bonyolult kommunikáció, mely a beteg interperszonális rendszerében rekonstruktív folyamatot hoz létre” (A pszichoterápia alapfogalmai. Első rész. Fővárosi Pszichoterápiás Központ. Budapest 1975. 8).

Az utóbbi időben a pszichiátriai gyakorlatban főleg a Carl Rogers-féle non-direktív módszer elterjedése hívta fel a nyelvre mint a terápia eszközére a figyelmet. A verbális pszichoterápiának is nevezett módszer követői annak lényegét így fogalmazzák meg: „E társas interakció és szóbeli kommunikáció célja az, hogy a kliens — bizonyos érzelmi és viselkedési nehézségekkel küzdő s ezeket megszüntetni kívánó egyén — pszichikus szférájában (élménytartalmaiban, beállítódásaiban és viselkedésmódjaiban) változásokat hozzon létre” (Reinhard Tausch, Verbális pszichoterápia. In: Pszichoterápia. Szerk. Buda Béla. Gondolat Kiadó, Budapest 1981. 197).

A nyelvészek érdeklődését a terápiás célokat szolgáló beszélgetés elsősorban mint sajátos párbeszéd-műfaj ragadta meg. 1977-ben jelent meg a terápiás célú beszélgetés nyelvészeti megközelítésének egyik alapműve (W. Labov—D. Fanshel, *Therapeutic Discourse. Psychotherapy as Conversation*. New York). Ez a mű is tükrözi az etnometodológiai iskolától kapott módszertani indíttatást, amely a 70-es években a Német Szövetségi Köztársaságban folyó szociolingvisztikai kutatásokra is rányomta bélyegét.

Az etnometodológiai iskola tagjai (az elnevezés Harold Garfinkeltől származik) fő céljuknak a mindennapi életben követett szabályok feltárását tekintették. A társadalmi cselekvés megfigyelése érdekében alkalmazta először Sacks és Schegloff a magnetonra, majd videomagnetonra vett párbeszéd elemzésének módszerét. Ezt a módszert nem a nyelvészet iránti érdeklődésből választották, hanem egyszerűen azért, mert a mindennapi beszélgetés az emberi interakció jól körülhatárolható, megfigyelhető és leírható egységnek látszott. Az általuk alkalmazott konverzációanalízis megfelelő volt a párbeszédnek kisebb egységeinek leírására, s néhány általános jellemzőjének csoportosítására is. A szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai megközelítés, mint e kötet tanulmányai is mutatják, a konverzációanalízist mint módszert arra használja, hogy bizonyos társadalmi helyzetek nyelvi jellemzőit megragadja, s egyben kísérletet tegyen arra is, hogy jó, követhető stratégiákat hámozzon ki az összegyűjtött anyagból.

A kötet tanulmányaiban a leírás tárgya a terápiás szituáció. Az egyes írások azonban alapvetően különböznek egymástól a megvizsgált szituációk jellegében is (klasszikus pszichoanalízis, családterápia, csoportterápia, Bálint-csoport), s a leírás módja sem azonos. A tanulmányok színvonala sem egyenletes.

A kötet legjobb tanulmányai közé tartozik Dieter Flader írása (*Techniken der Verstehenssteuerung im psychoanalytischen Diskurs*). A szerző a megértés folyamatát vizsgálja a pszichoanalitikus helyzetben. Abból a sajátos vonásból indul ki, hogy az orvos és a páciens beszélgetésének célja — más párbeszéd-műfajokkal ellentétben — éppen „az önreflexió megindítása” (Jürgen Habermas, *Erkenntnis und Interesse*² Suhrkamp 1973. 306). Az elemzésre kiválasztott beszélgetésrészlet világosan tükrözi a páciens elzárkózását. Ennek az elzárkózásnak okát próbálja feltárni az analitikus. Következésképpen kitér az elől, hogy a páciens megnyilvánulásait a mindennapi helyzetekben szokásos illokúciós aktusokként értelmezze. A páciens többé-kevésbé követi az analízis alapszabályát a beszélgetésben, tehát megpróbálja vágyait, érzelmeit az analitikus elé tárni, így azt a kényelmetlen, feszengő érzést is, amelyet a szokatlan helyzet kelt benne, ugyanakkor igyekszik a beszélgetést a mindennapi dialógusokhoz hasonlóan alakítani. „*Kényelmetlen nekem itt*” — mondja. Az analitikus viszontkérdése: „*Mi vagy miért?* Ennek kétértelműsége nyilvánvaló. Felfogható úgy, hogy az analitikus akceptálja a páciens kérését a helyzet megváltoztatására, csak további információkat kér a teljesítés módjára vonatkozólag. A másik értelmezési lehetőség az, hogy az analitikus a páciens pillanatnyi érzelmi állapotát, a helyzethez, s az analitikushoz való érzéseit kívánja feltárni. A beszélgetés

további menetének vizsgálata egyértelművé teszi az analitikusnak a második értelmezés szerinti szándékát. A szerző feltárja az analitikus neutrális reagálási módját, amellyel fenntartja az analitikus szituációt, s megakadályozza, hogy az — a páciens szándékának megfelelően — átalakuljon egy megszokottabb vendéglátó—vendég kapcsolattá.

Hasonló elemzést alkalmaz Senta Troemel-Ploetz egy családterápia döntő mozzanatán. A terápiában részt vevő férj és a terapeuta egy-egy megnyilatkozását magában foglaló beszéd egység döntően változtatja meg a terápia menetét. A terapeuta ezt a hatást azzal éri el, hogy átsztrukturalja a férj megjegyzését. A képmagnóra vett párbeszéd-egység mikroelemzésével sikerül a szerzőnek érzékeltenie az átsztrukturaló technika hatásmechanizmusát. A technika lényege az, hogy a terapeuta, miután a páciens egy embert, eseményt vagy helyzetet a maga szempontjából jellemez, ugyanazt az embert vagy eseményt radikálisan más szempontból világítja meg, de olyan nyelvi formában, mintha csak az előbb hallottakat fogalmazná át. Ennek a technikának a példaként felhozott esetben az az eredménye, hogy a páciens szinte akaratlanul átveszi a terapeuta álláspontját, így alapvető változás indul meg feleségéhez fűződő kapcsolatában.

A kötet nyelvészetiileg különösen érdekes tanulmánya Gerd Lange és Jutta Gutwinski írása, amely egy Bálint-csoportban folyó kommunikációt elemez (Sprechstunden-Psychotherapie des Arztes). Mint Paneth Gábor megfogalmazza, „A szorosabb értelemben vett, eredeti Bálint-csoport célja az, hogy a gyakorló körzeti vagy szakorvost képessé tegyék arra: betegének panaszait ne csupán a „felkínált” (esetleg akár organikus) betegség vonatkozásában értékelje, hanem értse meg a panaszokat mint személyes konfliktusok és problémák kifejeződését, továbbá, hogy e megértést terápiásan is ki tudja aknázni” (Magyar Pszichológiai Szemle 1981/3: 231–245).

A csoportban folyó megbeszélések célját Bálint Mihály abban látta, hogy a részt vevő orvosok érzékenységet fokozza a beteg lelki, családi problémái iránt, s ezek megoldásában segítséget adjon nekik. (Vö. Bálint Mihály, Az orvos, a betege és a betegség. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961). A cikk szerzői a különféle beállítódásokat a résztvevők beszédének sajátos felépítésében próbálják megragadni. Az aktuális mondatagolás kategóriái közül a szöveg felépítése szempontjából a téma a fontosabb. A szerzők a tematikus elemek referenciáját vizsgálják két azonos hosszúságú szövegben. A két orvostól származó esetleírás abban különbözik egymástól, hogy az egyikben jóval többször fordul elő a betegre, az orvosra, a beteg családtagjaira utaló nyelvi elem témahelyzetben. A másik szövegben a betegsége utaló elemek szerepelnek gyakran témahelyzetben. A két orvos viszonya a gyógyítási folyamathoz eltérő, mint ezt a közlésegyeségek aktuális mondattagok szerinti elemzése is megerősíti. Az elsőt inkább jellemzi a beteg személyisége, életszférája iránti érdeklődés, a másikat a hagyományos betegséggéközpontú szemlélet. Mindkét szöveget a csoportfoglalkozások megindulásakor vették fel. Ezzel az elemzési módszerrel kimutatható lenne a csoport hatása is a résztvevő orvosok beállítódására.

Klaus Schröter tanulmánya (Einige formale Aspekte des psychoanalytischen Dialogs) a frankfurti Sigmund Freud Intézetben folyó egyik tervmunka bizonyos tapasztalatait közvetíti. A tervmunka célja a társadalmilag hátrányos helyzetű páciensekkel folytatott pszichoanalízis sajátosságainak feltárása. A pszichoanalitikusok páciensei mindig is elsősorban a módosabb és tájékozottabb középosztály tagjaiból verbuválódtak. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó páciensek már tájékozatlanságuk folytán is csalódást éreznek az analitikus helyzetben, ahol „csak beszélni kell”, s úgy érzik, az analitikus nem fogja „meggyógyítani” őket. Az analízis során gyakran félreértik a szándékot, így pl. az értelmezési kísérletet személyes sértésnek, szemrehányásnak fogják fel. A sajátosan aszimmetrikus helyzet zavarja őket, nem tudják, hogyan viselkedjenek, mit várnak tőlük. Az indulatáttétel feltárása azért különösen nehéz az ő esetükben, mert az orvos—beteg viszony természetes aszimmetriáját erősíti a kettejük között fennálló nyilvánvaló társadalmi különbség is.

A társadalom hátrányosabb helyzetű rétegeiből származó páciensek terápiájának nyelvi sajátosságaival foglalkozik Ruth Wodak-Leodolter tanulmánya is (Probleme der Unterschichttherapie. Aspekte einer empirischen Untersuchung therapeutischer Gruppen). A szerző Basil Bernstein egyik feltételezésének igazságát próbálja ellenőrizni. Bernstein kódelmélete alapján kétségbe vonja a pszichoterápia lehetőségét is az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó páciensek esetében. Szerinte, mivel az ilyen páciens csak a korlátozott kódot használja, nem tudja magát a terápiának megfelelő módon kifejezni, s nem tud a kidolgozott kódot alkalmazó terapeutával kapcsolatot találni. Wodak-Leodolter különféle társadalmi rétegekből származó páciensektől közöl beszéd-részleteket. Ezek alapján megállapítja, hogy Bernstein feltételezésével ellentétben az alsóbb társadalmi rétegekből származó személyek is képesek arra, hogy érzéseiket,

helyzetüket nyelvi formába öntsék, s azokat a többiek számára is érthető módon kifejezzék. Megállapítja azt is, hogy éppen ezeknek a pácienseknek az esetében az egyéves csoportmunka jelentős változást idézett elő. Nyelvi megnyilvánulásaikból is érzékelhetően növekedett önállóságuk, ehhez jelentősen hozzájárult a terapeutával kialakított jó kapcsolatuk, melyet nem adakályoztak nyelvhasználati különbségek.

Az előbbiektől abban tér el Hartwig Frankenberg tanulmánya (Gestörte Kommunikation als Reproduktion einer Beziehungsstörung in der Egetherapie), hogy a szerző a nyelvhasználat diagnosztikus jelentőségét elemzi. A terápiában részt vevő házaspár eltorzult kommunikációs szokásaiból (a feleség állandóan szemrehányásokkal árasztja el férjét, aki ezekre mentegetőzéssel, önigazolási kísérletekkel válaszol) próbálja a megromlott családi élet kóros mechanizmusait feltárni. Módszertanilag aligha helyeselhető azonban, hogy a házaspár dialógusának jellemzéséhez az anyagot egye, a terapeutával folytatott hat szem közti beszélgetésből nyeri. A beszélgetésbe a terapeuta is beleszól, állandó jelenléte abból is érezhető, hogy a házasfelek időnként hozzá fordulva harmadik személyben beszélnek egymásról. A módszertani hiba okozza, hogy a szerző az anyagból csak néhány triviális következtetést tud levonni.

Akadnak olyan írások is a kötetben, melyeket nyilvánvalóan az interdiszciplináris divatja ihletett, s a nyelvészeti megközelítés csak külsődleges jegyek megragadásában, felszínes megfigyelésekben mutatkozik meg. Ezek közé tartozik Michael Erb és Clemens Knobloch tanulmánya is (Einige Bestimmungen therapeutischer Kommunikation). Az alkoholisták utógondozásával foglalkozó csoportterápia megfigyelése felszínre hoz ugyan néhány érdekes jelenséget a visszaesés rémével s az alkohol csábításával küzdő páciensek öncsaló beszédstratégiájából, s a csoport ezt akadályozó tevékenységéből, a szerzők azonban mégsem lépnek interdiszciplináris területre.

Gisela Klann tanulmánya (Die Rolle affektiver Prozesse in der Dialogstrukturierung) néhány jó megfigyelése ellenére is a kevésbé sikerült munkák közé tartozik. Ez a módszertani tisztázatlanság következménye. A terápiás dialógus felépítéséről tett néhány általános jellegű megállapítás után a szerző merész esúztatással rátér a mindennapi dialógusok szerkezetének elemzésére, s teszi ezt Bergman Jelenetek egy házasságból című filmjének forgatókönyve alapján. Aligha kell bővebben bizonygatni, hogy Bergman párbeszédei, bármily természetesnek hatnak is, művészi sűrítés eredményei. Így aligha alkalmasak arra, hogy belőlük a mindennapi spontán dialógusokra érvényes következtetéseket vonjunk le.

Az ismertetett tanulmánykötet némelyik írásának empirikus megalapozatlansága, módszertani tisztázatlansága ellenére is érdekes olvasmány a nyelvészet és a pszichiátria, pszichológia művelői számára. Jó példa arra is, hogy igazán gyümölcsöző interdiszciplináris kutatás csak többféle szakma fogékony és sokoldalú képviselőinek csoportmunkája révén valósulhat meg.

HUSZÁR ÁGNES

Válasz Kontra Miklós bírálatára¹

Érthető, hogy Kontra Miklós az USA-ban megszerzett tudásával élve könyvem esetleges hibáira fel kívánja hívni az olvasó figyelmét. A segítő kritika mindig jó célt szolgál, s a pozitívumokat sem hallgatja el a terjedelmi korlátok ellenére.

Az amerikai angol és a brit angol közötti eltérések mennyisége nehezen számlálható elő. Könyvemnek nem is egyfajta monografikus felmérés volt a célja, hanem az angol nyelvi ismeretekkel valamelyest rendelkezők tájékoztatása — népszerű módon — az AA és BA különbségeiről. Az ismeretterjesztő jelleg és a könyv szűkös terjedelme alighanem elkerülte Kontra M. figyelmét. Nyilván ezért hiányolt ismertetése 6. és 7. pontjában néhány apró részletet, amely könyvemről hiányzik. Mellesleg: az itt említett *cock* vulgáris jelentése a BA-ban is él. — Munkám jellegéből következően egyszerűsítésekre van kárhözhatva, ám ez nem a kárleletlenség megnyilvánulása.

Egyébként a Kontra M.-től szóvá tett hiányokat, hibákat nem lehet minden esetben kifogásolni. Például:

1. (i) Nem érzem zavarónak a *father* és *not* szavak magánhangzóinak külön [a:] és <a>-val való jelölését. Az angolul tanuló magyar számára ez célszerűbb. Megjegyzem,

¹ L. Kontra M.: NyK 85: 236—240.

hogy Országh László sem jelöli azonosnak a két hangot (1972. 121), sőt az Oxford American Dictionary sem (1980. ix).

(ii) Az „j”-rel jelölt hang csúcsos zárójelben áll, s jelölési értéke a jelmagyarázatban található. Ugyanez vonatkozik az előbb említett <a> hangra is.

(iii) A *marry*, *Mary* és *merry* szavakra Windsor Lewis nem ad külön amerikai ejtémódot (1972), Kenyon és Knott (1953. 270) a *marry* szót [æ]-vel írja.

(iv) Tény, hogy a [t] és a [d] kihagyása hangsúlyos szótag utáni hangkapcsolatra érvényes: csakugyan hiba, hogy erre nem utaltam.

(v) A *status*, *semi*- és *anti*- szavak [æ]-vel, ill. [ar]-val történő ejtésére vonatkozó megjegyzésében van igazság, azonban Windsor Lewis (1972. 195, 182, 8, ix) ezeket az ejtési variánsokat „not preferred recommendation”-nek minősíti.

2. (i) Nem hiszem, hogy forrásaim feélvezettek volna a *practise*—*practice* alakokat illetően. Ha ui. mindkét írásmód használatos az AA-ban mind főnévi, mind igei szerepben, a BA-ban viszont az írásmód a szófaji megkülönböztetést is tükrözi (úgy, hogy az *s*-szes forma ige, a *c*-vel írt viszont főnév), akkor a BA-tól eltérő használat mégiscsak amerikai sajátosság (vö. Longman Dictionary of Contemporary English 1978. 854). Az OAD (1980. 523) ettől függetlenül csak a *c*-vel írott formákat említi, főnévként, ige-ként egyaránt. Tehát autentikus forrásokban sem egységes a kép.

(ii) A megszólítás után kettőspont csak hivatalos levelezésben van. Nos, könyvem példái is ezt mutatják (30. l.). Baráti levélben egységes levélkezdő formuláról nem nagyon beszélhetünk.

3. (i) Azt, hogy mit értek amerikanizmuson, munkám 49. lapján megírom.

(ii) A *restroom* megvan a könyvben (a 99. lapon).

(iii) Az *Excuse me?* — *Pardon?*, illetve *Excuse me!* — (*I'm*) *sorry!* alakokkal kapcsolatban (l. LDCE 1978. 379) nem értem, miért nem felelnek meg a tényeknek. Ha igaz az, hogy „az amerikai gyakrabban él az előbbi formával, az angol inkább az utóbbit kedveli”, akkor ez megfelel a könyvben foglaltaknak. Számos helyen szerepel a könyvben (pl. 6, 49, 89) az a megjegyzés, hogy az amerikaiak jelölt formák gyakoribbak az AA-ban, a britnek nevezettek pedig a BA-ban.

Végezetül két általános megjegyzést szeretnék tenni: (a) Természetesen ismerem a Barnhart-szótárakat és rendszeresen olvasom az American Speech és a Language c. folyóiratokat. Könyvemben azonban konkrét cikkekre nem hivatkoztam s ezért nem is szerepelnek bibliográfiámban.

(b) Kéziratomat amerikai lektor is átnézte (Myron Simon, az ELTE volt angol lektora), bár az ő neve nem szerepel a könyvön.

Úgy érzem, hogy Kontra Miklós kritikája néhol kissé lekezelő, megjegyzései élesek és könyvem egészére nem általánosíthatók, főleg, ha annak célját, jellegét is tekintetbe vesszük.*

FALKNÉ BÁNÓ KLÁRA

* F. Bánó Klára kérésére tesszük közzé ezt az írást, bár recenziókra általában nem szokás folyóiratunkban reagálni. A konkrét kérdésekben való állásfoglalást az olvasóra bízunk és úgy véljük, hogy a szerző és a bíráló további polémiaja nem a mi lapunkra tartozik. — A fel. szerk.

TARTALOM

H. P.: Szerkesztői tájékoztató	249
BERECZKI GÁBOR: Beke Ödön (1883. V. 20 — 1964. IV. 10.)	251
LÓRINCZE LAJOS: Beke Ödön és a magyar nyelvtudomány	257
VOIGT VILMOS: Beke Ödön mint folklorista	265
M. VELENYÁK ZSÓFIA: A pályakezdő Beke Ödön	272

KÖZLEMÉNYEK

AGYAGÁSI KLÁRA: A 'kenyér' jelentésű szó a csuvasban [Das tschuwasschische Wort für 'Brot']	279
ALHONIEMI, ALHO: Über die Kasuskongruenz von Adjektiv und Partizip in den tscheremissischen Dialekten	281
ALVRE, PAUL: Az uráli nyelvek névmásainak igei komponense [Die verbale Komponente der Pronomen der uralischen Sprachen]	291
IFJ. BARTHA LAJOS: Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet” [Johann Sajnovics, Maximilian Hell und die „ungarische Vorgeschichte”]	297
BENKŐ LORÁND: Adalékok a magyar <i>zs</i> idegen nyelvi előzményeihez [Bemerkungen zu den fremdsprachigen Vorgängern von ungarisch <i>zs</i>]	305
CsÚCS SÁNDOR: Egy 18. századi votják nyelvmélték [Ein wotjakisches Sprachdenkmal aus dem 18. Jahrhundert]	311
FANCSALY ÉVA: A cseremisz nyelv vetlugai nyelvjárása [Der Vetluga-Dialekt des Tscheremissischen]	321
FUTAKY, ISTVÁN: Zum Wortfeld 'Abgabe, Steuer' im Ostjakischen	329
HARMS, ROBERT T.: On the Nature of Jaz'va Stress	335
HERMAN JÓZSEF: Folytonosság és újítás a nyelvtudományban [Continuité et renouvellement en linguistique]	341
HONTI LÁSZLÓ: A harmadik személyt jelölő szuffixumok a vogulban [Die Suffixe für die 3. Person im Wogulischen]	349
IVANOV, V. V.: A korai ugor és az őstokhár alapnyelv fonológiai rendszerének párhuzamossága és ennek lehetséges diakrón magyarázata [Die Parallelität des phonologischen Systems der frühugrischen und der urtocharischen Grundsprache und ihre mögliche diachronische Erklärung]	357
KERESZTES LÁSZLÓ: Palatalizáció és megőrző tendencia a mordvinban [Palatalisierung und erhaltende Tendenz im Mordwinischen]	361
KISS JENŐ: Tallózás madárnevek körében [Nachlese im Bereich der Vogelnamen]	369
KOKLA, PAUL: Zum ostseefinnisch-permischen Lokalkasussystem	373
KÜNNAP, AGO: Über den Hintergrund einiger samojedischer Negationsformen	381
Левитская, Л.: О нескольких тюркизмах марийского словаря	387
MÁNDOKY KONCZUR ISTVÁN: <i>Mónárköd</i> [<i>Mónárköd</i> 'Höhenrauch']	391
MÁRK TAMÁS: Idő és aspektus [Tempus und Aspekt]	395
A. MOLNÁR FERENC: Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét? [Who Translated First the 29 th Song of the Old Kalevala?]	401
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	405
RIESE, TIMOTHY: Diachronic Aspects of the Finno-Ugrian Conditional Sentence	411
SAUER, GERT: Zur morphologischen Charakterisierung der Adjektive im Ostjakischen	417

SCHLACHTER, WOLFGANG: Eine grammatische Kategorie im Kontext	421
SZÍJ ENIKŐ: A korkülönbőség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben II. [Выражение сравнительного старшинства в терминах родства финно-угорских языков]	435
VIKÁR LÁSZLÓ: Szöveg és dallam kapcsolata [Die Verbindung von Text und Melodie]	449

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

FODOR ISTVÁN: Egy új cseremisiz régészeti és néprajzi kiadványsorozat (Археология и этнография Марийского края 1—6)	455
CSEPREGI MÁRTA: Honti László: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe	462
KÁLMÁN BÉLA: Honti László: Nordostjakisches Wörterverzeichnis	465
SZABÓ T. ADÁM: Pertti Virtaranta: Karjalaisia kulttuurikuvia	466
SZABÓ T. ADÁM: Alpo Räisänen: Kainuun murteiden ja nimistön opas	468
JAROVINSKIJ, ALEKSZANDR: Giuseppe Francescato: Il bilingue isolato	469
Н. ТОТН ЦМРЕ: Михаил Гапеевич Булахов: Восточнославянские языковеды (Библио- графический словарь)	472
HETZRON RÓBERT: Hermann Amborn—Gunter Minker—Hans-Jürgen Sasse: Das Dullay. Materialien zu einer ostkuschitischen Sprachgruppe	475
Почепцов, Г. Г.: Sándor Rot: Old English	477
HUSZÁR ÁGNES: Dieter Flader—Ruth Wodak-Leodolter (szerk.): Therapeutische Kommunikation	479
FALKNÉ BÁNÓ KLÁRA: Válasz Kontra Miklós bírálóatára	481

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitálchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

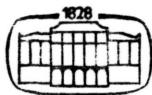
6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 35 Ft

Előfizetési ára egy évre: 70 Ft

INDEX: 25 666

ISSN 0029-6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST